

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
УКРАЇНСЬКЕ БІОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА
BIOGRAPHISTICA UKRAINICA

Збірник наукових праць

Випуск 4

Київ — 2008

Українська біографістика = Biographistica Ukrainica: зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, Ін-т біографічних досліджень; редкол.: В.І.Пошук (відпов. ред.) та інш. – К., 2008. – Вип. 4. – 554 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: В.І.Пошук, к.і.н. (відповідальний редактор); С.М.Ляшко, к.і.н. (заступник відповідального редактора); Н.І.Любовець, к.і.н. (відповідальний секретар); О.В.Бугаєва, к.і.н.; В.О.Горбик, д.і.н.; В.М.Даниленко, д.і.н., член-кореспондент НАН України; Я.Д.Ісаєвич д.і.н., академік НАН України; Т.І.Ківшар, д.і.н.; Н.П.Марченко, к.і.н.; І.Б.Матяш, д.і.н.; О.С.Онищенко, д.філос.н., академік НАН України; М.М.Романюк, д.і.н.

Рецензенти: доктор історичних наук, Г.І. Ковальчук
доктор історичних наук, В.П. Буравченко

Друкується за рішенням Вченої ради Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського від 17 жовтня 2006 р., протокол № 11

Збірник наукових статей продовжує започатковану Інститутом біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського у 1996 р. серію видань, присвячених теоретичним і методичним проблемам біографістики як окремої історичної дисципліни, вивченню історії, сучасного стану та перспектив розвитку біографічних досліджень в Україні та світі. Проаналізовано світоглядні засади вітчизняної біографіки, висвітлено завдання розвитку електронних біографічних науково-інформаційних ресурсів, проблеми просопографії. Збірник містить біографічні статті, оригінальні біографічні та генеалогічні розвідки. Окрему рубрику складають спогади та документи про визначного вітчизняного вченого-археолога та письменника Віктора Петрова (Домонтовича). Розраховано на вчених, викладачів, студентів і аспірантів вищих навчальних закладів, працівників музейних та архівних установ, краєзнавців.

The collection of research papers continues the series of publications, devoted to theoretical and methodical problems of biographical studies as a distinct historical discipline, the study of history, modern state and prospects of the development of biographical studies in Ukraine and in the world. This series was started by the Institute of biographical studies of V.I.Vernadsky National Library of Ukraine in 1996. The word-view foundations of the national biographical studies are analyzed, the task of the development of electronic biographical scientific informative resources, the problems of prosopography are explained. The collection contains a great number of biographical papers, original biographic and genealogic investigations. The memories and documents about the prominent national scientist-archeologist and writer Victor Petrov (Domontovych) are placed under a separate heading. For scientists, teachers, students and post-graduates of higher educational establishments, workers of museum and archive institutions and regional ethnographers.

При передруку публікацій посилання на збірник «Українська біографістика» обов'язкове.

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» (постанова Президії ВАК України від 08.09.99 № 01-05/9).

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Цей збірник — продовження започаткованої Інститутом біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського у 1996 р. серії, присвяченої теоретичним і методичним проблемам біографістики як спеціальної історичної дисципліни та української біографіки як частини гуманітарного знання і важливого явища суспільно-політичного та культурного життя.

За час, що минув після виходу першої книжки «Української біографістики», в нашій країні розпочався справжній «бум» біографічних публікацій. Здобувши в роки незалежності України свободу наукової творчості, вітчизняні дослідники-біографісти самовіддано надолужують час, вимушено згаяний упродовж попередніх десятиліть, повертають історичній пам'яті народу все нові й нові імена забутих і замовчуваних співвітчизників, минулому — його людські, гуманістичні виміри. У Києві та в регіонах України виходять друком усе нові історико-біографічні збірники та альманахи, словники та довідники, зокрема, путівники по особових фондах архівних установ і бібліотек, енциклопедії, біографічні монографії та біобіографічні покажчики. На принципово новий кількісний рівень оприлюднення персонологічної інформації виводить енциклопедичну та словниково-біографічну справу поява чергових томів «Енциклопедії сучасної України», «Енциклопедії історії України» та низки інших фундаментальних видань, підготовка яких здійснюється нині в Україні. Істотно зросла кількість ґрунтовних біографічних публікацій у спеціальних і громадсько-політичних виданнях, на шпальтах газет.

Відносно новим явищем стали спроби оприлюднення історико-біографічної інформації в мережі Інтернет. Інститут біографічних досліджень НБУВ спільно з Українським мовно-інформаційним фондом НАН України працюють над створенням електронного Українського національного біографічного архіву (УНБА), покликаного інтегрувати напрацювання вітчизняної та зарубіжної науки.

Як і всяке стрімке нагромадження знань, біографічні дослідження та сама практика видання біографічної літератури розвиваються нині в Україні значною мірою стихійно. Відтак, безсумнівні значні досягнення сусідять із відчутними прорахунками: типологічною невизначеністю багатьох видань, тупцюван-

ням на місці, а то й поверненням до давно пройденого, появою недостовірних за змістом ажіотажних публікацій. Це — недоліки зростання, які важко оминати. За таких умов особливого значення набуває розгортання теоретичних і методичних досліджень, широке фахове обговорення здобутків і болочих проблем.

Упорядники прагнули, щоб матеріали збірника охоплювали не лише найактуальніші проблеми історії, сучасного стану та перспектив розвитку біографічних досліджень в Україні та світі, а й методичні та практичні питання біографічної науки, що хвилюють нині спеціалістів-істориків та аматорів-біографістів і краєзнавців в усіх регіонах України, щоб видання стало для зацікавлених справжнім науковим форумом.

Четвертий випуск збірника загалом зберігає найважливіші проблемно-тематичні блоки попередніх. Редакція сподівається, що це зробить його впізнаваним і сприятиме подальшому залученню нових авторів із різних міст України, що вже стало традиційним для видання. Важливим стимулом розширення такої співпраці є також щорічна організація Інститутом біографічних досліджень НБУВ спільно з Українським біографічним товариством Чишківських читань із історичної біографістики, присвячених пам'яті засновника та першого директора Інституту, Президента Українського біографічного товариства, доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чишка (1951–2003), та постійно діючий теоретичний семінар.

Перша тематична рубрика збірника — **«Теоретичні та методичні проблеми біографічних досліджень»** — відкривається статтею **В.І. Попика**, присвяченою глибинним світоглядним засадам розвитку української біографістики, її основоположним традиціям, похідними від яких виступають спрямування біографічних студій на кожному етапі історичного розвитку, інтереси сучасних науковців і читачів біографічної літератури, формування діапазону досліджуваних історичних постатей, визначення форм і методів накопичення матеріалів, а нині — формування інтегрованих національних ресурсів біографічної інформації. Також рубрика містить статтю **С.М. Ляшко**, в якій порушено актуальну в методологічному плані проблему значення творчої спадщини **В.С. Чишка** для розвитку сучасної біографістики, та статтю **І.В. Старовойтенко**, надзвичайно цікаву новизною порушеної проблеми та ґрунтовним узагальненням матеріалу щодо просопографії — галузі біографічно-історичного дослідження, спрямованої на створення живого, багатовимірною,

«стереоскопічного» портрету особистості з її життєвими рисами й уподобаннями, на противагу формалізованим методам офіційної біографії, а також вивчення подій минулого та їхніх наслідків крізь людський чинник або з урахуванням його впливу.

У рубриці «**Біографічні та генеалогічні розвідки**» подано низку ґрунтовних досліджень, заснованих на широкій джерельній базі. Це зокрема: стаття **П.Я. Степенькіної** про визначного церковного діяча, богослова, письменника-полеміста початку XVII ст. Захарію Копистенського; стаття **Н.П. Бондар** про значення маргіналій київського видання Молитвослова 1742 р., що зберігається у фондах НБУВ, для вивчення генеалогії відомого козацько-старшинського роду Борозн, представники якого посідали чільне місце серед соціальної еліти Гетьманщини кінця XVII–XVIII ст.; історико-біографічний нарис **Г.В. Путової**, присвячений відомому діячеві римо-католицької церкви в Україні кінця XIX–початку XX ст. єпископові Каролу Антонію Недзьялковському; докладна, багата на цікаві просопографічні матеріали стаття **В. Колесник** про життєвий шлях і громадське служіння визначного українсько-польського діяча початку XX ст., міністра земельних справ Української Народної Республіки Станіслава Стемповського; біографічний нарис **Л.І. Семенко** про Гната Яструбецького — першого дослідника творчості композитора Яколи Леонтовича; ґрунтовне, засноване на раніше недоступних історикам документах, дослідження **Т.І. Ківшар** про трагічну долю Михайла Антоновича, історика, представника однієї з найславніших українських династій діячів науки та культури; нарис **Н.П. Тріпутіної** про видатного вітчизняного лісівника, дендролога, паркобудівника професора О.І. Колесникова.

У третій рубриці збірника — «**Історія крізь призму біографістики**», запровадження якої у попередньому випуску «Української біографістики» було схвально зустрінуте науковцями, продовжено публікацію статей, присвячених проблемам ролі суб'єктивного чинника в історичному та культурному поступі. Рубрика містить: змістовний історико-культурологічний нарис **О.В. Ятищук** «Г.Ф. Квітка-Основ'яненко та харківський театр першої половини XIX ст.», який по-новому розкриває роль відомого письменника та драматурга у становленні українського театру; нарис **О.Є. Пилипенка** про видатних грецьких підприємців в Україні у XIX–на початку XX ст.; статтю **Ю.Р. Древницького** про громадсько-політичну діяльність В. Старосольського на тлі процесів українського національного відродження у кінці

XIX–першій половині XX ст.; цікаве введенням у науковий обіг значної кількості нових імен аматорів української музичної культури 20-х рр. XX ст. дослідження **О.В. Бугасвої** «Київська філія Музичного товариства імені М.Д. Леонтовича як об'єкт біографічного дослідження»; статтю **Н.О. Рижевої**, присвячену визначним українським кораблебудівникам різних історичних епох **В.П. Костенку** та **Ю.С. Крючкову**, в якій зроблено спробу простежити у їхній діяльності розвиток традицій вітчизняного кораблебудування.

Збірник продовжує друкувати науково-аналітичні матеріали та дослідження, присвячені джерельній базі історичної біографістики та її використанню. У рубриці «**Джерела біографічних досліджень**» опубліковано статтю **І.В. Пасько** «Рукописна та друкowana українка в межах і за межами України: сучасні тенденції та проблема формування інформаційних ресурсів», у якій звернуто увагу на необхідність інтенсивнішого опрацювання документальних масивів українських бібліотек і архівосховищ, розвінчано міф про їхню другорядність у порівнянні з багатствами архівної українки, що опинилися за кордонами нашої Батьківщини. Значний джерелознавчий інтерес становить також дослідження **І.О. Ціборовської-Римарович** стародрукваних видань, пов'язаних із представниками українського князівського роду Вишневецьких герба «Корибут», у зібраннях НБУВ. Оригінальною працею є стаття **О.В. Москальця**, у якій проаналізовано біобібліографічні джерела вивчення біографій українських музикантів.

У рубриці «**З досвіду біографістики**» друкуються: розвідка **І.М. Шихненко**, що розкриває творчий доробок брата **М.С. Грушевського** — **Олександра** у галузі біографіки; дослідження **Н.І. Любовець** щодо вітчизняних біографічних серій у контексті розвитку української біографічної традиції; робота **І.В. Шліхти**, присвячена висвітленню постаті **Дмитра Донцова** у працях українських учених, що містить нові конструктивні підходи до вивчення життєвого шляху та громадсько-політичної діяльності цієї непересічної особистості. Увагу привертає також дослідження **В.М. Тимченка** «Порівняльна характеристика польської та австрійської біографічної довідкової літератури».

Новацією четвертого випуску «Української біографістики» є запровадження окремої рубрики — «**Персоналії**», повністю присвяченої життєвому та творчому шляхові одного з діячів вітчизняної науки та культури, літератури чи мистецтва. Цього

разу до збірника вміщено підготовлену **В.М. Корпусовою** чималу добірку спогадів сучасників і документів про визначного вітчизняного вченого-археолога та письменника **Віктора Петрова (Домонтовича)**.

Рубрика **«Автобіографії та спогади»** містить написані спеціально для **«Української біографістики»** спогади — **«Перебіг літ і подій»** — відомого українського письменника, літературознавця, краєзнавця, дослідника-біографіста **Петра Петровича Ротача** (Полтава), статтю якого про долю створеної ним у 60-х рр. історико-біографічної **«Літературної Полтавщини»** було надруковано у першому випуску нашого збірника (1996 р.).

Традиційна рубрика **«Матеріали до Українського біографічного словника»**, як і у попередніх випусках, залишається творчою майстернею науковців, у якій опрацьовуються різноманітні методичні підходи та практичні прийоми написання біографічних статей до майбутнього Українського біографічного словника та його електронної версії — Українського національного біографічного архіву.

Збірник вміщує також огляди біографічних видань і звіти про організовані Інститутом біографічних досліджень НБУВ наукові форуми з проблем історичної біографістики.

Редакційна колегія висловлює сподівання, що матеріали збірника викличуть інтерес дослідників-професіоналів так само, як і аматорів-біографістів та краєзнавців, сприятимуть ще ширшому та зацікавленішому обговоренню актуальних проблем біографістики, розширенню діапазону, вдосконаленню методів біографічних досліджень, подальшому згуртуванню дослідницького активу українських біографістів навколо Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та Українського біографічного товариства.

I. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК [303.42 + 303.094.7](477)«20»

Володимир Попик

СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ БІОГРАФІСТИКИ ТА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ РЕСУРСІВ БІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ХХІ СТ.

Розкрито значення біографічних досліджень і довідкових біографічних видань як важливої частини національної гуманітарної науки та культури, що безпосередньо пов'язана з ідейними засадами життя українського суспільства, глибиною системою його цінностей, духовними запитами громадянства, які на кожному етапі історичного розвитку визначають спрямування біографічних студій, інтереси науковців і читачів біографічної літератури, формування діапазону досліджуваних історичних постатей, визначення форм і методів накопичення матеріалів. Висвітлено тенденції розвитку сучасної вітчизняної біографіки у її зв'язках із проблемами суспільно-політичного вибору України, пошуку громадянського ідеалу, дилемою вибору між елітарно-олігархічною та демократичною моделями розвитку країни. Показано, що формування загальнонаціональних, регіональних, галузевих і проблемно-тематичних електронних біографічних науково-інформаційних ресурсів сприяє загальному піднесенню гуманітарної культури суспільства.

The significance of biographical studies and reference biographical publications as an important part of the national humanitarian science and culture that is directly connected with the ideological principles of the Ukrainian social life, its depth system of values, spiritual demands of the citizens that define the direction of biographical studies on every stage of historical development, the interests of scientists and readers of biographic literature, the forming of the range of historical figures being investigated, the defining of forms and methods of accumulated materials is revealed. The trends of the development of the current national biographical studies in their connections with the problems of social and political choice of Ukraine, the search of the national ideal, the dilemma of choice between the elite-oligarchic and democratic models of the development of the country are explained. The forming of nationwide, regional and branch problem and subject electronic biographical scientific and information resources is shown to help the raising of humanitarian culture of the society.

Стрімкий розвиток біографічних досліджень в Україні впродовж років незалежності, зростання широкого громадського інтересу до них обумовлюють необхідність ґрунтовного аналізу глибинних причин, чинників і наслідків цього важливого явища, здобутків і недоліків. Адже зрозуміло, що біографічне знання є не лише галуззю гуманітарної науки, а й важливою частиною національної культури, суспільно-політичного, інтелектуального та духовного життя. Більше того, воно безпосередньо стосується світоглядних, ідеологічних засад суспільства, глибинної

системи його цінностей. Є підстави стверджувати, що національна біографіка не лише працює на потреби науки, освіти, культури, а й справляє доволі багатоплановий вплив на формування національної та громадянської свідомості співвітчизників, їхніх історичних уявлень і політичних уподобань, життєвих переконань і моральних цінностей, соціальної психології. Проте справді глибоких наукових досліджень у цій галузі бракує. Автор перших ґрунтовних у роки незалежності України досліджень з історії та теоретичних проблем біографіки, засновник Інституту біографічних досліджень В.С. Чишко встиг лише намітити загальні обриси проблеми, не вдаючись до її аналізу [1].

Упродовж останніх 10–15 років у літературній і суспільно-політичній публіцистиці чимало сказано про позитивне значення біографічних публікацій, які за загальним визнанням сприяють відродженню національної пам'яті, поверненню суспільству забутих і замовчуваних імен співвітчизників, вихованню патріотизму, любові до Батьківщини. Однак у науковому плані питання про те, яку конкретно роль відіграє біографічна інформація в науці та в суспільстві, в чому полягають механізми її функціонування та впливу, які тенденції у цій царині спостерігаються, в яких оптимальних формах і для чого вона повинна накопичуватися, для кого і як розповсюджуватися, хто є її споживачем — в соціальному, освітньому, віковому, професійному розрізах, які історичні постаті цікавлять спеціалістів і простих читачів, що вони шукають в їхніх біографіях і багато інших запитань залишаються на наш час все ще не тільки не вирішеними, але й недостатньо заявленими.

Серед нерозроблених проблем на першочергову увагу заслуговують також дослідження глибинних світоглядних та ідейних засад вітчизняної історичної біографіки та словниково-довідкової біографістики, які впродовж століть були підґрунтям формування вітчизняної біографічної традиції, її національної своєрідності та несхожості з біографічними традиціями інших народів, основою розробки теоретичних і методичних приписів біографічної науки, визначали і визначають спрямування її розвитку.

Спираючись на результати напрацювань, здійснюваних в Інституті біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського в межах вивчення теоретичних і методичних засад української біографістики, робіт із формування національних біобібліографічних інформаційних

ресурсів, спробуємо хоча б у загальних рисах окреслити деякі з поставлених питань¹.

Немає сенсу заперечувати, що масиви зібраних і опублікованих у найрізноманітніших формах історико-біографічних даних у всьому світі належать до числа найбільш важливих національних гуманітарних інформаційних ресурсів. Вони не лише репрезентують історію та культуру певних народів і держав у іменах їхніх достойників, а й на загал формують своєрідний колективний портрет націй, великих соціальних груп, поколінь, відображаючи найістотніші риси та закономірності національного буття впродовж віків.

Значення біографічних інформаційних ресурсів для обґрунтування та підтвердження національної ідентичності, тягlosti національної історії, органічного спадкового зв'язку сучасності з минулим, а отже, для утвердження патріотичної свідомості та громадянської солідарності, відчуття власної причетності людини-громадянина до історії та культури свого народу, важко переоцінити. У сучасному українському суспільстві за велінням часу на перше місце виходить вольова, самостійна, відповідальна за себе та за країну особистість. Співвідносячи себе з представниками попередніх поколінь, користуючись зразками їхнього життя, вона розбудовує систему духовно-культурних і суспільно-політичних координат своєї діяльності, власного життєвого шляху, здобуваючи у цьому духовну опору і тим самим діяльно утверджуючи себе [2]. Саме у цьому глибокому особистісному зацікавленні, на нашу думку, полягає визначальне соціально-психологічне підґрунтя нинішнього піднесення інтересу до творів біографічного жанру в Україні.

Історія, дана в іменах великої когорти її видатних діячів, завжди і скрізь пропагується як предмет національної гордості, підтвердження спроможності й успішності нації серед інших народів і держав — суб'єктів цивілізаційного процесу. Широта і різноманітність історико-біографічної інформації, якою володіє нація, не лише засвідчує вагомість її внеску до світової історії та культури, а й вказує на розвиненість соціальної структури, яка на певних історичних етапах сягає такої повноти соціально-економічного, політичного та культурного розвитку, що не тільки дає змогу людині реалізуватися та до-

¹ У найбільш загальних обрисах авторові вже доводилося звертатися до цього явища [2, с. 16–17].

сягти успіху й визнання, а й вимагає і висуває на передній план у всіх сферах суспільного життя величезну кількість осіб діяльних, самостійних, різнобічних, талановитих.

Водночас, цілком природним є те, що не лише пантеони визначних національних героїв, а й самі уявлення щодо значно ширшого загалу достойників, які заслуговують на пам'ять прийдешніх поколінь, у кожного народу якісно відмінні й перебувають, так би мовити, у різних площинах. Вони визначаються як національним досвідом минулого, глибинними ментальними установками, світоглядними уявленнями, неповторними для кожного народу, так і пануючими в суспільстві на певних етапах ідеологічними чинниками, соціальними, політичними та культурними інтересами, орієнтаціями значних суспільних груп.

Є народи, в офіційному національному пантеоні яких чільне місце посідають державці-завойовники, полководці, а в загальному масиві «пересічних героїв» — військовики, учасники воєн; у інших, як то в українців чи інших народів, які зазнали в минулому національного поневолення, превалюють борці за національне визволення, національну духовність, рідну мову та культуру. Існують нації, які пишуться насамперед подвигами та родовитістю своєї аристократії, й такі, для яких історичне минуле важливе іменами видатних підприємців і винахідників — рушіїв економічного прогресу, або й представників усіх соціальних верств (якщо «національний пантеон» достатньо демократичний).

Відкритим суспільствам притаманно найбільше пошанувати імена тих, хто діяльно розбудовував матеріальний, соціальний і духовний світ у найрізноманітніших їхніх виявах, сприяв суспільному та культурному поступові, піднесенню нації: державних діячів і вчених, митців і підприємців, винахідників і релігійних провідників, тих, хто боронив вітчизну і освоював далекі краї. Водночас, панування ідей свободи та рівності, цінності кожної окремої особи у відкритих суспільствах сприяє формуванню доступних загалові велетенських за обсягами друкованих, а нині — й електронних, меморіалів, що охоплюють представників практично всіх сфер людської діяльності, розкриваючи їхні персоналії у всій неповторності людських доль та індивідуальностей, відповідно до обсягових можливостей біографічних видань різних видів і призначення².

² Про велетенські масштаби національних біографічних меморіалів свідчать чисельні параметри найвідомішого серед світових електронних біографічних

Натомість суспільствам замкненим, недемократичним при-
таманне підпорядковане ідеологічним постулатам подання біо-
графічної інформації, як ретельно розподіленої за рангами офі-
ційної ієрархії діячів, жорстко дозованої та цензурованої, дире-
ктивно обмеженої за кількістю імен, які можуть згадуватися на
рівні загальнодержавних і регіональних енциклопедій, словни-
ків і довідників, місцевих видань, а також надто формалізова-
ної, такої, що на передній план обов'язково висуває політичні
оцінки, певні «кліше» та типологічні ознаки, на шкоду розкрит-
тю власне індивідуальних біографічних даних і просопографіч-
ної інформації, що могла б розкрити живий портрет і людську
неповторність реальної особи. Так, у радянські часи для довід-
ково-біографічної літератури абсолютно обов'язковими були
ідеологічні кліше на кшталт: «професійний революціонер»,
«видатний діяч партії і держави», «член КПРС», «учасник Ве-
ликої Вітчизняної війни», «нагороджений державними нагоро-
дами», «член Спілки письменників», або ж, у негативному пла-
ні: «буржуазний» історик, письменник і далі, в напрямі нагні-
тання оціночного негативізму — «буржуазний націоналіст»,
«ворог народу» тощо³. Закритими циркулярами визначалися

науково-інформаційних систем Всесвітнього біографічного архіву, або Всесвіт-
ньої біографічної інформаційної системи — World Biographical Information Sys-
tem (WBIS). Започаткований у 1982 р. (спочатку на мікрофішах) главою німець-
кого видавничого дому «K. G. Saur Verlag GmbH» професором Клаусом Герхар-
дом Зауром, він складається з окремих національних, тематичних і регіональ-
них біографічних архівів. У завершеному вигляді WBIS має охоплювати 35
національних і регіональних або регіонально-культурних (скажімо, античного
світу, радянський тощо) біографічних архівів у 46 частинах. Уже у 2005 р. у
WBIS нараховувалося 2,28 млн. оригінальних біографічних статей про 5 млн.
осіб (зокрема, власне повних біографічних статей із усіма необхідними даними —
на 1,3 млн. осіб, а також стислих, неповних біографічних довідок (згадок) — на
3,8 млн. осіб). Найбільшим із оприлюднених на 2005 р. в Інтернеті у межах
WBIS національних біографічних архівів була перша серія Американського —
ABA I, що містить 500 тис. статей, присвячених 300 тис. персоналій, узятих із
367 друкованих джерел у 629 томах, опублікованих із 1702 по 1952 рр.. Того
самого року в мережі Інтернет з'явилася друга черга — ABA II (215 тис. статей,
172 тис. персоналій із 135 джерел у 138 тт., опублікованих із 1888 по 1974 рр.).
За Американським за своїми чисельними параметрами впритул ідуть Німецький
і Британський біографічні архіви. Майже не поступаються їм електронні біографі-
чні архіви інших країн Західної Європи, що є безпосереднім відображенням
першорядного місця, яке посідає особа у системі європейських цінностей, уваги
до представників усіх сфер суспільної діяльності [3; 4].

³ Проблему дефініцій, ідеологічних кліше та термінологічного ряду енцикло-
педичних і словникових біографічних видань загалом в Інституті біографічних
досліджень НБУВ плідно досліджує С.М. Ляшко [5].

переліки осіб, яких узагалі було заборонено згадувати у друкованих виданнях.

Для біографічної справи внутрішньо конфліктних суспільств характерною є паралельна розбудова різнорідних за своїми світоглядними, ціннісними засадами ретроспективних меморіалів. У них є місце і офіційним, і, якщо буде коректним так сказати, «протестним» за складом персоналій системам. Особливо яскраво це виявилось у російській і радянській біографіці, твори якої й досі зазвичай переважають у бібліотеках і на книжковому ринку сучасної України. У даному разі традиційно, хоча й дуже химерно, переплелися та поєдналися між собою офіційно-державницький у своїй основі напрямок, скерований на утвердження та пропаганду ідей «величчя Росії» (у варіантах «великого Московського царства», «неділимої Російської імперії», «братерського СРСР», зрештою — «Росії крізь тисячоліття»), її веслов'янського та весвітнього політичного та культурного значення (численні книжкові серії, словниково-довідкові видання, присвячені царям і царедворцям, воєначальникам, сановникам, родовитій аристократії, а стосовно радянського часу — державним і партійним лідерам та функціонерам, зокрема й найбільш «неудобозабываемым», як колись влучно сказав Т.Г. Шевченко про генерал-губернатора Бібікова), та цілком протилежні йому за своїми ідейними і культурними засадами ліберально-демократичне та народницьке спрямування, породжені духовним спротивом російської інтелігенції віковому пригніченню. Герой останніх — талановитий представник народу, інтелігент, діяч культури, митець, духовно незалежний від держави громадянин, у багатьох випадках — жертва тоталітарної системи. Найбільш повно це виявилось у протестному за своїми ідейними витоками культі великих російських поетів: від Олександра Пушкіна до Володимира Маяковського, з особливим притиском на трагізм їхньої долі у протистоянні тоталітарній владі. Культурний і інтелектуальний рівень цієї частини російської біографічної літератури на загал є незрівнянно вищим, хоча і в першій групі (яку ми умовно називаємо «офіційною») трапляються ґрунтовні аналітичні праці, спрямовані на певне нове прочитання історичного минулого, переоцінку цінностей.

Задля розкриття мети нашого дослідження важливо відзначити, що нині численні біографічні праці та спогади про Сергія Есеніна, Анну Ахматову, Марину Цветаєву, Осипа Мандельш-

тама, Бориса Пастернака опинилися на одних книжкових полицях із грубезними томами про Миколу II, Сталіна, Берію, кривавими одкровеннями Судоплатова. Саме це є чи не найбільш наочним відображенням різноманітності світоглядних засад сучасної російської біографіки, і, водночас, — її цілісності. Можемо, звичайно, припустити, що читацька аудиторія російських біографічних видань різного спрямування дуже відрізняється за своїми культурними та соціально-політичними орієнтаціями, освітніми, віковими, професійними параметрами. Це було б цілком нормальним явищем. Утім, авторів не вдалося поки що знайти соціологічні дані щодо цього ні по Росії, ні по Україні, де російська книжкова біографіка та її електронні аналоги набули значного поширення. Натомість, для України, особливо її східних та південних регіонів, а також Києва, соціологічні опитування читацької аудиторії російської біографіки, безперечно, були б дуже корисними, особливо при одночасному комплексному (і порівняльному) дослідженні аудиторії української та російської біографіки на загал. Вони могли б дати чимало суспільно важливої інформації про глибинні духовні процеси, що відбуваються в різних верствах українського соціуму.

Повертаючись до теми сучасної російської біографіки, слід зазначити, що, не зважаючи на певну тенденційність окремих видань і видавничих напрямів, вона відповідає поставленим перед нею суспільством і російською державою завданням, відіграє значну та, здебільшого, позитивну роль у формуванні патріотичної національної свідомості російських громадян, розвитку сучасної гуманітарної культури російського суспільства, особливо, якщо згадати про відносну дешевизну та широку доступність книжки читачеві, великі тиражі та наявність багатьох, прекрасно щодо поліграфії оформлених книжкових серій, а також розвиненість електронних мережевих бібліотек.

Водночас, безперечно важливим позитивним явищем є спроби наших російських колег осмислити та показати кризу призм біографіки все реальне та трагічне різноманіття російської історії як цілісність. Зокрема, дуже чітко даний підхід простежується на сторінках сучасних енциклопедій і біографічних словників, біографічних альманахів. За радянських часів подібне було не можливим, навіть коли врахувати, що російських дослідників і видавців цензурно-ідеологічні перепони торкалися значно меншою мірою, ніж українських. Найбільш поверховий огляд новітніх російських видань створює враження, що сучасна

російська біографіка, зокрема й словниково-довідкова, значно органічніше охоплює та синтезує весь діапазон проблем і явищ російської (і радянської) історії, беручи до уваги різні політичні, ідейні табори, «білих» і «червоних», ніж українська — наш національний. Йдеться, насамперед, про непримиренне протистояння поглядів на політичне минуле України по лініях Схід — Захід, комуністи — національно-патріотичні сили. Окремо слід відзначити, що російська книжкова та словниково-довідникова біографіка традиційно охоплює і весь діапазон світової історії та культури, стаючи важливим елементом їхнього освоєння, зокрема й для українців (поки немає тому ради), оскільки ми як нація лише починаємо самостійне в інтелектуальному плані опанування досягнень світової цивілізації.

Загалом слід зазначити, що в історичному та сучасному розвитку російської біографіки, її світоглядних, ідейних засадах, є чимало такого, що потребує від українських дослідників якомога глибшого вивчення задля врахування всього її позитивного (і негативного також) досвіду в ім'я піднесення власної, української біографіки як важливої складової нашої національної гуманітарної науки та культури.

Та зрозуміло, жодним чином не можна залишатися осторонь того, що російська книжкова (а в останні роки й електронна також) біографіка від початку за своєю тематикою і обсягами тиражів розрахована зокрема й на зарубіжжя, насамперед, на простори колишнього Радянського Союзу, що вона несе відчутне ідеологічне навантаження, яке далеко не відповідає інтересам розвитку національної свідомості, культури, політичної консолідації суспільства в Україні, Білорусі та інших пострадянських державах. Окрім того, сюди спрямовується з Росії література переважно «середнього» за своїм рівнем, популярного характеру, розрахована здебільшого на невибагливого масового читача, особливо ті верстви, серед яких поширеними є ностальгія за втраченою «наддержавою», «твердою рукою» тощо. У цьому можна наочно пересвідчитися, оглянувши книжкові крамниці та «розкладки» на Сході та Півдні України, особливо в Криму, куди українознавча література майже не потрапляє і де подібні російські видання є практично монополістами завдяки своїй масовості, виступаючи таким чином тенденційним знаряддям консервації та «пробудження» старої імперської свідомості. Цікаво, що та сама література, збалансована у багатих київських книгарнях різноманітним

новітніх українознавчих видань, психологічно зовсім не справляє такого враження, а навпаки, засвідчує можливість інформаційного вибору, конкуренції ідей, тісного історичного переплетіння культур. Хоча і в Україні загалом, і в Києві зокрема також видається чимало біографічних праць, альманахів, довідників, перейнятих якщо не відверто «імперським», то яскраво «малоросійським» синдромом: скажімо, ностальгією за старим губернським Києвом як провінційним «російським містом», «центром Юго-Западного края», без видимих виявів українського національного життя.

Не враховувати викладені явища і тенденції при аналізі сучасного стану, світоглядних засад, перспектив розвитку української книжкової та словниково-довідкової біографіки, біографічних науково-інформаційних ресурсів було б дуже необачно. Хоча б тому, що реалізація завдань розвитку сучасної вітчизняної біографістики — майже «згорнутої» у радянські часи галузі гуманітарного знання, розпочалася в роки незалежності України не з чистого аркуша: вплив старої російської та російської радянської історичної та літературної біографіки, її ідейних засад, теоретичних напрацювань, самої практики підготовки біографічних видань і книжкових серій, довідкової, енциклопедично-словникової літератури відігравав не меншу, а в чомусь і більшу роль, ніж традиції української національної біографіки кінця XIX—початку XX ст., або біографіки діаспорної. Інакше і не могло бути, оскільки власний оригінальний досвід був значною мірою обмеженим, мало відомим і багато у чому застарілим. За таких умов саме російська історична та літературна біографіка й досі продовжує відігравати для нас роль об'єкта наслідування, хоча нині все відчутнішим стає внутрішнє відштовхування, що спонукає до дієвої конкуренції й утвердження української біографіки та історичної біографістики, як її теоретичної основи, на самостійних шляхах розвитку, багато у чому відмінних і оригінальних.

За цих обставин було б цілком логічним звернути увагу також на історичну й літературну біографіку та словникову біографістику іншої сусідньої країни, не менш тісно пов'язаної з Україною своїм минулим, культурою, а також людським потенціалом — Польщі. В її досвіді, який теж пильно вивчається українськими вченими, зокрема й науковцями Інституту біографічних досліджень НБУВ [6–8], є чимало такого, що за світоглядними засадами типологічно зближує шляхи розвитку

польської та української біографіки, завдання формування біографічних науково-інформаційних ресурсів. Насамперед, витоки розвитку польської біографіки, як і української, сягають часів бездержавного існування, боротьби за національне визволення та самоствердження. Це обумовило загальну національно-патріотичну, значною мірою виховну спрямованість польської біографічної літератури, прагнення дослідників-істориків і літераторів до розкриття через персоналії гідних всенародної пам'яті поляків насамперед тих сторінок історії, що пов'язані зі славними і трагічними подіями вітчизняного минулого, шляхетністю та патріотичною жертвовністю співвітчизників, внеском поляків у європейську та світову історію і культуру. Відсутність протиріччя між державницьким офіціозом і суспільними устремліннями, яке мало місце (і то — незначною та несуттєвою мірою) лише у десятиліття «народної демократії», обумовило органічний характер польської біографіки. Та й вона, зрозуміло, має певні суттєві вади, типологічно притаманні й українській, на що необхідно звертати увагу, піклуючись про розвиток вітчизняної біографістики. Насамперед, це відчутний «надлишок» у польській біографіці елементів національно-романтичного міфу, який у більшості старих європейських націй вже давно відійшов у минуле. До цього додається й певна недостатність узагальнюючих словниково-довідкових біографічних ресурсів, які б з належною повнотою відобразили історичне багатство людського потенціалу Польщі. Великий Польський біографічний словник (Polski Słownik Biograficzny) — перша і єдина в національній історії спроба, видання якого розпочалося ще у 1935 р., залишається незавершеним до цього часу [9; 10].

На загал, польська біографіка повною мірою відображає прагнення поляків попри всі історичні обставини уявити себе цілісністю, створити колективний портрет народу. На жаль, не зважаючи на всю важливість для українських біографістів, польський біографічний досвід відомий у нас переважно лише спеціалістам та нечисленним представникам гуманітарної інтелігенції. Тож він не має в Україні такого ні прямого, ні опосередкованого впливу, як російський. Польські біографічні видання на українському книжковому ринку практично відсутні, їхня потенційна читацька аудиторія обмежується головним чином представниками нечисленної в сучасній Україні польської етнічної спільноти та професійними дослідниками.

Проте, досвід польської біографіки цінний для України насамперед ще й тим, що засвідчує, наскільки історико-біографічна інформація здатна відігравати справді національно-мобілізуєчу роль, психологічно, зразками самовідданості та героїзму, допомагати формувати національну свідомість, консолідувати націю за дуже несприятливих політичних обставин, зміцнювати уявлення про нерозривну єдність усіх регіонів батьківщини, долати болючі комплекси, пов'язані з трагічними поразками, втратою національної державності, іноземним поневоленням, згуртовувати для вирішення проблем доленосної ваги.

Подібні ідеологічні, суспільно-політичні та культурні завдання, історично значно складніші, багатовимірніші та відповідальніші, ніж у народів із усталеною національною державністю, розвинутим національним життям, сформованим широким діапазоном професійної науки та культури, від самих своїх витоків виконувала біографіка і в Україні. Історичні умови визначили її розвиток не лише як галузі гуманітарного знання та чинника культурного й інтелектуального розвитку людини, але як важливого явища суспільно-політичного життя, пов'язаного з самою серцевиною національного самоусвідомлення, боротьбою за національне самоствердження. Показово, що однією з основоположних підвалин українського націотворчого міфу (без якого не може існувати жодна нація) є трагізм людської долі Великого Кобзаря та його жертвоне служіння Україні, на яких постала національна свідомість кількох поколінь українців. Віддзеркалюючись у долях інших наших великих співвітчизників, це створило ситуацію, коли життєпис набув в українській культурі значення більшого, ніж просто опис життєвого шляху — відчутно сакралізованого змісту. Людські трагедії мільйонів українців у ХХ ст. ще більше посилили таке героїко-трагічне розуміння, загалом притаманне українському національному світосприйняттю.

Романтико-героїчна парадигма української біографіки бере початок від самих витоків українського Національного відродження. В центрі уваги дослідників першої половини — середини ХІХ ст. — Дмитра Бантиша-Каменського, Миколи Маркевича, Михайла Максимовича, Іван Срезневського, Осипа Бодянського, а згодом Володимира Антоновича — закономірно були майже винятково постаті найвизначніших борців проти іноземного поневолення — гетьманів, полководців, героїчних козацьких ватажків, ієрархів православної церкви, непримирен-

них письменників-полемістів, імена яких стали на той час знаменом невмирущості національного духу.

Але вже у другій половині–наприкінці XIX ст. розвиток національної свідомості та виразно демократична, народницька зорієнтованість української національної ідеї, що формувалася на той час, утвердження загального народознавчого спрямування української гуманітарної науки, стимулювали стрімке зростання інтересу дослідників до неординарних постатей із усіх без винятку щаблів суспільної ієрархії, до особи, незалежно від її походження та соціального стану, інтересу, що визначався лише визнанням особистого внеску певної людини в історію та культуру України. Це зумовило формування досить широкого дослідницького діапазону української біографіки, в поле зору якої потрапили вже сотні та тисячі імен співвітчизників: діячі суспільно-політичного і національно-визвольного рухів, культури, літератури та мистецтва, освіти, науки і техніки, господарства. Від останніх десятиліть XIX ст. українська історична та літературна біографіка впевнено розвивалася як багатожанровий (короткі біографічні розвідки, науково-популярні історико-біографічні та літературні нариси, наукові статті, матеріали до біографій, публікації документів), різноманітний за проблемно-тематичним спрямуванням потік публікацій. В умовах гонінь проти української культури він мав значний громадський розголос, став важливим явищем суспільного життя. Можемо з певністю стверджувати, що демократичні світоглядні парадигми української національної біографіки загалом утвердилися саме у той час, хоча буремне XX ст. і внесло до них свої корективи.

Поступово, не без впливу тогочасної російської словникової біографістики, вже досить потужної на той час своїми надбаннями та досвідом, а також досягнень західноєвропейської науки та видавничої справи, в середовищі українських гуманітаріїв викристалізувалася ідея широкого збору та систематизації біографічних матеріалів і формування таким чином загальнонаціонального ресурсу біографічної інформації, покликаного всебічно розкрити історико-культурний потенціал української нації, основні віхи її поступу. Він мав бути втілений у тематичних, галузевих, регіональних словниках і довідниках, нарешті, як у всіх розвинених націй, — у великому національному біографічному словникові.

Певними підступами до вирішення цієї важливої у суспі-

льно-політичному та науковому плані проблеми були: спроба випуску В.Б. Антоновичем, О.І. Левицьким і В.О. Бецом каталогу колекції історичних портретів із зібрання В.В. Тарновського «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» (1883); видання підготовленого під керівництвом В.С. Іконнікова «Біографічного словника професорів і викладачів імп. Університету Св. Володимира» (К., 1884), що нараховувало 144 біографії та 87 автобіографій і авторизованих біографій; публікація впродовж 80–90-х рр. ХІХ ст. історико-генеалогічних студій О. Лазаревського «Очерки малороссийских фамилий» та «Люди старой Малороссии» [1, с. 111–114].

Уперше програму створення фундаментального біографічного словника, який би за своїм значенням наближався до загальнонаціонального зводу біографічної інформації, у 1886 р. виклав на сторінках «Киевской старины» П.С. Єфименко [1, с. 115–116], хоча справжнім ініціатором проекту великого біографічного словника відома дослідниця С.М. Ляшко вважає В.Б. Антоновича, який виступив із цією ідеєю ще у 1874 р. [11, с. 262]. Не зважаючи на те, що реалізувати його у 90-х рр. ХІХ ст. групі українських істориків, літераторів та краєзнавців під керівництвом В.Б. Антоновича та його учня М.С. Грушевського (В.І. Щербина, І.М. Каманін, М.П. Василенко, А.І. Істомін, О.Г. Лотоцький, С.О. Єфремов, Г.Л. Берло, К.М. Мельник, В.М. Доманицький, Г.П. Ямпольська та багато інших) не вдалося (рукопис «учорні» було доведено лише до літери «К», за іншими спогадами — до «О», з обсягом до 200–300 персоналій на кожну літеру, на чому робота призупинилася за браком сил) [11, с. 263], діяльність «гуртка Антоновича», безперечно, сприяла розвиткові й утвердженню ідеї формування національних історико-біографічних ресурсів як максимально широких за охопленням імен, демократичних і патріотичних за ідейними засадами, позбавлених того елітарно-аристократичного забарвлення, що традиційно було притаманним російській словниково-біографічній літературі. Це знайшло, зокрема, відображення в опублікованих наприкінці ХІХ–початку ХХ ст. численних словниково-біографічних виданнях навчальних закладів України, зокрема Харківського (понад 400 біографій) та одеського Новоросійського університетів, Ніжинського історико-філологічного інституту, Колегії Павла Галагана, Київської першої гімназії та Харківської гімназії (короткі біографії 2200 випускників за 100 років: 1805–1905) [12;13], а

також у словникових та біобібліографічних працях І.Ф. Павловського, М.Ф. Комарова, М.Я. Арістова [14; 15]⁴ і, не меншою мірою, — у багатотомній «Історії України-Руси» Михайла Грушевського, що містила величезний для свого часу обсяг біографічних матеріалів стосовно представників усіх соціальних верств українського народу⁵, у численних працях львівських колег М.С. Грушевського, згуртованих навколо НТШ.

Закладені наприкінці ХІХ ст. демократичні традиції формування довідкових біографічних видань як зводів біографічної інформації про значну кількість українських діячів, зокрема, й мало відомих, були згодом успадковані та розвинуті в нових історичних умовах, коли зі створенням у 1918 р. Української академії наук, за ініціативи Д.І. Багалія, А.Ю. Кримського, Г.Г. Павлуцького та Є.К. Тимченка, відновилася робота над фундаментальним біографічним словником діячів Української землі. Програма підготовки словника, розроблена В.Л. Модзалевським, що за своїм науково-методичним рівнем не втратила значення дотепер, передбачала висвітлення на його сторінках біографій як діячів загальноукраїнського, так і регіонального, місцевого значення, часом скромних за своїми досягненнями, призабутих [17], зокрема й представників етнічних меншин. Зважаючи на те, що академічна Біографічна комісія в умовах постійного звуження простору наукового пошуку не змогла реалізувати свої задуми і на початку 30-х рр. була розгромлена владою, а її матеріали значною мірою було розпорошено, нині практично неможливо однозначно оцінити кількісні та змістовні параметри національного біографічного зводу, над яким вона працювала. А це дуже важливо для розуміння ідейної спрямованості словника, широти охоплення матеріалу, за якою проступає або елітарна або демократична концептуальна спрямованість. Наведені свого часу В.С. Чижком дані про те, що комісією було зібрано картотеку на 50 тис. осіб, біографії яких передбачалося внести до словника [1, с. 119] (тобто значно більше, ніж у «Русском биографическом словаре» за редакцією О.О. Половцова, або «Энциклопедическом

⁴ Узагальнену характеристику названих праць дав В.С. Чижко [1, с. 115–217].

⁵ Показчик імен до «Історії України-Руси» (на жаль, далеко не повний), укладений під керівництвом Я.Р. Дашкевича у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України складає окремий додатковий том до здійсненого згаданим інститутом фототипічного перевидання цієї праці [16].

словаре» Брокгауза і Єфрона), на жаль, не підтверджуються прямо іншими документальними матеріалами та нашими розрахунками, заснованими на сучасному досвіді роботи Інституту біографічних досліджень НБУВ. Йдеться, очевидно, про кількість карток із посиланнями на джерела, яких могло бути зібрано по декілька на одну особу. Та хоч би як, первісний концептуальний задум словника був грандіозним. За своїм обсягом, характером подання матеріалу та демократичною, народознавчою ідейною спрямованістю він мав би відповідати кращим європейським зразкам тієї доби і, безперечно, за умов реалізації вивів би вітчизняну гуманітаристику на принципово новий рівень, забезпечивши її надійним історико-біографічним підґрунтям. Після його появи замовчування імен українських діячів, не лише першорядних, а й порівняно мало відомих, регіонального, місцевого значення, було б неможливим.

У 20-і рр. ХХ ст. було зроблено й інші помітні кроки на шляху формування систематизованих національних біобібліографічних ресурсів. Українським науковим інститутом книгознавства двома випусками опубліковано частину напрацьованих П.М. Поповим «Матеріалів до словника українських граверів» (К., 1926 та 1927) [1, с. 119, 218]. До 10-річчя Жовтневої революції О. Лейтесом та М. Яшеком підготовлено довідник «Десять років української літератури. 1917–27» (Х., 1928), у якому авторами-упорядниками було здійснено серйозну спробу розкрити широкий діапазон персоналій українських письменників новітньої доби⁶.

Значно меншу увагу, певно тому, що історико-партійна тематика радянського часу набила оскомину, нині приділяють іншому, але на наш погляд, не менш показовому досвідіві широкомасштабних історико-біографічних пошуків 20-х рр. минулого століття — діяльності т. зв. «Істпартів» — української частини «Комісії для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Російської комуністичної пар-

⁶ Нині в Інституті біографічних досліджень НБУВ С.М. Ляшко підготовлене оригінальне дослідження цього видання: Біобібліографічний покажчик «Десять років української літератури (1917–1927)» А. Лейтеса і М. Яшека як джерело української біографістики // Ляшко С. Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. ХІХ–40-і рр. ХХ ст.): Нариси історії. – Запоріжжя: Дике поле, 2006. – С. 53–71.

тії», створеної у 1921 р. у Харкові, а також її численних місцевих органів, формуванню ними змістовних інформаційних баз про діячів революційного руху (починаючи від середини ХІХ ст.), підготовці матеріалів до великого біографічного словника (з середини 20-х рр. — всесоюзного проекту). Зібраний українським Істпартком упродовж десятиліття певної свободи історичних студій величезний масив біографічної інформації лише незначною частиною був опублікований на сторінках журналу «Літопис революції», у регіональних збірниках, у перших випусках започаткованого виданням у 1927 р. біобібліографічного словника «Деятели революционного движения в России», який було задумано як меморіал великої когорти активних учасників визвольного руху в колишній царській Росії. З висоти історичного досвіду сучасної доби та робота, на наше глибоке переконання, безперечно заслуговує на інтеграцію до методичного та джерельного арсеналу новітньої української національної біографістики.

На жаль, у наступний період, з початком масових політичних репресій і до середини 50-х рр. практика видання довідково-біографічної літератури у центральних видавництвах СРСР вимушено звузила кількість вміщуваних персоналій (у союзних республіках — до самого мінімуму). Проблематика біографічних словників і довідників змістилася у найнейтральніші з політичного погляду площини — висвітлення діяльності видатних учених у галузі природничих і технічних наук, «прогресивних» письменників минулого, революційних демократів. Інформація про ширше коло діячів української історії та культури, особливо учасників національного руху, стала з ідеологічних міркувань по суті закритою, утаємниченою. Її ресурси продовжували формуватися тепер вже у надрах каральних установ, партійних і державних органів, і лише в наш час знову стають надбанням дослідників і широкої громадськості. Про ґрунтовну монографічну розробку біографічної проблематики за таких умов взагалі не йшлося.

У час сталінських гонінь проти української культури основними осередками систематичної праці зі збору й опрацювання біобібліографічних матеріалів стали інституції, створені вченими Західної України та на еміграції. Їхній досвід практичної роботи теж мав велике значення для формування світогляд-

них, ідейних, методичних засад сучасної української біографістики, зокрема — словниково-довідкової. Основним досягненням на цій ниві за межами радянської України у 30-і рр. стало видання підготовленої головним чином зусиллями НТШ львівсько-коломиїської «Української Загальної Енциклопедії», що містила найдокладніше на той час зведення стислих біографічних даних про вітчизняних діячів історії та культури [18]⁷.

Одночасно у Празі у 30-х–на початку 40-х рр. зусиллями Дмитра Антоновича та Симона Наріжного, Музеєм визвольної боротьби України було зібрано понад 1 млн. документів та експонатів, що містили величезний обсяг біографічної інформації про численних діячів Української революції та політичної еміграції. Результати цієї роботи лише частково було опубліковано у виданнях Музею та 600-сторінковій книзі Симона Наріжного «Українська еміграція» (Прага, 1942) із 830 документальними світлинами [20]⁸. Значна частина фондів архіву-музею збереглася і, хоча й розпорошена по різних архівосховищах, стала доступною сучасним дослідникам.

Після Другої світової війни формування національного біографічного зводу було продовжене під керівництвом Володимира Кубійовича, Данила Струка та, пізніше, Аркадія Жуковського в межах підготовлених і виданих Європейським осередком НТШ тритомної Енциклопедії українознавства, побудованої за систематичним принципом (т. зв. ЕУ-1), а потім десятизмотною абетковою ЕУ-2, що містила найбільш повний (хоча й не завжди точний за фактичними даними) звід біографічних статей, зокрема й численні імена, які ретельно замовчувались у радянській Україні. Працюючи у дуже обмежених умовах, не маючи доступу до важливих документальних джерел, автори й упорядники ЕУ були свідомі важливості своєї місії — дати світові систематизовані, докладні та об'єктивні дані про Україну, її діячів, що дослідникам у радянській Україні за умов ідеологічних обмежень було недоступно⁹. Як позитив, що має велике значення для формування виважених ідейних і методичних засад сучасної української довідкової біографістики, слід відзначити, що ЕУ, на відміну від переважної частини книжково-

⁷ Загальну характеристику цього видання дано в роботі О. Романіва [19].

⁸ Друга частина праці Симона Наріжного опублікована у Києві лише у 1999 р..

⁹ Історію створення Енциклопедії Українознавства та її концептуальні засади висвітлено в роботі О. Романіва [19].

журнальної біографістики української діаспори, загалом не була притаманна різка політизованість, звичка оцінювати особу, її діяльність, насамперед із ідеологічних засад.

Праця вчених української діаспори досягла бажаного результату. Саме випуск «Енциклопедії українознавства» став одним із вагомих чинників, що змусив радянське керівництво після XX з'їзду КПРС знову розгорнути підготовку «Української радянської енциклопедії», розпочату було, але швидко згорнута у першій половині 30-х рр., а згодом і чотиристоронній «Радянській енциклопедії історії України» (Інститут історії АН УРСР), які, не зважаючи на замовчування з ідеологічних міркувань багатьох імен, містили багатий науково вивіреним масив біографічних статей. Видання зазначених енциклопедій, будучи на загал визначним досягненням вітчизняної науки та культури, виявом демократизації суспільно-політичного життя, стало значним проривом і в справі формування біографічних науково-довідкових ресурсів. Щоправда, принцип добору імен до енциклопедій є дещо іншим, ніж до біографічних словників. Енциклопедії за самою своєю природою більш «елітарні», вони розкривають усі сфери людської діяльності через найвищі досягнення, найвідоміші імена, відокремлюючи їх від більш широкого «підґрунтя». Проте усвідомлення цього відкрило шлях для підготовки та видання цілої низки більш докладних за охопленням матеріалу галузевих енциклопедій¹⁰, словників і довідників, багатотомних праць, що містили важливі проблемно-тематичні сегменти інтегрального національного історико-біографічного інформаційного ресурсу¹¹. Академією наук УРСР було розгорнуто видання книжок започаткованої ще у 1958 р. і продовжуваної у наші дні біобібліографічної серії «Бібліографія вчених Української РСР». Значний потенційний інтерес, насамперед, як явище української культури, становила й заснована у 1966 р. серія літературних і науко-

¹⁰ Шевченківський словник: У 2-х т. – К., 1976 – 1977, (відп. ред. Євген Кирилюк), що концептуально був задуманий як енциклопедія, та, зважаючи на ідеологічно-цензурні вимоги, висунуті з Москви, видрукуваний у стислому вигляді під назвою «словника».

¹¹ Див., скажімо: Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. — К., 1973, що містив анований «Алфавітний іменний покажчик», у якому вперше, насамперед завдяки беззастережному авторитетові В.І. Шинкарука було поновлено у широкому науковому обігу чимало імен представників української філософської та суспільно-політичної думки.

во-популярних біографій «Життя славетних» (із 1972 р. — «Уславлені імена») [1, с.125]. Та розгорнути її в повну силу, зважаючи на ідеологічно-цензурні перепони, не вдалося. Від початку 60-х рр., часто долаючи численні цензурні перепони, почали з'являтися ґрунтовні монографічні біографічні дослідження, що розширювали проблемно-тематичний діапазон української біографіки [1, с. 125, 219]¹².

Принципове значення мало також започаткування, за ініціативою тодішнього заступника Голови Ради міністрів УРСР, нині академіка НАН України П.Т. Тронька, багатотомного енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР», на сторінках якого вперше були широко оприлюднені багато тисяч імен співвітчизників — діячів регіонального, місцевого рівня, митців, учасників революцій і воєн, працівників промисловості, сільського господарства. Не зважаючи на зумовлену часом певну тенденційність у доборі (та замовчуванні) імен, у книгах «Історії міст і сіл...» виразно виявилось притаманне українській гуманітаристиці (хоча й не артикульоване на той час у повний голос) прагнення повернути історії її людські виміри, «заселити» минуле реальними персонажами та створити інформаційний ресурс, який охоплював би події та значну масу імен співвітчизників на різних рівнях — від областей, міст, до окремих сіл включно. Щодо цього багатотомник відчутно відрізнявся від формально-схоластичних за своїм характером книжок серії історій місцевих партійних організацій КПУ, хоча і вони містили значну кількість нових, раніше не згадуваних, імен.

Недостатньо оціненими, на наш погляд, сучасними дослідниками залишаються також численні видання 60–70-х рр. ХХ ст., присвячені героям і учасникам Великої Вітчизняної війни¹³. Вони, безперечно, ввели у науковий і громадський обіг значну кількість імен із самої товщі народу, у зв'язку з чим залишаються цінним джерелом для створення національного біографічного зводу, хоча, з іншого боку, можливо у найбільш концентрованому вигляді явили собою заідеологізований, парадно-

¹² Серед біографічних монографій радянської доби слід окремо відзначити: *Хинкулов Л.Ф.* Тарас Григорьевич Шевченко. — 3-е изд. — М. 1966; *Брандис Е.Л.* Марко Вовчок. — М., 1968; *Махновець Л.Є.* Григорій Сковорода: Біографія. — К., 1972.

¹³ У 60–70-х рр. нариси про Героїв Радянського Союзу — уродженців краю було видано по всіх областях України.

шаблонний тип зразкового «життя» радянського патріота, позбавленого живих рис індивідуальної людської біографії.

Проте на загал історико-біографічні дослідження, як найближчі до проблематики українського національно-культурного та національно-визвольного рухів, і в 60–70 рр. належали до числа найбільш жорстко контрольованих ідеологічними та цензурними органами — і то як республіканськими, так і союзними. Здійснювалися вони у вкрай обмеженому діапазоні. Нечисленні спроби дослідників (В.Т. Полєк, П.П. Ротач, І.Г. Шовкоплас, О.М. Апанович, Я.І. Дзира, Ю.А. Пінчук, В.Г. Сарбей, Л.Г. Москвич та інші автори) вийти за межі окресленого компартійно-ідеологічними установами кола, призводили до тих чи інших репресивних заходів. Нерідко наукові та науково-популярні видання вилучалися з обігу, бо містили одне-два заборонене ім'я чи мали «ідеологічні недоліки». Така доля спіткала, зокрема, створений В.Т. Полєком «Біографічний словник письменників Прикарпаття», наклад якого було знищено у 1964 р. і який знову побачив світ лише у 1996 р. [21; 1, с. 121–122, 219]. У 1971 р., майже наприкінці публікації (на літері «Ю») було зупинено видрук у «Архівах України» підготовленої П.П. Ротачем словниково-біографічної «Літературної Полтавщини», унікальної за кількістю нових імен, уведених у словниковий фонд: усього авторів вдалося опублікувати тоді 577 персоналій [22; 1, с. 123].

Зрозуміло, за таких умов не було простору для розвитку теоретичних і методичних досліджень у галузі української біографіки. Це істотно позначилося на хаотичності, недостатньому методичному рівні історико-біографічних публікацій 80-х–початку 90-х рр. ХХ ст., коли суспільно-політичне піднесення нарешті відкрило простір для повернення забутих і замовчуваних імен співвітчизників. Як наслідок, значна кількість біографічних публікацій «перебудовної» доби та перших років незалежності України опинилися за межами гуманітарної науки, не привносячи науково обґрунтованого знання, хоча їхнє актуальне суспільно-політичне та культурне значення для того часу не можна заперечувати. У багатьох публікаціях відчувався брак чітких сучасних світоглядних орієнтирів, що загрожувало вітчизняній біографіці повторенням ходіння по «зачарованому колу» давно віджилих стереотипів: ідеологізованих оцінок і одномірного, схематичного зображення особистості; романтичної героїзації козацької старшини; етнізації національної істо-

рії; зображення долі українських діячів, як невпинного страждання від «метафізичного», містичного зла, привнесеного сусідніми державами; наголошення на «нереалізованості» потенціалу особистості; протиставлення «національно свідомого» Заходу України «несвідомому», «зрусифікованому» Сходові тощо.

Як завжди буває за доби бурхливих соціально-політичних змін, різкої переоцінки цінностей і емпіричного пошуку нових шляхів, питання світоглядних, теоретичних, методичних заasad української біографіки, значення її історичних традицій і досвіду, а також про першочергові та перспективні, більше віддалені завдання, місце та роль біографіки в сучасній Україні як явища науки та культури, суспільно-політичного життя, були визначені та почали науково вирішуватися з певним часовим проміжком, коли вже нагромадився необхідний матеріал для аналізу нової ситуації. Перші вітчизняні ґрунтовні праці з біографіки та історичної біографістики, що з'явилися у перехідний період (О.Л. Валевський, І.Я. Лосієвський, В.С. Чишко) [23–25, 1], були присвячені насамперед аналізу базових понять, історичного досвіду, визначенню уявних перспектив розвитку біографічної науки і, природно, не могли розв'язати всі реально поставлені на той час життям проблеми. Так, фундаментальна монографія В.С. Чишка «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» була написана ще до справжнього «буму» біографічних публікацій та початку ери відкритих для користувачів електронних біографічних науково-інформаційних ресурсів.

Та все ж, у попереднє десятиліття в українській біографіці і, можливо, насамперед у її словниково-довідковому напрямі, яким опікується історична біографістика, виразно проступили й окремі кризові явища, що мають світоглядне підґрунтя та вимагають пильної уваги. Їхнє джерело слід шукати в площині, де історична біографіка перетинається з проблемами сучасного болісного суспільно-політичного вибору України між елітарно-олігархічною та демократичною моделями розвитку, з пошуками суспільством справжніх громадянських ідеалів. У другій половині 90-х рр. ХХ ст. та в перші роки нинішнього, — саме у той час, коли громадській думці України настійливо нав'язувалися ідеї виняткової ролі національної еліти в розбудові державності, — на видавничій практиці відчутно позначилися офіційно-державницькі ідеологічні впливи та вимоги олігархічно-кланового режиму, який всілякими засобами утверджував свою

зверхність над інститутами громадянського суспільства, а також прагнення нелегітимних у своїй основі новоявлених економічних і політичних «еліт» до легітимізації шляхом механічного «прилучення» імен своїх представників до скрижалів багатовікової історії та культури України. Ця ситуація породила численні, видані з великою претензією, парадно-офіційні так звані «золоті книги» української еліти (загальнодержавного, та ще нижчого ґатунку — обласного, міського та районного масштабу), де поряд із біографіями справжніх героїв нашої історії та світочів культури, а також персоналіями поважних учених і митців сучасності, опинилися «життя» нових господарів України. Такі речі, безумовно, є профанацією національних цінностей і саме так були сприйняті широкими верствами української інтелігенції. Зрозуміло, навіть у межах подібних книг історикам-біографістам подекуди вдалося написати чимало цікавих, якісних із методичного погляду науково-популярних біографічних нарисів про достойників минулого. Слушну для розвитку вітчизняної словникової біографістики роль відіграла і постановка, в процесі роботи над подібними виданнями, питань щодо відбору імен до першої сотні, трьохсот, п'ятисот, тисячі найважливіших діячів, котрі можуть репрезентувати минуле України, пошуку оптимального балансу між представниками різних сфер людської діяльності, шляхів стислого розкриття життєписів засобами історичної есеїстики, органічного залучення до українського контексту діячів неукраїнського походження, добору іконографічного та допоміжного ілюстративного матеріалу. Проте загалом бізнесово-комерційний стиль підготовки таких видань диктував свої вимоги: суб'єктивізм і заперечення необхідності концептуальної визначеності та цілісності книг, знеособлення автури, відверто проголошуваний курс на компіляторське ремісництво. Показово, що наукова громадськість діаспори від початку зустріла такі видання здебільшого негативно, як «типово совєцькі». Досягти бажаного результату у прославленні сучасної «еліти» ініціаторам проектів теж не вдалося, бо сам матеріал зумовлював кардинально відмінні підходи у відборі імен і висвітленні життєписів представників справжньої еліти минулого, приналежність до якої утверджена результатами їхньої діяльності та громадською думкою, і сучасних фігурантів. Зрозуміло, то були книги без читачів.

Безумовно, інформаційно-іміджева книжкова продукція, присвячена діячам сучасності, не лише має право на існування,

а навіть конче необхідна, але без подібної хворобливо-штучної прив'язки до історико-меморіальної літератури. Виняток можуть становити хіба що книги, присвячені сучасним діячам науки, літератури, мистецтва, культури, тобто галузям, де суттєво важливим є виявлення традицій, творчої наступності та органічного зв'язку поколінь, але їхня проблематика і без того перебуває поза сферою іміджево-рекламної літератури.

Іншим явищем, яке вимагає подолання, є невинуватена консервація в українській словниково-довідковій літературі, історичних збірниках та краєзнавчих альманахах жанру белетристичного, популярного біографічного нарису. З'явившись у другій половині XIX ст., коли біографічні відомості про більшість героїв нашої історії тільки-но починали збирати, часто в якості першої біографічної розвідки, популярний нарис був органічною частиною здобутку біографічної науки. Велику позитивну роль цей жанр відіграв і за часів «перебудови» 80-х рр. XX ст. та у наступні важкі роки становлення незалежної української державності, коли йшлося про відродження історичної пам'яті народу, повернення багатьох незаслужено забутих і замовчуваних імен співвітчизників. Та нині, будучи в переважній частині продуктом більш чи менш майстерної компіляції, не вносячи нічого нового у розвиток джерельної та фактологічної бази, зазвичай позбавлений бібліографічних посилань, нарис усе більше стає повторенням одного й того самого, добре відомого раніше, тобто виявом тупцювання на місці. На наше переконання, короткий біографічний нарис нині має право на існування або як суто популярний, освітянський, розрахований на певну аудиторію і, відповідно, опрацьований із урахуванням вимог сучасної педагогіки та вікової психології (до чого, як правило, дуже далеко), або як біографічне філософське есе, що окреслює нові грані розуміння певної особи, результатів її діяльності, місця в історичному та культурному процесі. Однак, право на створення подібних есе мають лише справді глибокі дослідники.

Яскравим унаочненням «холостого ходу» біографічно-видавничої справи нині стають все нові й нові перевидання біографічних збірників на зразок «100 імен», «300 імен» і т. ін., що видаються на комерційних або спонсорських засадах, нерідко з метою реклами меценатів або громадсько-політичних організацій. Актуальної, науково опрацьованої інформації вони, за рідкісними винятками, не містять; в своїй основі є калькою з російських комерційних загальноосвітніх серій не дуже висо-

кого злету і повинні розглядатися практично повністю за межами наукової біографічної довідкової літератури. Поява перших із них у 90-х рр., безумовно, мала позитивне значення і була схвально зустрінута громадськістю. Проте нині подібні книжки своє пізнавальне та виховне завдання вже виконали і вичерпали себе. Слід зважити, що видання подібних «сотенників» завжди вимагає певної уніфікації подання матеріалів, а досягти цього при висвітленні біографій осіб, які працювали в різних царинах людської діяльності, дуже важко: кожна з них вимагає своїх підходів, структури та обсягів біографічних нарисів. Окрім того, напрацювання, здійснені в Інституті біографічних досліджень НБУВ, зокрема у зв'язку з урядовим проектом створення у Києві Алеї видатних діячів України, засвідчили, що «сакральну» кількість — числа кратні 100 взято за основу збірників абсолютно штучно. Вона зовсім не є репрезентативною для розкриття пантеону видатних національних діячів або представників якоїсь певної сфери людської діяльності. Для кожної нації більше відповідним реаліям її історії та культури є добір скажімо 10–20, або, у ширшому плані — 30–50 найвизначніших представників. Поза цими числами крайній, не підкріплений ніякими ґрунтовними аргументами, суб'єктивізм у відборі зникає лише після 300–350 імен [26]. Це доводить, що і популярні, і наукові збірники будуть корисними лише маючи певне конкретно визначене вузьке проблемно-тематичне або регіональне спрямування, пізнавальну та наукову новизну, а кількість згадуваних у них персоналій не повинна обумовлюватись будь-якими наперед визначеними «круглими» числами — її повинні визначати, з одного боку, — сам матеріал, характер його викладу (стиль, обумовлений призначенням видання, обсяги біографічних нарисів тощо), з іншого, — організаційні можливості упорядників і видавців. Поки що, публікація «сотенників» переростає у видання надрукованих зі ще більшим розмахом «трьохсотенників», «п'ятисотенників», «тисячників».

Проте, можемо з приємністю констатувати, що провідні шляхи розвитку української біографіки впродовж останніх 10–15 років пролягли поза згаданими вище мало перспективними напрямками. Ще з початку 90-х рр. по всій країні розгорнулася підготовка численних біографічних та генеалогічних збірників, словників і довідників, бібліографій біографічних праць — регіональних, галузевих, тематичних, іноді присвячених окре-

ним установам, організаціям, навчальним закладам, розрахованим на введення до наукового обігу якомога більшої кількості імен [27–34]. Трохи пізніше з'явився і кількісно зростає потік історико-біографічних та літературно-біографічних монографій [35–41]. Опубліковано нові покажчики фондів, зокрема особових, архівів і бібліотек України, які суттєво розширюють біобіографічні науково-інформаційні ресурси України¹⁴.

Ці новітні досягнення вітчизняної історико-біографічної науки вимагають глибокого осмислення. Лише певною мірою такий аналіз здобутків вітчизняної історичної та літературної біографіки, а також словниково-довідкової біографістики, ідейних, теоретичних та методичних засад сучасної біографічної науки, завдань і перспектив її розвитку здійснено в працях Інституту біографічних досліджень НБУВ, матеріалах наукових конференцій, що відбулися у Києві та низці регіонів України [42; 43; 2].

Принципово важливим зрушенням останніх років є також те, що розгорнулося видання насичених персоналіями галузевих енциклопедій. Уже видано друком шеститомну «Юридичну енциклопедію», що містить докладні відомості про життєвий шлях відомих вітчизняних правознавців минулого та сучасності, 4 томи «Енциклопедії історії України» (до «КОМ» включно). Завершено підготовку до видання I тому «Шевченківської енциклопедії» у 4-х томах, розгорнуто роботу над «Франківською енциклопедією». Потроху відновлюється підготовка Української літературної енциклопедії, перші томи якої, видані ще у радянські часи, з огляду на нові реалії, конче потребують переробки та нового перевидання. Підготовку серії енциклопедій, присвячених окремим галузям культури та мистецтва, започаткував Інститут мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М.Т. Рильського. Заслугує на відновлення робота над «Енциклопедією української діаспори», лише один том якої зміг побачити світ [44].

Нарешті, неоціненним внеском у розвиток сучасних національних біографічно-інформаційних ресурсів є вихід у світ перших 6-ти томів «Енциклопедії сучасної України» (охоплюють часовий проміжок між останніми десятиліттями ХІХ та

¹⁴ Серед них слід відзначити покажчики Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Відділу рукописів Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України.

початком ХХІ ст.), які, не зважаючи на відчутну незбалансованість біографічної частини, поряд із відомими іменами містять величезну кількість таких, які раніше ніколи не згадувалися у словниках, довідниках і науковій літературі, взяті з першоджерел, або запропоновані численними кореспондентами упорядників енциклопедії з регіонів, що є принципово важливим прогресивним методом формування словників (реєстрів імен) енциклопедичних і довідкових біографічних видань¹⁵.

У підсумку, ми є свідками того, як на противагу елітарним і етатистським тенденціям, українські вчені-гуманітарії, біографісти та краєзнавці-аматори від самих перших років незалежності зробили все, щоб спрямувати розвиток української біографіки у традиційно притаманне вітчизняній гуманітаристиці демократичне, народознавче річище. В біографічній літературі вдалося уникнути неприйняттого духові українського громадянства шляхецько-аристократичного ухилу: біографіка та генеалогія української козацької старшини та дворянства вивчаються в реаліях їхньої ролі в історичному та культурному поступі України, без тієї екзальтованої хворобливої фетишизації, якої дворянська проблематика, без перебільшення, набула у сусідній Росії. Значною мірою подолано успадковані від минулого рангово-номенклатурні підходи до формування реєстрів імен довідково-біографічних видань. Центральним героєм української біографіки та персонажем історико-біографічних довідкових видань стала національно свідома, патріотично налаштована особистість — інтелігент, вчений, митець, освітянин, громадський діяч, воїн, борець за національне визволення — всі ті, хто своєю працею, громадянською позицією та самовідданим служінням справі зробили реальний внесок у розбудову України, різних сфер її суспільно-політичного, державного, соціально-економічного та духовно-культурного життя.

Протягом останнього десятиліття вітчизняна біографістика поступово позбувається успадкованих від радянських часів та літератури української діаспори традицій оцінювати постаті минулого крізь призму певних наперед визначених ідеологічних стереотипів, різко поділяючи їх на позитивні та негативні,

¹⁵ Уже 1-й том «Енциклопедії сучасної України» (К., 2001), в якому вміщено понад 1570 біографічних статей (здебільшого про наших сучасників і зарубіжних діячів), задав біографічній частині нової енциклопедії параметри, які можна порівнювати з сучасними зарубіжними зразками. Історична частина (померлі діячі) ЕСУ також дуже вагома, хоча й має помітні прогалини.

вірних синів України та її ворогів, героїв і зрадників. Більше того, вона сама чимало сприяє вивільненню гуманітарного знання загалом від схематизму старих умоглядних поглядів. Змінився і стиль викладу матеріалів. Усе більше місце у біографічних виданнях посідають елементи просопографії, що дають змогу розкривати персоналії у всій стереоскопічності їх людських вимірів, динаміці особистісного розвитку. У найрадикальнішій формі прагнення до реконструкції реальних, позбавлених ідеологічних нашарувань і «забронзованості» історичних постатей, а, отже, й до осягнення вітчизняного минулого в усій його складності та суперечливості виявилось у працях, позначених впливом ідей європейського постмодернізму, спрямованих на «деконструкцію» усталених міфів і стереотипів (С.Д. Павличко, Н.М. Яковенко, О.П. Толочко та ін.).

Водночас, принципово важливою світоглядною засадою сучасної української біографістики, утвердженою значною мірою теоретичними напрацюваннями Інституту біографічних досліджень НБУВ, стало визнання цілісності українського світу у всіх його трагічних протиріччях і суперечностях, протистоянні політичних сил, різноманітних і різновекторних соціальних і регіональних вимірах, у всьому поліетнічному, багатомовному та культурному розмаїтті [1, с. 129–148; 45, с. 6–18]. Це обумовлює її широкий дослідницький діапазон: від князівських і аристократичних родів, ієрархів церкви до діячів революційного руху, від борців за національну незалежність до функціонерів радянського партійного апарату, від всесвітньо відомих учених до винахідників, які не мали наукових регалій. В Україні вивчається і висвітлюється в біографічній літературі діяльність представників усіх політичних таборів, несумісних і конфліктних між собою у межах кожної історичної доби, хоча, слід визнати і певну кон'юнктурну зосередженість молодих науковців на постатях представників національно-культурного та національно-визвольного рухів, істотне зменшення уваги до діячів радянських часів, що певною мірою суперечить інтересам історичної науки. Українська біографістика охопила представників усіх станів, соціальних верств суспільства: від князів, козацької старшини, дворянства, провідних промисловців і підприємців — до найдемократичніших прошарків — селянства, рядового козацтва, купецтва, міщанства, робітників, народної інтелігенції.

Не менш важливим у світоглядному розумінні теоретичним

і практичним досягненням стало вироблення принципів висвітлення у біографічних виданнях і довідковій літературі біографій діячів неукраїнського походження шляхом органічного включення їх у контекст життя українського поліетнічного соціуму, або життєдіяльності громад етнічних меншин України [46]. Зрозуміло, ці принципи до кінця остаточно ще не утвердилися. Але, принаймні, про «етнічну чистоту» українських біографічних словників, як то було на початку 90-х рр., уже не йдеться. То були рудименти старої романтичної свідомості, яка намагалася перенести уявлення доби «Галицького П'ємонту» у наш час, породжуючи тим самим ілюзорний світогляд. У реаліях, України без поляків, євреїв, росіян, татар, греків ніколи не було. І саме українство в своїх найважливіших питомих рисах сформувалося значною мірою завдяки міжетнічним взаємодіям.

Серйозним здобутком вітчизняної біографіки у роки незалежності є і те, що здебільшого вдалося позбутися синдрому меншовартості, пригніченості українства, що тяжів над нами тривалий час. Усі пам'ятають, як від видань 60-х рр. і до самої середини 90-х рр. ХХ ст. у багатьох біографічних працях наголошувалося на стражданнях українських діячів під ударами російського царату, демонізувався образ Росії та СРСР там, де у цьому не було жодної потреби. (Так, на сьогодні та Росії нерідко демонізується образ України та Польщі). Нині ці ламентатції вже здебільшого витіснені позитивним викладом діянь українських достойників, що і повинно було статися із здобуттям Україною незалежності.

Важливим позитивним надбанням української біографістики слід вважати також поступовий відхід від національно-політичної та примітивізованої «педагогічної» заангажованості, прямолінійних уявлень про те, що біографія «має виховувати». Твір біографіста радше має допомогти читачеві навчитися розуміти іншу людину, іншу епоху, шукати спільне та відмінне, тим самим вчитися розуміти себе та наш час. Тобто, справді йдеться про виховання, але не шляхом дидактики та моралізаторства, а через піднесення всієї гуманітарної культури особи. Проте ці завдання української біографічної науки ще вимагають розбудови належного теоретичного та методичного підґрунтя, зокрема в напрямі поєднань зусиль біографістики та педагогіки, вікової психології, культурології та інших наук.

Провідною ідеєю новітньої вітчизняної біографістики, що відображає світоглядні парадигми сучасного українського сус-

пільства, стало формування зусиллями багатьох дослідницьких колективів, окремих учених і аматорів-біографістів і краєзнавців якомога повніших національних ресурсів біобібліографічної інформації, які б у сукупності стали вдячною даниною пам'яті нинішніх поколінь своїм попередникам, створили широкий розмаїтий колективний портрет нації, ввібравши дані про діячів, які зробили внесок у розвиток різних сфер життя України на різних рівнях: загальнонаціональному та регіональному, локальному, місцевому; вихідців із України, яким належав помітний внесок в історію та культуру інших народів, політичних емігрантів із зарубіжжя, іноземців, які вивчали українську культуру та пропагували її за кордоном. Такі засадничі підходи, що є виявом гуманістичних традицій українського суспільства, європейського розуміння цінності людського життя, відповідальності особистості, неповторності кожної окремої людини, в найбільш концентрованому вигляді викладені у теоретичних напрацюваннях Інституту біографічних досліджень НБУВ, праць провідних учених-біографістів із регіонів, їхніх виступах на всеукраїнських і регіональних конференціях із біографістики та енциклопедично-словникової справи.

Реалізація завдань, що стоять нині перед українською біографістикою може здійснюватися лише у взаємодії вчених усіх регіонів України, різними, але взаємодоповнюючими та взаємопоеднаними потоками: у вигляді публікації біографічних нарисів і есеїв, наукових статей і документальних публікацій, монографій, видання біографічних і біобібліографічних словників і довідників, створення електронних баз біографічних даних. Важливо зберегти це різноманіття, адже біографічна друкована продукція розрахована на читачів різного віку, освіти, професії, життєвого досвіду, уподобань. Водночас, украй важливо піднести науково-методичний рівень публікацій: він у нас, особливо в регіонах, іноді дуже недостатній. Необхідно стимулювати підготовку глибоких персонологічних досліджень, зокрема — біографічних монографій. Та слід домагатися, щоб вони були присвячені не лише постатям першорядної ваги, а сміливо виходили на другі та треті лави — маловідомих учених, педагогів, громадських діячів, літераторів. Це істотно розширить уявлення про діапазон явищ і постатей української історії та культури.

Нарешті, вимогою часу є створення значних за обсягом електронних баз і бібліотек із проблем біографістики — і глобальних, таких як Український національний біографічний архів (УНБА), над яким нині працює Інститут біографічних

досліджень НБУВ спільно з Українським мовно-інформаційним фондом НАН України [2, с. 22–26; 47], і який, у середньочасовій перспективі, має охопити, за нашими приблизними розрахунками, не менше 40–50 тисяч персоналій¹⁶, а також — регіональних, і вузько локальних, і проблемно-тематичних. Ми всі повинні розуміти, що живемо в особливий час — на зламі доби книжкової культури і культури електронної, мережевої інформації. Вплив гуманітарної науки на молоде покоління лише тоді буде достатнім, коли ми впевнено заволодіємо національним віртуальним інформаційним простором.

1. *Чишко В.С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К.: БМТ, 1996. — 239 с.

2. *Попик В.І.* Проблеми розвитку біографічних досліджень та формування вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів // Українська біографістика. Зб. наук. праць. — К., 2005. — Вип. 3.

3. World Biographical Information System Online. The most extensive biographical online library. (Online). — K. G. Saur Verlag; Thomson. — www.saur.de/wbis-online — P. 4, 8–10.

¹⁶ Відредаговані та підготовлені ІБД НБУВ на цей час до друку Реєстри імен до Українського біографічного словника, що мають стати основою створення УНБА, охоплюють: на літеру «А» — близько 1 тис. імен, «Б» — до 3 тис., «В» — 1,9 тис., «Г» та «Ґ» — разом до 2,7 тис., «Д» — до 1,8 тис.. Такі обсяги відповідають середньому співвідношенню імен на різні літери абетки у вітчизняних енциклопедіях, словниках та довідниках, де кількість імен і середні масиви біографічного тексту на «А» — «Д» складають трохи менше чверті загальної кількості. Зауважимо при цьому, що робоча (службова) база імен «Українська біографістика», нагромаджена Інститутом біографічних досліджень НБУВ, є ширшою за своїми обсягами. Для порівняльної оцінки кількісних параметрів створюваного УНБА із уже існуючими електронними біографічними архівами європейських країн, створеними вже згадуваним німецьким видавничим домом ЗАУР, зазначимо, що лише перша черга Британського біографічного архіву — BVA I, тобто країни, чисельність населення якої можна коректно співвідносити з нашою, охоплювала 168 тис. персоналій (World Biographical Information System Online. The most extensive biographical online library. (Online). — K. G. Saur Verlag; Thomson. — www.saur.de/wbis-online. — P. 8). Російський біографічний архів (РБА), який за своїм змістом становить найбільший інтерес для українських дослідників, доведений до часів завершення громадянської війни, охоплює 85 тис. осіб (www.shpl.ru/shpage.php?menu=527), а його безпосереднє продовження — Радянський біографічний архів (BASU), що має бути оприлюднений в Інтернеті після 2006 р. задуманий упорядниками у кількох частинах, а отже, має бути не меншим. 11 квітня 2000 р. в інтерв'ю радіостанції «Ехо Москви» К. Заур назвав число 220 тис. імен, але, очевидно, йшлося про загальні параметри Російського біографічного архіву та Біографічного архіву Радянського Союзу. (Інтернет-сторінка радіостанції «Ехо Москви»: <http://echo.msk.ru>).

4. Попик В.І. Всесвітня біографічна інформаційна система і завдання формування Українського національного біографічного архіву // Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. – К., 2006. – Вип. 16. – С. 467–481.

5. Ляшко С.М. Структура дефініції у біографістиці // Українська біографістика. Зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 27–35.

6. Купріянович Г. Люблінський словник: Ucrainica // Українська біографістика. Зб. наук. праць. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 204–206.

7. Попик В.І., Романова Н.П. Критерії добору імен діячів неукраїнського походження до Українського біографічного словника // Українська біографістика. Зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 18–34.

8. Тимченко В.М. Порівняльна характеристика польської та австрійської біографічної довідкової літератури. // Українська біографістика. Зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 4 (у цьому збірнику).

9. Романова Н.П. Польський біографічний словник (Polski Słownik Biograficzny). Принципи побудови. Ucrainica // Українська біографістика. Зб. наук. праць. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 175–200 (до статті додано переклади Передмови до 1-го тому ПБС (1935) та кількох біографічних статей про українських діячів з нього).

10. Корибут С. (Дашкевич Я). Рецензія на Polski Słownik Biograficzny [Т. 8–9. – Wrocław–Kraków–Warszawa, 1959–1961] // Українська біографістика. Зб. наук. праць. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 201–203.

11. Ляшко С.М. З історії гуртка В.Б. Антоновича по укладанню українського біографічного словника // Українська біографістика: Зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2.

12. Биографический словарь профессоров и преподавателей Харьковского университета. – Б.м., Б.г., [Х., 1905].

13. Биографический словарь бывших питомцев Первой Харьковской гимназии за истекшее столетие: 1805–1905. – Х., 1905.

14. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века – Полтава, 1912.

15. Аристов М.Я. Карпато-русские писатели – М., 1916. – Т. 1.

16. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991–2000. – Т. 11: Показчик імен / Укладачі М.М. Капраль, Я.О. Федорук. – К., 2000. – 520 с.

17. Постійна комісія УАН – ВУАН для складання біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження / Автор-упорядник С.М. Ляшко. – К., 2003.

18. Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання / За ред. д-ра Івана Чаковського. У 3-х т. – Львів–Станіславів–Коломия, 1930–1935.

19. Романів О. Довгий., тернистий шлях українства до самопізнання // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. – Л., 1993. – Т. 1. – С. XI–XII.

20. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця україн-

ської еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942.

21. *Полек В.Т.* Біографічний словник Прикарпаття // Українська біографістика: Зб. наук. праць. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 136–138.

22. *Ротач П.П.* Доля «Літературної Полтавщини» // Українська біографістика: Зб. наук. праць. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 141–143.

23. *Валевский А.Л.* Основания биографии. – К., 1993.

24. *Валевский А.Л.* Биография как дисциплина гуманитарного цикла // Лица: Биограф. альманах. – М.; СПб., 1995. – № 6.

25. *Лосиевский И.Я.* Научная биография писателя: Проблемы интерпретации и типологии. – Х., 1998.

26. Листування НАН України з Міністерством культури і туризму України. – Поточний архів Президії НАН України.

27. Література та культура Полісся. Вип. 1–15. – Ніжин, 1990–2001.

28. Викладачі Ніжинської вищої школи. Біобібліогр. покажчик. У 3-х ч. – Ніжин, 1998–2000.

29. *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998.

30. *Войтович Л.В.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження. – Л., 2000.

31. *Ганіткевич Я.* Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи: Біографічні нариси та бібліографія. – Л., 2002.

32. Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2-х т. / Золоті імена України /. – К., 2002.

33. Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Упорядн.: *Т.В. Куриленко, Н.І. Мельник, О.М. Яценко*). – К., 2004.

34. Матеріали до Українського біографічного словника: Вип. 1. Короткі біографічні довідки. «А». – К., 2006.

35. *Сарбей В.Г., Москвич Л.Г.* Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. – К., 1998.

36. *Мельник Я.І.* З останнього десятиліття Івана Франка. – Л., 1999.

37. *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатагела Кримського. – К., 2000.

38. *Матяш І.Б.* Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. – К., 2001.

39. *Матяш І.Б.* Зірка першої величини: Життєпис К.М. Грушевської. – К., 2002.

40. *Романюк М.М.* Оратаї журналістської ниви: Українські редактори, видавці, публіцисти. – Л., 2002.

41. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. – К., 2003.

42. Український біографічний словник: історія і проблематика створення. Матеріали науково-практичної конференції. (Львів, 8 жовт-

ня 1996 р.). – Л., 1997.

43. Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник. – Х., 2003. – Вип. 6.

44. Енциклопедія Української Діаспори / Гол. ред. Василь Маркусь. – Київ–Нью-Йорк–Чикаго–Мельбурн, 1995. – Т. 4 (Австралія–Азія–Африка).

45. *Чишко В.С.* Основні принципи створення Українського біографічного словника // Українська біографістика. Зб. наук. праць. Вип. 2. – К., 1999.

46. *Попик В.І.* Проблема відображення в українському біографічному словнику історичних і культурних зв'язків України з народами Європи та персоналій діячів неукраїнського походження // Українська біографістика. Зб. наук. праць. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 18–29.

47. *Попик В.І.* Проблеми формування електронного Українського біографічного архіву // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 12. – С. 103–107.

**ПИТАННЯ ДОВІДКОВИХ БІОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ
У МОНОГРАФІЇ В.С. ЧИШКА
«БІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ ТА НАУКОВА БІОГРАФІЯ В
ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ УКРАЇНИ»**

Досліджено значення теоретичного та методичного внеску засновника Інституту біографічних досліджень НБУВ доктора історичних наук, професора В.С. Чижка (1951–2003) у розвиток одного з провідних напрямів біографістики — підготовку біографічних довідкових видань. Розкрито значення монографії В.С. Чижка «Біографічна традиція і наукова біографія в історії і сучасності України» (1996), у якій вперше в українській історіографії висвітлено історію розвитку довідкової біографістики в Україні, проаналізовано формування науково-методичних засад біографічної довідкової справи, окреслено сучасні проблеми вітчизняної довідкової біографістики та перспективи її розвитку.

The significance of the theoretical and methodical contribution of the founder of the Institute of biographical studies, Doctor of History, Professor V.S. Chyshko (1951–2003) to the development of one of the leading directions of biographical studies — the preparation of reference biographical editions is investigated. The importance of the monograph 'The biographical tradition and scientific biography in the history and modernity of Ukraine' (1996) by V.S. Chyshko is revealed; this monograph is the first in Ukrainian historiography to describe the history of the development of the reference biographical studies in Ukraine and to analyze the forming of the scientific and methodical foundations of the reference biographical studies, some current problems of the national reference, biographical studies and the prospects of its development are presented.

У 1996 р. у Києві вийшла друком монографія В. С. Чижка «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» [1]. У ній уперше в українській історіографії об'єктом дослідження стала біографія як історико-культурне явище в історії та біографістика як окрема спеціальна історична дисципліна, її історія та методологія [1, с. 9]. Саме це дослідження остаточно затвердило за біографістикою статус спеціальної історичної дисципліни.

Серед надбань автора слід назвати ретельний аналіз зв'язку історії та історіографії біографічного жанру в Західній Європі. Особливий інтерес становлять погляди автора на тяглість біографічних традицій в історико-культурному контексті Європи від античності до XIX ст. Варто лише наголосити, що вчений пов'язує розвиток теорії біографії в європейських країнах із нашою спільною історико-культурною спадщиною, яка бере

початок від давніх цивілізацій і логічно розвивається разом із новими науками про людину (соціологія, психологія, філософія тощо). Поза увагою дослідника не залишилися складні та суперечливі процеси розвитку історико-біографічних досліджень і формування теоретико-методологічних засад біографістики в тоталітарних суспільствах, яким був колишній СРСР.

Ґрунтовний аналіз зазначеного вище дав змогу дослідникові викласти проблеми формування біографістики та розвитку історико-біографічних досліджень в Україні, починаючи з найдавніших часів до початку ХХІ ст., дати визначення і зміст біографістики як наукової дисципліни, визначити її об'єкт, предмет та методи дослідження [1, с. 6, 193]. У цьому контексті В.С. Чишко розглядав біографію як історико-літературний жанр, а біографістику як історико-біографічний напрям [1, с. 49]. Безперечно, заслуговують на увагу його погляди на класифікацію біографічних джерел як видів літературної та наукової творчості, а також міркування щодо взаємозв'язку біографії з історичним джерелом та історіографічним фактом.

Серед інших питань, важливих для розвитку біографістики, вчений привертав увагу до біографічних довідкових видань (*«словниково-біографічна діяльність»*), які він справедливо назвав *другим напрямом біографістики* [1, с. 49] та окреслив низку проблем, пов'язаних із ними. Міркування В.С. Чишка щодо біографічних довідкових видань розпорошені по різних розділах монографії та розглядаються в контексті історіографічних, теоретичних та інших проблем. Але всі вони загалом дають загальне уявлення щодо поглядів ученого на цей вид видань, перспективи розвитку та сукупність питань, що постають перед науковцями, які працюють у цьому напрямі біографістики. Один розділ монографії (4-й) було повністю присвячено Українському біографічному словникові (далі УБС), його концепції та теоретико-методологічним питанням, пов'язаним із його підготовкою та виданням [1, с. 129–159].

В.С. Чишко наголошував, що світова (це справедливо і для української історіографії. — *С.Л.*) історіографія біографії недостатньо звертає уваги на таке явище, як біографічні словники, їхні концепції, методологію та методи, що відображають розвиток наукових підходів до біографії як об'єкта репрезентації [1, с. 34].

Він датував зародження систематичної *«біографічно-словникової»* («словникова біографія», «словниково-біографічна

справа» [1, с. 85], «довідково-пошукові види наукової продукції» [1, с. 168]) роботи XVIII–початком XIX ст.. В історії біографії це період, пов'язаний із становленням наукових засад біографістики [1, с. 162]. Україна починає брати участь у процесі теоретичного осмислення біографічної творчості лише в другій половині XIX ст., сприймає теоретичні досягнення західноєвропейської культури, з одного боку, та російської — з іншого, розвиваючись на межі культурних впливів цих різних традицій та формуючи власну. «Біографія розглядається як історичне дослідження. Історико-біографічні дослідження концентруються на історичних нарисах як описовій формі репрезентації особистості, що наслідують риси історико-біографічного оповідання, а також на створенні біографічних словників» [1, с. 167]. Це виявляється, передусім, у виникненні в західній культурі не лише універсального, а й національного біографічного словника як форми національної свідомості.

Друга половина XIX ст. в Російській імперії була позначена подальшим розвитком наукових знань, становленням методології та методики в художній та науковій біографії як самостійних жанрах, розвитком словникових форм біографії. У персонологічних дослідженнях домінував історико-біографічний нарис та історичний портрет. Разом вони виконували функції патріотичного виховання національної свідомості. Саме тоді, на думку В.С. Чижка, виникли нові форми біографії — «науково-довідкова» та «словникова» [1, с. 168].

На підтвердження тези щодо генезису біографії та її практичного втілення у різноманітних довідкових виданнях в Україні вчений подав ґрунтовний аналіз біографічних видань, що з'явилися в цей час у Харкові, Полтаві, Одесі, Києві, Чернігові, Ніжині. Найбільш значущими з них були видання Г.М. Геннаді, Г.О. Мілорадовича, М.Ф. Комарова, І.Ф. Павловського, М.Я. Арістова та інш. Їхньою особливістю є те, що вони були присвячені видатним діячам не лише загальнодержавного або загальноукраїнського масштабу, а й визначним особам регіонального рівня.

Незважаючи на активізацію культурно-просвітницького процесу того часу в Україні, наявні наукові сили, об'єктивні умови для створення власної біографічної енциклопедії ще не сформувалися. Та свою роль і завдання, що стояли перед українськими науково-громадськими організаціями в тогочасних умовах, вони виконали: було закладено науково-методичну та

джерелознавчу базу для подальшого розвитку української науки. Повною мірою це стосується і біографістики.

Соціально-політичні умови розвитку України у складі Російської імперії визначили також той факт, що теоретичні праці з питань національної біографії як жанру як на той час, так і, тим більше, після утвердження радянської влади в Україні, з'являлися вкрай рідко. Це твердження, насамперед, стосується теоретичних праць зі «словникової діяльності» [1, с. 113].

Специфікою радянського періоду розвитку біографістики (біографіки) було створення системи універсальних енциклопедій. Водночас, ідеологічний тиск, особливо сильний у республіках СРСР та нівелювання національних особливостей набули катастрофічного характеру: біографічно-словникова діяльність національних республік була обмежена універсальною енциклопедичною формою з біографічними блоками. Існуюча система дозволяла враховувати лише канонізований режимом особовий персональний реєстр, в якому цілі пласти історичних осіб були викреслені [1, с. 170].

В.С. Чишко навів приклади біографічних довідників, що вийшли в Радянській Україні, дав їхню загальну оцінку: «Ідеологія радянської історіографії дозволяла винятково дозване подання про видатних українських діячів в різних енциклопедичних виданнях, та й то з огляду на їх громадсько-політичні погляди. Згадка про тих, хто працював на благо української національної ідеї, не допускалася взагалі ні в чому» [1, с. 129].

Після розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності почався період активізації науково-біографічної діяльності. Її особливістю стала концентрація уваги науковців на особах політичних і державних діячів козацького минулого, представниках національного відродження, діячах доби визвольних змагань, репресованих діячах науки та культури тощо. Настав час відновлення історичної справедливості для багатьох «забутих діячів», відродження їхніх імен і розгортання системних біографічних досліджень. Тому особливого значення для створення біографічних довідників різних видів і типів набули критерії відбору персоналій. На сторінках книги В.С. Чишко приділив їм особливу увагу [1, с. 141–143].

Ще однією особливістю сучасності є розвиток історико-краєзнавчих досліджень (або історичної регіоналістики), де значне місце посідають біографічні дослідження та поява різноманітних біографічних регіональних словників. Загалом

вони закладають міцну змістовну джерельну та наукову базу для майбутнього «теоретичного злету біографістики» [1, с. 127]. Серед іншого, В.С. Чишко наголошував важливість створення «повних» (під повним або «повноцінним науково-біографічним словником» автор розумів «повноту» охоплення на його сторінках певного кола осіб) довідкових біографічних видань для узагальнюючих історико-соціологічних досліджень про соціальний та національний склад суспільства [1, с. 129].

Поряд із позитивними явищами, як-то: попит суспільства на біографічні довідкові видання, стрімке зростання їхньої номенклатури, обсягів та кількості, кількості центрів підготовки видань у регіонах України, — В.С. Чишко зазначав і деякі приховані, небажані для біографістики тенденції. Передусім — явне зростання популяризаторства наукових знань без їхньої глибокої розробки, втрату науковості. Тому дуже важливим завданням на сучасному етапі розвитку біографістики постає розробка наукових засад історичних біографічних досліджень і коректного розмежування з біографічним жанром літератури, не гублячи при цьому історичної правди. Тобто, необхідно зосередити зусилля науковців на створенні загальної теорії біографії як підґрунтя для прискороного розвитку різноманітних біографічних досліджень. Це також буде сприяти створенню національного біографічного словника.

Зокрема, на думку В.С. Чишка, на сучасному етапі розвитку історичної науки внутрішні тенденції біографічної галузі знань вимагають «нового теоретичного прориву» [1, с. 175]. Відтак, закономірно, що серед його ідей особливе місце посіла постановка проблемних питань, що безпосередньо стосуються створення національної біографії, а також значення, місця та ролі національного біографічного словника та різноманітних регіональних і тематичних словників у розвитку національної свідомості. Вчений твердив, що нові завдання вимагають створення теоретичних та науково-практичних засад цього напрямку біографістики.

На сторінках монографії В.С. Чишко наголошував особливу актуальність підготовки біографічних словників та національного біографічного словника [1, с. 127, 131, 167, 171]. На його думку, для реалізації ідеї створення національного біографічного словника необхідно розробити загальні теоретичні засади, визначитися з вибором спеціальної методології та методики історико-біографічних досліджень. Актуальність розвитку цього напрямку біографістики потребує від науковців цілеспрямованої

праці як над формуванням теоретико-методологічних засад української біографістики, так і створенням джерельної бази біографічних досліджень.

Серед теоретичних напрацювань В.С. Чишка щодо біографічних довідкових видань є визначення деяких понять, пов'язаних із ними. «Науково-довідкова та словникова форма біографії», за В.С. Чишком, є результатом розвитку інтегрованих форм біографії, які виникають як результат розвитку біографічних методик та наближення їх до історичних персоналогічних досліджень. Із надзвичайно великої кількості довідково-пошукових видів наукової продукції виникає «довідкова форма біографії»: словники, покажчики, хроніки, переліки, біобібліографії, біографічні коментарі тощо.

За структурою та функцією історико-біографічного знання наукові дослідження з біографістики В.С. Чишко запропонував поділити на декілька видів. До довідково-допоміжних видів він зарахував некрологічні підвиди біографії, словники та покажчики, біографічний коментар, біобібліографію [1, с. 176]. Вчений сформулював визначення словникової форми біографії.

«Словникова форма біографії (функція — особа серед інших осіб в історії духовної та матеріальної культури) передбачає акумуляцію формалізованих даних про персональні ряди *видатних* діячів (далі по тексті монографії він розширив це поняття та виділив діячів різних рівнів — *С.Л.*), короткий виклад усього життя особистості, науковий аналіз та відбір біографічних фактів, якісно значимих для історії, культури, науки. Вона відображає лише соціально важливі факти особистого внеску та включає оцінку важливості особи для людства та бібліографію його праць» [1, с. 168].

Узагальнимо та перерахуємо основні, на наш погляд, питання щодо зазначеної теми, які опрацював В.С. Чишко в своїй праці:

— виділення «словникової» біографічної діяльності в окремий напрям біографістики;

— створення теоретико-методологічних засад щодо підготовки «словниково-біографічних» видань;

— визначення поняття «національного» біографічного словника. Автор справедливо наголошував на необхідності на початковому етапі на теоретичному рівні визначитися з поняттям «*національний біографічний словник*». Він вважав, що дискусійними залишаються також питання, пов'язані зі специфікою створен-

ня *біографічного* й одночасно *національного* словника, до кола яких належать: а) розробка системи критеріїв українського національного біографічного словника з огляду на специфічні умови державного та національного розвитку культури; б) класифікація осіб за видами соціальної діяльності та зв'язками з історичними процесами; в) визначення хронологічних меж словника; г) визначення територіальних меж словника (автор також застосував визначення «територіальний» та «етнічний», «національно-етнічний» і «державно-політичний» принципи побудови словника) [1, с. 132]; д) визначення поняття «категорійність» щодо словників;

— визначення поняття «джерельна база» словника та її створення: «...створення джерелознавчої бази національної біографії та поєднання баз даних національної біографії і бібліографії, які мають проводитися з використанням методик джерелознавчого, історіографічного, археографічного, історико-генеалогічного, історико-географічного та історико-етнографічного аналізів» [1, с. 130].

Монографія «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» з'явилася друком у 1996 р. Але проблемами біографістики В.С. Чишко переймався ще раніше. Йому належить концепція Українського біографічного словника, викладена в 1993–1994 рр. на сторінках низки наукових та науково-популярних видань [2–4]. Це дало змогу ознайомитися з проектом і взяти участь у його обговоренні широкому науковому і громадському загалу. Концепція та її окремі позиції одержали подальший розвиток у зазначеній монографії. В окремому розділі В.С. Чишко виклав систему поглядів на проблему створення Українського біографічного словника, приділив значну увагу теоретико-методологічним питанням УБС, його підготовці та виданню. Загалом все це дало змогу авторові висловити в монографії науково обґрунтовані думки щодо методологічних основ біографістики як галузі історичної науки та перспектив її розвитку.

Колективно розроблені у перші роки діяльності Інституту біографічних досліджень науково-теоретичні та методичні засади створення УБС були розвинуті та вдало втілювалися В.С. Чишком у практичній діяльності. Він приділяв багато уваги підготовці словників національних меншин, які проживають в Україні, апробував деякі теоретичні та методичні положення на практиці. Серед таких біографічних довідників:

Іменний покажчик біографічного словника «Греки в Україні», біографічний словник «Болгари в Україні», біобібліографічний словник «Деятели крымско-татарской культуры» [5–10].

Розвиток теоретичних положень, закладених В.С. Чишком, дав змогу його послідовникам уточнити окремі з них. Так, розвинуто тезу щодо синкретичного характеру біографістики як галузі історичної науки та її міждисциплінарний характер. На нашу думку, розбудова типології біографічних довідкових видань, адекватної сучасному науковому знанню, вимагає залучення не тільки конкретних теоретичних розробок із літературознавства, соціології, філософії, психології, а й книгознавства. На сучасному етапі надзвичайно актуальним є питання взаємозв'язку біографістики та книгознавства. Проблема полягає в тому, щоб наблизити науково-методичні принципи довідкових біографічних видань до усталених та загальноновизначених критеріїв книгознавчої класифікації.

Так, недостатня розробка на той час цієї проблеми призвела до того, що в монографії В.С. Чішка використовуються як рівнозначні біографічним довідковим виданням поняття «словник» («словникова біографія», «словниково-біографічна справа») замість загальноприйнятих — «довідкові видання», до яких як певна входить і словник. Не розрізняються види та типи видань, скажімо, «словники» в монографії за видами поділяються на галузеві, регіональні, загальнодержавні, наукові, комерційні, поточні, ретроспективні. На наш погляд, у проблемах типології довідкових біографічних видань книгознавство може стати певним інтегральним чинником, що дасть змогу предметніше працювати над питаннями, поставленими В.С. Чішком, зокрема:

- 1) розробити науково-понятійний апарат дисципліни;
- 2) уніфікувати зміст дефініції, який складає основу біографічної довідкової статті;
- 3) науково обґрунтувати критерії відбору персоналій до довідкових біографічних видань.

Проблеми біографічних довідкових видань, визначені В.С. Чішком, а також нові, що з'явилися після виходу його монографії, потребують якомога швидшого вирішення. Нові дослідження співробітників Інституту та науковців, які працюють в цьому напрямі біографістики, на наш погляд, могли б сприяти створенню загальної системи забезпечення теоретичними та методичними засадами авторів, творчі колективи та видавництва, що здійснюють підготовку біографічних довідко-

вих видань в Україні. Це також дасть змогу створити в країні оптимальну систему біографічних наукових і інформаційних центрів (науково-інформаційну інфраструктуру), що забезпечить на сучасному методичному рівні підготовку різного виду та типу довідкових біографічних видань. Такі колективні зусилля будуть сприяти створенню конче потрібного в Україні національного біографічного словника.

1. *Чишко В.С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К.: БМТ, 1996. – 239 с.

2. *Чишко В.С.* Проблеми підготовки Українського біографічного словника: проект концепції // УІЖ. – 1993. – № 11–12. – С. 38–49.

3. *Чишко В.С.* Створення УБС як загальнонаціональна проблема: методичні засади // Універсум людини: мислення, культура, наука. Тези доповідей наукової конференції. – К., 1994. – Ч. 1. – С. 10–12.

4. *Чишко В.С.* Основні концептуальні принципи побудови УБС // Четвертий міжнародний конгрес українців. 26–29 серпня 1999 в м. Одесі / Доповіді, повідомлення, історіографія, етнологія, культура. – К., 2001.

5. *Чишко В.С.* Науково-теоретичні основи створення біографічних словників національних меншин України // Зб. наук. праць Таврійського ун-ту. – Симферополь, 2000. – С. 117–125.

6. *Чишко В.С.* Теоретико-методичні засади створення біографічного словника «Греки в Україні» // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків в Україні. Наук. зб. – К., 1998. – С. 149–154.

7. *Чишко В.С.* Іменний покажчик біографічного словника «Греки в Україні» – К., 1994).

8. *Чишко В.С.* Відродження в портретах болгарської діаспори в Україні (про підготовку біографічного словника «Болгари в Україні»)/ Міжнародні зв'язки України і наукові пошуки і знахідки. – К.: 1998. – Вип. 7. – С. 230–232.

9. *Чишко В.С.* Науково-теоретичні основи створення біографічного словника «Болгари в Україні» // Матеріали міжнародного круглого столу «Болгари в Україні»: в пошуках національної ідентичності (минуле і сучасність)». – К., 1978. – С. 88–95.

10. *Чишко В.С.* Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944): Библиографический словарь. – Симферополь, 1999. – 238 с.

ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ЗАВДАНЬ БІОГРАФІЧНИХ ТА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Здійснено аналіз теоретичних проблем просопографії — галузі біографічно-історичних досліджень, спрямованої на створення живого, багатовимірного, «стереоскопічного» портрету особистості з її життєвими рисами і уподобаннями, а також на вивчення подій минулого та їхніх наслідків крізь людський чинник або з урахуванням його впливу. Сформульовані дефініції основних категорій просопографії як спеціальної історичної дисципліни, визначено її зміст, завдання, предмет та об'єкт дослідження, відмінність від суто біографічних підходів. Розкрито актуальність просопографічних досліджень у контексті сучасних завдань персоніфікації історичного минулого. Проаналізовано трактування просопографії різними школами та напрямками в історіографії. Окреслено джерела просопографічних студій, визначено їхні інформативні можливості. Запропоновано напрями (блоки), що складають основу просопографічного портрету особистості, модель просопографічного дослідження особистості в історії.

The theoretical problems of prosopography that is a branch of biographical and historical investigations, directed at the creation of a living, multidimensional, 'stereoscopic' portrait of the personality with its features and preferences and at the study of past events and their consequences through the human factor, the influence of subjective factors on their course are analyzed. The definitions of some basic categories of prosopography as a specific historical discipline are given, its matter, tasks, subject and object of study, the difference from purely biographical approaches are stated. The actuality of prosopographic investigations in the context of modern tasks of personification of the historical past is shown. The interpretation of prosopography by different schools in historiography is analyzed. The sources of prosopographic studies are mentioned and their information means are defined. The directions (units) that make up the basis of the prosopographic portrait of the personality and the model of the prosopographic personality investigation in history are proposed.

Просопографія як галузь біографічно-історичного дослідження поки що мало відома в Україні, але актуальна в контексті завдань сучасної науки, насамперед її персоніфікації. Вона передбачає вивчення подій минулого та їхніх наслідків крізь людський чинник, вплив на їх перебіг певних особистостей, які завжди були основними фігурантами історії. Сьогодні в розрізі подібних завдань вимагає від дослідника об'єктивної та правдивої реконструкції життєписів історичних осіб, повернення до літопису минулого «справжніх облич», особливо стосовно фальсифікованих і забутих постатей, відтворення образів в усій багатогранності їх особистих якостей, а не однобоко чи кон'юнктурно, лише шляхом зосередження уваги

на певній ділянці діяльності: громадській, політичній, літературній, науковій або якійсь іншій, бо вона була лише складовою частиною життя конкретного індивіда.

Так, на думку відомого українського історика Ярослава Дашкевича, перед біографістами стоїть завдання олюднення «живих індивідуальних облич, а не виготовлення манекенів — носіїв певного стандартного набору анкетних біографічних даних» [1, с. 47]. А вітчизняний дослідник Валерій Хмелько констатує, що і справжня історія людини, як творчої особистості, починається тільки в ХХІ ст., і вона повинна розкрити внутрішній світ, натхнення і творчі переживання митця [2, с. 81].

Завдання біографа на нинішньому етапі полягає не лише в тому, щоб відтворити певні події у житті відомої особи, створити її біографію, а й в тому, що він «зобов'язаний розгадати мотиви вчинків свого героя, світ його емоцій, пов'язаних із безпосередніми подіями. Він повинен знайти той шлях, яким пройшов персонаж, пояснити причини свого вибору» [3, с. 4]. Ще за Нового часу, пишучи біографію, слід було відтворити духовний світ особи, її фізичний вигляд, походження аби створити такими повними характеристиками зразки для наслідування іншим сучасникам.

Та й допитлива людська природа спонукає дослідника в ХХІ ст. до поглибленого вивчення особи в історії, оскільки сучасника цікавить не лише перебіг фактів із її життя та діяльності, а й особистісні характеристики: походження, вдача, темперамент, сюжети приватного життя, психологічні та фізичні стани у різні періоди, спонукальні мотиви творчих злетів та невдач (у митців), поведінка у різноманітних життєвих обставинах, її взаємостосунки з оточенням, світогляд та вплив на його формування зовнішніх факторів: родинного та приятельського оточень, сфер перебування, найбільше притаманні конкретній людині особливості манер і звичок. Зрештою, цікавить і її зовнішній вигляд.

Власне цей спектр особистісних проблем і досліджує історична просопографія. Вона є складовою частиною біографії, але *предметом* її дослідження є глибоке пізнання особистості, її людської сутності, проникнення у пласти духовного й інтелектуального світу особи. Якщо біографія формально відтворює життєвий і діяльний шлях особи, посиляючись на конкретні факти та дати, то просопографія змальовує внутрішній перебіг її буття, індивідуальні особливості, створює портрет живої людини, якого нам завжди бракувало.

Отже, просопографія — це дисципліна, невід’ємна від людської особистості. Саме її розглядали як основну субстанцію історичного процесу історичні школи Західної Європи в ХХ ст.. Так, засновник французької школи «Анналів» Л. Февр вважав, що основним завданням історика є відтворення «живої історії», в якій центральним персонажем є людина минулого з певною психологією, менталітетом, звичками, традиціями. Дослідник доводив, що вивчати людину треба в сукупності всіх оточуючих її факторів, шляхом визначення впливу кожного з них на світогляд, психологічний тип, традиції тощо, а тому історія, на його думку, потребувала контакту з усіма науками та ремеслами, які мали безпосередній зв’язок із людиною. Відтак, уже в цих думках Л. Февра перед істориками вимальовуються якісно нові завдання, які можна частково зарахувати до просопографії.

Початки суто просопографічних студій сягають ще ХVІ ст., коли серед мислителів середньовіччя визріла ідея компонування колективної, а згодом, й індивідуальної біографії. Метою розпочатих досліджень було студіювання історії соціальних груп (як елементів політичної та соціальної історії) та виокремлення у них особистостей, об’єднаних певними спільними соціальними та політичними характеристиками.

У кінці ХІХ ст. просопографічний метод дослідження почали широко практикувати німецькі історики античності. Вони засновувалися на реконструкції життєвого шляху (кар’єри) окремих персонажів (зазвичай, із середовища еліт) на матеріалах літературних, нумізматичних і переважно епіграфічних пам’яток. Просопографія в ХІХ ст. трактувалася та використовувалася німецькими дослідниками античності як статистично-соціальний метод вивчення певних суспільних груп античного суспільства, за допомогою якого складався їхній соціальний портрет, колективна біографія певного прошарку суспільства чи професійної групи.

На сьогодні вже сформульовані окремі дефініції просопографії, чіткіше визначені її завдання, окреслений предмет дослідження та методологічні підходи, хоча статус дисципліни, її предметно-об’єктивна локалізація, зважаючи на розгалужені міждисциплінарні зв’язки та відсутність власного усталеного дисциплінарного інструментарію, залишаються невизначеними, розмитими.

Термін «просопографія» виник із грецького слова «προσωπον» — «обличчя» і означає «особа, персона, опис конк-

ретної особи або дисципліну про правила такого опису». За Оксфордським словником [4], просопографічне дослідження особи складається з двох частин: її опису та реконструкції її внутрішнього світу. Вебстерівський словник [5] теж трактує термін двоюко: 1) опис зовнішності та характеру особи, дослідження її діяльності у сукупності впливів, контактів, взаємозв'язків, рефлексій і 2) колективна біографія певної групи, яку об'єднає щось спільне (діяльність, інтереси, походження, родові зв'язки тощо).

Російський джерелознавець М.С. Петрова визначила просопографію як спеціальну історичну дисципліну. Але відзначила дискусійність питання щодо її статусу: одні дослідники вважають, що просопографічні студії мають самостійний характер, інші — що вони є частиною біографії або певною методикою, чи сукупністю методик, залежно від теми дослідження та поставлених завдань [6].

На думку М.С. Петрової, просопографія — самостійна дисципліна соціальної історії, що оперує міждисциплінарними методами дослідження: генеалогії, ономастики, демографії, психології, психолографії та інших дисциплін. Тобто, дослідниця не зводить її предмет до вивчення конкретної особи, а вважає, що просопографія досліджує також традиції, взаємостосунки всередині соціальних груп, складає на основі джерел систематизований опис особистостей певної епохи, регіону або соціального прошарку. Така систематизація, на її думку, дає підстави як вибудовувати деталізовані біографії історичних осіб, які пояснюють багато епізодів їхнього особистого життя, так і зробити висновки щодо соціальної, адміністративної, господарської історії загалом, яка неминуче відображалася на окремих особистостях.

Просопографічний метод дослідниця використала для відтворення портретів відомих авторів античної літератури, базуючись на їхніх творах та інших речових джерелах доби, інформація в яких стосувалася певної особи. М.С. Петрова розробила практичний спецкурс «Просопографія як спеціальна історическая дисципліна» (для студентів історичних факультетів). У ньому, на прикладі автентичних творів авторів пізньої античності Макробія Феодосія та Марціана Капелли та речових пам'яток, дослідниця реконструювала їхні біографії та просопографічні портрети. За творами вона ідентифікувала авторів, встановила їхнє походження, місця народження, періоди жит-

тя, рід занять, соціальний статус, визначила порядок імен та достовірність авторства творів. Так, підпис Макробія до першого видання його коментарів на «Сон Сціпіона» дав дослідниці підстави відтворити титули автора та визначити коло осіб, із якими він спілкувався. А порядок імен у підписові дав їй змогу ідентифікувати автора, який носив ті імена, з'ясувати його походження, бо кожна складова частина імені мала у стародавніх віках свій смисл. Оскільки у часи античності імена давалися людям за певними зовнішніми ознаками (широкі груди, високий лоб), була можливість за титулами імені скласти уявний портрет певної особи. Вони також свідчили про суспільне становище особи та державну посаду, яку вона обіймала.

Болгарський дослідник І. Божилов у монографії «Фамиліята на Авеневци (1186–1460). Генеалогія и просопографія» [7] просопографію трактує лише як колективну біографію роду, але зазначає, що, якщо певна особа з роду мало досліджена, то за допомогою просопографічного методу шляхом аналізу загального фактологічного матеріалу можна відтворити її деталізований життєпис.

Подібне визначення терміну дає і російська «Новая философская энциклопедия» [8], у якій просопографію названо методом створення колективної біографії роду, що містить визначення: певного кола осіб, дат їхнього життя, соціального походження, місць проживання, суспільного статусу, освіти, діяльності крізь родинно-генетичний чинник.

Названих позицій дотримуються також окремі українські дослідники, зокрема Т.В. Березовська [9], яка вважає, що просопографічний метод — це метод створення колективних біографій, який кожному особу, що потрапляє в поле зору дослідника, розглядає як особистість та індивідуальність. Дослідниця переваги методу аргументує так: «Він дозволяє навіть при відсутності достатньої кількості документального та нарративного матеріалу, шляхом історичного занурення, реконструювати особистість в її громадському, суспільному та приватному житті, відтворити духовний космос індивіда» [9, с. 7]. Перевагою методу є й те, що дослідник ставить завдання не просто зафіксувати певні дати життя та діяльності конкретної особи, а й осмислити та визначити її феномен як індивідуальності шляхом відображення місця та значення особи в перебігові доби, життя, подій, соціумі, соціально-комунікативній практиці повсякденності. Таким чином, із одного боку особа досліджу-

ється як суспільний суб'єкт, визначається її роль у значущих подіях, а з іншого — окреслюється її індивідуальність (внутрішній світ, духовний потенціал тощо).

Т.В. Березовська створила просопографічний портрет українського роду Аркасів у своїй праці (кандидатській дисертації) «Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби». Об'єктом її дослідження стали лише відомі представники роду, які залишили певний слід в історії. Про них були складені деталізовані біографічні характеристики, засновуючись на яких авторка дійшла висновку про визначальну роль спадковості у формуванні духовного космосу людини.

Дослідниця запропонувала новаторський підхід до вивчення особи в історії, означивши останню як «вмістилище соціально-культурної системи часу», що, на її думку, визначає потребу вивчати людину різнобічно, як особистість та індивідуальність, тобто, рівнозначно і діяльність, і приватне життя: духовний світ, родинні стосунки, психологічні та фізичні стани, рефлексії, інтелектуальні здібності, інтимне життя тощо. Т.В. Березовська вважає цей напрям досліджень предметом просопографії, яка у реалізації поставлених завдань користується не лише суто історичними або джерелознавчими, а й міждисциплінарними методами: психології, фізіології та соціології.

Зразком створення колективної біографії просопографічним методом стала праця російського дослідника І. Юркіна [10], у якій він використав просопографію як аналітичний метод визначення ролі спадковості у формуванні творчих даних кількох представників відомого роду Демидових, які жили за різних епох, у суттєво відмінній культурній атмосфері, мали несхожі наукові інтереси. Вчений обрав за мету виділити індивідуальні особливості у вдачах і людських долях досліджуваних ним осіб, що були детерміновані природою, середовищем та іншими чинниками. Зібравши біографічний матеріал, він використав для його аналізу просопографічний метод, що дало змогу аналітично розшарувати інформацію: виділити індивідуальне та нетипове для кожної конкретної особи в обраній родовій групі.

Кожну особу І. Юркін досліджував у трьох вимірах: 1) генетичному — у сукупності психофізичних характеристик індивідуума, які частково зберігалися в ході трансляції між поколіннями; 2) сімейному — сукупності «традицій роду», соціокультурної пам'яті, яка зберігається на рівні сім'ї та тієї час-

тини родини, в середовищі якої конкретна особа формувалася та розвивалася і 3) часовому — крізь «дух епохи», що складався з ментальних стереотипів доби [10, с. 265].

Дослідниками також практикується і формування просопографічних баз даних, на основі яких вимальовуються «образи», «життєві шляхи» або «колективні біографії», що дають підстави не тільки вивчити окрему особистість, а й вийти на узагальнюючий рівень у дослідженні соціальних, політичних і культурних явищ та тенденцій історичного процесу. Російські дослідники Ю.Ю. Юмашева і Т.Н. Кандаурова [11; 12] просопографічний метод поклали в основу розробленої ними «теорії еліт». Об'єктом їхнього дослідження стала група осіб, об'єднаних спільною діяльністю протягом тривалого часу — відомі музейні працівники Росії. Поглиблену біографічну інформацію про них було систематизовано за 27-а показниками. Це дало змогу створити вибірку, на основі якої складено біографії 268 провідних російських музейних працівників і колекціонерів, які увійшли до Російської музейної енциклопедії.

Отже, дослідники розрізняють індивідуальні просопографічні студії про видатних діячів певної доби та «групові» просопографічні дослідження, орієнтовані на вивчення певних суспільних груп [13]. Останній підхід дає матеріал для узагальнень і компонування «колективних біографій». У такому разі просопографія трактується як дослідження спільного у групі осіб, що діє в історії (родовій, професійній, соціальній, політичній) [14].

Таким чином, у історіографії склалося неоднозначне трактування просопографії. Ще з XIX ст., коли в історичній науці були запроваджені терміни «просопографія», «просопографічний метод», вона розумілася не як окрема історична дисципліна, а саме як метод в історико-біографічних, а іноді історико-статистичних дослідженнях, яким користуються при опрацюванні біографічного матеріалу. Одні дослідники вважали завданням просопографії створення колективного соціального портрету певного стану суспільства, на думку інших воно полягало у відтворенні індивідуального портрету конкретної відомої особи. З початку 90 рр. XX ст. у російському джерелознавстві просопографія здебільшого трактується як дослідницький метод, що базується на масових джерелах і має на меті статистичний аналіз та створення «колективних біографій» певних соціальних груп суспільства [16].

Нині серед українських істориків необхідність суттєвого

розширення просопографічних студій відчувається досить гостро. Саме це зумовлює спроби визначитися з дефініціями: як співвідносяться між собою історична біографістика, спеціальні історичні дисципліни і просопографія та який об'єкт дослідження має домінувати у просопографії — конкретна особа, чи соціальна група; за змістом просопографія — це біографія, щось вужче чи ширше?

На нашу думку, актуальним для сучасної української історичної науки є визначення просопографії як джерелознавчої спеціальної історичної дисципліни, об'єктом дослідження якої є насамперед конкретна особа, в сукупності всіх її взаємостосунків і виявів. Йдеться про конкретизацію особи в її неповторних індивідуальних якостях, розширення та пояснення біографічних відомостей, періодів невдач або піднесень у творчих особистостей. Основою такого дослідження є автентичні джерела, різні за своїми видами та походженням. Доцільним є і вивчення особи в родовому або конкретному соціальному контексті, який також багато чого пояснює у її поведінці, вчинках, світоглядних засадах.

Одним із перших до цієї проблеми звернувся Ярослав Дашкевич [1]. На його думку, завданням біографістики є написання біографії, свого роду заповнення колонок особою анкети, складеної за науковими довідково-інформаційними параметрами, створення так званих формальних біограм, що дають матеріал дослідникові для довідкової роботи. А просопографія, за Ярославом Дашкевичем, поширює, розгортає, поглиблює біографічний матеріал шляхом врахування людського й особистого в історії. Але найважливішою і найціннішою ознакою просопографічних даних є правдивість і об'єктивність інформації, відтворення відомої особи у сукупності позитивних і негативних сторін життєпису.

Зважаючи на таке її призначення, вчений вважає її вищим ступенем біографістики, бо вона, на його думку, відтворює «живі» образи історії на матеріалах конкретних джерел. «Олюднення неживого, олюднення писаного слова, фотографії, іншого документального джерела, або й матеріальної пам'ятки необхідно б перетворити в гасло діяльності біографістів». В історіографічному огляді він зазначає, що в Західній Європі вже майже 20 років виходять окремими зшитками видання з просопографії античності: грецької та латинської. Вони мають вигляд словників двох серій — грецької та римської, в яких під іменами осіб

подаються витяги з автентичних історичних джерел. Користуючись ними, дослідник має змогу отримати всю необхідну інформацію про конкретну особу для власного аналізу, а достовірні джерельні відомості дають підстави для об'єктивних даних про певну особу [1].

Ярослав Дашкевич зазначав, що міцний фундамент під давньоукраїнську просопографію був закладений у праці Юкки Корпели «Причини до історії населення та просопографії Київської Русі до смерті Володимира Мономаха», що вийшла друком у 1995 р. у Фінляндії та містить відомості про 1259 осіб із біографічною інформацією та посиланнями на опубліковані джерела та літературу.

Учений визначив 5 блоків проблем, навколо яких, на його думку, повинні засновуватися просопографічні студії: 1) особисті проблеми, 2) етно- та релігіопсихологічні, 3) громадські, 4) політичні, 5) творчі. Перший блок містить генеалогічні відомості про особу, її шлюбне чи позашлюбне походження, яке так чи інакше відбивалося на житті, кар'єрі тощо. Найявніші психопатологічних рис характеру, успадкованих або набутих у несприятливих життєвих обставинах. Дослідник вважає за необхідне вивчення й інтимних сторінок життя відомих осіб, які багато чого пояснювали у їх поведінці та вчинках, а іноді ставали причиною доленосних подій.

Історик С. Світленко на просопографію покладає місію пошуку, атрибуції й систематизації біографічних та інших особистих даних про осіб, які згадуються в історичних джерелах [16]. Він називає її багатовимірною дисципліною, предметом якої є розмаїття внутрішніх і зовнішніх характеристик діячів минулого, а об'єктом дослідження вважає антропологічний тип особи, її мову, етно- та соціопсихічні риси характеру, ментальність, родинні зв'язки, сімейний стан, віросповідання, підданство, місце народження та проживання, освіту, професійну діяльність, службову кар'єру, життєві обставини, участь у суспільно-політичному житті.

Згадані напрацювання вітчизняних дослідників дають змогу визначити основним завданням просопографічних досліджень у сучасній Україні створення об'єктивного правдивого портрету особи, що містить такі компоненти:

1) походження особи, її генеалогічне коріння, визначення ролі спадковості у формуванні певних інтелектуальних здібностей, родинне оточення та виховання, сімейні традиції й атмо-

сфера, регіон проживання, їхній вплив на формування світоглядних позицій діяча;

2) шляхи та етапи формування особистості (місця навчання, сфери перебування, коло знайомих, спілкування);

3) визначальні фактори у виборі місця навчання або професії;

4) чинники формування світогляду;

5) інтелектуальні здібності та обдарованість, її прояви і розвиток;

6) вдача, темперамент, внутрішній світ, захоплення та відрази;

7) приятельське оточення, взаємостосунки з людьми, вплив оточення, або, навпаки, конкретної особистості на оточуючих;

8) мотиви найвідоміших вчинків, що закарбували ім'я діяча в історії; вплив на них зовнішніх факторів;

9) пояснення кризь певні життєві обставини піднесень і спадів у творчих осіб;

10) доленосні події у приватному житті відомої особи (одруження, народження дітей), їхній вплив на основну діяльність (наукову, творчу, громадську, політичну);

11) особисто-інтимне життя, подружні та батьківсько-синівські стосунки, їхній визначальний або другорядний вплив на діяльність особи; закоханість, романтичні стосунки, їхній розвиток, вплив на творчу особу;

12) фізичне та психологічне самопочуття особи у різні періоди життя, пояснення ними окремих епізодів її діяльності;

13) етно-психологічні характеристики: національна свідомість та ментальність, особистісно-людське, притаманне діячеві, наприклад, співчутливість чи черствість, благодійність чи байдужість, здатність співпереживати чи егоцентризм, комунікабельність чи замкненість, автократизм чи дипломатичність, поведінка та реакція на життєві події та обставини. Визначення значення окремих із перерахованих особистісних даних дає підстави для пояснень доленосних подій у житті діяча;

14) характеристики діяча сучасниками: об'єктивне та суб'єктивне в них;

15) матеріальне становище особи, залежність від матеріальних обставин та вплив цього чинника на творчу особистість;

16) зовнішній вигляд особи, особливості її манер, одягу, звичок.

Усі ці дані, безперечно, можна зібрати лише з джерел достовірних, різних за характером, які складають основу просопо-

графічного дослідження.

До *джерел* просопографічних студій належать такі:

1) офіційні документи та папери конкретної особи (атестат, диплом, свідоцтва, паспорт, посвідчення), у яких фіксувалося її місце народження, освіта, рівень успішності у навчальних закладах. Так, високі оцінки з певних предметів свідчать про її захоплення певним предметом, що часто ставало визначальним у виборі професії або іншій самореалізації;

2) довідково-статистичні документи зі списками осіб, їхніми біографічними даними та іноді й особистісними характеристиками;

3) генеалогічні джерела: дерево роду, родовід, родинні легенди;

4) судово-слідчі справи відомих осіб (протоколи допитів, вироки, донесення, відгуки, відношення, секретні циркуляри на розшук або арешт, телеграми оперативно-інформаційного змісту). На цей вид документів, як на джерело просопографічної інформації, рекомендував звернути увагу С. Світленко. Він у власному дослідженні про діячів соціально-революційного народництва в Україні 70–80-х рр. XIX ст. практикує використання документів позасудового й судово-слідчого діловодства Київського губерньського жандармського управління на розшукуваних осіб, або таких, що перебували під слідством як джерело просопографічних даних. У подібних документах фіксувалася така інформація: вік, зріст, колір волосся, очей, шкіри, бороди, особливі прикмети, дані про стиль одягу та взуття, соціальне походження, родинні зв'язки, тобто відображалася детальна інформація про зовнішність відомого діяча. Недоліком цих джерел є односторонність їх інформації, бо стосувалася вона в основному зовнішніх характеристик особи і вимагала високого рівня наукової критики. Як правило, цей вид джерел не відображав внутрішнього стану досліджуваної особистості;

5) джерела особового походження (як базові) для відтворення просопографічних портретів відомих особи:

а) автобіографічні матеріали, які, як правило, містять інформацію про походження, родинний статус, освіту, кар'єру діяча, творчі здобутки. Цінність подібного джерела полягає в його автентичності, оскільки дані про себе формулювала сама особа;

б) приятельське або родинне листування, яке часто містило унікальну інформацію про особу, коло її знайомих, інтереси, заняття, захоплення, внутрішній світ, фізичне та психологічне

самопочуття. Часто саме в листах до приятелів діячі були особливо відвертими, а тому цей тип джерел дослідники називають «сповіддю, або автобіографією душі», бо вони розкривають неповторні сюжети. У листуванні, як правило, віддзеркалюється внутрішній світ відомої особи. У невимушеній формі кореспонденти писали про те, що їм найбільше боліло та бентежило, приносило натхнення у творчості та громадській праці.

Дослідження листування конкретного діяча, тривалого в часі та різного за адресатами, дає можливість ознайомитися з його людською сутністю: вдачею, складом мислення, інтелектуальним рівнем, інтересами, ставленням до конкретних подій через безпосередню реакцію на них, психологічним і фізичним станами та їх передумовами, самопочуттям, взаємостосунками з родиною, проблемою батьківсько-синівських стосунків, етичними та моральними пріоритетами, здібностями, здатністю співпереживати, місцями проживання або тимчасового перебування кореспондента та впливом кліматичних умов місцевості на самопочуття особи. Саме такий широкий спектр просопографічної інформації дають епістолярні джерела;

в) мемуари відомих діячів, із детальними характеристиками сучасників (і себе), їхніх особистих якостей, словесні портрети. Цінними у мемуарах є згадки особи про своє походження, родинні та сімейні традиції, формування окремих рис і звичок. Така інформація дає матеріал для дослідження закономірностей появи тих чи інших якостей вдачі. Скажімо, такі негативні риси, як егоцентризм, непримиренність до інакомислячого, які зустрічалися в окремих діячів, можна пояснити традиціями родинного виховання: надмірною батьківською опікою та любов'ю, статусом однієї дитини в родині.

Цінними у спогадах є словесні портрети сучасників, які часто фіксували такі деталі, які не здатна була відтворити жодна фотографія. Так, Н. Суровцева так яскраво описала у своїх «Спогадах» (К., 1996) зовнішність Дмитра Донцова: «Це була дуже висока і дуже худа людина, з негарним смаглявим обличчям і густим, чорним, відкинутим назад волоссям. Обличчя вражало своєю нервовістю, а чорні, живі, колючі очі доповнювали враження. Руки в нього були дуже довгі, як у скрипаля. Отакий собі Паганіні. Мова в нього була надто швидка, — доводилося напружувати увагу, щоб ловити зміст. Він пересипав мову чужоземними цитатами і відразу заімпував мені такою ерудицією» [17, с. 21].

Або ось який уявний образ формується з рядків спогадів всесвітньо відомого українського співака Михайла Голинського про його родича, письменника Марка Черемшину (Івана Семанюка): «Марко Черемшина був сентиментальною людиною, дуже любив звірат, природу, особливо квіти. Він завжди носив у бутоньєрці або гвоздику, або троянду. І коли він відвідував відомого українського вченого Володимира Гнатюка, який протягом 15 років хворів, то завжди приносив йому букет квітів, які той любив. [...] Був м'якого характеру і ніколи не носив у серці злоби, навіть якщо з ким посварився, що бувало дуже рідко. [...] Був низького зросту, мав велику голову з високим чолом, в особистому житті був дуже непрактичний. Коли писав свої новели, свої твори, то мусив бути в хаті повний спокій, тому він замикався у своїй канцелярії — і працював» [18].

Зазначимо, що суттєвим недоліком цього виду джерел є суб'єктивність авторів у своїх враженнях про сучасників, тому таку інформацію не можна сприймати як однозначну, а лише у порівнянні з фактами з інших джерел.

Джерелом просопографічної інформації є також особисті щоденники відомих діячів. Їхнє значення дослідники оцінили так: «Нотатки, писані для себе, річ завжди інтимна, якими б вони не були — особистими, діловими чи філософськими. [...] Нотатки, прочитані згодом, через певний проміжок часу, відкривають секрети автора, стани його душі та думок у минулому, коли він був іншим — молодшим, в іншому середовищі, інших поглядів. Для вдячного і уважного читача нотатки завжди є ніточкою до розуміння і пізнання автора, але поза тим вони є шляхом до пізнання певної історичної епохи, поштовхом не лише до пошуків сенсації, але й роздумів про людину вплині історичних змін, про вічні проблеми людського буття — сенс і мету, як жити і що робити» [17, с. 5–6]. Найбільшою цінністю щоденників дослідники вважають авторську безпосередність, яка відображалася в його роздумах про життєві обставини і ситуації.

Серед джерел цієї групи виділяємо щоденники інтимного змісту, що фіксували в основному події приватного життя: його обставини, оточення, внутрішній стан автора, рефлексії з приводу тих чи інших подій, як особистих, так і громадських. Вони відображали автора із середини, в життєвих обставинах і стосунках. Але були і щоденники, у яких автори більше писали про події не особистого, а громадського життя та відомих

сучасників на їхньому тлі. Скажімо, ціла галерея сучасників постає зі сторінок «Щоденників» Євгена Чикаленка. Це Борис Грінченко, Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Федір Матушевський, родина Тобілевичів, відомі письменники та митці, яким автор часто давав влучні власні характеристики. Скажімо, він захоплювався працелюбством, завзяттям, талантом і громадською самовіддачею Бориса Грінченка, але водночас неодноразово наголошував його важку автократичну вдачу, яка шкодила багатьом громадським справам, бо провокувала конфлікти серед українців. Євген Чикаленко так відверто писав про цього відомого діяча: «Але в громадському житті, як я вже не раз згадував у своїх мемуарах, це був надзвичайно тяжкий чоловік. Правду про нього колись сказав М.В. Лисенко: «Грінченка треба було б посадити десь на необитаємий острів, обкласти його книжками і він зробив би втрає більше, ніж зробив». Це правда. Багато його надзвичайної енергії та здоров'я пішло на боротьбу за «булаву» то з В.П. Науменком, то з М.С. Грушевським та іншими «конкурентами», навіть з такими, які й на думці не мали «гетьманування» [19, с. 95]. А так мемуарист характеризував вдачу історика Михайла Грушевського: «При всіх своїх майже геніальних здібностях, він має в своїй вдачі щось таке, що відвертає від себе людей. У Львові він вже не має жадного приятеля і більшість робітників слова працюють з ним тільки з патріотизму і переносять його вдачу тільки з поважання і вдячності йому за те, що він зробив і робить гігантську роботу для України» [19, с.112]. Він відзначав, що обдарованому вченому й організаторові української науки були притаманні нетерпимість до конкуренції, егоцентризм, які також викликали часті конфлікти з більшістю відомих сучасників.

Подібні деталі Євген Чикаленко наводив і щодо інших відомих діячів: Миколи Вороного, Леоніда Жебуньова, Михайла Коцюбинського, Володимира Науменка, Миколи Садовського, Панаса Саксаганського та ін.. Так, він щиро бентежився розбратом між талановитими братами Тобілевичами, які сварилися через жінок і працювали в різних конкуруючих колективах;

б) фотографії, що відтворюють зовнішній вигляд особи, її родинне та приятельське оточення. Індивідуальна фотографія створює наочний образ діяча, дає матеріал для складання її зовнішньої характеристики; колективна відображає дружне

оточення, а родина — членів родини;

7) почерк у рукописах відомих діячів, особливості якого досліджує психолографія, за напрацюваннями якої можна скласти характеристику індивідуальних рис автора конкретного письма. У ролі почерку, як джерела для вивчення особистості, не сумнівався ще на поч. XIX ст. Так, В. Гете (Веймар, 3 квітня 1890 р.) констатував: «Безперечно, що почерк людини має зв'язок з її думками, душевним станом і характером, і, базуючись на ньому, ми можемо отримати хоча б деякі уявлення про її справжні якості та дії» (переклад наш — *І.С.*).¹

За словами одного з провідних російських психолографів І.Ф. Моргенштерна: «якщо людина пише, то в кожному окресленні, закругленні, штриху літери виявляється її індивідуальність, її характер. [...] Письмо дуже тісно пов'язане з особистістю людини, це не суто механічна операція: воно виражає думки та перебуває під впливом нашого фізичного та духовного стану. Почерк точно відображає найменші порухи людини, змінюючись у часі та обставинах. Тому, опанувавши мистецтво психолографії, можемо вільно вгадувати характер, здібності та звички людини, побачити її минуле та зазирнути в майбутнє» (переклад наш — *І.С.*) [20];

8) наукові та художні твори відомих учених і митців як форма самовираження особистості.

А повну та об'єктивну просопографічну характеристику тієї чи іншої постаті дасть лише комплексне використання сукупності всіх джерел у їх порівняльно-аналітичному вимірі.

Отже, просопографія — це джерелознавча дисципліна, яка через різні за характером і видами джерела, окреслені в даному нарисі, досліджує суто людські якості відомої особи у міждисциплінарних зв'язках із генеалогією, ономастикою, психологією, психолографологією, психобіографією, соціологією, історією. Вона визначає рівень розвитку особистості, її ціннісні світоглядні та моральні орієнтації, соціальні ролі у суспільстві, мотиви та потреби, здібності, стереотипи, фізіологічне та психологічне здоров'я інші дані. Ця галузь історико-біографічних знань покликана відобразити «живу» особистість, а не постать, формалізовану датами й подіями, зібрати та систематизувати джерельний матеріал, який би пояснив ці факти та відобразив

¹ В. Гете. Веймар, 3 апреля 1820 р. [20, с. 49].

людину такою, якою вона була насправді, в реаліях повсякденного життя: особистісних комунікативних взаєминах, життєвих обставинах та вчинках, і прослідкувати, як на них відображалися поведінка і вчинки саме цієї особи.

1. *Дашкевич Я.* Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Український біографічний словник: історія і проблематика створення. Матеріали науково-практичної конференції (Львів, 8–9 жовтня 1996 р.). – Львів, 1997. – С. 40–47.

2. *Готра О.* Біографія вченого в контексті гуманізації навчання і виховання // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 81.

3. *Зимина Н.Г.* Некоторые методы изучения исторической личности по биографиям // Личность в историко-культурном процессе. Сб. науч. работ / Саратовский гос. технический ун-т. – Саратов, 2001. – С. 4.

4. The Oxford English Dictionary. A new English dictionary on historical principles. – Oxford. – At the Clarendon press. (1970). Vol. VIII.

5. Webster's. Third new international dictionary of the English language unabridged. – Massachusetts, USA [1981]. – Vol. II.

6. *Петрова М.С.* Просопография как специальная историческая дисциплина. На примере авторов Поздней Античности. – СПб., 2004. – 228 с.

7. *Божилев И.* Фамилията на Авеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. – София, 1985.

8. Новая философская энциклопедия. – М.: Мысль, 2000. – Т. I.

9. *Березовська Т.В.* Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби. Дис. на здоб. н. с. к. і. н. – Одеса, 2003.

10. *Юркин И.Н.* Демидовы – ученые, инженеры, организаторы науки и производства. Опыт науковедческой просопографии. – М.: «Наука», 2001.

11. *Юмашева Ю.Ю., Кандаурова Т.Н.* Методологические и методические проблемы разработки просопографической базы данных по энциклопедическим материалам «Российские коллекционеры и меценаты XVII–XX вв. // Вісник Дніпропетровського ун-ту. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 8. Історія та археологія. – С. 73–81.

12. *Кандаурова Т.Н.* «Биографика» и коллективный портрет российских коллекционеров и меценатов (по материалам музейной энциклопедии). – М., 2000.

13. *Гарскова И.М.* Базы и банки данных в исторических исследованиях. – Güttingen., 1994.

14. *Stone L.* Prosopography // Historical Studies Today / Ed. By F. Gilbert and St. Graubard. – N. Y., 1972. – P. 107.

15. *Юмашева Ю.Ю.* Историографические проблемы создания

просопографических баз данных // Информационный Бюллетень Комиссии по применению математических методов и ЭВМ в исторических исследованиях при отделении истории АН СССР. Специальный выпуск. – М., 1992. – № 7.

16. *Світленко С.* Просопографічні джерела про діячів соціально-революційного народництва в Україні 70–80-х рр. XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 1998. – Ч. 2. – С. 60–79.

17. *Донцов Дмитро.* Рік 1918, Київ. – К.: Темпора, 2002.

18. *Михайло Голинський.* Спогади. – К.: Молодь, 1993. – С. 21, 24, 25.

19. *Євген Чикаленко.* Щоденник. (1907–1917). – К: Темпора, 2004. – Т. I.

20. *Моргенштерн И.Ф.* Психографология: Наука об пределении внутреннего мира человека по его почерку. – СПб., 1994. – 351 с.

II. БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

УДК [929 + 303.423] («16»)

Парасковія Степенькіна

ЗАХАРІЯ КОПИСТЕНСЬКИЙ

Досліджено життєвий, подвижницький і творчий шлях Захарії Копистенського (близько 1590–1627) — визначного церковного та культурного діяча, письменника-полеміста початку XVII ст. На основі праць українських та польських істориків, архівних джерел реконструйовано генеалогію роду Копистенських, висвітлено питання щодо місця здобуття З. Копистенським освіти, часу прийняття чернецтва. Проаналізовано вплив Йова Княгиницького та Єлисея Плетенецького на становлення З. Копистенського як церковного діяча, богослова, письменника. Розкрито діяльність З. Копистенського як архимандрита Києво-Печерської Свято-Успенської лаври, проаналізовано його літературну спадщину.

The life, asceticism and creative work of Zakhariya Kopystensky (around 1590–1627), a prominent church and culture figure, writer-polemist of the beginning of the XVIIth century is investigated. On the basis of works of the Ukrainian and Polish historians, archival sources the genealogy of the Kopystensky's family is reconstructed, the question about the place of getting education by Kopystensky and his taking monkhood is made clear. The influence of Yove Knyagynytsky's and Yelysey Pletenetsky on Z. Kopystensky formation as a church figure, theologian and writer. Z. Kopystensky's activity as archimandrite of Kyiv-Pechersk and Svyato-Uspenska Lavras is described, his literary legacy is analyzed.

Копистенський Захарія (світське ім'я невідоме; близько 1590–1627) — визначний церковний діяч, вчений богослов, архимандрит Києво-Печерської лаври¹ (1624–1627), письменник-полеміст початку XVII ст.

Вершиною богословської та історичної думки початку XVII ст. стала його фундаментальна праця «Палінодія или Книга обороны святой апостолской Восточней церкви» [1] (далі — «Палінодія...»), з якою широкий загал зміг ознайомитися лише у XIX ст. У XX ст. «Палінодія...» була видана в перекладі англійською мовою: «Lev Krevza's Obrona iednoscі cerkiewney and Zaxarija Kopystens'kyj's Palinodija. — Vol.III.» [2], «Lev Krevza's A Defense of Church Unity and Zaxarija Kopystens'kyj's Palinodia. — Vol.III» [3]. Заслуга автора «Палінодії...» полягає в тому, що він у контексті становлення християнства та розвитку православія зробив спробу показати історію України-Руси, зосередивши увагу на кульмінаційних, з його погляду, момен-

¹ Нині — Києво-Печерська Свято-Успенська лавра.

тах історії українського народу — хрещенні Русі та наслідках Берестейської унії 1596 р.

Захарія народився в селі Кописно [4, арк. 157; 5, с. 65; 6, с. 34], його родина належала до давнього роду перемишльської шляхти герба «Леліва» [7, с. 219]. Герб З. Копистенського є в «Тріоді пісній» (видає Києво-Печерською лаврою, 1627).

На щиті, подібному до гербів польського роду «Леліва», зображено шестикутну зірку, нижче якої — півмісяць ріжками догори. Кольори щита — поле блакитне, зірка та півмісяць — золоті. Надшоломник дещо стилізований, по кутах — літери, що означають: Захарія Копистенський Архімандрит Київський [8, с.175].

Генеалогію роду Копистенських викладено в посвяті до окремих видань книги до «Іже в святых отца нашего Іоанна Златоустого Архієпископа Константинограда, патріарха Вселенського, Бесіди на 14 посланій св. апостола Павла» (далі — «Бесіди на 14 посланій...»), складеній 16 травня 1623 р. ієромонахом Києво-Печерської лаври Памвою Бериндою та присвяченій дворянину Феодорові Копистенському. У ній наведено багато відомостей про родину Копистенських. Памва Беринда насамперед наголошує давність шляхетського роду Копистенських: «еще от Лва князя Росскаго, а потом от королей полских волности, прерогативы и данины свои мает». У роду Копистенських йшли поруч митра та ратище, тобто стан архієрейства та воїнства, були також філософи, проповідники та богослови [8, с. 82].

Вивчення історіографії та джерельної бази дало нам змогу встановити такі відомості про рід і родину Захарії Копистенського.

Рід Копистенських походив від Йосифа Бідуна, який, вочевидь, був військовим, бо Памва Беринда охарактеризував його як чоловіка войовничого та сильного [8, с. 83]. Після отримання с. Кописно (1408) Йосиф змінив прізвище Бідун на Копистенський [9, с. 136]. За джерелами 1438–1443 рр., В. Кметь називає імена його нащадків (синів або онуків) — Хан і Малук Копистенські, а також синів Малука — Андрій, Сенько та Оначко [6, с. 34]. Б. Струмінський називає ім'я батька Захарії — Хома (Thomas) [10, С. XXXI], хоч інших підтверджень цього імені не виявлено. З давнього боярського роду Ритаровських

походила мати Захарії — Лукія [6, с. 34].

У примітках до «Передмови» англomовного видання «Палінодії...» названі імена братів батька Захарії Копистенського — Михайло (світське ім'я Матвій), Яків, Василь, Дем'ян, Федір, Григорій та згадано про сьомого брата, військового, ім'я якого невідоме. Вірогідно, що ним міг бути Іоанн. Прадідом Захарії автори приміток вважають Якова (Яська) Копистенського [10, с. XV].

Рідним дядьком Захарії по батьковій лінії був Михайло Копистенський (?–1609), єпископ перемишльський (1591–1609) і самборський. Матір його звали Гася, батька — Федір; у родині, крім Михайла, було ще вісім синів та ще дочки. Дружину Михайла звали Анна. Вони мали дітей [9, с. 136]. Відомі лише імена синів — Феодор і Гермоген [11, с. 165]. Л. Тимошенко, вивчаючи життєпис і діяльність Михайла Копистенського, називає імена його батька — Федір (Федько) та одного з восьми братів — Іван [9, с. 136, 137]. Вірогідно, що це Іван (Іоанн) Копистенський, який служив при дворах чотирьох польських королів (Сигізмунда I, Августа-Сигізмунда II, Генріха, Стефана Баторія) та брав участь у військових походах. Памва Беринда називає Іоанна рідним братом Михайла, а дядьком Феодора [8, с. 84].

Встановлено, що двоюрідними братами Захарії були: а) Феодор Копистенський, який ніс жовнірську службу в війську угорського короля Рудольфа II; б) Павло Копистенський, який служив у армії Речі Посполитої, зокрема, був на службі в гетьмана великого коронного Станіслава Жолкевського, поліг у бою під Цецорою 1620 р. (двоюрідним братом Феодора Памва Беринда називає Павла) [8, с. 84]; в) Василь Копистенський, ігумен Дятловицького монастиря, який був підпорядкований Києво-Печерській лаврі, а згодом — настоятель Перемишльського Троїцького монастиря (за С. Голубєвим [12, с. 114] та за А. Іщакoм [11, с. 163], Василь — рідний брат Захарії); г) Гермоген Копистенський, служив у польських військах, отримав булаву ротмістра (чин капітана). За о. Захарієм, на 1623 р. Гермогена не було серед живих [8, с. 78]. У присвяті Памви Беринди до «Бесід на 14 послань...» вказано однозначно, що рідними братами були Феодор і Гермоген [8, с. 84]. І.З. Мицько називає Гермогена рідним братом Захарії [13, с. 96], та документальних підтверджень цьому нами не знайдено. В. Кметь називає ім'я ще одного двоюрідного брата Захарії, а рідного Василя — Олександра [6, с. 34].

Родинні зв'язки Захарія Копистенський мав також із кня-

зем Стефаном Яковичем Святополком-Четвертинським, який був одружений із сестрою Гермогена та Феодора, тобто двоюрідною сестрою Захарії. У присвяті до окремих екземплярів книги «Бесід на 14 посланій...» Захарія Копистенський наголосив, що князь добре ставиться до сім'ї Копистенських, а після смерті Гермогена допомагав його дітям — синові та доньці [8, с. 77–78].

Зважаючи на те, що Захарія народився в українській шляхетській православній сім'ї, його навчання, очевидно, розпочалося з семи років. Початкову освіту Захарія міг отримати під опікою дядка, хоча, можливо, він навчався в Перемишльській парафіяльній школі, оскільки с. Кописно знаходилося недалеко від Перемишля. Про школу при Перемишльській кафедральній церкві Іоана Хрестителя відомою є згадка під 1477 р. [13, с. 137]. На здобуття початкової освіти при Перемишльській кафедральній школі вказує і В. Кметь [6, с. 34]. На підставі дослідження Л. Тимошенка, гіпотетично місцем навчання Захарії можна вважати також школу при Добромільському монастиреві (м. Доброміль знаходилось за 21 км від с. Кописно) [9, с. 137]. Оскільки початкова освіта тривала, як правило, три – чотири роки, роком завершення здобуття початкової освіти міг бути 1600 чи 1601 р.

Однозначно не встановлено, в якій школі продовжив навчання Захарія. Припущення дослідників розділились: одні вважають, що це була Острозька школа [14, с. 135; 34], інші — школа Львівського братства [15, с. 26; 16, с. 237; 12, с. 115; 17, с. 118].

На нашу думку, Захарія навчався в Острозі. Бо лише за цієї умови він міг скласти хвалебний адрес учителям і богословам Острозької школи [1, с. 1036–1037]. Навчання в Острозькій школі Захарія Копистенський міг завершити у 1605 чи 1606 рр. і продовжив освіту в західноєвропейському навчальному закладі [12, с. 114–115]. Б. Струмінський висловив припущення, що він навчався у Німеччині [10, с. XXXII].

Після завершення навчання Захарія Копистенський близько 1611 р. прибув до Львівської братської школи як учитель. Про це свідчить його обізнаність із містом початку XVII ст. Так, зокрема, він писав, що «Часослов» знаходився у львівській церкві Чесного Хреста на Личакові [1, с. 992]. Судячи з послань у «Палінодії...», Захарія користувався бібліотечним фондом Львівського братства [18, с. 167–170]. Вірогідно, що саме під час перебування у Львові Захарія Копистенський познайомився з Гаврилом Дорофійовичем (близько 1570–близько 1630), учнем патріарха Кирила Лукаріса (1572–1638). Вони товаришували упродовж усього життя.

Початком чернечого життя Захарії можна вважати період після 1611 р., коли він перебував у Путненському монастирі в Молдавії [1, с. 911, 938]. Відомо, що Захарія Копистенський деякий час жив також у засновника Манявського скиту схимонаха Йова Княгиницького [12, с. 114–115], який, безперечно, мав на нього значний вплив. Перебування у скиті є певним доказом того, що він замолоду готувався до чернечого життя.

На думку Б. Струмінського, Захарія в Путненському монастирі був як член монастирської братії та вивчав там теологію [10, с. XXXII]. Це може вказувати на те, що на час приїзду до Путни Захарія міг бути ченцем. Є. Пшеничний вважає, що Захарія Копистенський був відряджений до Путненського монастиря для вивчення книг, які б допомогли православним боротися з католиками та уніатами [19, с. 27]. Тобто, на той час він міг бути ще світською людиною. Отже, брак джерел не дає нам змоги однозначно назвати дату прийняття чернечого постригу Захарією. Ми вважаємо, що це сталося саме в скиті Йова Княгиницького. Якщо взяти до уваги, що монастир заснований 1611 р. (спершу він був під опікою Львівського братства), то прийняття чернечого постригу Захарією могло бути після 1611 р.

Як підтверджує дослідження, Захарія перебував також і в Унівському монастирі над річкою Гнила Липа у с. Унів поблизу Львова [20, с. 9]. У Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (далі — ЦДІАУ у м. Львові) є згадки, що 24 лютого 1612 р., 18 січня 1614 р. та 11 липня 1615 р. Захарія Копистенський виступав як вибраний архімандрит Унівського монастиря [21, арк. 628–629]. Перебування Захарії Копистенського в монастиреві Є. Пшеничний пояснює тим, що до Уніва він вирушив разом із Йовом Княгиницьким, який після свого від'їзду залишив Захарію архімандритом [19, с. 29].

Вірогідно, що у 1611–1614 рр. Захарія Копистенський перебував у низці монастирів: Дорогобузькому, Городка, на Підляшші, у землі Більській, у Ботках, Медині, у Кам'янці [1, с. 991]. На думку І.З. Мицька, просвітник, як і інші культурно-освітні діячі Львова та Підгір'я, внаслідок переслідувань польсько-католицькими колами та церковною ієрархією, змушений був переїхати до Вільно — столиці Великого князівства Литовського [13, с. 10]. Однак документальних підтверджень перебування Захарії у Вільно нами не виявлено. Хоча, можливо, саме під час поїздки він ознайомився з «Книгою про віру», виданою у Вільно 1602 р., а у 1620 р. книга з такою назвою була

видана Лаврською друкарнею. Вважаємо, що досить суперечливим є твердження, що у 1602 р. Захарія Копистенський видав у Вільно «Про образи», «Про святу Трійцю» під псевдонімом Азарія [6, с. 34]. На наше переконання, на той час він ще був учнем Острозької школи. Після 6 травня 1614 р. Захарія на деякий час прибув до Львівського Успенського братства, де ознайомився з листом Олександрійського патріарха Кирила Лукаріса від 26 квітня 1614 р. [22; 1, с. 830].

На початку 1616 р., хоча Іван Огієнко вважав, що це було десь у 1615 р. [23, с. 264], Захарія залишає Західну Україну та їде до Києва, куди його на службу до Печерської лаври запросив Єлисей Плетенецький. Саме він відіграв важливу роль у становленні Захарії Копистенського як церковного діяча, вченого богослова та письменника, про що Захарія неодноразово наголошував у своїх працях. Найбільше інформації про Єлисея Плетенецького, як архімандрита Лаври, міститься у проповідях Захарії Копистенського [24, с. 40].

Про перебування Захарії в Києві — початок 1616 р. — свідчить перший відомий документ: вписування до книги Києво-Богоявленського ставропігійського братства за 1616–1631 рр.: «Во иноцех Захарія Копистенській исповедник, яко и ненавидящи злое прилепляющесея благому, составленое в Киевеграде братство приимаю и облобизаю, повинующесея Апостолу глаголющу: братолюбіем же друг к другу лыбезни. На сіе же и руку мою подписую. Писал дня 4 Генваря по старому правдивому року 1616» [12, Додаток, с. 4]. Разом із Захарією до братства вступив також ієромонах Тарасій Левович Земка (?–13.09.1632) [12, Додаток, с. 4], який підтримував Захарію до останніх днів його життя. За Б. Струмінським, Захарія по приїзду до Київської братської школи був «адміністратором Гулевичівни» [10, с. XXV]. Однак підтверджені цій інформації ми не відшукали.

Єлисей Плетенецький зібрав до Лаври людей, які були добре обізнані з друкарською справою, зокрема, Стефана Беринду, Лаврентія Зизанія-Тустановського, Філофея Кизаревича, Олександра Митуру, Тимофія Олександровича Вербицького, Тимофія Петровича, Андрія Миколайовича, Андрія Наумовича.

Зазначимо, що літературну діяльність Захарія Копистенський у Києво-Печерській лаврі розпочав із редагування та коректування православних публікацій. З одинадцяти видань Лаврської друкарні часів Єлисея Плетенецького Захарія Копи-

стенський був автором одного, а до чотирьох — написав передмови [25, т. 7, с. 584–585].

Першим виданням Лаврської друкарні був «Часослов» (1617), у якому на той час була велика потреба, оскільки він вивчався в школах. Хоча Єлисей Плетенецький хотів першою книгою друкарні Києво-Печерської лаври бачити «Анфологін», який уже був підготовлений до друку, та на прохання киян спершу видали «Часослов». Він був видрукуваний із передмовами Єлисея Плетенецького та Захарії Копистенського. Підпис під передмовою архідиякон Захарія виконав монограмою

А. З. К.
†. *

(Архідиякон Захарія Копистенський) [8, с. 12].

Передмова до «Часослова» доводить, що до Київського братства Захарія Копистенський вступив досить освіченою людиною, у т. ч. і в релігійних догматах. Серед авторів, на яких посилався Захарія у передмові, були давньогрецький історик Плутарх і латиномовний письменник Макробій.

З 1619 р. почалась творча співпраця Захарії Копистенського та Памви (у миру — Павло) Беринди (між 50–70 рр. XVI ст. — 13.07.1632). До Києва останнього запросив архімандрит Лаври для роботи над «Анфологіном». Захарія Копистенський, як архідиякон, і Памва Беринда, як архімонах, відредагували «Анфологін» («Трефологін»), переклад якого на слов'яно-руську мову виконав ігумен Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Йов Борецький. Разом вони готували до видання «Бесіди на 14 послань...» [8, с. 100]. Захарія Копистенський так написав про Памву Беринду: «... Ретельний в Божих писаннях і в справі сій (друкарстві. — П.С.) розуміється» [8, с. 53].

Вважаємо, що в ті роки З. Копистенський познайомився з Леонтієм Карповичем (у миру — Лонгин; близько 1580–1620/1626?), який виступав проти унії.

Близько 1619 р. до Києва прибув Лаврентій Зизаній-Тустановський (60-і рр. — 1634). У співпраці з Захарією Копистенським було видано «Беседи на 14 посланій...» (1623) та «Святого отця Андрея Архієпископа Кесарія Капподійскія толкованіє на апокаліпсис» (1625). У другій передмові до «Бесід на 14 послань...» (29.03.1623) Захарія Копистенський написав, що важлива роль у їх виданні належить Лаврентію Зизанію-Тустановському, вчителю та пресвітеру, який добре знав гре-

цьку мову, був проповідником і ісповідником православної віри [8, с. 58].

У 1620 р. відбулося відновлення Київської митрополії, що, безумовно, не могло не вплинути на ієромонаха Захарію, який у цей час працював над фундаментальною працею «Палінодія...» та водночас продовжував готувати до видруку книги церковного змісту, писав передмови, присвяти.

Близько 1620 р. [26, с. 170], за Іваном Огієнком у 1620–1621(?) рр. [23, с. 262], у Лаврській друкарні побачила світ «Книга про віру єдину святої соборної Апостольської церкви», зміст якої спрямований не лише проти віровчення протестантів, а й проти догматів католицької церкви.

Про те, хто є автором «Книги про віру», полеміка ведеться здавна. На думку В. З. Завитневича, її автором був Захарія [27, с. 281]; Михайло Грушевський також вважав автором Захарію Копистенського [25, т. VII, с. 409]. Ф. Тітов, вважаючи Захарію автором книги, вказав на характерність перекладу зі слов'янської на тогочасну українську мову, що було притаманне саме йому [23, с. 109]. У «Каталозі стародруків, виданих на Україні» також вказано — «Копистенський Захарія. Книга о вірі єдиній. Друкарня Лаври, 1620» [28, с. 40]. За С. Голубевим, Захарія Копистенський був не автором книги, а лише зробив власну правку [18, с. 364, 367]. Однозначно автором «Книги про віру» називає Захарію Копистенського М. Возняк. Підставою для цього він вважає слова автора перед закінченням першої частини книги: «Твори ієромонаха Азаріас Х. раб ІС ХС (раб Ісуса Христа ієромонах Азарія Х — П.С.)» [16, с. 50]. Вважається, що Азарія — це трансформація імені Захарії. У ЦДІАУ у м. Львові зберігається примірник «Бесід на 14 посланій...», який подарував храму Василя Великого у с. Ритаровичі 31 квітня 1625 р. «Кир Азарія Копыстенскій ... архимандрит ... Лавры Печерскіа ...» [6, с. 34], тобто, це може вказувати на те, що Захарія і Азарія є однією особою.

«Книги про віру» увійшли два «Слова на латинов» Максима Грека у перекладі з церковнослов'янської на українську книжну мову, а, на думку Я. Ісаєвича, окреме видання «Слова на латинов» Максима Грека підготовлене саме Захарією Копистенським [26, с. 171].

У результаті дослідження тексту «Палінодії...», нами встановлено, що в «Книгу про віру» увійшли з «Палінодії»: артикул 3 розділу 2 частини 2, артикул 6 розділу 2 частини 2, артикул 3 розділу 7 частини 2, артикул 6 розділу 9 частини 2, арти-

кул 8 розділу 12 частини 2, артикул 1 розділу 13 частини 2, артикул 1 розділу 1 частини 3, артикул 1 розділу 3 частини 3, артикул 2 розділу 1 частини 4 [29, с. 294–306]. Це може бути підтвердженням того, що Захарія Копистенський є автором «Книги про віру», однак не заперечує твердження С. Голубева, що Захарія міг зробити лише власну правку.

У 1621 р. Захарія Копистенський налагодив стосунки з Тимофієм Олександровичем Вербицьким (?–після 1642), ім'я якого, як майстра «художества печатного», згадується першим серед друкарів, які працювали над виданням «Бесід на 14 послань...» (1627) [30, с. 34].

21 квітня 1623 р. до окремих примірників «Бесід 14 посланій...» Захарія Копистенський також склав присвяту, у якій багато уваги приділив київським князям від Святослава до Володимира Мономаха, низці князів Святополк-Четвертинських [8, с. 69–78].

1624 р. друкарнею Лаври були видані «Бесіди на діяння Святих Апостолів іже во Святих Отца нашого Іоанна Златоустого Константинопольського». Над виданням книги працювали архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький, ієромонах Гаврило Дорофійович, клірик Львівської церкви, ієромонах Йосиф Святогорець, киево-печерський ієромонах Памва Беринда і ієромонах Захарія Копистенський, який написав передмову, датовану 31.07.1624 р. У ній він подав інформацію про представника роду Долматових польського шляхтича Костянтина Богдановича Долмата, який давав Печерській друкарні кошти для видання книг, будував церкви та монастирі.

1624 р. став переломним у житті Захарії Копистенського. 29 жовтня помер архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький. Своїм сукцесором (наступником) він призначив Захарію Копистенського, вважаючи, що саме він продовжить розпочату ним справу. Бо, як пише С. Голубев, на той час: «это был муж не только образованнейший, зарекомендовавший себя многими солидными учеными богословскими трудами, но и один из ревностнейших сподвижников архимандрита по благоустройству обители, вполне сочувствовавший его просвещенной деятельности» [12, с. 283]. На короткий час Захарія став очільником ученого та письменного люду Києва.

Вибір Захарії Копистенського на архімандрію підтверджує його високий авторитет не лише серед духовних осіб, а й серед старост, суддів, хорунжих та інших мешканців Київського вое-

водства, а також, що особливо важливо, Війська Запорізького. Делегація козаків у складі Яцька Острянина, Ілляша Федоровича, Дацька Гордієнка була направлена на польський сейм, щоб просити короля підтвердити акт обрання Захарії Копистенського на архімандрита. Про направлення посольства до короля писав київський митрополит Йов Борецький у листі 12 січня 1625 р. під час свого перебування в Корсуні (нині м. Корсунь-Шевченківський Черкаської області) до ігумена Віленського Свято-Духівського монастиря Іосифа (Бобриковича) [25, т. VII, с. 528, 520]. Королівська грамота Сигізмунда III, що підтверджувала обрання Захарії Копистенського на Києво-Печерську архімандрію, була надана 7 лютого 1625 р. [12, Додаток, с. 277–278].

Відомі на сьогодні дослідження та джерела не дають змоги повністю розкрити багатогранну діяльність Захарії Копистенського як архімандрита. Хоча в історію Києво-Печерської лаври він увійшов продовжувачем просвітницької діяльності, розпочатої Єлисеєм Плетенецьким.

Підсумовуючи, ми можемо виокремити такі питання:

— дотримання статуту основ монастирського життя. Своє бачення взаємовідносин у монастирі Захарія Копистенський виклав у «Поучении Аввы Дорофея»: «О начальствующіе! Внемлите себе, суд оный пред лицом имеюще страшный ... житієм общем монастыри свои устрояйте и нелицемирно с братією своею общайтесь. Житію бо монашескому начаток и основа община би. — О иночующіе! внемлите себе, да последуете наказанію отец ваших — житіе общее возлюбите; лучше бо нам маловременную скорбь чрева и гртани сухоту претерпети, дабы (за сіе) общежители святых в небесех насладитися» [12, с. 284]. Відомо, що на 1625 р. у монастирі проживало 897 ченців [31, с. 68];

— проповідницька діяльність. До проповіді Слова Божого Захарія Копистенський підходив надзвичайно відповідально, через що під час його перебування на архімандрії була встановлена цензура проповідей, без дозволу якої «проповідати и богословити в церквах» ніхто не міг [18, с. 285]. Зразком на той час стали проповіді, виголошені Захарією Копистенським у зв'язку зі смертю Єлисея Плетенецького: «Казанье на честном погребѣ блаженногo мужа и превелебногo отца, Кир Елисея в іеросхимомонасех Евфимія Плетенецкогo, Архимандрита монастыря Печерскогo-Кіевскогo представленногo в року 1624, в Октобру дня 29, през іеромонаха Захарію Копыстенскогo, тогда наречоногo, а теперь милості Божією Архимандрита того же

монастыря Печерского Киевского, творенное и проповиданное» (1625) та «Омилія албо казанье на роковую память в Бозе велебного блаженной памяти отца Єлисея в схиммонасах Евфимія Плетенецкого» (29.11.1626). Названі проповіді спонукали віруючих задуматися над швидкоплинністю життя. Для дослідників цінним є те, що ці проповіді досить важливі як історичні джерела: у них подано немало відомостей про Єлисея Плетенецького, його освітню діяльність як архімандрита Києво-Печерської лаври, зокрема о. Захарія зробив наголос на ролі Єлисея Плетенецького в заснуванні Лаврської друкарні;

— відстоювання архімандритом автономії Києво-Печерської лаври. Встановлено, що 26 червня 1626 р. Захарія Копистенський представив на митрополичий суд грамоти патріархів Михаїла і Рафаїла, що затверджували за Києво-Печерською лаврою право ставропігії. о. Захарія виступив проти Мелетія Смотрицького, який випросив у Константинопольського патріарха грамоту на знищення ставропігійських монастирів і братств. Захарія Копистенський переконав митрополита Йова Борецького: «чесно принять ... лаврскія привиллегии на ставропигию, и занести их в книги своего духовного суда ...» [17, с. 286–287]. Захарія Копистенський надавав допомогу Києво-Миколаївському, який відомий із XI ст., та св. Пустинно-Микільському монастирам;

— благодійницька діяльність архімандрита. Афанасій Кальнофойський назвав прізвище Захарії Копистенського у «Тератургимі» серед інших 190 найвідоміших імен добродійників та опікунів святого монастиря Печерського [5, с. 76];

— видавнича діяльність. Отримавши сан архімандрита, Захарія Копистенський не залишив видавничу справу. Із о. Захарією продовжували працювати Памва Беринда і Тарасій Земка, які були головними його помічниками у Лаврській друкарні, монах Стефан Зизаній, про якого в «Палінодії...» Захарія Копистенський написав: «в Грецком и Словенском языку муж учоный велце» [1, с. 913]. Допомогав Захарії у видавничих справах Лаврентій Зизаній. Він підготував «Великий Катехізис», але в зв'язку з подіями у Вітебську 1623 р. (вбивство польського владика Йосафата Кунцевича) «Катехізис» не видали [27, с. 175]. У 1624 р., ще як єромонах, Захарія Копистенський зробив переклад із грецької мови і з деякими доповненнями видав з передмовою «Номоканон, сиречь Законоправилник, имея по сокращению правил Святых Верховных Апостолов и Святых Вселенских Седми Соборов и Поместных неких», ко-

декс церковного права, що ґрунтувався на канонічному праві Східної Церкви. Виданий «Номоканон» 25 листопада 1624 р. [32, с. 1049–1055; 8, с. 106].

У 1625 р. Захарія Копистенський видав із передмовою «Андрея архиепископа Кесарія Каппадокійскіа толъкованіе на Апокаліпсис», оскільки правка була зроблена за життя Єлисей Плетенецького, то, видавши книгу, Захарія ще раз склав шану своєму вчителю і порадику. Видання книги він присвятив Григорію Долмату.

Останньою прижиттєво виданою працею Захарії Копистенського була «Тріодъ пісна» («Тріодъ, си есть Трипесницъ св. великіе Четыредесятними от Еллинского изследованной, благословеніем же и всем тццаніем преподобного отца нашего Кир Захаріи Копыстенского»). У передмові архімандрит Захарія звернув увагу на потрібність книги Церкві, згадав ще раз про Єлисея Плетенецького, який заснував Лаврську друкарню, а також написав: «усердно молю вас о священиі и православіи, о мне ныне болном, пишущем сіа, молитє» [8, с. 174]. Передмова писана 17 лютого 1627 р., трохи більше місяця до дня смерті о. Захарії. Процитовані вище слова стали своєрідним заповітом Захарії Копистенського, який все своє життя присвятив служінню Богу та зміцненню Православної Церкви. «Тріодъ пісна» мала досить розкішне оформлення: багато заставок, ініціалів, кінцівок; близько сотні мініатюр. У передмові архімандрит Захарія звернув увагу також на те, що над виданням «Тріоді пісної» працювало багато людей: «Прійміте убо любезно сію святую Книгу, многим трудом и художне изданную» [8, с. 174].

За два з половиною роки (1624–1627), коли архімандритом був Захарія Копистенський, Лаврською друкарнею було видруковано дев'ять видань, серед яких «Акафіст пречистой Богородицы, Ісусу Сладкому и успенію владичицы» (1625), «Толкованіе на Апокаліпсис св. Андрея Критского» (1625, переклад із грецької Захарії Копистенського), «Часослов» (1627).

Захарією Копистенським було підготовлено до видання «Повчанія Аввы Дорофея», віддруковане вже за часів Петра Могили. До «Повчанія» о. Захарія написав передмову, але з невідомих причин вона так і залишилась у рукописі, бо була надрукована передмова Філотєя Кизаревича [16, с. 369].

Захарія Копистенський помер 21 березня 1627 р. і був похований у Лаврі в каплиці св. архідіякона Стефана, що була

побудована князем Корецьким. Однак А. Кальнофойський, не зрозуміло чому, у надгробному написі поставив рік смерті 1626. Посилаючись на цей напис, митрополит Євгеній також стверджував що: «... архімандрит З. Копистенський помер 1626 р. у велику середу (Велика середа — це середа страсної седмиці чи Страсного тижня — останнього тижня Великого посту перед Пасхою. — П.С.) квітня 5» [33, с. 158]. 1626 р. вважає роком смерті і Філарет Гумілевський [34, період 4, с. 143]. Зазначимо, що однозначним спростуванням дати смерті Захарії Копистенського 1626 р. є передмова до «Триоди пісної», написана у лютому 1627 р., та документ, у якому зазначено, що: «кієво-печерські поверенные вели в судах дела Лавры до половины марта 1627 г. от имени архимандрита и капитулы, а с первых чисел следующего месяца — от имени одной толко капитулы» [12, с. 5].

Його коротке життя було наповнене служінням Українській Православній Церкві та українському народові. Це, на наш погляд, вимагає вшанування пам'яті Захарії Копистенського.

1. *Копыстенский З.* Палінодія // Русская историческая библиотека, издаваемая археографической комиссией. Т. 4. Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга 1. — П., 1878. — С. 313–1162.

2. *Lev Krevza's Obrona iednosci cerkiewney and Zaxarija Kopystensk'kyj's Palinodija.* — Harvard, 1987. — V. III. — 596 p.

3. *Lev Krevza's A Defense of Church Unity and Zaxarija Kopystensk'kyj's Palinodia.* — Harvard, 1995. — V. III. — P. 1. — 911 p.

4. Акти Гродські і земські // Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУ у м. Львові). — Ф. 129. — Оп. 3. — Спр. 273. — 210 арк.

5. *Кальнофойський А.* Тератургима, або чуда // Хроніка 2000. — 1997. — № 17–18. — С. 18–82.

6. *Кметь В.* Православна історіософія архімандрита Захарії (Копистенського) // Православний вісник. — 2003. — № 3–4. — С. 34–39.

7. *Niesieckie S.* Herbarz Polski. У 10 т. — Lipsk, 1840. — Т. V. — S. 219.

8. *Тимов Хв.* Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в. Всезбірка передмов до українських стародруків. — К., 1924. — 546 с.

9. *Тимошенко Л.* Життєпис та діяльність перемишльського єпископа Михайла Копистенського // Київська старовина. — 2003. — № 1. — С. 132–156.

10. *Struminski B.* Krevza and Kopystensk'kyj. Foreword // *Lev Krevza's A Defense of Church Unity and Zaxarija Kopystensk'kyj's Palinodia.* — Harvard, 1995. — V. III. — P. XIII–XLII.

11. *Iscak A. De Zacharia Kopystenskyj eiusque 'Palinodia'* // Бого-
словія. – Л., 1930. – Т. VIII. – Кн. 1–4. – С. 161–196.
12. *Голубев С.* Історія Київської Духовної Академії. Вып. I. Пе-
риод до-могилянській. – К., 1886. – 120 с.
13. *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. –
К.: Наукова думка, 1990. – 192 с.
14. *Грицай М.С., Микитсь В.Л., Шолом Ф.Я.* Давня українська
література. – К.: Вища школа, 1978. – 416 с.
15. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церк-
ви. – К.: Либідь, 1998. – Т. 2. – 358 с.
16. *Возняк М.* Історія української літератури: У 2 кн. – Л.: Про-
світа, 1921. – Ч. 1. – Т. 2. – 416 с.
17. *Флеров И.* О православних церковных братствах, противобор-
ствующих унії в Юго-Западной России в XVI, XVII и XVIII ст. – СПб.,
1857. – III + 200 с.
18. *Голубев С.* Київській митрополит Петр Могила и его сподвиж-
ники (Опыт церковно-исторического исследования). – К., 1883. – Т. 1
– XII+559+576с.
19. *Пшеничний Є.В.* Захарія Копистенський: життя і творчість.
Кандидатська дисертація. На правах рукопису. – К, 1994. – 169 с.
20. *Lev Krevza's A Defense of Church Unity and Zaharija Kopyst-
tens'kuj's Palinodia.* – Harvard, 1995. – V. III. – P.2. – 1165 p.
21. Львівський градський суд // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 9. –
Оп. 1. – Спр. 368. – 732 арк.
22. Лист Олександрійського патріарха Кирила до братства з подя-
кою за стійкість у захисті православної віри та у відзначенні ролі дру-
карства і школи у цій справі // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 129. – Оп. 1. –
Спр. 451. – 6 арк.
23. *Огієнко І.* Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994.
– 446 с.
24. *Тітов Хв.* Типографія Києво-Печерської Лаври. Исторический
очерк (1906–1910–1916). – К.: Типографія Києво-Печерської Успенс-
кої лаври, 1918. – Т. 1. – 496 с.
25. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К.: Наукова дум-
ка, 1995. – Т. VII. – 266 с.
26. *Ісаєвич Я.* Історія книговидавництва. Витоки. Розвиток. Пробле-
ми. – Л., 2003. – 520 с.
27. *Завитневич В.З.* Палинодія Захарія Копыстенскаго и ея место
в истории западно-русской полемики XVI и XVII вв. – Варшава, 1883.
– 400+75 с.
28. *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Ка-
талоґ стародруків, виданих на Україні. – Кн. 1. (1574–1700). – Л.,
1981. – 134 с.
29. Славяно-русскія рукописи В.М. Ундольского. – М., 1870. –

4+IV+469+64+1 с.

30. Буквар Тимофія Вербицького 1627. – К.: Вид-во «Українознавство», 1995. – 36 с.

31. *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. – Париж, 1969. – 286 с.

32. *Буслаєв Ф.* Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков. – М., 1861. – [6, II стр. 16752 стлб., VIII стр.].

33. *Болховітінєв Євгеній*, митрополит. Вибрані праці з історії Києва. – К.: Либідь. – ІСЕ, 1995. – 448 с.

34. *Гумилевский Филарет.* История русской церкви. Период второй. 1237–1410. – М., 1888. – 185 с.; Период третий. 1410–1588. – М., 1888. – 266 с.; Период четвертый. 1588–1720. – М., 1888. – 266 с.

**МАРГІНАЛІЇ КИЇВСЬКОГО ВИДАННЯ МОЛИТВОСЛОВА
1742 РОКУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ГЕНЕАЛОГІЇ РОДУ БОРОЗН**

Розглянуто маргінальні записи у примірнику київського видання малоформатного Молитвослова 1742 р., що зберігається у Відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, як цінне джерело до вивчення генеалогії відомого українського козацько-старшинського роду Борозн. Аналіз маргіналій дав змогу виявити нові біографічні відомості про більш як 30 представників цього роду та деяких інших осіб із пов'язаних з Борознами козацьких родин. У додатку до статті наведено маргінальні записи з видання 1742 р., а також подано список згаданих у записях представників роду Борозн.

Marginal notes in a copy of the Kyiv edition of the small Prayer book of 1742 that is kept in the department of incunabula and rare editions of V.I. Vernadsky National library of Ukraine as a valuable source to study the genealogy of the famous Ukrainian Cossack family Borozn are considered. The analysis of the marginalia allowed to discover the new biographical facts about more than 30 representatives of this family and some other people of the Cossack families connected with the Borozns. In the supplement to the paper the marginalia from the edition of 1742 and the list of the representatives of the Borozns are given.

Окрім традиційних фактографічних джерел біографічної та генеалогічної інформації, як то юридичні документи, листування, щоденники, мемуари тощо, своєрідним джерелом можуть бути записи на сторінках давніх книжок. Нерідко маргіналії та провенієнції, вміщені у стародруках, стають чи не єдиним джерелом такої інформації. Більшість давніх видань містить хоча б мінімальні відомості про власників книги, вкладників тощо. Дуже часто на сторінках стародруків, переважно Служебників, знаходимо численні поминальники. Доволі багато випадків, коли власник книжки фіксує на її сторінках поряд із відомостями про борги, погоду, купівлю-продаж майна, врожай, історичні події також і дати народження та смерті близьких родичів. А інколи окремі стародруки становлять унікальні комплекси біографічної та генеалогічної інформації.

До таких надзвичайно цікавих зразків належить примірник київського видання Молитвослова з Псалтирем друкарні Києво-Печерської лаври 1742 р., що зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ [1]. Книжка надрукована невеликим портативним форматом — у т. зв. вісімку¹. Видання

¹ Розміри 19,5×13 см по оправі; 18,5×11, 5 см по блоку книги; товщина 6 см.

таких розмірів призначалися не для церковного вжитку, а для індивідуального читання. Привертають увагу досить широкі необрізані береги примірника², що робить книжку дуже зручною для використання в якості своєрідного «записника».

Окрему частину видання Молитвослова з Псалтирем складає Місяцеслов, на сторінках якого й розміщено численні маргінальні записи. Після їхньої розшифровки, опрацювання та вивчення основної фахової літератури виявилось, що маргіналії містять цінні відомості із генеалогії роду Борозн та деяких інших споріднених із ними родів. Борозни належать до визначних козацько-старшинських родів Чернігівщини. Представники цього роду посідали чільне місце серед соціальної еліти Гетьманщини кінця XVII–XVIII ст..

Маргінальні записи цікаві насамперед тим, що в переважній більшості своїй несуть інформацію, якої немає у спеціальній літературі, насамперед, у «Малоросійському родословнику» В.Л. Модзалевського [2], що до цього часу залишається базовим джерелом із генеалогії українських козацько-старшинських родів, а також в інших сучасних виданнях. Записи містять відомості про народження та смерть представників роду Борозн, місця їхнього проживання, імена нащадків тощо. Автентичність записів не викликає сумнівів, вони не суперечать уведенням до наукового обігу відомостям, лише суттєво доповнюючи генеалогію роду Борозн, окрім того, подають деякі матеріали про окремих представників інших переважно козацько-старшинських родин — Танських, Лизогубів, Іскрицьких, Гречаних, Отвиновських тощо.

Переважна більшість записів, на нашу думку, належить Олександрові Лаврентійовичу Борозні (1747–1813). Спочатку власником книжки був його брат Петро Лаврентійович (1731–після 1786), як свідчать численні поаркушні записи. Окрім того, зустрічаються маргіналії XIX ст., виконані одним або кількома схожими почерками, що належали молодшому синові Олександра Лаврентійовича Григорію Олександровичу Борозні (1801–1879), а також іще одній особі, ім'я якої невідоме. В одному із записів зазначено дату смерті Григорія Олександровича.

Подана нами інформація не претендує на вичерпність навіть для тієї гілки роду Борозн, що доводилися близькими родичами Петру та Олександрю Лаврентійовичам та Григорію

² Береги — боковий біля 2, 5 см; верхній — до 2-х см; нижній — 4, 5 см.

Олександровичу. Проте цілком можливо, що ці маргіналії слугуватимуть чи не єдиним джерелом відомостей щодо багатьох представників роду Борозн, які жили в XVIII–XIX ст., особливо таких, що не були багатими землевласниками та не обіймали значних посад.

Щодо змісту маргіналій, то перший із власників — Петро Лаврентійович Борозна — кілька разів просто написав, що це його власна книжка. Подібні маргіналії доволі характерні для кирилических видань XVII–XIX ст.. Записи Олександра Лаврентійовича стосувалися головним чином народження дітей та смертей близьких родичів. Записи його сина Григорія Олександровича були не лише генеалогічного характеру, а й стосовно кліматичних аномалій (потепління взимку, холоду навесні тощо). Виконано всі записи, очевидно, в містечку Горськ, де Борозни впродовж декількох століть володіли землями та селянами. Крім того, в багатьох маргіналіях йдеться про Городню, згадуються також населені пункти Дроздовиця, Хрінівка, Медведів, Синєвиці, Рудня³. Хронологічно записи охоплюють 1761–1879 рр., причому записи Олександра Борозни стосуються 1761–1813 рр..

У додатках вважаємо доцільним повністю навести маргіналії, розташувавши їх у послідовності розміщення в книжці, визначаючи (по можливості) за почерком авторство кожного із записів. Їх подано зі збереженням орфографії оригіналу.

Подаючи далі по тексті відомості про представників роду Борозн, поряд у дужках зазначатимемо номер позиції за «Малоросійським родословником» В.Л. Модзалевського [2] та номер відповідного маргінального запису із Додатку Б.

Перший із авторів записів — Петро Лаврентійович Борозна [2, с. 24] народився в 1731 р., був військовим канцеляристом (із 1784 р. — у відставці), небагатим поміщиком на Чернігівщині — володів 71 селянином у Городницькому повіті. У 1786 р. був неодруженим. Рік смерті його невідомий. Кілька його поаркуш-

³ Горськ (або Гірськ) — нині с. Гірськ Щорсівського р-ну Чернігівської обл. Належав представникам роду, починаючи від його засновника боярина Івана Борозни (?—помер раніше 1620 р.). 11 листопада 1625 р. його син Осип Іванович разом із онуками Лаврентієм і Данилом Осиповичами отримав від короля Володислава IV грамоту на маєтності, серед яких був і Горськ. *Городня* — райцентр Чернігівської обл.; *Дроздовиця*, *Хрінівка* — села Городнянського р-ну Чернігівської обл.; *Рудка* — с. Чернігівського р-ну Чернігівської обл.; *Синявка* — с. Менського р-ну Чернігівської обл.; *Медведово* — можливо, с. Медведівка Новозибківського р-ну Брянської обл..

них записів професійним канцелярським заокругленим почерком вказують на приналежність йому книжки (№№ 1, 4–7, 36). Лише один запис генеалогічного змісту — про смерть 24.01.1756 р. Парасковії Йосипівни Гречанівни, дружини Івана Мартоса, похованої у с. Синявці (№ 19). Чому саме ці відомості зважив за потрібне записати П.Л. Борозна, таким чином зберігши їх для нащадків, нам встановити не вдалося. Серед представників козацько-старшинських родів Гречаних (Потребичів-Гречаних) та Мартосів у довіднику В.Л. Модзалевського Парасковії не зазначено, родинні зв'язки Борозн із Мартосами або Гречаними також не встановлюються.

Стосовно брата Петра Лаврентійовича Олександра Лаврентійовича Борозни [2, с. 26] зазначене лише його ім'я та рік — 1784 р. Маргіналії Молитвослова дають можливість встановити про нього набагато більше відомостей. Він народився в 1747 р. і помер 25.02.1813 р. (№ 31). В.Л. Модзалевський не згадує його нащадків, але записи свідчать, що в зрілих літах Олександр Лаврентійович Борозна одружився (вінчався 30 січня 1797 р. у Миколаївській церкві містечка Горськ) (№ 22) і мав шістьох дітей. Ім'я дружини в записах не згадується. 21 грудня 1797 р. народилася його донька Уляна (№ 16), 26 березня 1798 р. — донька Марія (№ 40), 30 грудня 1799 р. — син Василь (№ 17), 24 березня 1801 р. — донька Дарія (№ 38), 24 січня 1803 р. — син Григорій (№ 20), була ще донька Олена. Двоє дівчаток померли немовлятами, не проживши й року, — Марія — 30 червня 1798 р. (№ 54), Дарія — 1 березня 1802 р. (№ 34). Стосовно інших дітей відомо, що Василь Олександрович загинув 19 червня 1829 р. у чині поручника Третього Бузького уланського полку в бою із турками (№ 48), Олена Олександрівна померла в 1839 р. (№ 24), Уляна Олександрівна — у 1862 р. (№ 35), Григорій Олександрович прожив довге життя та помер 6 липня 1879 р. у с. Дроздовиці (поблизу Городні), де й був похований (№ 55). У В.Л. Модзалевського Григорій Олександрович не зазначений, але серед тих, кого не включено до розпису роду, є Григорій Олексійович [2, т. 1, с. 82], поміщик Городницького повіту, губернський секретар, колезький секретар у 1846 р., суддя Городницького повітового суду впродовж 1844–1846 рр. Можливо, ці відомості стосуються Григорія Олександровича, ім'я по-батькові якого подано із помилкою.

Маргіналії містять додаткові відомості про батьків Олександра та Петра Борозн — Лаврентія Володиславовича [2, с. 14] та Марію Яківну Лизогубівну. За генеалогічними довідниками,

Лаврентій Володиславович був одним із шести синів Володислава-Володимира Лаврентійовича (?—помер до 1716) [2, с. 10] та Федори Сергіївни Потапичівни. Із 1720 р. служив бунчуковим товаришем, брав участь у Сулацькому, Дербентському 1725–1728 рр. та польському 1733–1736 рр. походах. Володів селянами в селах Хрінівці та Плехові на Стародубщині, проживав із сім'єю в Хрінівці. Маргіналії дають змогу встановити дати смерті Лаврентія Володиславовича — 18 грудня 1780 р. (№ 15), та його дружини Марії Яківни — 7 лютого 1771 р. (№ 27). Цих відомостей бракує в дослідженні В.Л. Модзалевського.

Марія Яківна Борозна походила з відомого козацько-старшинського роду Лизогубів, була донькою Якова Юхимовича Лизогуба (1675–1749), визначного діяча свого часу, знатного військового товариша (1708), генерального бунчужного (1713–1728), генерального обозного (1728–1749), та Федори Іванівни Мировичівни. По лінії матері М.Я. Лизогубівна доводилася онукою відомому військовому діячеві, переяславському полковникові (1691–1706), наказному гетьманові під час походу на Волинь у 1704 р. Івану Мировичу та Пелагеї Захарівні Голуб, племінниці одного із основних сподвижників гетьманів І. Мазепи та П. Орлика, генерального осавула Федора Мировича (?–1758).

Судячи зі збереженого документального матеріалу, кар'єра Лаврентія Володиславовича Борозни складалася успішно до того часу, поки він у 1734 р., за свідченням його дружини, зафіксованим у прошенні, поданому нею до Генеральної канцелярії в 1756 р., не захворів на божевілля. Цікаво, що причиною його душевного розладу дружина М.Я. Лизогубівна, жінка грамотна й освічена, називає поряд із пияцтвом «многое писание и излишнее чтение книг», на що свого часу звернув увагу й О.М. Лазаревський [3, с. 384]. Там само вона зазначає, що чоловік упродовж восьми років не відвідував церкву, проводить час у замкненій кімнаті за писанням і читанням, замість того, щоб займатись господарством. О.М. Лазаревський справедливо припустив неординарність читацьких зацікавлень Л.В. Борозни, вважаючи, що вони виходили за межі звичної для його кола та часу літератури.

Унаслідок душевного розладу Л.В. Борозна у 1740 р. за наказом Сенату як «умовредный» був відправлений у Чолнський монастир, причому без права користування папером і чорнилами, через деякий час звідти відпущений під нагляд брата Григорія Борозни. Пізніше, внаслідок неадекватної поведінки, зокрема й щодо дружини та дітей, у 1749 р. знову поселений у

Новгород-Сіверському монастирі, звідки зрештою звільнений під опіку племінника Дмитра Борозни. Після цього довгий час мешкав у Хрінівці.

Що стосується походження роду Борозн, представники якого в кінці XVII–XVIII ст. належали до старшинської еліти, він має, на відміну від більшості козацьких родів, шляхетські корені. Рід бере початки від боярина Івана Борозни (?–помер раніше 1620), що мав чотирьох синів — Якова, Петра, Осипа та Володимира. Всі вони володіли маєтностями на Чернігівщині та Стародубщині. Згадані Петро та Олександр Лаврентійовичі Борозни доводилися онуками Осипу Івановичу. Серед Борозн був один генеральний суддя — Іван Володиславович (90-і рр. XVII ст.–близько 1740) [2, с. 18]; два генеральні бунчужні — той самий Іван Володиславович та Іван Іванович (?–1791) [2, с. 19]; шістнадцять бунчукових товаришів, три знатні військові товариші, шість військових товаришів, один значковий товариш, три військові канцеляристи, два полковники, один сотник, по одному майору, ротмістру, сержанту, два прапорщики тощо.

У XIX ст. більшість представників роду Борозн намагалися зробити чиновницько-адміністративну кар'єру. Серед Борозн один дійсний статський радник, два колезькі радники, два надвірні радники тощо. Найвищих щаблів чиновницької ієрархії досяг Василь Петрович Борозна (1793–1850-ті рр.) [2, с. 51], син Петра Івановича (1756–1820-х рр.) та Катерини Григорівни Кулябки-Корецької (1768/69–?), губернський регістратор (1802), колезький регістратор (1802), губернський секретар (1808), із 1814 р. працював у Колегії Іноземних справ, у 1816–1818 рр. був у складі посольства О.П. Єрмолова в Персію, титулярний радник (1816), колезький асесор (1818), підкоморій Новозибківського повіту 25 жовтня (1820), надвірний радник (1826), Новозибківський повітовий маршал (1829–1831), колезький радник (1841), статський радник (1844), дійсний статський радник (1850), кавалер орденів Анни 3 та 2 ст., Володимира 4 ст., Станіслава 2 ст. із короною, персидського ордена Лева та Сонця 2 ст.. Автор творів «Виденіє престарелого сибирського жреца во время народной битвы при Лейпциге в 1814 г.» (М., 1814) та «Краткое описание путешествія Россійско-Императорского посольства в Персію в 1817 г.» (СПб., 1821).

Окрім того, серед представників роду Борозн нараховується два губернські предводителі дворянства — Петро Іванович (1756–1820-х рр.) [2, с. 47] та Микола Петрович (1808–1878) [2,

с. 53]; чотири повітові предводителі дворянства — Петро Іванович (1756–1820-х рр.) [2, с. 47], Іван Іванович (?–20.11.1850) [2, с. 50], Іван Петрович (1804–1858) [2, с. 52] і Микола Петрович (1808–1878) [2, с. 53]; два повітових судді тощо.

Представників роду Борозн знаходимо серед випускників Києво-Могилянської академії [4, с. 83]. Насамперед, це Іван Володиславович (90-ті рр. XVII ст.–1740), генеральний суддя, голова Кодифікаційної комісії, що складала Звід офіційного права Гетьманщини, а також мглинський сотник Максим Лаврентійович (?–1722), його син, бунчуковий товариш Петро Максимович (1713–1753), генеральний бунчужний Іван Іванович (1720–1790). Можливо, тут навчалися й інші представники цього роду, зокрема, «умовредний» Лаврентій Володиславович (?–помер 18.12.1786), брат генерального судді Івана Володиславовича, батько та дід авторів маргіналії.

Автор переважної більшості записів Олександр Лаврентійович Борозна, за В.Л. Модзалевським, мав братів Петра, Федора та третього, невідомого на ім'я. Судячи з документальних джерел, військова кар'єра жодного з братів не склалася через душевну хворобу батька. Хоча у вже цитованому прошенні їхньої матері Марії Яківни Лизогубівни 1756 р. зазначається, що її чотирьом синам уже час навчатися, хоча два з них «не без успеха и латинскому диалекту обучаются» [3, с. 384]. Це, очевидно, Петро Лаврентійович та інший брат, невідомий на ім'я. Записи Олександра Лаврентійовича, безперечно, вказують і на його грамотність та освіченість.

Про Петра Лаврентійовича Борозну вже йшлося вище, Федір Лаврентійович [2, с. 25] народжений у 1741 р., був військовим товаришем (1786 р.), поручником, власником землі й селян у Городницькому повіті. Маргіналії дають змогу встановити дату смерті його та його дружини Прасковії Петрівни Іскрицької — відповідно 21 квітня 1808 р. (№ 44) та 26 лютого 1805 р. (№ 32). До речі, Прасковія Петрівна, донька Петра Григоровича Іскрицького та Олени Григорівни Скорупи, належала до відомого козацько-старшинського роду Іскрицьких, зокрема, доводилася двоюрідною онукою гетьманові Данилу Апостолу. Серед її предків була сестра гетьмана Павла Тетері. Родина її батьків відома й тим, що в них зберігався один із списків визначної історичної пам'ятки «Літопису Самовидця», що набув назви «списку Іскрицького». Вважається, що до родини Іскрицьких «Літопис Самовидця» потрапив від діда Прасковії Петрівни по матері

Григорія Скорупи, який отримав його від синів його вірогідного автора Р. Ракушки-Романовського.

Окрім того, в маргіналіях зазначено трьох сестер Олександра Лаврентійовича Борозни — Парасковію Лаврентіївну, в шлюбі Бутовичеву (померла 24 листопада 1764 р.) (№ 13), Марфу Лаврентіївну, в шлюбі Чарнолуську (померла 10 лютого 1801 р.) (№ 28) та Дарію Лаврентіївну (померла 5 листопада 1812 р. у Городні) (№ 11). У В.Л. Модзалевського в доповненнях до тому зазначено лише Дарію Лаврентіївну, дружину Авксентія Опанасовича Понащатенка (1733–?), полкового судді у відставці, городського голови в Городні (1784), про двох інших сестер взагалі відомостей немає.

Йдеться в записах і про інших представників роду Борозн — близьких родичів Олександра Лаврентійовича та Володимира Олександровича, що мешкали у Городні, Горську або інших населених пунктах неподалік. Зокрема, Григорій Миколайович, що, відповідно із маргіналіями, помер 25 квітня 1776 р. (№ 45), можливо Борозна — двоюрідний брат Олександра Лаврентійовича. Григорій Миколайович (народився до 1723–1776) [2, с. 31] — син Миколи Володиславовича Борозни (?– 1757) та Н Дмитрієвни Максимович (?–1723), у службі з 1749 р. — лакей, зі 1756 р. — камер-лакей, 1758 р. — поручик, був призначений управителем у розкольніцькій слободі, 1765 р. — звільнений, володів 80 селянами у селах Ключи та Раківка. Дату його смерті у Модзалевського не вказано. Можливо, Марфа Миколаївна, що померла 6 лютого 1788 р. (№ 25) — рідна сестра Григорія Миколайовича, у В.Л. Модзалевського не зазначена.

Так само двоюрідні — Дмитро Іванович [2, с. 34] (помер 04.04.1771 р.) (№ 41) та Марія (Марина) Іванівна Борозни (померла 24.06.1789 р.) (№ 53) — у шлюбі з Василієм Андрійовичем Жураковським. Діти Івана Володиславовича (?–1740) та Марфи Андріївни Борозн: Дмитро Іванович — бунчуковий товариш (1760–1768), за заповітом матері отримав половину містечка Горськ; Олександра Іванівна Борозна, яка померла в Чернігові також 24 червня без зазначення року (№ 53) — можливо, їхня сестра.

У записах вказано дату смерті ще одного родича — «медведівського» Івана Борозни — 14 квітня 1791 р. (№ 42). Йдеться про Івана Івановича [2, с. 19], сина генерального судді Івана Лаврентійовича (?–1731) та Ганни Борозн. Народився І.І. Борозна 1720 р. у Горську, із 1735 р. був бунчуковим товаришем,

із 1762 р. — генеральним бунчужним у відставці. В.Л. Модзалевський дату смерті його подає приблизно — після 1784 р. Іван Іванович, на відміну від переважної більшості представників роду Борозн, був багатим поміщиком та землевласником, володіючи більше, ніж 3250 селянями у Стародубському та Городищенському повітах. Резиденція його розташовувалася у Медведові. В.Л. Модзалевський пише про тамтешній великий будинок із 16-ма покоями. Серед чисельних маєтностей він володів половиною містечка Горськ. Відомості про Івана Івановича знаходимо в сучасному фундаментальному енциклопедичному довіднику «Києво-Могилянська академія в іменах» (К., 2001), бо він свого часу був учнем КМА — у 1737 р. закінчив клас піітики, але рік його смерті і в цьому довіднику вказано лише приблизно — після 1784 р. [4]⁴.

Григорій Олександрович Борозна також зафіксував дати смерті кількох своїх родичів. Зокрема, йдеться про Івана Івановича Борозну [2, с. 50], онука Федора Лаврентійовича та Прасковії Петрівни Іскрицької, сина Івана Федоровича Борозни (1766–?), що формально доводився йому двоюрідним племінником, хоч був, очевидно, старшим від нього. Жив І.І. Борозна в селі Хрінівка Городницького повіту, обіймав посади з 1829 р. городницького повітового судді, в 1836–1849 рр. — предводителя дворянства того самого повіту. У В.Л. Модзалевського рік його смерті зазначено лише приблизно — до грудня 1851 р.. Записи Григорія Олександровича Борозни свідчать, що Іван Іванович помер 20 листопада 1850 р. о 9-й годині вечора в Городні «от удара» (№ 12).

Від шлюбу з Варварою Павлівною Шубою Іван Іванович мав чотирьох синів та чотирьох доньок, які доводилися внучатими племінниками авторові записів Григорію Олександровичу Борозні. Ймовірно, не маючи власних дітей та онуків, Г.О. Борозна спілкувався саме із цими своїми молодшими родичами. Зокрема, він пише про смерть сина Івана Івановича — Федора Івановича Борозни (народився 1834 р.) [2, с. 59] у Городні 20 жовтня 1853 р. (№ 10), та доньки Прасковії Іванівни, в шлюбі Грекової, 8 грудня 1874 р. також у Городні (№ 14). У В.Л. Модзалевського

⁴ У статті, присвяченій Іванові Івановичу Борозні (1720–1790) зазначено, що він доводився сином генеральному судді Іванові Володиславовичу (90-ті р. XVII ст.–1740), а не онуком, як це зазначено в довіднику В.Л. Модзалевського. Відомості, подані В.Л. Модзалевським, не спростовуються і аргументації на користь змін родоводу Борозн не наведено.

обидві ці дати не зазначені. Маргіналії Григорія Олександровича свідчать, що він більшу частину життя прожив у Городні. Але помер і похований був у Дроздовиці, де, очевидно, проживала на той час сестра Федора Івановича та Прасковії Іванівни — Варвара Іванівна Борозна, в шлюбі Лизогуб, із 1849 р. — дружина Олександра Володимировича Лизогуба (1819—після 1862), далекого родича Борозн через бабусю Григорія Олександровича Марію Яківну Лизогубівну.

Можливо, лише після подальших розшуків матеріалів із генеалогії роду Борозн вдалося б встановити, хто такі Афанасія (? –1768) (№ 18), Анастасія Бороздніна (? –16.09.1830) (№ 8), Агафія, дівиця (? –28.02.1807) (№ 33), Іван Борозна, який по-тонув 26 вересня без зазначення року (к. XVIII–поч. XIX ст.) (№ 9), племінниця Григорія Олександровича Борозни Наталія Отвиновська (1820–1830) (№ 50).

Окрім того, в маргіналіях йдеться про двох представників роду Танських, що володіли маєтностями в Городні і доводилися родичами Борознам (№№ 37, 48). Відомості про родовід Танських містяться в першому випуску п'ятого тому «Малоросійського родословника В.Л. Модзалевського» [5, с. 3]. Тут зазначений лише один із Танських на ім'я Дмитро — Дмитро Михайлович, син Михайла Михайловича (?–помер раніше 1767), ніжинського полкового обозного. Роки його життя не наведені, зазначено лише, що в 1767 р. він продав землі в с. Марківцях Київському полковому писареві С. Катеринину та помер бездітним. У аналізованих нами маргінальних записках зафіксовано, що він помер 5 травня 1805 р.

Згаданий Василь Йосипович Танський — це Василь Йосипович-старший (близько 1746–1811) [5, с. 4,5]⁵, син Йосипа Антоновича (близько 1706–близько 1788), капітана, та Ганни Андріївни Дуніної-Борковської, правнук відомого козацького діяча Семена Палія. Він був у військовій службі з 1766 по 1772 рр., звільнений у чині підпоручника. Володів землями та селянами, зокрема, Городнянського намісництва у Горську з хуторами (430 душ) і Новгород-Сіверського в с. Лобках (230 душ). Ці маєтки він отримав у спадок від свого дядька, бунчукового товариша Івана Івановича Борозни (? –1793) [2, с. 36], що помер бездітним [2, т. 1, с. 72]⁶. Які саме родинні зв'язки

⁵ Роки життя та смерті Дмитра Михайловича не вказано, дату смерті Василя Йосиповича-старшого зазначено лише приблизно — до 1817 р.

⁶ Василь Осипович Танський помилково названий Туманським.

були між ними, із опублікованих джерел не встановлюється.

Опрацювання записів на Місяцеслові дало змогу встановити імена 15-х представників роду Борозн, відомостей про яких не знайдено нами у генеалогічній літературі, зокрема, в довіднику В.Л. Модзалевського (в наступному списку — див.: Додаток А. — №№ 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 23, 24, 25, 26, 27). Окрім того, запропоновані нами до публікації маргіналії дають можливість доповнити генеалогію цього роду датами народження, смерті, окремими біографічними відомостями про 27 осіб, які жили наприкінці XVIII—у першій половині XIX ст.

Маємо надію, що подана нами інформація сприятиме подальшій активізації дослідження генеалогії українських козацько-старшинських родів, зокрема й із урахуванням матеріалів маргіналії та провенцієнцій стародруків. А водночас — розвиткові окремого напрямку вивчення стародруків як комплексних історико-культурних пам'яток, у тому числі й джерел історичної, біографічної та генеалогічної інформації.

1. Молитвослов со Псалтирем. — К.: Друкарня Печерської лаври, 1742. — [1], 6, 154, 2, 478 арк.

2. *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословникъ. — К., 1908—1914. — Тт. 1—4.

3. *Лазаревский А.А.* Люди старой Малороссии. 15. Бороздны // Киевская старина. — 1887. — № 6—7. — С. 384.

4. Києво-Могилянська академія в іменах: Енци. Видання. — К., 2001. — С. 83.

5. *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословникъ / Ред. Кол. В.В. Кривошея та іє.; Упор. С.В. Шурляков. — К., 1996. — Т. 5. — Вип. 1.

Додаток А

1. Лаврентій Володиславович (?—18.12.1780), син Володислава Лаврентійовича (?—помер раніше 1716);

2. Марія Яківна Лизогубівна (?—07.02.1771), донька генерального обозного Якова Юхимовича Лизогуба (1675—1749) та Федори Іванівни Мировичівни, дружина Лаврентія Володиславовича Борозни;

3. Олександр Лаврентійович Борозна (1747—25.02.1813), син Лаврентія Володиславовича (?—1780) та Марії Яківни Лизогубівни (?—1771);

4. Федір Лаврентійович Борозна (1741—21.04.1808), син Лаврентія Володиславовича Борозни (?—1780) та Марії Яківни Лизогубівни (?—1771);

5. Прасковія Петрівна Іскрицька (?—26.02.1805), донька земського судді Петра Григоровича Іскрицького (1704—1771) та Олени

Григорівни Скорупи (?–1760), дружина Федора Лаврентійовича Борозни (1741–1808);

6. Дарія Лаврентіївна Борозна, в шлюбі Понащатенко (?–05.11.1812), донька Лаврентія Володиславовича Борозни (?–1780) та Марії Яківни Лизогубівни (?–1771); дружина Авксентія Опанасовича Понащатенка (близько 1733–?), полк. Судді у відставці; городського голови м. Городні (1784);

7. Парасковія Лаврентіївна Борозна (?–24.11.1764), у шлюбі Бутовичева, донька Лаврентія Володиславовича (?–1780) та Марії Яківни Лизогубівни (?–1771); дружина Н. Бутовича;

8. Марфа Лаврентіївна Борозна (?–10.02.1801), у шлюбі Чарнолуська, донька Лаврентія Володиславовича Борозни (?–1780) та Марії Яківни Лизогубівни (?–1771);

9. Василь Олександрович Борозна (30.12.1799–19.06.1829), син Олександра Лаврентійовича Борозни (1747–1813);

10. Григорій Олександрович Борозна (24.01.1803–06.07.1879), син Олександра Лаврентійовича (1747–1813);

11. Уляна Олександрівна Борозна (21.12.1797–04.03.1862), донька Олександра Лаврентійовича Борозни (1747–1813);

12. Марія Олександрівна Борозна (26.03.1798–30.06.1798), донька Олександра Лаврентійовича Борозни (1747–1813);

13. Дарія Олександрівна Борозна (24.03.1801–01.03.1802), донька Олександра Лаврентійовича Борозни (1747–1813);

14. Олена Олександрівна Борозна (?–04.02.1839), донька Олександра Лаврентійовича Борозни (1747–1813);

15. Григорій Миколайович Борозна (раніше 1723–25.04.1776), син Миколи Володиславовича Борозни (?–1757) та Н Дмитрієвни Максимович (?–1723);

16. Марфа Миколаївна Борозна (?–06.02.1788), донька? Миколи Володиславовича Борозни (?–1757) та Н Дмитрієвни Максимович (?–1723);

17. Дмитро Іванович Борозна (?–04.04.1771), син Івана Володиславовича (?–1740) та Марфи Андріївни Борозн;

18. Марія Іванівна Борозна, в шлюбі Жураковська (?–24.06.1789) — донька Івана Володиславовича (?–1740) та Марфи Андріївни Борозн, у шлюбі за Василієм Андрійовичем Жураковським, бунчуковим товаришем (1751–1767);

19. Іван Іванович Борозна (?–14.04.1791), син генерального судді Івана Лаврентійовича (?–1731) та Ганни Борозн;

20. Іван Іванович Борозна (?–20.11.1850), син Івана Федоровича Борозни (1766–?);

21. Федір Іванович Борозна (1834–20.10.1853), син Івана Івановича Борозни (?–1850);

22. Прасковія Іванівна Борозна (1833–08.12.1874), у шлюбі Грекова, донька Івана Івановича Борозни (?–1850), дружина Вікто-

- ра Івановича Грекова (1825-?);
 23. Агафія ? Борозна, дівиця (?–28.02.1807);
 24. Анастасія Борозна (?–16.09.1830);
 25. Афанасія ? Борозна (?–1768);
 26. Іван Борозна (?–помер у день 26.09. невідомого року XVIII–XIX ст.?), потонув;
 27. Олександра Іванівна Борозна (?–24.06, невідомого року іє . XIX ст.?):
 28. Дмитро Танський (?–05.05.1808);
 29. Василь Йосипович Танський (?–15.03.1811);
 30. Прасковія Йосипівна Гречанівна, в шлюбі Мартос (?–24.01.1756), дружина Івана Мартоса;
 31. Григорій Заєк (?–12.02.1806);
 32. Наталія Отвиновська (1820 ?–19.06.1830), племінниця В.О. Борозни.

Додаток Б. Маргіналії:

Ми намагалися визначити приналежність маргіналій відповідно до почерків, позначивши записи, що належать Олександру Лаврентійовичу Борозні однією зірочкою, Григорію Олександровичу — двома, Петру Лаврентійовичу Борозні — трьома зірочками, інші записи залишивши без позначень.

№ 1. *Зв. Титулу, арк. 1-3 I рах.* — «...от книгъ Петра/ Лаврентиевича/ сина Бороздны».^{***}

№ 2. *Арк. 6 I рах.* — «Григория Александровича Бороздны».^{***}

№ 3. *Арк. 1 V рах.* — «Петръ Л... синъ...».^{***}

№ 4. *Арк. 48 зв.-49 V рах.* — «Отъ книгъ/ Петра Лаврентиевича Бороздны М[ану] Р[горіа]».^{***}

№ 5. *Арк. 156 V рах.* — «Петръ Лаврентиевичъ Бороздинъ М[ану] Р[горіа]».^{***}

№ 6. *Арк. 207 V рах.* — «Петръ Лаврентиевичъ синъ Бороздна М[ану] Р[горіа]».^{***}

№ 7. *Арк. 228 V рах.* — «Петръ Лаврентиевичъ Бороздна М[ану] Р[горіа]».^{***}

№ 8. *Арк. 317 зв. V рах.* 16 вересня — «1830 года сего мѣсяца и числа умерла Анастасія Борозднина».^{**}

№ 9. *Арк. 322 зв. V рах.* 26 вересня — «Сего числа Бороздна Иванъ утонулъ».^{*}

№ 10. *Арк. 335 V рах.* 20 жовтня — «Сего числа 1853 года умеръ Федоръ Ива[новичъ] Бороздна въ 2 часа по полудни».^{**}

№ 11. *Арк. 34 зв. V рах.* — «1812 года ноября 5 дня сестра моя Дарія Лаврентиевна в Городнѣ умре».^{*}

№ 12. *Арк. 350 зв. V рах.* 20 листопада. — «Сего числа 1850 года въ 9 часовъ вечера умеръ отъ удара Иванъ Ивановичъ Бороздна в Городне».^{**}

№ 13. Арк. 353 V рах. 24 листопада — «1761 года умерла Параскевія Лаврентіевна Бутовичева сеи 24 числа урожденная Бороздина». ** (sic.)

№ 14. Арк. 358 зв. V рах. — «1874 года 8 дек. Въ 5 ч. утра скончалась Параскевія Грекова уражденная Борозднина. Похоронена въ г. Городне на Василіевск. Цвинтаре». **

№ 15. Арк. 363 V рах. — «1780 года декабря 18 дня отец мой умре Лавренті[й] Бороздна». *

№ 16. Арк. 36 зв. V рах. — «1794 года декабря 21 родилась дочь моя Уліяна». *

№ 17. Арк. 369 V рах. — «1799 года декабря 30 дня родился синь мой Василій». *

№ 18. Арк. 375 V рах. — «1[76]8 года [Аф?]анасія умерла». *

№ 19. Арк. 380 V рах. 24 січня. — «Сего числа 1756 года Параскевія Гречановна Йосифовна жена Івана Мартоса умре и в селе Синявце тело ей погребено». ***

№ 20. Арк. 380 зв. V рах. — «1803 года генвара 24 родился синь мой Григорій». *

№ 21. Арк. 382 V рах. 30 січня — «Сего числа 1859 года была сильная оттепель и молнія». **

№ 22. Арк. 382 зв. V рах. — «1797 года генвара 30 повенчанъ Александръ Лаврентіевичъ Бороздна в Горской Николаевской церкви». *

№ 23. Арк. 383–383 зв. V рах. — «1843 года генвара со 2-го числа растаилъ снег совсемъ и было тепло такъ что мухи и комари летали какъ будто весною, земля растворилась и показалась везде зелень и съ 1-го февраля випаль снѣгъ на два дня ночью зделалось ... тепло, а съ 7-го марта / стало холодно, были сильные морозы, замерзли реки, что продолжалось до 12-го наконецъ опять зделалось тепло». **

№ 24. Арк. 385 V рах. — «1839 года февраля 4-го умерла сестра Елена Бороздна». **

№ 25. Арк. 385 зв. V рах. — «1788 года февраля 6 Марфа Николаевна умре». *

№ 26. Арк. 385 зв. V рах. — «1853 года съ 7 числа февраля ночью былъ сильный дождь съ молніей и громомъ». **

№ 27. Арк. 385 зв. V рах. — «1771 года февраля 7 дня мать моя умерла Марія Яковлевна Борозднина» * «урожденная Лизогубовихъ». **

№ 28. Арк. 386 V рах. — «1801 года февраля 10 Марфа Лаврентіевна умре Чарналуская». * «урожденная Борозднина». **

№ 29. Арк. 387 зв. V рах. — «1806 года февраля 12 умре Григорій Заекъ». *

№ 30. Арк. 391 V рах. — «1813 года февраля 19 дня умре священникъ горской отецъ Дамьянъ и жена его Анастасія одного часа умре с нимъ». *

№ 31. Арк. 393 V рах. — «1813-го года февраля 25 числа Александръ Бороздна представця вночи?», «а родился 1747 года». **

№ 32. Арк. 393 зв. V рах. — «1805 года февраля 26 умерла моя братовая Параскевия Петровна Борозднина».*

№ 33. Арк. 394 зв. V рах. — «1807 года февраля 28 умерла девица Агафия».*

№ 34. Арк. 395 V рах. — «1802 года марта 1 умерла дочь моя Дария».*

№ 35. Арк. 396 V рах. 4 березня — «1862 года сего числа въ 10 часовъ утра умерла сестра моя Ульяна Алек. Борозднина».**

№ 36. Арк. 397 зв.–399 V рах. — «Генеральной войс/ковой канцеляриі/ войсковій цезі канцел./лярысть Петръ Бороздна М[ану] Р[огория]».**

№ 37. Арк. 400 зв. V рах. — «1811 года марта 15 Василий Осифович умре Танской».*

№ 38. Арк. 403 зв. V рах. — «1801 года марта 24 родилась Дария».*

№ 39. Арк. 404 V рах. — «1828 года сего числа было Воскресеніе Христ[ово]. Страстную въ субботу выпаль сн[і]гъ въ четверг морозъ был на воскресеніе въ 11 градусов».**

№ 40. Арк. 404 зв. V рах. — «1798 года марта 26 родилась дочь Мария».*

№ 41. Арк. 407 зв. V рах. — «1771 года априля 4 Димитрій Иванович умре».*

№ 42. Арк. 410 V рах. 13 квітня — «1791 года априля медведовскій умре Иванъ Бороздна».*

№ 43. Арк. 412 V рах. — «Сего числа 1869 года былъ великій четверг съ 9 часовъ утра сделалась буря со сн[і]гомъ продолжалась до 2-го часа 19 числа съ безпрестаннымъ снегомъ наметы были в ровню съ кришами... ворота закиданы снежными сугробами».**

№ 44. Арк. 413 V рах. — «1808 года априля 21 братъ мой Федоръ Лаврентіевичъ умре Бороздна».*

№ 45. Арк. 415 V рах. — «1776 года априля 25 Григорій Николаевич умре».*

№ 46. Арк. 416 V рах. — «Дмитриевичъ имен. В Рудне».**

№ 47. Арк. 416 V рах. — «1808 года априля 28 дня поподья умерла хр[і]стовского священника Исидора Харитина».

№ 48. Арк. 419 V рах. — «1808 года мая 5 умре Димитрій Танской».*

№ 49. Арк. 424 V рах. 19 червня — «Сего числа 1829 братъ Василий Бороздна убытъ въ сраженіи противу турокъ близъ м[і]стечка Козлуджи на 30-м году отъ рожденія во чин[і] поруччика полка адъютан. 3 Бугского уланс[кого] ?

№ 50. Арк. 425 V рах. Шматочок аркуша із записом вирвано. Читается лише «...р...ел...».* Возможно, запис про народження доньки Олександра Лаврентійовича Борозни Олени.

№ 51. Арк. 437 зв. V рах. 19 червня — «1830 года сего числа и м[і]сяца умерла племянница Наталія Отвиновская на 11-м году отъ роду».**

№ 52. *Арк. 439 V рах.* — «1828 года сего м[еся]ца и 26-го числа умеръ хр[и]стовскій священникъ отецъ Сидоръ в 1-м часу пополудни». **

№ 53. *Арк. 439 зв. V рах.* — «1789 года июня 24 Марина Ивановна умре. » *

№ 54. *Арк. 439 зв. V рах.* — «и того числа умре отъ халеры Александра Ивановна Бороздина в Чернигове». **

№ 55. *Арк. 441 зв. V рах.* «1798 года июня 30 Мария умерла дочь моя». *

№ 56. *Арк. 443 зв. V рах.* «1879 года юля 6-го въ 8 ч. вечера Григорій Александровичъ Бороздна скончался на 77-м году отъ рождения въ с. Дроздовице где и погребенъ на цвинтаре».

№ 57. *Арк. 457 V рах.* 5 липня. — «Ивана Петровича Чирнолуенко именины».

№ 58. *Арк. 458 V рах.* 4 серпня. — «Лисенка именины».

**ЕПИСКОП КАРОЛЬ АНТОНІЙ НЕДЗЯЛКОВСЬКИЙ:
«БАГАТЬМА БЛАГАМИ ОБДАРОВУЄШ МЕНЕ, БОЖЕ»**

Досліджено життєвий шлях Кароля Антонія Недзялковського — Луцько-Житомирського римо-католицького єпископа, який упродовж десяти років (1901–1911) невтомно керував єпархією в умовах, коли уряд Російської імперії робив усе можливе для послаблення ролі католицизму на українських, польських та литовських землях. Кароль Недзялковський увійшов до історії Римо-католицької церкви в Україні як невтомний трудівник, палкий захисник віри та скромний пастир, який розбудовував занепаду дієцезію — відбудовував храми, вирішував нагальні проблеми місцевих католиків у важкий передвоєнний час.

The life of Karol Antoni Nedzylkovsky, a Roman Catholic bishop is investigated. During ten years (1901–1911) he untiringly led the eparchy when the government of the Russian Empire did its best to weaken the role of Catholicism in Ukrainian, Polish and Lithuanian lands. Karol Nedzylkovsky entered the history of the Roman Catholic church in Ukraine as an untiring worker, passionate defender of faith and modest pastor who built up the diocese fallen into decay, who restored cathedrals, solved urgent problems of local catholics in the difficult pre-war time.

Історія Римо-католицької церкви в Україні мало вивчена, а біографії її діячів майже невідомі. Натомість, як історія життя представників українського римо-католицького духовництва сама по собі — цікаве історичне джерело, і нині перед наукою постає проблема її збирання та донесення до широкого загалу. Це має величезне значення як для розвитку історичної науки, так і для полегшення вирішення міжконфесійних проблем, штучно нав'язуваних сучасному українському суспільству.

Єпископ Недзялковський — видатний діяч Католицької церкви України. Це людина, чию постать на історичному полотні невільно затьмарив Ігнатій Дубовський, і то лише тому, що на його долю випало бути останнім керівником Луцько-Житомирської дієцезії. Втім, саме Ігнатію Дубовському ми зобов'язані найповнішою біографією Недзялковського, яка сама по собі вже стала бібліографічним раритетом і також використана у даній публікації.

Кароль Недзялковський — людина, чиє життя повністю було присвячене Церкві та народу Божому. І цим народом були предки сотень тисяч сучасних громадян України. Отож — наші предки. Не маємо права проходити повз власну історію.

Кароль Антоній Недзялковський народився 21 травня 1846 р. у с. Маньківці під Кременцем на Волині. Початкову та

середню освіту, котра тривала від 1856 до 1862 р., отримав у повітовій дворянській школі в Луцьку та у гімназії в Кам'янці-Подільському. 6 вересня 1862 р. він вступив до Кременецької духовної семінарії, а за рік керівництво перевело здібного клірика до Санкт-Петербурзької духовної академії [1, с. 5]. 1867 р. Кароль Недзялковський здобув учений ступінь і повернувся на батьківщину. Тогочасний ординарій Луцький і Житомирський Каспар Боровський призначає його викладачем співів і літургії до Житомирської римо-католицької семінарії [1, с. 6–7].

25 січня 1869 р. відбулися пресвітерські свячення Кароля Недзялковського [1, с. 7]. Невдовзі єпископ Каспар Боровський був вигнаний із рідної єпархії та засланий на Сибір за відстоювання права місцевих католиків молитися рідною мовою замість нав'язуваної їм російської [2].

У той самий час Каролеві Недзялковському була доручена справа покращення обрядовості у житомирській катедрі св. Софії. На старанність молодого священника звернув увагу тогочасний єпископ-суфраган дієцезії Людвік Варфоломій Брінк, який залишився за господаря в осиротілій парафії. Він запропонував Каролу Недзялковському місце канцлера, тобто секретаря Житомирської єпископальної курії. Цю посаду Недзялковський обіймав десять років, не перериваючи наукової роботи. 1881 р. він повернувся на викладацьку посаду до Житомирської семінарії, котра відкрилася після чотирирічної перерви, спричиненої політичними репресіями з боку царського уряду. По дев'ятох роках, 28 червня 1890 р. Кароль Недзялковський став ректором семінарії та виконував цей обов'язок аж до своїх єпископських свячень, котрі відбулися 21 червня 1897 р., після чого він отримав титул титулярного єпископа Самос та суфрагана Могильовського. По смерті митрополита Симона Мартіна Козловського він тимчасово керував справами Могильовської митрополії, а пізніше — став ректором Санкт-Петербурзької духовної академії [3]. Кароль Недзялковський посів це місце по Болеславі-Єронімі Клопотовському, того часноу ординарії Луцькому та Житомирському, по смерті якого прийняв на себе тягар керівництва Луцько-Житомирською дієцезією. Введення його на цю посаду відбулося 26 квітня 1901 р. [1, с. 17]. У своєму апостольському посланні до вірних від 1 листопада 1901 р. Кароль Недзялковський писав:

«Після переведення на Могильовську Архієпископську та митрополічу столицю найпривелелбнішого Єпископа Героніма

Клопотовського, до недавнього часу пастиря об'єднаних дієцезій Луцької та Житомирської, за Волею Божою ми були покликані відповідною канонічною владою до зайняття спустошеного вищезгаданим способом місця» (тут і далі — переклад Г.П.) [4, арк. 1].

Наприкінці листа єпископ висловив важливу думку, яка була його життєвим кредо:

«Мусить працювати селянин та ремісник, міщанин та шляхтич. Ксьондз та урядник, вчений та військовий, словом усі, і лише переконання у потребі постійної праці в усіх напрямках, лише постійні зусилля рук, голови, волі, можуть надати людям потрібну для життя енергію та повернути на снагу і активність, втрачені у благополуччі та неробстві. Не достатньо однак запрошення словесного, ані доброго прикладу, треба допомогти, навчити працювати, дати можливість знайдення праці. У цьому напрямі відкрите для вас широке поле — хто хоче і може, знайде на ньому щедру заслугу, принесе величезну користь усьому суспільству та заслужить собі нагороду у Бога» [4, арк. 3 зв.].

Кароль Недзялковський прийняв дієцезію в останній мирний — передвоєнний та передреволюційний період. Він керував нею десять років — від 1901 р. до 1911 р. Після I Світової війни можливість розбудови церкви для католиків України з'явилася лише 1991 р.. Тому діяльність Недзялковського-будівничого є надто важливою, щоб про неї забули. Справа в тому, що багато років перед тим уряд робив усе можливе, щоб на чолі латинських єпархій українських, польських та литовських земель, підпорядкованих Російській імперії стояли люди «зручні» — тобто бажано старі та не здатні до бурхливої діяльності [3, с. 122–191]. Це забезпечувало державі-монстру тривкий, але зовні більш-менш стабільний політичний стан у «небезпечних», сповнених національних і неправославних ідей губерніях. Проте час від часу з'являлися особи, здатні порушити систему видимого спокою, за якою насправді приховувалося гноблення неросійських та неправославних мешканців імперії. Саме таким був єпископ Каспар Боровський, що закінчив життя у вигнанні [3, с. 182]. Часта зміна керівництва не могла не відбитися негативно на справах єпархії. Тому новопризначений єпископ, не маючи насправді у характері майже жодних бійцівських якостей, вимушений був виховати їх у собі, і, всупереч власним болям, хворобам, фінансовим труднощам та політичним

переслідуванням, узявся за розбудову занепакої дієцезії.

Відвідини, які постійно здійснював єпископ, ретельно контролювалися поліцією, звіти про них надсилалися київському, подільському та волинському генерал-губернаторові. Так, під час пастирської подорожі з відвідинами парафій Житомирського повіту Волинської губ., Сквирського та Радомишльського пов. Київської губ. 29 травня–23 червня 1905 р. Недзялковського постійно супроводжували поліцейські пристави. Ними велися дорожні журнали, в яких докладно описувалися всі дії єпископа, поіменно перераховувалося духівництво, яке зустрічалося з ординарієм, зазначалася кількість парафіян, що збиралися на богослужіння, котрі відправляв голова дієцезій [5]. Утім жодних причин для занепокоєння пастирські подорожі Кароля Недзялковського не могли викликати у вищій губернській владі. Він не виголошував проповідей патріотичного змісту та не підбурював польську частину католиків, котра, безумовно, складала більшість, до боротьби за незалежність від Російської імперії. Він мовчки працював, і свою любов до Вітчизни виявляв у праці.

24 березня 1905 р. Департаментом іноземних віровизнань був виданий циркуляр про скасування урядових постанов, що обмежували релігійну свободу римо-католиків [6]. Після того, як уряд дещо послабив тиск на поляків та Католицьку церкву, єпископ Недзялковський негайно оголосив з'їзд духовенства Луцько-Житомирської та Кам'янецької дієцезій, на якому вирішувалися нагальні проблеми місцевих католиків [1, с. 20]. Єпископ ретельно перевіряв стан кожної парафії, відбудовував храми, видавав безліч апостольських листів, за короткий час організував «Товариство самопомоги священників Луцько-Житомирської та Кам'янецької дієцезій» та Диспезіальний музей [1, с. 20–21]. У цьому також виявилася любов Кароля Недзялковського до науки, якою він любив займатися більше за все, і страждав, обіймаючи вищу єпархіальну адміністративну посаду, бо був обмежений у своїх наукових пошуках. Тим часом здоров'я єпископа, підірване надто активним служінням, почало зраджувати. 31 березня 1910 р. він написав листа до кардинала Маріо Валі, у якому просив звільнити його від займаної посади, оскільки сили залишали його невпинно. Обійти цей документ увагою неможливо, оскільки він повністю та в найкращий спосіб відбиває всю діяльність Кароля Недзялковського на Луцько-Житомирській кафедрі. Отже, ординарій писав наступне:

«Уже рік як я мав намір просити Апостольську Столицю,

щоб мене від тягара, що став перебільшувати мої сили, керівництва дієцезіями, зволила звільнити. Однак я зволікав, уважаючи за недоцільне залишати дієцезії тоді, коли частина єпископських столиць у Польщі та Росії залишалася без своїх пастирів. Нині ж, коли стало мені відомо, що нові єпископи для дієцезій мають бути невдовзі поставлені, зі ще більшою сміливістю повертаюся до свого наміру.

Дієцезії Луцько-Житомирську та Кам'янецьку, котрі у червні місяці 1901 р. я прийняв, знайшов я у незадовільному стані.

Капітулу застав я справді укомплектовану: всі чемні та гречні, однак допомоги з неї мав я не багато, більшу-бо кількість з неї складали 80-річні старці.

У єпископальній консисторії, влаштованій на зразок російських установ, на чолі також були замшілі діди.

Семінарію, котра й до 1876 р. не була зразковою, а пізніше протягом кількох років була зачинена урядом, я застав недостатньо облаштованою, та все ж трохи реформованою й такою, що мала трохи свіжого духу.

Єпископальною курією, обтяженою працею, керував лише один священник, який мав для допомоги одну найману світську людину.

У дієцезії, через закриття семінарії 1876 р., протягом 15 років дуже мало було висвячено священників, а померло від 150 до 200, що спричинило велику недостачу ксьондзів.

Усі найкращі парафії (*parochiae beneficia*), усі костьоли з чудотворними іконами знаходилися [під керівництвом] невідповідних ксьондзів.

Більше, ніж 30 парафій [не мали священників], інші — така сама кількість — таки мали настоятелів, які однак через старість та хронічні хвороби були настоятелями лише номінально.

Вікаріати майже всі були вакантні.

Посади вчителів релігії у школах займали священники похилого віку, які не були спроможні належно виконувати свої обов'язки. (...)

Серед 800 000 вірних було мало насправді невірних, проте багато хто мав дуже мізерні знання з релігії, більше освічені були однаковими, або поширювали погляди, ворожі релігії. Крім того брак католицьких шкіл, спілок, монастирів, бібліотек, журналів впливав дуже сильно на духовне життя у моїх дієцезіях.

З матеріальної точки зору дієцезії моєї дуже бідні.

Як тільки я почав керівництво дієцезією, негайно звідусіль збіглися світські та духовні, просячи, щоб я всім потребам разом зарадив, щоб я всі пробіли в один день закryw. (...) Я один мав усіх прийняти, вислухати, про кожну річ поговорити; один всі справи я мав переглянути, кожну вирішити, усі скарги перетрясти, не лише рішення, а й сам текст особисто написати. Один я вирішив близько 350 справ, заведених світською владою проти ксьондзів. І також в інших справах особисто я провадив листування, як також сам провадив приватне листування, бо не мав коштів на утримання секретаря.

Єпископський будинок у Житомирі і кафедральний костьол, дуже занедбаний, я ґрунтовно відновив. (...) Також у значній мірі відновив я дім та кафедральний костьол у Луцьку. (...)

По дев'яти роках безперервної непосильної праці я отримав певні плоди.

Капітулу, крім трьох стареньких, котрі залишилися, я укомплектував молодими, більше здібними членами.

Консисторію я реформував.

Кількість клериків у семінарії я збільшив. Обрав кращих ректора та професорів.

Ксьондзів (...), недбалих до своїх обов'язків у кількості 30, я позбавив місць, парафій, або видалив з дієцезії.

Мерзенного звичаю частоті зміни парафій я не міг цілком вивкоринити, однак звів до мінімуму. Всі [підлеглі] парафії я забезпечив настоятелями, також заповнив вікаріати, збільшивши їхню кількість. Вчителів релігії позаміняв, і їхню кількість збільшив майже втричі. І зробив ще багато інших речей, про які я згадав не тому, що шукаю слави, але для того, щоб дати хоча б слабке описання великої праці, яку я зробив сам-один, показуючи одночасно те море гіркоти, яке я також сам-один випив. (...)

Дієцезія моя нині подібна до саду, очищеного від великого каміння та сміття, порослого молодими пагінцями, які, щоб справа зростала, потребують міцної руки та постійної опіки. А моя рука вже ослабла. Сам я собі не радий, так, що часто важливих справ узагалі не підіймаю та минаю, бо не можу: подібний я до подорожнього, який зібравши останні сили, ледве пересуває ноги, не думаючи ні про що інше, як тільки про те, щоб якнайшвидше дістатися кінця подорожі. Цей стан душі моєї і тіла є тим важчий, що з натури я маю відразу до управління. Чесно кажучи, я помилюся, приймаючи дієцезію. Але я зробив

це через прив'язаність до неї, а бачачи її у поганому стані, я постановив собі навести певний порядок. Що міг зробив. Більше не можу! Розпочату справу нехай далі провадять і роблять більше ті, котрі можуть» [1, с. 21–25].

15 січня 1911 р. єпископ Кароль Недзялковський склав управління дієцезією на руки єпископа-суфрагана Лонгіна Жарновецького. У перші дні березня він зліг. Лікарі констатували рак шлунку. В ніч на свято Благовіщення Пресвятої Богородиці, 25 березня 1911 р. єпископ Недзялковський відійшов до Бога [1, с. 25]. Похований він був у Житомирі на парафіяльному цвинтарі [1, с. 46].

На жаль, сподівання Кароля Недзялковського щодо швидкої появи нових єпископів виявилися нездійсненими. Процес обрання ординарія бурхливо розвинувся і застиг на злеті. Луцько-Житомирська дієцезія зазнала безпрецедентного випадку: вона не мала ординарія протягом п'яти років. Безумовно, цьому завадила Перша світова війна, проте також внутрішньодієцезіальні чвари. Так, 7–9 липня 1911 р. у Житомирі відбувся з'їзд ксьондзів Луцько-Житомирської та Кам'янецької дієцезій, на якому обговорювалося питання про причетність єпископа-суфрагана Л. Жарновецького до репресій, що їх відчували на собі представники духовенства з боку держави. Обшуки та інші репресії, які чинилися поліцейськими органами щодо католицьких священників, на думку деяких із них, були причиною того, що єпископ Жарновецький надто позитивно ставився і ледь не допомагав владі у боротьбі з власними підлеглими [7]. Так чи інакше, Жарновецькому не судилося стати ординарієм Луцьким та Житомирським. Ним став Ігнатій Дубовський — останній в історії, хто носив цей титул. Це сталося 16 жовтня 1916 р. [3, с. 196].

Шлях Кароля Антонія Недзялковського, останнього єпископа Луцького та Житомирського, невтомимого працівника, палкого захисника віри та скромного пастиря, був непомітний. Але багато чим завдячує йому і нинішнє покоління католиків. А сам єпископ був насправді натурою яскравою та невтомною. Його пошук істини не переривався ніколи, і відбився свого часу в одному з його юнацьких віршів:

*«Багатьма благами обдаровуєш мене, Боже,
Душі благодаті посилаєш із неба,
Втім вистачити мені цього не може
І завжди чогось нового треба...» [1, с. 28]*

1. *Dubowski I.* – X. Karol-Antoni Niedziałkowski: wspomnienie pośmiertne. – Kijuw. – 1916.

2. *Путова Г.* – Лист єпископа луцького і житомирського Каспара Боровського до міністра віровизнань // Пам'ятки: археографічний щорічник. – Т. 5. – 2005. – С. 27–37.

3. *Prokop K. R.* – Sylwetki biskupów łuckich. – S. 192–193.

4. ЦДІАК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 594.

5. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 166. – Арк. 5, 6 зв.

6. ЦДІАК. – Ф. 310. – Оп. 7. – Спр. 1. – Арк. 105.

7. ЦДІАК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2901. – Арк. 8–8 зв.

**СТАНІСЛАВ СТЕМПОВСЬКИЙ (1870–1952):
СТОРІНКИ ЖИТТЯ ВИДАТНОГО ПОДОЛЯНИНА**

Досліджено життєвий шлях і громадське служіння визначного українсько-польського діяча початку ХХ ст., міністра земельних справ Української Народної Республіки, суспільного та освітнього діяча незалежної Польщі, публіциста, перекладача, мемуариста, багаторічного супутника видатної польської письменниці Марії Домбровської, Станіслава Стемповського. На основі використання широкого кола документальних матеріалів висвітлено його походження, родинні зв'язки, майновий стан, громадсько-політичну діяльність, співпрацю з українськими та польськими діячами, а також особисте життя.

The life and public service of Stanislav Stempovsky, an outstanding Ukrainian-Polish figure of the beginning of the XXth century, the Minister of Land of the Ukrainian People's Republic, public and educational figure of independent Poland, publicist, translator, memoirist partner in life for many years of a Polish writer Maria Dombrowska. On the basis of documental materials, his parentage, family connections property state, social and political activity, cooperation with Ukrainian and Polish figures and his private life are cleared up.

Станіслав Стемповський — громадський діяч Поділля початку ХХ ст., польсько-український політичний діяч періоду Української Народної Республіки, суспільний і освітній діяч у незалежній Польщі, публіцист, перекладач, мемуарист, один із керівників польського масонства, багаторічний супутник видатної польської письменниці Марії Домбровської. Навіть одного з цих визначень було б достатньо, щоб зацікавитись життям цієї непересічної харизматичної особистості — етнічного поляка, який народився в Україні, доклав багато праці для розвою обох народів і зміцнення дружби між ними. Однак його життя і добробок до цього часу залишаються поза прискіпливою увагою як українських, так і польських дослідників. Перші згадують про нього зазвичай як про члена урядів УНР І.П. Мазепи та В. Прокіповича [1; 2], інші — у зв'язку з історією польського масонства чи з Марією Домбровською [3; 4]. Невеликі біографічні статті (майже ідентичні) про Станіслава Стемповського вміщено в «Енциклопедії українознавства» [5] та другому виданні «Довідника з історії України» (правда, тут комусь під прізвищем «Стемпковський») [6]. Обидва джерела містять кілька фактичних помилок. Наше дослідження ґрунтується на власних спогадах С. Стемповського [7] та ґрунтовному широкому вступі до них пера М. Домбровської [8], документальних матеріалах

Державного архіву Вінницької області (далі ДАВО), тогочасних періодичних виданнях.

Станіслав Стемповський походив зі шляхетського роду герба «Ноша» (Junosza), який брав свій початок зі Стемпова в Ленчицькому воєводстві. Засновником подільської гілки роду був прадід Станіслава Казімеж Стемповський (?–1810), син Казімежа, ленчицького войського, і Катажини з Лезнецьких, полковник у гетьмана Ф.К. Браницького¹ та деякий час комендант Кам'янець-Подільської фортеці. Одружившись із Йоанною Ільницькою, він осів на Поділлі. У 1789 р. набув у С.Щ. Потоцького² в Кам'янецькому (пізнішому Ушицькому) повіті Струзький ключ, до якого входили села Струга Велика, Стружка, Балабанівка, Щербовецька Слобідка, а також частини сіл Щербівці, Субоч (Субич) і Калачківці³. Був маршалком шляхти Ушицького повіту. У шлюбі з Ільницькою Казімеж мав дев'ятеро дітей: Станіслава (?–1852), земського суддю Ушицького повіту; Горгоні (?–1822); Чеслава (близько 1787–04.07.1832)⁴, Вінниківці Літинського повіту, випускника Віленського університету, межового суддю Літинського повіту; Леона (1794 – 25.03.1855, Париж), маршалка шляхти Ушицького повіту; Вінценти (1798–після 1859); ще одного сина (найстаршого), який помер у дитинстві; Катажину, у шлюбі Модзелевську; Юлію, у шлюбі Яцковську; Анну, заміжною за Яном Бенькевичем [7, с. 26–27, 391; 9]. По смерті Казімежа його сини 31.12.1816 р. підписали акт про поділ батьківського спадку (внесений в ушицькі судові актові книги 17.03.1817 р.). За участь у Листопадовому повстанні⁵, Станіслава, Леона й Він-

¹ Францішек Ксавери Браницький (1730–1819) — польський військовий і політичний діяч, магнат, у 1772–1774 рр. — польний, а в 1774–1793 рр. — великий коронний гетьман, один із організаторів і керівників Торговицької конфедерації (1792 р.), у 1793–1798 рр. — генерал-аншеф у російській армії.

² Станіслав Шенни Потоцький (1751–1805) — польський політичний діяч, магнат, від 1784 р. — командувач Українсько-подільською дивізією зі званням генерал-лейтенанта, від 1788 р. — генерал коронної артилерії, маршалок Торговицької конфедерації (1792 р.), у 1796–1798 рр. — генерал-від інфантерії у російській армії.

³ Субоч і Калачківці нині входять до Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, решта всі — до Новоушицького району тієї самої області.

⁴ Тут і далі дати до 1918 р. подано за юліанським календарем, який відстає від григоріанського на 12 днів у XIX ст. і на 13 днів у XX ст.

⁵ Листопадове польське національно-визвольне повстання (29.11.1830–10.1831) охопило ті землі колишньої Речі Посполитої, які відійшли після її поділів до Росії. На Поділлі збройні виступи розпочалися у кінці квітня 1831 р.. Місцевих

центи було засуджено на заслання до Сибіру, а їхні маєтки конфісковано [10]. А Чеслав ще до повстання продав свою частину спадку та набув у Літинському повіті Вінниківецький ключ, до якого входили села Вінниківці, Макарів, Чернелівці та Майдан-Чернелівецький, частіше називаний Гутою Чернелівецькою. Частина селян із проданої Субочі він переселив до зазначеного ним присілка с. Вінниківців Стемпової, який селяни називали Субочанкою. Після бездітної смерті Чеслава Вінниківецький ключ успадкував його брат (дід героя нашої статті) Станіслав, який відбув заслання в Оренбурзі і в 1833 р. отримав «всемилостиве прощення», а з ним і свій власний маєток. Права Леона⁶ та Вінценти, які перебували в еміграції, на спадок по братові були відхилені указом Сенату від 7.12.1846 р. через їхню приналежність «до 1 і 2 категорії державних злочинців». Вінценти, скориставшись амністією 1856 р., прибув із Франції на Поділля і в 1859 р. розпочав клопотання в Літинському повітовому суді щодо встановлення своїх прав на Вінниківецький ключ, але так нічого і не домігся [11].

Станіслав був одружений двічі. Вперше пошлюбив селянку з Субочі Анну (прізвище невідоме), з якою мав сина Станіслава. Вдруге одружився у 62-річному віці з 16-річною шляхтянкою Емілією Поступальською, з якою мав дітей: Тересу (?–1887), у шлюбі Лехно-Васютинську; Рафала (?–1918); Губерта (?–18.09.1913, Гута Чернелівецька); Станіславу (?–1918), незаміжною; Міхала, померлого в дитинстві; Антоні (?–1910); Феліціана (?–1912); Адама (?–1912); Еву (?–1918), у шлюбі де Краузе; Богуміла (?–1911); Яна (?–1870) [7, с. 26–27].

Докладніше розповімо про батька нашого героя — Губерта.

повстанців, які 03.05.1831 р. зібралися у с. Красносілці Гайсинського повіту, очолив генерал Б. Колишко. Вже 14.05. тринадцятий загін повстанців зазнав поразки від царських військ біля м. Дашева. Окремі вогнища повстання на Поділлі та Волині були придушені до 12.06.1831 р..

⁶ Леон по дорозі на заслання втік при допомозі давнього настоятеля своєї парафії, капуцина отця Миколая Романовського, і виїхав до Галичини, а звідти на еміграцію до Франції. У Парижі в 1835 р. він підписав акт Конфедерації польського народу. Також був ініціатором створення на паризьких цвинтарях спільних могил польських емігрантів: у міру потреби група заможніших емігрантів або розпорядники складкової каси набували місце на цвинтарі, де в глибокій (іноді до 10 м) ямі поступово можна було розмістити близько 20 трун. На такій могилі, як правило, встановлювався величний надгробок як пам'ятник польському патріотизмові. Той винахід допоміг на довгі роки увічнити пам'ять багатьох, часто дуже убогих емігрантів. Сам Леон теж похований в одній зі збірних могил на цвинтарі Пер-Лашез [7, с. 391–393].

Він навчався в Кам'янець-Подільській і Немирівській школах, потім — на медичному відділенні в університеті св. Володимира в Києві. У 1863 р., на 4-му курсі, залишив університет у зв'язку з Січневим повстанням⁷. Як і багато інших місцевих поміщиків, він підготував зброю й очікував на прибуття відділення Е. Ружицького, щоб стати до лав повстанців, однак на Поділлі повстання так і не поширилося. У 1866 р. Губерт одружився зі своєю двоюрідною племінницею, онучкою вищезгадуваних Яна Бенькевича й Анни зі Стемповських, донькою Казімежа Бенькевича та Стефанії з Коморовських Ядвігою (?–15.10.1907, Гута Чернелівецька). «На життя дивився як на сувору, сповнену праці й корисну службу єдиному джерелу всіх вартостей — землі» і «від світанку до смерканку був при господарстві, якому віддавався всією душою» [7, с. 23–25]. Унаслідок родинного поділу за рішенням третейського суду від 18.12.1869 р. він отримав маєток у Гуті Чернелівецькій у 876 дес. 56 сажнів, «з жилим на тих теренах будиночком, господарськими будівлями і спорудою для виготовлення скла, з питним у селі закладом, млином і ставком та з чиншевими садибами», обтяжений боргами в понад 10 тис. російських руб. [12, арк. 10 зв.]. Цей переважно лісний маєток, у якому було лише близько 27 десятин орної землі (в основному лісових галявин), значних прибутків не давав, бо скляний завод здавна орендував київський підприємець Л. Бродський із правом вирубування навколишнього лісу [7, с. 9]. На додаток до своєї незначної спадкової частки отримав судовий процес з урядом за межі своїх володінь, розпочатий ще після поділів Речі Посполитої під час розмежування Летичівського та Літинського повітів. Йшлося про кілька сотень десятин спірного лісу, що межував із гутянським, який належав Губертіві, на кордоні Літинського та Летичівського повітів. На той ліс, за рішенням суду, жодна зі сторін не мала права аж до часу остаточного ге-

⁷ Січневе польське національно-визвольне повстання, що розпочалося у Королівстві Польському в ніч з 22 на 23.01.1863 р., поширилося на Правобережну Україну у травні того самого року. Воно охопило всю Волинську губернію і 10 повітів Київської. Підняти повстання на Поділлі не вдалося, хоча в кінці травня туди здійснив рейд кінний загін повстанців під командуванням Е. Ружицького. Переконавшись у відсутності підтримки місцевого українського селянства і безперспективності боротьби, Ружицький вивів свій загін, невпинно атакований карателями, до австрійського кордону і 28.05.1863 перейшов у Галичину, де був інтернований. Невеликі повстанські групи діяли на Правобережній Україні ще до осені 1863 р.

нерального розмежування. Після тривалого розгляду справи в Сенаті та Державній Раді спеціальна межова комісія півроку вивчала питання на місці та врешті «видала прихильну резолюцію», за якою спірний ліс визнано в межах Літинського повіту і приєднано до володінь Губерта. Спродавши частину того лісу, він набув у Стефанії з Бенькевичів Стемповської, сестри своєї дружини й одночасно своєї братової (була заміжня за Рафалом Стемповським), половину с. Рожепів Літинського повіту [13]. Друга половина Рожепів уже була в руках Губерта як спадок його дружини по її покійному братові Вацлаву [7, с. 52–54]. У 1905 р. Губерт ще відкупив у свого брата Антоні частину с. Вінниківців зі старою садибою (родинним гніздом), яка зазнала пожежі [7, с. 297–298; 16, с. 201]. Мешкав він із сім'єю в Гуті Чернелівецькій, де з часом заклав католицький цвинтар і збудував родинну каплицю, для якої отримав дозвіл на відпра-ви [7, с. 343–344].

У Гуті Чернелівецькій 27.01.1870 р. народився Станіслав. Тоді сім'я Стемповських мешкала спершу в старому невеликому будинку, а близько 1876 р. переселилась у новозбудований, теж порівняно скромний дім. Станіслав мав братів: Пьотра (1865–20.03.1943), випускника Кам'янець-Подільської гімназії та природничого факультету університету св. Володимира (Київ), і Тадеуша (близько 1875–1939), випускника Київської гімназії. Обое були членами Союзу власників-поляків Подільської губернії та членами-засновниками Кооперативного товариства на вірі при тому Союзі, утвореного 04.05.1918 р.. Окрім того, входили до Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (далі ПТСТГ)⁸ [7, с. 11; 14, арк. 1; 15, арк. 12].

Значний вплив на духовне формування Станіслава мала його мати, якій він, за його твердженням, завдячував «передусім любов'ю до літератури, пробудженням до інтелектуального життя, любов'ю до людини, звільненою від соціальних і світських пересудів, можливо хворобливою антипатією до сили й зухвалості». Крім того, для його світогляду, зокрема формування почуття «народного патріотизму й демократії», велике значення мало

⁸ Поміщицька організація, заснована в 1896 р., розпочала свою діяльність у 1899 р.. Охоплювала всю Подільську губернію і мала на меті сприяти розвитку та вдосконаленню сільського господарства Поділля. Її центром була Вінниця. До товариства в різні часи входило від близько 500 до 700 членів, біля 85% становили поляки.

спілкування в дитинстві зі службовцем із їхнього маєтку, в минулому французьким робітником, учасником Франко-пруської війни 1870–1871 рр. Антуаном Огюстом Камбро, який «був республіканцем і не любив ксьондзів» [7, с. 13–17, 15].

На 7-му році життя наш герой важко захворів на очі. Хвороба внаслідок неправильного лікування перейшла у хронічну і мучила його до кінця життя. Попри це, отримав гарну освіту та постійно займався самоосвітою. Спочатку навчався вдома під керівництвом гувернерів і приватних учителів. З дитинства добре знав французьку мову, вивчав німецьку й російську. Спілкуючись із місцевим населенням, досконало засвоїв українську розмовну мову. Звичайно, у сім'ї Стемповські спілкувались по-польськи, однак польську граматику Станіслав уперше прочитав у 20 років. Мати давала йому перші уроки гри на фортепіано. У 1879 р. хлопчик вступив до Кам'янець-Подільської гімназії, де навчання йшло, «не пробуджуючи ентузіазму до науки» і не викликаючи до більшості викладачів «ніяких почуттів, крім ненависті й погорди». Паралельно брав приватні уроки музики, німецької та французької мови. У гімназійні роки контактував із членами таємного гуртка «радикальних гімназистів» і читав заборонену літературу, тому був під підозрою в керівництва гімназії й атестату зрілості після закінчення (1888 р.) не отримав [7, с. 34–94]. Щоб уникнути призову до військової служби та підготуватись до здачі екстерного екзамену на атестат зрілості, юнак записався до ветеринарного інституту в Дерпті (нині — Тарту, Естонія). Та на лекції майже не ходив, займаючись самоосвітою, зокрема заповнював прогалини в знанні рідної літератури й історії, вчив німецьку мову, вперше ґрунтовно студював польську граматику.

4-річне перебування в Дерпті справило величезний вплив на формування соціалістичних поглядів Стемповського і його зближення з революційною молоддю. Він читав багато соціалістичної літератури й увійшов до конспіративної групи російських, а потім польських студентів, познайомився зі всією конспіративною та легальною прогресивною Варшавою і відтоді брав активну участь у тамтешньому громадському житті. У Дерпті із часом став одним із керівників польської молоді, яка студювала марксизм і одночасно працювала для варшавських освітніх кіл. Множив на друкарській машинці відозви та брошури, перекладав із німецької на польську статті з часопису «Neue Zeit», а разом зі своїм другом Броніславом Кулаковсь-

ким⁹ — праці Поля Лафарга «Інтелектуальна праця і машини» та Карла Каутського «Національність і її початкове формування». Обидва переклади були видані у Варшаві (перший — 1890 р., другий — 1891 р.) на кошти з конспіративного видавничого фонду, зібраного зі щомісячних внесків. Окрім того, С.Стемповський переклав із російської та видав власним коштом дві збірки оповідань Максима Горького та книгу Петра Кропоткіна «Здобуття хліба». Він підтримував контакт і з місцевою «українською колонією», яка познайомила його з літературною українською мовою, особливо заприятелював з Богданом Кістяківським¹⁰ [7, с. 95–131].

Конспіративна діяльність Стемповського не залишилася непоміченою для поліції. 06.08.1892 р. у його дерптському помешканні був обшук, після чого Станіслава заарештували. По 2-денному перебуванні в ризькій в'язниці арештанта перевезли через Динабург (нині — Даугавпілс, Литва), Вітебськ, Смоленськ, Орел і Курськ до київської слідчої в'язниці на вул. Великій Володимирській. Після закінчення слідства в грудні того самого року його звільнили під родинний внесок у 10 тис. руб., із умовою мешкати під наглядом поліції в маєтку свого батька до вироку. Оселився тоді в батьківському домі в Гуті Чернелівецькій. Невдовзі отримав дозвіл влади на виїзд до Дерпту, де склав дипломні іспити [7, с. 132–160].

Під час вимушеного перебування в Гуті Чернелівецькій Станіслав закохався зі взаємністю у кузину Марію Стемповську, доньку Феліціана¹¹ та Матильди з Ганіцьких, свою ровесницю і давню товаришку, вихованку пансіону у Варшаві й випускницю природничого факультету Женевського університету, близьку йому по духу й поглядах. Несподіване кохання спалахнуло після багатьох років дружніх взаємин, що супроводжувалися спілкуванням і листуванням «у товарисько-насмішкуватому тоні [...], який стидався й тіні сентименту» [7,

⁹ Броніслав Кулаковський, виключений з Петербурзького університету за участь у студентських виступах, студіював спершу медицину, а потім право у Дерптському університеті. Пізніше був адвокатом у політичних справах у Відостці й Варшаві. Закінчив життя на еміграції в США.

¹⁰ Богдан Кістяківський (1868–1920) — випускник Дерптського університету, народний діяч, відомий правник, соціолог і філософ права, професор Ярославського ліцею та університету св. Володимира в Києві, дійсний член ВУАН.

¹¹ Феліціан, змарнувавши свою частину батьківського спадку — присілок Стемпів, виставлений банком на публічні торги, мешкав із дружиною на хуторі коло села.

с. 155]. Усупереч волі батьків із обох сторін, які вже певний час не підтримували між собою жодних стосунків із причин, що їх С. Стемповський оминає у спогадах, вони вирішили побратися. Станіслав розпочав у Варшаві через адвоката, католицького консистора Вагнера, клопотання про дозвіл на шлюб, адже вони були надто близькими родичами. Такий дозвіл міг дати лише Рим. Та виявилося, що архієпископи отримують бланки таких документів лише для виняткових випадків, і Вагнерові вдалось довести винятковість даного випадку. 11.06.1893 р. закохані обвінчалися у варшавському костьолі св. Хреста. У зв'язку зі шлюбом Станіслав мусив відмовитись від планів вступити після закінчення ветеринарного інституту на III курс медичного факультету, а дружина залишила розпочаті в Парижі медичні студії. У вересні того самого року Станіславові було нарешті винесено вирок — 3 роки перебування під відкритим наглядом поліції в місці довільно ним обраному, за винятком університетських міст. Він пристав на пропозицію батька оселився у с. Шебутинцях Ушицького повіту, частина яких була посагом його матері. У тому занедбаному й розореному постійними орендами маєтку площею в 138 десятин у 13 окремих частинах¹², не рахуючи садиби, млина та ділянки лісу, він заходився коло господарства та будівництва дому. Наприкінці липня 1894 р. до нього приєдналася дружина з новонародженим первістком Єжи, яка до того мешкала у Кракові. У Шебутинцях улітку 1895 р. у них народився другий син Губерт. Відбувши термін нагляду, восени 1896 р. Стемповський отримав паспорт і виїхав із дружиною до Варшави. Далі за кілька днів сам попрямував до Німеччини, а потім до Франції. Основною метою цієї першої подорожі Стемповського до Західної Європи було, як він писав у своїх спогадах, «придивитись зблизька до того руху, ідеологією якого ми жили, і з яким ми пов'язували справу нашого визволення і визволення людства» [7, с. 194]. Станіслав слухав виступи представників тогочасної європейської лівиці, зокрема Вільгельма й Карла Лібкнехтів, із деяким познайомився особисто. Пізніше мало не щорічно він здійснював закордонні подорожі, під час яких поповнював знання про літературу, науку, мистецтво й суспільні течії Західної Європи.

13.03.1897 р. Стемповський уже у Варшаві, звідти виїхав до Шебутинців, де перебув весну й літо за господарськими

¹² На той час у Шебутинцях було близько 30 ділчихів.

справами. У серпні того ж року замешкав на сталі з сім'єю у Варшаві, іноді вертаючись на літні місяці у Шебутинці. Він залишив Поділля, зневірений у своїх почуттях «хлопомана», вражений постійними конфліктами з шебутинецькими селянами: «утікаючи з Поділля до Варшави, прагнув знайти себе і працювати серед польського елемента, де не було клятих національних і релігійних відмінностей» [7, с. 303].

Завдяки матеріальній допомозі батька, Стемповський отримав можливість повністю присвятити себе суспільній діяльності. Став активним учасником багатьох освітніх і видавничих починань, які окрім того значною мірою фінансував. Зокрема, увійшов до Варшавського товариства доброчинності і дієво працював у каталожній комісії його відділу безкоштовних читалень. Окрім того, був громадським бібліотекарем у заснованій Броніславом Натансоном¹³ науковій читальні та протягом майже 2-х років співпрацював із його видавництвом. За ініціативою Б.Натансона взявся за перший польський переклад роману Л. Толстого «Воскресіння», який здійснював у міру публікації оригіналу в петербурзькому журналі «Нива». Коли через хворобу Б.Натансона видання закінченого ним перекладу загальмувалося, Стемповський видав його власним коштом тиражем в 1 тисячу. При вартості одного примірника у 80 копійок йому навіть не вдалося повернути кошти, витрачені на папір і друк [7, с. 213–220].

У 1899 р. С. Стемповський був одним зі співпайовиків, які викупили часопис «Prawda» в О. Свентоховського. Як член редакції (1899–1900 рр.) склав до 20-річного ювілею газети бібліографічний покажчик усіх публікацій за час її існування. Залишив газету разом із кількома друзями внаслідок внутрішнього конфлікту в редакції, пов'язаного з провадженням часопису. У 1902 р. був співзасновником часопису «Ogniwo» — наукового, суспільного, літературного і політичного тижневика» (перший номер вийшов 18 грудня того самого року), який редагував до 1905 р.. Як «Prawda», так і «Ogniwo» відкрито симпатизували соціалізму, а останній започаткував збірну пільгову передплату для робітників, селян, студентів та сільських учителів і взагалі протягом кількох років свого існування був подією в історії прогресивної польської літератури.

¹³ Броніслав Натансон — випускник Дерптського університету, правник, освітній діяч, видавець. Із заснованої ним у Варшаві наукової читальні виникла Варшавська міська публічна бібліотека. С. Стемповський заприятелював з Б. Натансоном ще в дерптські часи.

Цікаво, що Стемповський, попри найактивнішу громадську позицію та участь у конспіративному русі, ніколи не входив до жодної партії. Пояснював це тим, що: «не мав жодної амбіції, ані прагнення влади, ані чесноти сліпої покори». Однак підтримував найтісніший зв'язок із Польською соціалістичною партією, виконуючи для неї найрізноманітніші завдання, іноді дуже небезпечні [7, с. 213–296].

Закриття владою тижневика «Ogniwo» у грудні 1905 р. і тиск батька, який хотів спрямувати бурхливе життя сина — «безбожника, марксиста, революціонера» у спокійне русло поміщицького існування, схилили С. Стемповського навесні 1906 р. переїхати з сім'єю з Варшави до Вінниківців. Той маєток (322,35 дес. землі на 1911 р.), «винищений багаторічною орендою, без дому, без лісу, з поганими будівлями», перейшов до нього у спадкову власність за родинним поділом 1905 р.. Унаслідок поділу старший брат Станіслава Пьотр отримав Рожепи, найбільший і найбагатший маєток коло залізниці, а менший Тадеуш — Губертів, фільварок, заснований коло Гути Чернелівецької їхнім батьком, із гуральнею та новими будівлями. Щоб вирівняти вартість усіх спадкових часток, брати мали поступово сплатити Станіславу певні суми. Гута Чернелівецька залишилася за батьком, а Шебутинці як спільна власність мали піти в оренду і невдовзі були продані [7, с. 298–299; 16–18].

Резиденція Стемповських у Вінниківцях була колишнім зерносховищем, перетвореним за дивакуватою ідеєю дядька Станіслава Богуміла Стемповського на помешкання після того, як родинне гніздо згоріло. Дядько «поштукатував дерев'яні стіни на біло, зробив у них готичні вікна (!), з кольоровими скельцями в арках, зробив коридор посередині дому, а з засіків з одного і другого боку — покої та покоїки». Станіслав мусив прибудувати до цього будинку з фронту ще 3 кімнати для кухні та слуг і «зламав монотонність фасаду мурованою терасою зі сходами від головного входу і галереєю вздовж цілого північного фронту». Під час перебудови сім'я мешкала в Гуті Чернелівецькій [7, с. 299].

Після добудови дому С. Стемповський взявся за спорудження амбару, хлівів, кузні, льодовні тощо, треба було ще обгородити парк і садибу. Весна принесла рільничі турботи. Поступово земля втягувала його «у відвічний коловорот праці біля неї, який ніколи не закінчувався», натомість «відходили анархічні юнацькі мрії про вільне, позбавлене власності і прив'язаності

мандрівне життя» [7, с. 299]. За кілька років наполегливою працею, користуючись також порадами і матеріальною допомогою батька, Станіслав перетворив занедбаний і зруйнований фільварок на взірцевий, продукцію з якого частково продавав. Значну допомогу по господарству надавала йому дружина, яка провадила молочарню та короварню, оснащені найновішим обладнанням, наглядала за вирощуванням городніх культур, опікувалася розарієм та садом. Особливу увагу Станіслав за прикладом батька приділяв закладанню садів на вільних чи непридатних для рільництва землях. Списавшись із широко знаним на той час В. Семеренком, спільно з ним склав список сортів яблук, придатних для місцевих кліматичних і ґрунтових умов. Заклав садову шкільку, з якої продавав щепи місцевим селянам.

С. Стемповський потрохи переломив неприязнь, а подекуди й ворожість місцевих селян, спілкуючись і працюючи з ними на рівних. У своїх спогадах зазначав, що, вирішивши повернутися на Поділля та стало там осісти, був свідомий усіх тутешніх: «смертельних для поляків соціальних, національних, релігійних, культурних болячок, незалікованих від часів Речі Посполитої», а також того, що: «поляків на Поділлі є незначний відсоток і що яким є народ, таким є і буде край, і що поляки можуть тут бути тільки колоністами-паразитами, якщо не об'єднають свою господарську, культурну, суспільну й політичну діяльність з інтересами того народу і його майбутнім, залишаючись і надалі поляками, а навіть акцентуючи свою польськість, і це колись використає історія для цілей справді братнього співжиття тих двох народів і засипання прірви, яку між ними викопала колонізаторська, сліпа й повна пихи політика панів, шляхти й магнатерії». Про свій ідейний фундамент, на якому він будував стосунки з вінниківівцями селянами, з якими «планував жити і працювати до смерті», писав так: «постановив, що не буду тут колоністом [...], але увійду в життя й потреби місцевого люду, стану для нього потрібним та корисним і таким чином усправедливлю перед самим собою рацію мого тут перебування» [7, с. 300, 303, 319]. У Вінниківцях провадив майже селянське життя, сіяв і косив разом із селянами, яких сприймав як рівних, більше того — вчився у них багатьох тонкощів господарювання. Передплачував часописи українською мовою, присвячені кооперації — московську «Комашню» і подільську «Світову Зірницю»¹⁴. Організував коопе-

¹⁴ Щотижнева газета (перший україномовний часопис на Поділлі), видавалася

ративну крамницю і машинний кооператив у Вінниківцях, а також кредитну кооперацію, діяльність якої охоплювала Вінниківці, Стемпову, Длужки (присілок Вінниківців), Макарів і Совин-Майдан. До останньої увійшов як пайовик і був обраний у ній секретарем правління. Своім коштом вислав двох молодих селян на курси з кооперації при Гайсинському повітовому земстві, потім уже сама кооперація вислала щорічно по 2 чоловік, щоб підготувати собі працівників. Вінниківецьким селянам, які обрали його своїм повноважним представником, допоміг здійснити через Селянський банк купівлю Длужків [7, с. 311–313, 364–365]. З іншого боку, провадив теж «донкіхотську боротьбу» з їхніми святами¹⁵.

У цей час його батько остаточно переконався, що з його трьох синів лише середній Станіслав, на якого завжди покладав найменші надії, є: «справжнім рільником-господарем і розумною людиною, яка не тільки з землею і тваринами, але і з людьми вмєє дати собі раду». Натомість старший Пьотр, одружений із заможною пані з-під Кам'янця-Подільського, мисливець, кар'яр, ярмаркович, любив розваги, мав слабку вдачу і вічно був

відомим українським і польським громадським діячем, кооператором, видавцем і літератором Й. Волошиновським з лютого 1906 р. для селян. У центрі її уваги були насамперед селянське господарство і кооперація. Значне місце на сторінках часопису приділялось і українському питанню, зокрема вивченню української мови і піднесенню її статусу, поширенню української національної свідомості, подіям в українському культурному житті. Газета популяризувала фольклор, друкувала твори відомих українських письменників.

¹⁵ Готуючи лекцію про селянські свята для з'їзду подільських поміщиків під час сільськогосподарської виставки у Проскурові, Стемповський підрахував, що місцевий селянин святкує протягом року 116 днів (неділі, церковні, державні (під примусом поліції) та язичницькі свята), не рахуючи великих католицьких свят, у які православні селяни теж не працюють. Окрім того, внаслідок клопотань православного і католицького духовенства ярмарки в містечках було перенесено зі святкових днів на будні, тобто селянин задля ярмарку мусив кидати нагальні господарські роботи. С. Стемповський вважав, що у сільськогосподарському регіоні таке примусове байдикування є злочином, а на тлі браку освіти, народних домів і вміння відповідно наповнити вільний час, коли те святкування не дає і духовної користі, — подвійним злочином. У спогадах він розповів про переговори з місцевим попом Кривіцьким, якого просив через економа не оголошувати свята на день архангела Гавриїла, коли саме треба було найняти селян для негайних робіт. Але піп відповів: «Прошу сказати пану, що жодним чином не можемо того зробити, бо архангел Гавриїл — друг архангела Михаїла, а Михаїл — рушій неба». Згадував С. Стемповський і як пояснював селянам, що жодного св. Маковея не було, а є свято семи братів Маковеїв, отож: «не треба того дня носити попові до церкви краденого з мого поля маку для свячення» [7, с. 368].

під чийсь впливом, не завжди добрим. Молодший Тадеуш, який за собою мав службу в гусарах, теж любив розкішне життя, розваги й азартні ігри, не одружувався і не виявляв намірів одружуватися [7, с. 343, 347]. Тож Губерт передав середньому сину ще Гуту Чернелівецьку. Подарунок оформили як акт купівлі-продажу від 08.03.1911 р. у вінницького нотаріуса О. Чагіна. Станіслав, отримуючи маєток, взяв на себе і борг Бессарабсько-Таврійському банку, який на ньому числився, 6745 руб. 61 коп. [19]. На прохання С. Стемповського перехід села у його власність тримався в таємниці, хоча батько заздалегідь повідомив про свій намір інших синів. Надалі усе залишалось по-старому: батько господарював у маєтку й користувався прибутками із нього. Останні кілька місяців життя батька, який хворів на рак шлунку і помер 18.09.1913 р., Станіслав провів з ним у Гуті Чернелівецькій.

У вінниківівський період С. Стемповський брав участь у громадському житті як свого повіту, так і всієї Подільської губернії. Активний учасник виборчих акцій до I і II Думи на Поділлі, він був зокрема одним із делегатів від Літинського повіту на губернські вибори [7, с. 319–333]. Після виборів організував у своєму повіті з'їзди шляхти, на яких обговорювалися різні політичні питання, брав участь у подібних губернських з'їздах. Також співдіяв із іншими польськими поміщиками у зборі коштів на школи для польського населення. У своєму повіті він входив до суду присяжних, а потім став мировим суддею. Брав участь у всіх сесіях окружного суду як запасний суддя. Попри те, що найчастіше висловлював на засіданнях думку, відмінну від поглядів інших суддів, високо цінувався як знавець мови та звичаїв українського населення [7, с. 338]. Був обраний до Літинського повітового земства, у якому очолював комісію публічного здоров'я, входив до бюджетної комісії та до різноманітних господарчих комісій, пов'язаних із селянськими питаннями. Був членом ПТСГ від його заснування в Проскуріві в 1896 р.. Близько 1910–1913 рр. приєднав вінниківівський маєток до сітки постійних дослідних полів того товариства¹⁶. Обраний у грудні 1914 р.

¹⁶ Мережа постійних дослідних полів, організована відділенням рільництва ПТСГ в 1902 р., утримувалася на внески від її учасників: 100 крб. на рік (з 1909 р. 150 крб.) із кожного дослідного поля. Окрім того, учасники надавали потрібну кількість робочих рук, працівників та інвентар, натомість отримували для дослідів безкоштовно насіння та добрива, а також вказівки щодо їх проведенню. У 1903 р. відділення рільництва добилося від Міністерства землеробства

головою економічного відділення ПТСТГ на наступне 3-річчя, у лютому 1915 р. відмовився від того посту, хоч і залишився у складі товариства [15; 20–23]. Ця відмова, можливо, була пов'язана з тим, що незабаром після початку I світової війни він захворів на важку серцеву хворобу.

У той період Станіслав Стемповський неодноразово зустрічався з Дмитром Марковичем¹⁷. Знайомство відбулось під час одного з губернських кооперативних з'їздів у Вінниці. Ініціював його Д. Маркович, який багато чув про діяльність С. Стемповського для селян і хотів дізнатися про неї з перших рук. Фрагмент цієї розмови описаний у спогадах: «Прошу мені сказати, як пан дає собі раду з селянством?» (ми говорили по-українськи). «Дивуюсь людям, які можуть жити з селянами. В мені ж бо є щось аристократичне, селянин по prostu смердить і викликає в мене відразу. Праця для ідеї — так, але скільки разів мушу зіткнутись з людиною — не можу себе перебороти. Пан є українцем?» — «Ні, я — поляк». Подивився на мене уважно: — «І працює пан для української справи?» — «Так, абсолютно свідомо то роблю і не перестаю бути поляком». — «То мусить пан переживати страшну трагедію? Українець і поляк в одній людині не можуть жити». — «А в мені живуть у досконалії згоди». Розповів йому, як до того дійшов. «І бачить пан, — закінчив я, — у мене все навпаки. Пану ідея пахне, а селянин смердить. А мене український націоналізм, як він нині представляється, анітрохи не захоплює, скоріше відштовхує, але як зіткнувся з нашим селянином безпосередньо, відчуваю глибоку симпатію до його духовних якостей і талантів». Пізніше Маркович відвідав Стемповського у Вінниківцях [7, с. 342].

12-річний вінниківецький період С. Стемповський зарахував у спогадах до «найщасливіших часів життя» [7, с. 314]. Але 26.09.1917 р. садиба Стемповських у Вінниківцях була розгромлена російськими солдатами, які поверталися з фронту. У той

постійної щорічної субсидії на мережу в 1200 крб., від 1910 р. — 5600 крб.. Однією з головних умов при організації мережі було проведення дослідів у всіх частинах губернії та на всіх місцевих типах ґрунтів. До неї у різний час входило від 15 до 21 поля, що займали загалом близько 65–70 десятин.

¹⁷ Дмитро Маркович (1848–1920) — прозаїк, громадський і політичний діяч. Випускник юридичного факультету Новоросійського університету (Одеса), працював у різних містах України, а також на Кубані і в Бесарабії. З 1915 р. жив у Вінниці, де організував і очолив кооперативний «Союзбанк». У період Центральної Ради був головним прокурором України, за часів гетьманату — прокурором Генерального суду.

час, зокрема, були втрачені значна частина бібліотеки й родинний архів¹⁸, що містив також і листування С. Стемповського з багатьма відомими письменниками його епохи від Елізи Ожешко¹⁹ до Стефана Жеромського²⁰ [7, с. XVI, с. 409]. Станіслав із сім'єю оселився у Вінниці.

У 1917 р. С. Стемповський брав участь у заснуванні Польського демократичного центру в Україні і був обраний його головою. На III з'їзді польських громадських організацій в Україні (т. зв. «Польський з'їзд на Русі») у Києві 18–24.06.1917 р. він підтримав пропозицію демократичного блоку про обмеження компетенцій Польського виконавчого комітету в Україні справами польського населення України і його невтручання ані в польські загальнонаціональні справи, ані в політику польського народу й держави, особливо щодо інших народів і держав. Після відхилення тієї пропозиції, знаходився серед представників демократичного блоку, котрі залишили з'їзд і поставили свій підпис під протестом, поданим до президії з'їзду [24–26]. С. Стемповський також входив до вицезгадуваного Союзу власників поляків Подільської губернії та заснованого при ньому 04.05.1918 р. Кооперативного товариства на вірі («Полькоподоль») для купівлі і продажу всякого роду товарів і здійснення всякого роду майнових угод щодо рухомості. Під час реєстрації останнього 28.09.1918 р., коли мета товариства уже визначалась як сприяння, «матеріальному і духовному добробуту своїх членів шляхом відновлення зруйнованих воєнними подіями сільських господарств і промислових установ», він виступив як один із його засновників [14]. У липні того самого року очолив правління новоствореної польської громади у Вінниці [27].

Станіслав Стемповський підтримував прагнення українців до незалежності й державності. У червні 1917 р. на XII надзвичайних Подільських губернських земських зборах від імені поляків заявив, що: «з їх боку широкий розмах українського

¹⁸ Частину бібліотеки й архіву С. Стемповського склали подаровані йому місцевою шляхтою книги, листи, рукописи, судові справи тощо. С. Стемповський згадував: «В околиці встановився звичай, що коли хтось щось знайде в себе на стріхах зі старих паперів і записаних книг, придатних за загальною шляхетською думкою до печі або завершення оселедців, то офірував це мені як «літераторові», збирачеві та знавцеві всілякої старовини» [7, с. 353].

¹⁹ Еліза Ожешко (1841–1910) — польська письменниця. Співпрацювала з вицезгадуваним часописом «Ogniwo».

²⁰ Стефан Жеромський (1864–1925) — польський письменник, поет і драматург. Стемповський заприятелював з ним ще в 1900 р.

руху викликає повне співчуття» [2, с. 264]. У квітні 1920 р. увійшов до уряду І.П. Мазепи як міністр земельних справ УНР. Виконуючи наказ Симона Петлюри про евакуацію всіх міністерств і центральних установ до Вінниці (починаючи з 09.05.1920 р.), його міністерство, переїхавши з Кам'янець-Подільського до Вінниці, розміщувалось у будинку Четкова по Пушкінській вулиці. Після відставки уряду І.П. Мазепи С. Стемповський був призначений С. Петлюрою і до наступного уряду В. Прокоповича — міністром здоров'я й опікування (наказ від 26.05.1920 р.). 05.11.1920 р. разом із П. Зайцівим, Л. Михайлівим, О. Ейхельманом, О. Ковалевським і О. Зелінським поставив свій підпис на конвенції між урядом УНР і Російським політичним комітетом у Варшаві на чолі з Б. Савінковим про визнання Російським політичним комітетом державної незалежності УНР на чолі з головним отаманом С. Петлюрою та спільні операції проти більшовиків. Після підписання Ризького мирного договору (18.03.1921 р.), згідно з яким у Варшаві припинено офіційну діяльність еміграційних структур Державного Центру УНР, С. Стемповський увійшов до управи створеної у Варшаві з ініціативи групи діячів УНР громадської організації Український центральний комітет (зареєстрований 09.08.1921 р.) [28; 29]. У 1921 р. став членом правління Союзу зближення відроджених народів і співзасновником Інституту досліджень національних справ. Був також багаторічним головою Польсько-українського товариства [3].

Сім'я С. Стемповського близько 1920 р. виїхала до Польщі. Але тут уже родинного гнізда звити не вдалося. 04.09.1920 р. помер наймолодший син Павел, улюбленець батьків і братів, який хворів на кір із дизентерією. Смерть сина викликала нервовий зрив у дружини С. Стемповського. Не в змозі перебувати у місті, в якому вона пережила страшну трагедію, Марія оселилася у провінції разом зі своїм середнім сином Губертом. Взаємини Станіслава та Марії ніби повернулися до початкового стану «сердечної приязні» брата і сестри. Від того часу подружжя фактично жило нарізно, підтримуючи постійну, мало не щоденну кореспонденцію. Занедбані літературні здібності Марії врешті виявили себе в листах, «повних епічного розмаху, сатиричного запалу і трохи гіркового гумору» [8, с. XVI]. Марія та Станіслав до кінця життя залишалися близькими друзями.

З 1927 р. С. Стемповський мав зв'язок і мешкав із відомою польською письменницею Марією Домбровською, на той час

2 роки як вдовою, молодшою від нього на 19 років. Познайомився з нею ще за життя її чоловіка, який був його соратником по масонству, С. Стемповський справляв на Марію Домбровську великий вплив, зокрема допомагав їй під час написання тетралогії «Ночі та дні». Їхні взаємини, так ніколи і не узаконені шлюбом, тривали аж до смерті Станіслава [4].

У перші роки перебування С. Стемповського в Польщі його нестатки часто межували зі злиднями. Становище дещо поліпшилося, коли в кінці 1924 р. він обійняв посаду бібліотекаря в Міністерстві сільськогосподарських реформ, незабаром об'єднаному з Сільськогосподарським міністерством. Завдяки С. Стемповському ця бібліотека в 30-ті роки стала однією з найкращих серед міністерських, а також спеціальних бібліотек. У переддень війни разом зі своїми колегами — М. Ковнацькою, пізніше відомою дитячою письменницею, та Ю. Захарчиком, його близьким другом, підготував усі бібліотечні зібрання до евакуації, спакувавши їх у ящики. Однак вони не були вивезені та згоріли разом із міністерським приміщенням у вересні 1939 р. [8, с. XVI–XVIII].

Паралельно з роботою в бібліотеці С. Стемповський брав участь у діяльності Інституту суспільного господарства, створеного його другом ще з дерптських часів Л. Кживіцьким. У 1932 р. став працівником цього інституту, у 1936 р. — членом правління, в останні роки — фактично його співкерівником. Він входив до журі трьох конкурсів — на мемуари безробітних, селян і робітників-емігрантів, які послідовно оголошувались інститутом. Загалом як референт опрацював близько 1,5 тис. рукописів, брав участь у редагуванні та виданні тих, які перемогли на конкурсах. Коли розпочалася II світова війна, працював уже над виданням третього тому мемуарів робітників-емігрантів. Під його впливом інститут провів цілу серію оригінальних досліджень.

У міжвоєнний період С. Стемповський продовжив також перекладацьку працю, зокрема підготував до друку том оповідань А. Чехова і повість В. Вересаєва «На глухому шляху», перекладав Шедріна. Однак на жодну з тих книг він не знайшов видавця. Був також співперекладачем повісті А. де Сент-Екзюпері «Нічний політ» [8, с. XVIII–XIX].

С. Стемповський належав до грона найвідоміших польських масонських діячів XX ст.. Свій масонський шлях розпочав, ймовірно, у 1921 р., коли вступив до ложі «Коперник». Близько

1922–1923 рр. очолював ложу «Єднання». У 1923 р. став великим секретарем Великої національної ложі Польщі, у 1926–1928 рр. був у ній великим майстром, у 1934–1935 рр. — членом комісії ритуалів і великого трибуналу. Також у 1922–1929 рр. був великим канцлером і генеральним секретарем найвищої ради останнього ступеня шотландського давнього і визнаного в Польщі обряду. У 30-ті роки входив до ложі «Совінський-Лукасинський». Після заборони в Польщі масонства (1938 р.) вийшов із масонерії [3].

Під час німецької окупації С. Стемповський у 1939–1940 рр. перебував у Луцьку, Бресті та Львові, у 1940–1944 рр. — у Варшаві. У липні 1940 р. був викликаний до гестапо, після короткої розмови звільнений із зобов'язанням написати меморіал щодо польського масонства [3]. Він його написав, але значно применшив роль масонів у Польщі і подав прізвища лише покійних членів масонських організацій. У 1944–1945 рр. мешкав у м. Здунській Домброві. До Варшави повернувся в липні 1945 р. [3].

Станіслав Стемповський мав надзвичайний дар оповідача, тож друзі здавна намовляли його написати спогади. Але він, надто діяльний у повсякденному житті, не міг на тривалий час повернутись у минуле. Лише в роки окупації, коли вік і здоров'я не дозволяли йому брати безпосередню участь у боротьбі з ворогом, взявся за спогади. Працював над ними близько 3-х років (1940–1943 рр.), охопивши період 1870–1914 рр.. Під час Варшавського повстання рукопис зазнав значного пошкодження, і автор майже два роки відтворював початковий текст. У зв'язку з цим, а також через певні труднощі видання він відмовився від планів написати продовження. За життя Стемповського були опубліковані лише фрагменти спогадів у часописах «Kurier Codzienny», «Warszawa», «Nowiny Literacki», «Zeszyty Wrocławskie» і «Праця Українського наукового інституту у Варшаві». Сам він читав їх на авторських вечорах у варшавському та вроцлавському відділеннях Союзу літераторів. Мемуари Стемповського вийшли посмертно в обтягату цензурою вигляді у видавництві Польської Академії Наук «Ossolineum» у Вроцлаві в 1953 р. зі вступом М. Домбровської. Характерними їх рисами є надзвичайно легкий, безпосередній, жвавий і образний стиль викладення, епічний хід оповідання, сміливість і оригінальність поглядів, сила й делікатність почуттів, чутливість і гумор автора. Спогади є не тільки цінним джерелом для вивчення життя та діяльності їх автора. Вони містять і надзвичайно цікавий і багатий матеріал до

побутової, економічної та політичної історії Поділля кінця XIX–XX ст. Стемповський представив численну й різноманітну галерею типів мешканців Поділля різних національностей, представників різних верств населення — поміщиків, духовенства, міської інтелігенції, урядників, зубожілої шляхти й селян. Написані живо і просто, вони передають визначну культуру й розум автора, його прогресивні суспільні погляди, людяність. Щирий друг українського простого люду, Стемповський часто говорив: «Я настільки ж поляк, що й українець» і був одним із небагатьох польських поміщиків, які негативно ставилися до ролі та стилю життя цієї верстви в Україні. Без сумніву, спогади Стемповського належать до найкращих т. зв. «кресових»²¹ спогадів і взагалі становлять видатне явище в польській мемуарній літературі. [8, с. VI–VII, XIII; 30, с. 245–246]. Останніми літературними працями Стемповського були вступ до першого тому мемуарів вище згаданого Л. Кживіцького та складена для Інституту літературних досліджень докладна бібліографія творів М. Домбровської.

За свідченням сучасників, Станіслав Стемповський був інтелектуалом вищого ґатунку й водночас дуже простою, чуйною, великодушною і толерантною людиною, для якої національні, релігійні, світські, соціальні чи інтелектуальні відмінності були не в змозі ускладнити сердечний і завжди плідний контакт із ближнім [8, с. XXI–XXIII; 30, с. 245].

Оточений опікою близьких, в останні роки смертельно хворий, Станіслав Стемповський нікому не давав відчутти, наскільки йому погано. Помер він 11.01.1952 р. у Варшаві, похований на Повонзківському цвинтарі поряд із сином Павлом. У шлюбі з Марією Стемповською (1870–1951) він мав трьох синів: Єжи (10.12.1893, Краків — 04.10.1969, Берн), есеїста та літературного критика, який під час II світової війни осів у Швейцарії, Губерта (1895–1962), агронома, громадського діяча, старосту у Володимирі-Волинському і президента Луцька, та Павла (03.04.1901, Варшава–04.09.1920). Єжи, один із творців сучасної літературної есеїстики в Польщі, до сьогодні залишається одним із найвидатніших польських представників сучасного класицизму. Попри те, що він народився в Кракові, своєю справжньою батьківщиною визнавав Україну, якій присвятив знач-

²¹ Ще навіть у XX ст. поляки називали своїми «кресами» (kresy — окраїни, прикордонна зона) всі українські, литовські та білоруські землі, що входили до складу Речі Посполитої.

ну частину своєї творчості. Зокрема, багато його есе на українську тематику увійшло до збірок «Od Berdyczowa do Rzymu» («Від Бердичева до Риму», Париж, 1971) та «W dolinie Dniestru i inne eseje ukraińskie. Listy o Ukrainie» («У долині Дністра й інші українські есе. Листи про Україну», Варшава, 1993). У своїх творах він намагався пояснити, чим була Україна для поляка, який тут жив під російським пануванням поряд з представниками різних національностей і віросповідань [31; 32].

1. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С. 332.

2. *Лозовий В. С.* Поляки на Поділлі в період української революції 1917–1920 рр. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук. конф. (23–24 черв. 1999 року). – Хмельницький, 1999. – С. 264, 267.

3. *Nowicki A.* Stanisław Stempowski // www.wolnomularz.pl/07_an_stempowski.htm.

4. *Borkowska G.* Maria Dąbrowska i Stanisław Stempowski. – Kraków, 1999.

5. Стемповський Станіслав // Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В. Кубійович. – Перевид. – Т. 8. – Львів, 2000. – С. 3045 (є зобр.).

6. *Шуст Р.* Стемповський Станіслав // Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – Вид. 2. – К., 2002. – С. 830.

7. *Stempowski S.* Pamiętniki (1870–1914). – Wrocław, 1953 (il.).

8. *Dąbrowska M.* Wstęp // Stempowski S. Pamiętniki (1870–1914). – Wrocław, 1953. – S. V–XXIII.

9. ДАВО. – Ф. 492. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 137 зв.–139 зв., 380 зв.–381 зв., 388 зв.–389, 398 зв.–399.

10. ДАВО. – Ф. 474. – Оп. 1. – Спр. 66.

11. ДАВО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 910.

12. ДАВО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1569.

13. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. – К., 1998. – С. 107, 117, 129–131, 201, 216, 218, 219, 256.

14. ДАВО. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 137.

15. Список членов Подольского общества сельського хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности на 1914 год. – Винница, 1915. – С. 1, 12.

16. *Гульдман Д.* Поместное землевладение в Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1903. – С. 201, 242, 291, 314.

17. *Крылов А.* Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1905. – С. 146, 148, 152.

18. Списки по всей Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1911. – [Паг. 23]. – С. 3.

19. ДАВО. – Ф. 174. – Оп. 7. – Спр. 511.

20. Труды Первого съезда сельских хозяев Подольской губернии в г. Проскуров 1896 года. – К., 1897. – С. 9.
21. *Вишневский В.Ю.* Отчёт о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1914 год. – Варшава, 1915. – С. 6–7.
22. Справ. листок Подольского общества сельского хозяйства и с.-х. пром-сти. – 1914. – № 12. – С. 31.
23. Подол. Хозяин. – 1915. – № 2. – С. 41.
24. Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18-24 czerwca 1917 roku. – Winnica, 1917. – S. 38, 39, 90, 96, 107.
25. Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии. – 1917. – 22 окт.
26. ДАВО. – Ф. 866. – Оп. 1. – Спр. 27.
27. Слово Подоліі. – 1918. – № 47. – С. 2.
28. *Мазена І.П.* Україна в огні й бурі революції 1917-1921. – Дніпропетровськ, 2002. – Т. II. – С. 120, 136, 144, 173.
29. Хвиля. – 1920. – 7, 9, 16, 22, 29 трав.
30. Notatki bibliograficzne // Pamiętnik Kijowski. – Londyn. – Т. III. – S. 245–247.
31. *Tomkowski J.* Jerzy Stempowski. – Warszawa, 1990 (il.).
32. *Klecel M.* Arkadia i apokalipsa // Życie. – 1997. – 15 grudnia.

**ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ
ГНАТА ЯСТРУБЕЦЬКОГО — ПЕРШОГО ДОСЛІДНИКА
ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ ЛЕОНТОВИЧА**

Стаття є першою спробою створення біографічного портрету Гната Васильовича Яструбецького (1877–1940) — забутого впродовж тривалого часу культурного та громадського діяча, представника доби «Розстріляного Відродження» 20–30-х рр. ХХ ст., друга, соратника та першого дослідника творчості видатного українського композитора Миколи Леонтовича, одного з фундаторів ушлявленої хорової капели «Думка». Дослідження спирається на оригінальні рукописні документи родинного архіву Яструбецьких та особові фонди державних архівних установ Вінниці та Києва.

The paper is the first attempt to make a biographical portrait of Gnat Vasylyovych Yastrubetsky (1877–1940) — a cultural and public figure, who had been forgotten for a long time, representative of the age ‘Shot Revival’ of the 1920s and 1930s, friend and associate of the outstanding Ukrainian composer Mykola Leontovych, the first researcher of his creativity, one of the founders of the famous choir ‘Dumka’. The investigation is based on the original manuscript documents of the Yastrubetsky family archives and the personal fund of the State archive institutions of Vinnitsya and Kyiv.

Ім’я уродженця Поділля Гната Васильовича Яструбецького — активного учасника музичного та громадського життя України у 1920–30-ті рр. ХХ ст., особистого друга композитора Миколи Леонтовича та першого дослідника його творчості до сьогодні залишається маловідомим навіть історикам української культури. Хоча певні кроки у напрямі створення біографічних розвідок стосовно цієї непересічної особистості були зроблені. Так, вінницький журналіст Ю.П. Бондаренко ще в 1976 р. у статті «Свідчення пожовтілих сторінок» [1], присвяченій обставинам загибелі М.Д. Леонтовича, подав окремі відомості про Г.В. Яструбецького, як про людину, яка першою здійснила громадське розслідування тієї трагедії. Згодом ці матеріали були відтворені у книзі А.Ф. Завальнюка «Микола Леонтович. Дослідження, документи, листи» [2], виданій у Вінниці у 2002 р. Згадується Гнат Яструбецький і в статті відомого дослідника творчості Миколи Леонтовича В. Іванова [3]. Проте, через обмеженість документальних даних, жодної персональної публікації, у якій би всебічно було розкрито долю цього неординарного чоловіка, не з’явилося дотепер.

На щастя, в результаті пошукової роботи останніх років до

фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею надійшов особистий архів родини Яструбецьких. На основі цих матеріалів, із залученням документів із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Державного архіву Київської області, Державного архіву Вінницької області, ми спробуємо реконструювати життєвий та творчий шлях цієї людини.

Гнат Васильович Яструбецький народився 1 січня 1877 р. у селі Жолоби (нині Томашпільського р-ну Вінницької обл.) у багатодітній родині вчителя початкових класів, відставного фельдфебеля Василя Семеновича Яструбецького та його дружини Антоніни Андріївни. 1897 р., закінчивши з відзнакою Тульчинське духовне училище, Гнат вступив до Подільської духовної семінарії у Кам'янці, де навчався до 1903 р. Долею судилося, що там він познайомився з Миколою Леонтовичем і потоваришував із ним на довгі роки [1].

Г.В. Яструбецький був тонким знавцем і любителем музики, особливо народної творчості. Чудово грав на скрипці, співав басову партію у семінарському хорі під регентством М.Д. Леонтовича. Про його неабиякі здібності в часи навчання згадує випускник тієї самої семінарії Віктор Приходько, який у еміграції видав власні спогади «Під сонцем Поділля», щоправда допустивши окремі біографічні неточності [4].

Закінчивши семінарію за першим розрядом [5], Гнат Яструбецький міг розраховувати на подальше навчання у вищому духовному освітньому закладі та успішну кар'єру священнослужителя. «За традицією, — напише він згодом у автобіографії, — направлявся до Московської духовної академії за казенний рахунок. Але я за власний рахунок ступив до Дерптського університету по юридичному факультетові...» [6, с. 7]. (Тут і далі збережено орфографію оригіналу — *Л.С.*). Про старанність і обдарованість Гната свідчить його атестат випускника університету, де більшість оцінок — вищі бали. Всього за роки навчання він оволодів п'ятьма іноземними мовами: грецькою, латиною, французькою, німецькою, давньоєврейською [1].

30 липня 1904 р. Гнат Васильович вінчався з Вірою Арсенівною Волянською, яка «закінчила повний курс Подільського жіночого училища духовного відомства» [7]. У 1909 та 1911 рр. в їхній родині народилось двоє дітей: Анатолій і Тамара.

По закінченні університету, Г.В. Яструбецький до кінця 1909 р. працював учителем Сутиської (нині Тиврівського р-ну

Вінницької обл.) початкової, потім двокласної (викладав російську мову та співи), нарешті чотирикласної (російська мова, словесність) школи [6]. Упродовж 1910–1913 рр. служив священником у містечку Марківка Ямпільського повіту (нині Томашпільського р-ну Вінницької обл.), с. Кучі Ушицького повіту (нині Новоушицького р-ну Хмельницької обл.).

Пізніше Гнат Васильович згадував: «...Різного роду репресії з боку єпархіальної духовної влади примусили мене наприкінці 1913 р. залишити професію служителя культу і перейти до роботи преподавателя середньої школи на Поділля же» [8].

З 1914 р. Г.В. Яструбецький учителював у Тульчинському жіночому духовному училищі, викладав російську мову, словесність та історію російської літератури. Водночас учителем церковного співу та Закону Божого там працював М.Д. Леонтович. У Тульчині їхні родини товаришували, спільно проводили музичні вечори. За спогадами дочки Миколи Леонтовича Галини: «Гнат Васильович — у нас у сім'ї всі його звали Гнатик — нерідко в Тульчині приходив до нас додому. Приносив з собою скрипку. Моя мама брала гітару, батько сідав за піаніно. Яких тільки пісень не співали вони» [1].

Влітку 1914 р., після смерті від туберкульозу батька, який залишив по собі великі борги, хвору жінку та двох малолітніх доньок, Гнат змушений був шукати додаткового заробітку. Маючи семінарську освіту, він обійняв посаду полкового священника 76-го піхотного Кубанського полку. Від початку Першої світової війни перебував у діючій армії.

У березні 1917 р. Гнат Яструбецький на солдатському мітингу відмовився від посади полкового священника, але залишився в армії членом полкового комітету (з грудня — членом військово-революційного комітету полку). В лютому 1918 р. Г.В. Яструбецький демобілізувався за станом здоров'я, отримавши при цьому посвідчення на право носіння зброї, як «енергійно захищавший інтереси трудового народу» [9].

Оселившись у Києві, Гнат Васильович, як і більшість представників свідомої української інтелігенції, добу становлення української державності зустрів із ентузіазмом. За часів Гетьманату був співробітником редакційно-видавничого відділу Міністерства народного здоров'я й опікування [10].

З 1919 р. Г.В. Яструбецький працював у найпотужнішій кооперативній організації України того часу — Дніпровському союзу споживчих союзів («Дніпросоюзі»), що організовував і

фінансував концерти, вистави, лекції не тільки у Києві, а й у провінції. З доброї волі голови «Дніпросоюзу» — Д.В. Коліуха — до штату цієї установи були зараховані відомі українські культурні діячі — К.Г. Стеценко, Я.С. Степовий, М.Д. Леонтович, М.І. Верховинець, П.Г. Тичина, П.О. Козицький, які були задіяні у роботі видавничого відділу та різноманітних секцій культурно-просвітницького відділу — театральної, музично-хорової, лекційно-консультаційної, бібліотечної, художньо-графічної, шкільної [11, арк. 7]. Так, музично-хорову секцію очолював К. Стеценко, художній кооперативний музей і бібліотеку — Павло Тичина. З 8 вересня 1919 р. Г.В. Яструбецький зайняв посаду секретаря видавничого відділу «Дніпросоюзу» [12, арк. 9].

Гнат Васильович брав також активну участь у духовному житті Києва, співпрацював із Вищою Православною Церковною Радою (ВПЦР). Але ця співпраця тривала недовго, бо 5 травня 1920 р. на Пленумі Ради, при обговоренні питання розриву з єпископатом, він єдиний став на захист канонічної позиції, що не допускала самоуправного захоплення храмів і служби в них без дозволу архієреїв [13]. Після цієї суперечки Гнат Яструбецький відійшов від діяльності у ВПЦР і повністю зосередився на музично-просвітницькій ниві.

Ще у 1918 р. розпочалася робота зі створення постійно діючого хору робітників «Дніпросоюзу». Очолив цей процес хорový інструктор Полікарп Микитович Бігдаш-Бігдашев [14, арк. 1]. 11 березня 1919 р. у великій залі «Дніпросоюзу» (Володимирська, 46) відбувся перший концерт, присвячений роковинам смерті Тараса Шевченка. Одним із учасників виступу був Г.В. Яструбецький, який виконував басову партію [15]. Упродовж 1919 р. хор виступив 10 разів [14, арк. 7], переважно у великій залі «Дніпросоюзу», залі купецького зібрання Києва, Київському оперному театрі. Протягом 1919–20-х рр. було здійснено декілька гастрольних поїздок по містах і селах Київщини та Поділля [11, арк. 343]. На початку 1920 р. музичний колектив із аматорського перетворився на професійний.

Улітку того самого року розпочалася підготовка до масштабного турне Першої мандрівної капели «Дніпросоюзу» (так став називатись хор) по Лівобережній Україні. До складу капели ввійшли хористи «Дніпросоюзу», співаки Київської оперного театру, Київського театру музичної драми, хору імені Миколи Лисенка, Студентського хору Київського університету та

інших провідних київських хорів — всього 50 хористів та членів адміністрації [11, арк. 61]. Її диригентом і художнім керівником було призначено Нестора Городовенка. Посаду головного адміністратора капели пропонували Кирилові Стеценку та Олесю Чапківському, але після відмови обох, її зайняв Гнат Яструбецький, який у хоровій капелі рахувався уповноваженим «по справам «Дніпросоюзу» [12, арк. 15], одночасно перебуваючи виконавцем хору.

Турне відбувалося з 12 липня по 2 вересня 1920 р.. Головною його метою була популяризація української народної пісні. З капелою виїхав кореспондент — відомий український письменник Степан Васильченко (С.В. Панасенко). Згідно зі статутом Першої мандрівної капели «Дніпросоюзу», він повинен був вести «щоденник», до якого: «вписується все, що матиме в життю капели видатне значення... Уповноважений, Дірігент, Староста можуть вписувати до щоденника свої нотатки та спостереження. Переховує... щоденник Уповноважений» [12, арк. 256].

Виявлений нами «Щоденник» Степана Васильченка з помітками Гната Яструбецького — це об'ємний рукопис (107 сторінок) у твердій обкладинці темно-вишневого кольору. Записи велися хімічним олівцем, майже щоденно, як в дорозі, так і під час концертів. Цей «Щоденник» не був переданий до архіву капели, а зберігався в родині Яструбецьких до 2004 р..

Майже на всіх концертах звучали твори в обробці Миколи Леонтовича (колядки, щедрівки, пісні «Ой, сяду я в понеділок», «Ой, гай мати»). Г.В. Яструбецький розумів їхню цінність ще тоді, коли Леонтович-композитор був мало відомий широкому мистецькому загалові. «Після першої пісні капелян дарували квітками. Мало не кожний номер програми вимагали повторити. Капела співала бадьоро, в лад... Найбільше враження, здається, справили на публіку пісні «Ой, сяду я в понеділок», «Ой, гай мати», «На горі сніжок курить...» (запис від 14 липня, Лубни). «Говорили промови про нашу народну пісню, про її значення, про її силу, як ясної, чистої зброї в боротьбі за національне визволення народу» (запис від 15 липня).

Заробітки від подорожі були мінімальними: «...грошей в капелян залишилося од мандрівки дуже мало і вистачило тільки на вінок-другий цибулі, яка скрізь була порівнюючи дешева і на яку переважно і кинулися капеляни, щоб не явитися додому із зовсім порожніми руками» (запис від 2 вересня).

Загальне враження, яке справила капела «Думка» своїми

концертами, прекрасно охарактеризував «один із учителів м. Ромни у своїй простій, але надзвичайно правдивій і зворушливій промові — порівняв концерт капели з ясним сонцем, яке несподівано зійшло на темному, нудному обрії, з чарівним сном, що примусив забитися у їх завмерлому серці, нагадавши про довічно незламну красу, про радість і щастя життя і боротьби за світлі ідеали. Рідна пісня в прекрасному виконанні, як та жива вода з казки, обдавала і освіжала їх душі, збудила тугу за красою...» (запис від 28 серпня).

Однак, незважаючи на велику популярність Капели, внутрішні негаразди в «Дніпросоюзі» призвели восени 1920 р. до її розпаду і створення Другої мандрівної капели, на чолі з Кирилом Стеценком та Олесем Чапківським. У її складі Гнат Яструбецький позбувся посади адміністратора, але залишився співати в хорі [16]. Вже 8 вересня Друга мандрівна капела виїхала в турне на Правобережну Україну, що тривало до 10 листопада. Наприкінці жовтня капеляни завітали до Тульчина, де відбулась зустріч з М.Д. Леонтовичем. Видатний композитор відвідав концерт хору, на якому виконувались його твори.

Повернувшись до Києва, цей музичний колектив також припинив своє існування, а культурно-просвітній відділ «Дніпросоюзу» був розформований. Пізніше, на основі Першої та Другої мандрівних капел був створений новий хоровий колектив «Дніпросоюзу», віднесений 15 листопада 1920 р. до системи державних радянських закладів мистецтва, підпорядкованих Київській губернській політосвіті [17]. Навесні 1921 р. хор було перетворено на «Державну українську мандрівну капелу» («Думка»). З нею творчий шлях Г.В. Яструбецького був пов'язаний майже до кінця життя [18].

Після трагічної загибелі Миколи Леонтовича у січні 1921 р., Г.Д. Яструбецький виступив одним з ініціаторів створення Всеукраїнського комітету по вшануванню пам'яті М. Леонтовича, у якому був офіційним представником «Думки» та «Дніпросоюзу». У Комітеті він працював у видавничій, музичній та музичній комісіях [19, арк. 1, 4].

У лютому 1921 р. Гната Васильовича було відряджено до Марківки для збору біографічної інформації про Леонтовича, з'ясування обставин його вбивства, збирання творчої спадщини. Кандидатура Г.Д. Яструбецького найбільше підходила для здійснення цієї подорожі, оскільки він не лише особисто знав Миколу Леонтовича та був другом його родини, певний час жив

і працював в Тульчині, а й був юристом за фахом. Тому, у «відкритому листі» від 22 лютого 1921 р. [20, арк. 1] та посвідченні про відрядження, виданому Всеукраїнським комітетом по вшануванню пам'яті Леонтовича, усім державним та громадським установам пропонувалось допомагати Г.В. Яструбецькому у зборі музичних творів та біографічних матеріалів про Леонтовича [21].

Вийхав він на Поділля 1 березня, а повернувся, вірогідно, на початку травня, адже 15 травня мав звітувати на засіданні Комітету про результати поїздки [22]. Перебуваючи в Марківці та Тульчині, Гнат Яструбецький зустрічався з рідними, близькими та знайомими композитора Леонтовича, скрупульозно занотовував кожен день своєї подорожі у т. зв. «Щоденнику розслідування», записував спогади батька, дружини, сестер небіжчика. Він намагався майже похвилинно відтворити останній вечір перед трагедією та ранок, коли відбувся злочин. Драматизмом сповнений опис останніх хвилин життя композитора¹.

У час перебування Гната Васильовича у відрядженні його сім'я відчувала значну матеріальну скруту, тому дружина Віра Арсенівна звернулася до Комітету з проханням надати грошову допомогу. 19 квітня голова Президії МТЛ Юхим Михайлів розпорядився видати родині 80 тис. крб. [20, арк. 2].

Незважаючи на труднощі тієї поїздки (в Україні були голод, холод, розруха, розгул бандитизму), Г. В. Яструбецький провів титанічну роботу: зібрав та привіз до Києва особисті речі М.Д. Леонтовича (зокрема пов'язку на рану), його музичні твори, фотографії, рукописи, спогади родичів і друзів композитора [23]. Серед знайдених ним матеріалів були оригінальні твори митця (біля 200 од.), методичні вказівки та рекомендації (понад 200 од.), обробки народних пісень та аранжування різних творів для хору (380 од.), різні листи, друковані нотні твори з помітками тощо. Основну частину цієї спадщини було передано згодом до музею Всеукраїнського музичного товариства імені Леонтовича (створений у лютому 1922 р. на базі Комітету), пізніше — до рукописного відділу Всенародної бібліотеки України (нині — Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського), де вони зберігаються нині у фондах Інституту рукопису [24]. Інші

¹ Особистий архів автора. За даними В. Іванова, Г.Д. Яструбецький заборонив рідним та близьким афішувати наявність у нього щоденника розслідування вбивства композитора М.Д. Леонтовича. Але щоденник не зник безслідно, і нині його зміст є доступним для широкого кола громадськості та дослідників.

речі М.Д. Леонтовича залишились у приватних осіб. Так, закривавлена наволочка зберігалась у професора Київського архітектурного інституту П.Ф. Костика [6, с. 11]. Зібрані Г. В. Яструбецьким музичні твори М Леонтовича (50 пісень у п'яти збірках) були підготовлені ним до друку та видані у 1921 р..

Тим часом, більшовицький режим розпочинав наступ на громадські культурні ініціативи. «Дніпросоюз», який так багато робив для підтримки мистецького життя, на початку 1920-х рр. було зруйновано, а згодом і ліквідовано. Це драматично позначилося на долі Гната Яструбецького та багатьох його колег і однопумців. Довідка від 14 листопада 1922 р. засвідчує, що: «громадянин Гнат Васильович Яструбецький, який проживає по вулиці Толстого (бувшій Караваєвській) буд. 20, кв. 5 — безробітний» [6, с. 17]. З 1924 р. він працював інструктором з кооператизації бурякової площі Київського окружного сільськогосподарського кооперативного союзу («Сельсоюзу») [25]. Але у «Думці» Яструбецький все-таки співав, що засвідчують усі групові світлини капели 1920-х рр. [26].

У цей період «Думка» багато гастролювала містами України та інших республік СРСР, а у 1929 р. першим із радянських хорових колективів, виїхала з концертною програмою за кордон у Францію (Париж, Бордо, Байон, Монпельє, Біаріц...). Г.Д. Яструбецький у закордонному турне в складі капели був і адміністратором, і хористом [6, с. 17]. Успіх капели був величезним. У Парижі «Думка» виступила у великому (на три тисячі місць) концертному залі «Плейєля». Перший концерт складався з творів композиторів-класиків, другий — із народних пісень і творів українських композиторів. З великою увагою слухалися всі 16 номерів, серед яких 7 повторили на «біс». Серед них пісні Миколи Леонтовича «Дударик» і «Щедрик». Французька преса визначала Державну українську мандрівну капелу «Думка» як одну з найкращих капел у світі [17, с. 22]. Тоді, вперше за кордоном прозвучали хорові твори М. Д. Леонтовича, що отримали світове визнання.

У липні 1932 р. капела «Думка» з великим успіхом виступала з концертною програмою у багатьох містах Поділля. Організатором гастролей був Гнат Яструбецький. У посвідченні на від'їзд за № 1080 від 25.06.1932 р. читаємо: «Пред'явник цього [посвідчення] адміністратор Заслуженої капели У.С.Р.Р. «Думка» Яструбецький Гнат Васильович, командується до м.м. Проскурів, Кам'янець-Подільський, Бердичів, Жмеринка,

Вінниця, Козятин і др. для організації концертної подорожі капели. Тов. Яструбецький Г.В. має право складати умови на концерти «Думки», одержувати за цими умовами гроші. Посвідчення дійсне до 1 серпня ц. р.» [27].

У 1930-х рр. на тлі масових політичних репресій розпочався фронтальний наступ і на хорову музику. У пресі піддається критиці репертуар «Думки», ставляться вимоги замінити класичні твори та репертуар 20-х рр. ХХ ст. «актуальними» ударницькими піснями та патріотичними одами [28]. Будучи до того ж людиною літньою (57 років), маючи проблеми зі здоров'ям, Гнат Васильович змушений був у 1934 р. залишити капелу і перейти на роботу до Київської філармонії на посаду адміністратора вокально-музичного ансамблю [29]. Але вже за рік ми бачимо його на посаді інкасатора Київського головного управління холодильної промисловості («Головхолодпром»), а наприкінці 1930-х рр. — директором друкарні видавництва «Пролетарська правда» [3, с. 54].

Помер Гнат Васильович Яструбецький у Києві 10 лютого 1940 р.

1. *Бондаренко Ю.П.* Свідчення пожовтілих сторінок // Вінниц. правда. — 1976. — 2, 4, 8, 10 груд.

2. *Завальнюк А.Ф.* Микола Леонтович. Дослідження, документи, листи: До 125-ї річниці від дня народження. — Вінниця, 2002. — С. 42–53.

3. *Іванов В.* Слідами трагічних подій // Український музичний архів. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 54–61.

4. *Приходько В.* Під сонцем Поділля. — Мюнхен, 1948. — С. 38.

5. Подольские Епархиальные Ведомости. — 1903. — № 27. — С. 322.

6. *Бондаренко Ю.П.* Нотатки до створення мандрівної капели «Думки», фондovanі на оригінальних документах та історичних розкладах. Іст. нарис. — Вінниця, [б.р.]. — Машинопис.

7. Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею (далі — ВОКМ). — КВ 69103. — Д 5402.

8. ВОКМ. — КВ 68735. — Д 5310.

9. ВОКМ. — КВ 68748. — Д 5312.

10. ВОКМ. — КВ 68742. — Д 5307.

11. Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф.Р — 1878. — Оп. 2. — Спр. 309.

12. ДАКО. — Ф.Р — 1878. — Оп. 2. — Спр. 217.

13. *Чернишов В.* Автокефалистское движение в Украине и

возникновение украинского самосвящества (1917–1921 гг.) // www.ukrstor.com/cernysov_avtokefalia3.htm.

14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 50. – № 778.
15. ІР НБУВ. – Ф. 50. – № 782. – Арк. 9.
16. *Тичина П.* Подорож з капелою К.Г. Стеценка. Щоденник. – К., 1982. – С.2–56.
17. *Михайлов М.М.* Творчий шлях “Думки”. – К., 1957. – С. 7.
18. Думка. Перша робітничо-селянська капела У.С.Р.С. «Думка» 1920–1924. – [Б.р.]. – С. 3.
19. ІР НБУВ. – Ф. 50. – № 8.
20. ІР НБУВ. – Ф. 50. – № 44.
21. ВОКМ. – КВ 68744. – Д 5310.
22. ІР НБУВ. – Ф. 50. – № 13. – Арк. 1.
23. ІР НБУВ. – Ф. 50. – № 3. – Арк. 2.
24. Микола Леонтович. Спогади. Листи. Матеріали / Під ред. В.Ф. Іванова. – К., 1982. – С. 226–227.
25. ВОКМ. – КВ 68733. – Д 5298.
26. Поточний архів капели «Думка».
27. ВОКМ. – КВ 68752. – Д 5317.
28. Історія української музики. У п’яти томах. – К., 1992. – Т. 4. – С. 15.
29. ВОКМ. – КВ 68741. – Д 5306.

**АВТОБІОГРАФІЯ МИХАЙЛА АНТОНОВИЧА
ЯК СКЛАДОВА ЙОГО НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ**

Досліджено життєвий і творчий шлях Михайла Дмитровича Антоновича (1910–1954/55) — історика, представника однієї з найславніших українських династій діячів науки і культури. Вперше, на основі використання матеріалів, опублікованих у виданнях української діаспори, а також спогадів колишніх політв'язнів та раніше недоступних історикам документів радянських каральних органів, створено цілісний науковий біографічний нарис, що охоплює життя М.Д. Антоновича від його дитинства, навчання, роботи в українських наукових і культурних установах на еміграції до арешту і перебування у таборах ГУЛАГу. Наведено дані про участь М.Д. Антоновича у Норильськом повстанні 1953 р..

The life and creativity of Mykhaylo Dmytrovych Antonovych (1910–1954/55), a historian, representative of one of the most distinguished Ukrainian dynasties of scientific and cultural figures is investigated. The complete scientific biographical essay that covers M.D. Antonovych's life from his childhood, study, work in Ukrainian scientific and cultural institutions in emigration to his arrest and stay in the camps of the GULAG is created on the basis of the materials published in editions of the Ukrainian Diaspora and reminiscences of the former political prisoners and the documents of the Soviet punitive organs that were inaccessible for historians earlier. The information about M.D. Antonovych's participation in the Norilsk revolt in 1953 is given.

В українській історіографії науковий доробок нащадка славного роду українських істориків Михайла Антоновича, онука славетного вченого-історика, археолога, археографа, етнографа, нумізмата та громадсько-політичного діяча Володимира Антоновича, сина історика української культури, архівознавця, музеєзнавця, громадського та політичного діяча Дмитра Антоновича, старшого брата українського історика, публіциста, Президента УВАН у США (з 1992), видавця журналу «Розбудова держави», співредактора журналу «Український історик» Марка Антоновича, залишається ще мало вивченим, оскільки не лише його праці, а й правдиві відомості про життєвий та творчий шлях, упродвж радянської доби перебували під забороною цензури. Водночас, наукові праці М.Д. Антоновича, присвячені українській історії XVI–XIX ст., написані з використанням архівних джерел Західної Європи, становлять суттєвий внесок у розвиток вітчизняної наукової думки, а мученицьке поневіряння з 1945 по 1955 рр. у радянських таборах особливого режиму для політв'язнів та передчасна смерть ученого, українського патріота, спонукають до ґрунтовного дослідження його біографії.

Проблема створення наукової біографії Михайла Антоновича порушувалась українськими істориками [1; 2]. Певною мірою цьому сприяють також мемуари колишніх політ'язнів сталінських таборів Г. Чмелика [3], Г. Пилипчука [4], М. Барбона [5], І. Гнатюка [6], В. Тимощука [7; 8], Г. Климовича [9], які перебували у таборах ГУЛАГу одночасно з Михайлом Антоновичем. Та відсутність науково опрацьованих, виявлених із винятковою повнотою документів особового походження, архівних джерел призводить до неточностей у відомостях про його життєвий і творчий шлях, унеможливує здійснення належної оцінки наукового доробку вченого. Саме тому виявлений автограф автобіографії Михайла Антоновича, що зберігається у ЦДАВО України [10], дає змогу уточнити дату його народження, назви факультетів освітніх закладів, у яких він навчався, установ, де працював, а також тематику та проблематику його наукових досліджень, бібліографію праць вченого.

Наводимо повний текст автобіографії, що належить перу Михайла Антоновича:

«Автобіографія.

Нижчепідписаний д-р. філ. Михайло Антонович народився 22 серпня 1910 р. у Флоренції в Італії. Початкову освіту побирав від 1918–1923 рр. у Києві в 2 Державній гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства, переформованій у 57 Єдину Трудову школу. Від весни 1924 р. вчащав до Української гімназії в Празі, де й склав іспит зрілості в червні 1927 р. Від академічного року 1927/28 записаний як дійсний студент на філологічному факультеті Українського В[ільного] Університету в Празі як вільний слухач філософічного факультету Фридрих-Вільгельм Університету в Берліні, де став дійсним студентом у листопаді 1928 р. У 1930 р. склав педагогічний іспит на Українським Університеті в Празі. В 1931 р. склав там же докторський іспит, маючи темою для дисертації «Токвіль як історик» [головний референт проф. О. Шульгин]. В 1933 р. склав докторський іспит на університеті в Берліні, маючи темою для дисертації в німецькій мові «Фридрих Людвіг Ян. Причинки до історії початків німецького націоналізму» [головний референт проф. др. Г. Онкен]. Під час студії у Берліні користувався зі стипендії Українського Наукового Інституту в Берліні, а після промоції зачислений до його наукових співробітників, яким рахуюсь і тепер.

Як делегат інституту брав участь 2 Українським Науковим з'їзді в Празі в березні 1932 р., де прочитав доклад на тему «Князь Репнін як правитель Саксонії». В Українському Науковому Інституті мав за час 1931–1936 рр. слідує

реферати в українській мові «Діяльність Ф.Л. Яна. 1806–1815», «Трагедія дон Карлоса в новій історіографії», «Листування барона Штайна і графа Кочубея. 1812–1813», «До політичного світогляду Драгоманова», «Історичне тло інтервенційних спроб Капніста», «Сучасний стан норманської теорії», «Літературна діяльність М. Грушевського», «Звіт з дослідів у Кенігсберзькій архіві», «Українське козацтво в звітах пруських послів 1600–1648». За допомогою та з рамени Інституту працював з 1931 р. у «Hans. Hof-und Sfaafarchiv, Wien». 1933 р. «Prenfsisches Geheimes Sfaafsarchiv» у Берліні. 1934 р. там же, в 1935 р. в «Prenfsisches Geneimes Staatarchiv» в Кенігсберзі, в 1936 р. в Staat-Archiv вільного міста в Данцігу. Від осені 1933 р. числився дійсним членом Українського Історично-Фільологічного Товариства в Празі, де прочитав слідуєчі доклади «Управління князя Репніна в Саксонії», «Переписка барона Штайна з графом Кочубеєм» та 2 доклади на тему «Україніка в Кенігсберзькій Архіві».

Список друкованих та виготовлених до друку праць долучено окремо.

Власноручний підпис Михайло Антонович. 1936.

Список праць д-ра філ. Михайла Антоновича.

Друковані наукові праці:

Fridrich Ludvig Jahn. Ein Beitrag zur Geschichte der Anfange des deutschen Nationalismus, Verlag Dr. Emil Elering. Berlin, 1933. 8°, S 82 +[2].

Князь Репнін генералгубернатор Саксонії. Український науковий Інститут у Берліні. Берлін. 1936. 8°, стр 63+1.

Дві нові вістки про Коліївщину «Літопис Червоної калини». Львів, 1936. № 4.

Новий документ до історії повстання Острияниці.

Кенігсберські архівні матеріали до історії козащини в першій половині XVII століття. «Літопис червоної Калини». Львів, 1936. № 7–8.

Друковані науково-популярні праці:

Йозеф Геррес — вістун німецької єдності [з передмовою Д-ра Д. Донцова]. Книгозбірня Вістника. Ч. 3. Львів, 1934. 16 стр [2]+64.

Старіючий Гумбольт. «Новий час». Львів, 1935. № 205 і 206.

Шарнгорст, творець німецької армії. «Новий час», Львів, 1936. № 15.

Плац і шпада [300 ліття смерті Лопе де Веги] «Новий час», Львів, 1936, № 82.

Підготовлені до друку наукові праці:

Козаччина в першій половині XVII в. в звітах пруських резидентів у Польщі [матеріали з Кенігсберського архіву].

До питання про українців у пруській армії XVIII століття.

Нові матеріали про участь козаків у Смоленській війні 1633 р.

Токвіль як історик [дисертація прийнята на Українським В. Університеті у Празі].

Рецензії та зреферовання нових українських наукових та науково-популярних книжок міщено регулярно німецькою мовою в журналі «*Jahrbucher fur Kultur und Geschichte der Slaven*» у Бреслау, починаючи з кінця 1931 р.».

Як засвідчує автобіографія, Михайло Антонович народився 22 серпня 1910 р. у м. Флоренція в Італії¹. Його мати, Катерина Антонович, у книзі «З моїх споминів», писала про народження у Флоренції її першої дитини: «Народився нам хлопчик Михайло, якому дали домашнє ім'я Мурик. Я йшла в другу кімнату до сина Мурика, як ми його називали» [11, с. 158]. Мурик ріс допитливим хлопчиком, він вивчив абетку, не маючи і трьох років, а коли почав ходити до школи, то серед інших проблем його зацікавило релігійне питання і, коли один із знайомих Дмитра Антоновича запитав про те, хто самий розумний, сподіваючись отримати відповідь «тато», Мурик подивився уважно і сказав: «самий розумний — Петро Понятенко (товариш Мурика — *Т.К.*), бо він знає, що Бог є, а тато цього не знає» [11, с. 184].

Початкову освіту Михайло отримав у Києві. З цього приводу Катерина Антонович у своїх споминах зазначала: «...записую двох своїх дітей до Другої Української Гімназії, яка містилась у бувшій Колегії Павла Галагана. Діти — Михайло і Марина Антонович почали туди ходити» [11, с. 215]. Початок шкільної науки в Другій державній гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства підтверджує і М. Д. Антонович у автобіографії, що дає змогу уточнити думку М. Барбона про початок навчання Михайла «в стінах пільгового пансіону Павла Галагана» [5, с. 135].

З 1923 р. Михайло разом із батьками виїхав на еміграцію. У Празі він продовжував навчання в Українській гімназії, яку закінчив у 1927 р. Після закінчення філологічного факультету Українського вільного університету у Празі та філософського

¹ В Енциклопедії Українознавства (Т. I, с. 51) рік народження М.Д. Антоновича вказано 1909; в Енциклопедії історії України (Т. 1. — К., 2003. — С. 108) відсутнє число та місяць народження М.Д. Антоновича.

факультету Берлінського університету працював науковим співробітником Українського наукового інституту в Берліні та доцентом Віденського університету. Викладав в університетах Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща), також здійснював дослідницьку діяльність, вивчаючи документи з історії України, що зберігалися в архівах європейських країн. Першим дослідженням, опублікованим у Берліні у 1933 р., були роздуми з приводу книжки Фрідріха Людвіга Яна про історію зародження німецького націоналізму. Наступною була книжка «Йозеф Геррес — вістун німецької єдності» з передмовою Дмитра Донцова (Львів, 1934), присвячена німецькому публіцисту першої половини XIX ст.

У спогадах М. Барбона зазначено, що в 1940 р. М. Д. Антоновича у чині майора мобілізували до верхмату та що він ніби-то побував у Києві у 1942 р. під час його окупації [5, с. 135]. Михайло Антонович не мав німецького підданства, про що свідчать документи Норильських архівів, віднайдені Красноярським Товариством «Меморіал» і надані Головою цієї громадської організації Олексієм Бабієм автору, текст яких буде наведений нижче, тому у верхматі навряд чи служив. Але факт його перебування в Києві у 1942 р. правдоподібно пов'язаний із його діяльністю в Організації Українських Націоналістів, «похідні групи» якої в цей час перебували в Україні з метою налагоджування роботи органів місцевої адміністрації. Певно він був у складі Основної похідної групи ОУН під керівництвом Олега Ольжича, що перебувала в Києві у 1942 р., налагоджуючи мережу ОУН в Україні. Можливість такої співпраці засвідчує надісланий М.Д. Антоновичем лист із Дрездена 9 травня 1943 р. до Степана Сірополка: «Дорогий Стецьку! Переїзжав я через Прагу, але лише здержався пару годин і їду завтра до Берліну, щоб дістати папери, потрібні до переїзду до Сербії. Мабуть поїду туди, де був Олег (Ольжич — *Т.К.*). Чи ти дістав книжку з Фінляндії. Я десь за тиждень буду в Брні, де побуду пару днів. Щирий привіт Твоїм рідним і тобі від Ромка» [12]. З юнацьких років Михайло Антонович постійно спілкувався з Олегом Ольжичем про що свідчать листи до нього матері, в одному з яких від 22 березня 1934 р. вона писала: «Можливо це тому, що Олег [дійсно як тобі казав] переживає якусь внутрішню сложну кризу... можливо погано впливає на Олега і постійне перебування в його родині [я помітила, що кращі його речі написані в часи або коли він подорожує, або коли взагалі менше по-чому-лібо зв'язаний зі своїми батьками], тому мені було дуже приємно, коли його мама (Віра Антонівна — *Т.К.*) мені пише, що він часто буває в милій атмосфері Вашого дома» [13].

У роки Другої світової війни М.Д. Антонович написав кілька наукових праць із історії України. Так, у листі до Степана Сірополка з Бреслау від 24 лютого 1941 р. він зазначав: «В поті чола докінчив поки що дві мапи до козацьких походів 1593–1595 рр.. І тільки тепер, простудіювавши основно географічне положення, мушу в кількох випадках поправити акти. Так, наприклад, урядники князя Острозького присягали на попапенню козаками і татарами Острополя, Кузьмина, Красикова, Костянтинова і Любортова. Я це так і взяв, а тим часом напевно тут в акті [або у видавця] помилка — і мусить були Любар, бо ясно, що «лотри» грасували над горішню Случею, а єдиний підходячий Любартів аж у чорта на кулічках і до того ж не власність Острожських. Зато не можу рішити чи це Костянтинів Новий чи Старий... Тільки після студії мапи вияснив собі яким шляхом йшов Наливайко на Угорщину — через Брацлав, північну Бессарабію, Сучову, — дефіле Борго на семигородську Бистрицю» [14]. У листі від 25 лютого 1942 р. Михайло писав Степанові: «Посилаю тобі пару книжок, які можуть бути тобі цікаві. Якщо ж помилився і це не так, то тоді можеш передарувати обидві книжки Музеєві (визвольної боротьби українського народу у Празі — *Т.К.*). Вони обидві в дуже оплаканім стані, бо я знайшов їх у зруйнованій шкільній будові, де було стаціонували Румуни. Ці очевидно стягли всі книжки зі шкільної бібліотеки на горище, де й скинули на купу. Дещо з книжок, головнo Шевченкіани, послав я до Музею, а одне пристойне видання «Гайдамаків» з передмовою Гуслистого, я й досі сушу, бо книжка до решти змерзлася» [15].

Окрім того, написані ним у цей час праці «Пограничник Босцй» (Прага, 1940), «Студії з часів Наливайка» (Прага, 1941), чотири томи «Історії України», що вийшли друком у Празі у 1941–1942 рр., а також праця «Переяславська кампанія 1630 року» (Прага, 1944), ставлять під сумнів перебування М.Д. Антоновича у верхматі в роки Другої світової війни. Про це засвідчує і його лист до Степана Сірополка з Бреслау від 2 серпня 1944 р., що виявився останнім, в якому він писав: «Завтра закінчую свій перший цикл університетських викладів, що правда тільки в об'ємі лекторства української мови. Але в рамках підручника Рудницького робив й кілька разів ухили на культурно-історичні теми і валяв про тих письменників, що там згадані, або, що їх тексти наведені. Чотири свої перші тестати теж уже відбув і тому не здивуюсь, коли на про-

щання ніхто не з'явиться. Дуже акуратно ходила тільки одна слухачка, але на лекціях завше було не менше двох осіб, а в сприятливу констеляцію — до п'яти... Чи зможеш Ти далі оминати різні підводні скелі на життєвому шляху після нових тотальних мобілізацій? У нас знову уперті розмови про те, що і університет, і наш Остевропа-Інститут зачинять, а нас усіх пошлють в муніципну фабрику. Крім того починає поволі з'являтися паніка з огляду на креси всходне. Мені особисто вже все це осточортіло і я не ринусь з місця ні в яким випадкові. Хиба насильно поженуть» [16]. Тобто, на початку серпня 1944 р. уже були очевидними неминучі зміни у житті Михайла Антоновича, і навіть мученицька смерть Олега Ольжича не посилила його пильності, не загостила почуття самозбереженості, тим більше, що празькі друзі просили його подбати про власну безпеку. Як згадувала сестра Степана Сірополка, Олександра, її брат та інші прихильні до Михайла люди радили йому виїхати за океан, зважаючи на небезпеку, яка, на їхню слухну думку, загрожувала його життю, але дружина мала на нього більший вплив. Він був одружений з німкенею на ім'я Гелене, яку називав Леночкою, що саме в цей час народила доньку.

У своєму листі до автора цих рядків молодший брат Михайла, відомий український історик Марко Антонович, згадуючи про трагічну долю свого брата, писав: «Ви не багато помилились, коли маєте інформацію, що в тому, що Мурик лишився і не виїхав на Захід винна «Леночка» [Гелене], але це не по злій волі, а по незорієнтованості німкені в українських справах» [17; 18].

З'ясуванню суттєвих біографічних відомостей у найтяжчі роки життя українського історика (1945–1955 рр.) допомагають документи Красноярського товариства «Меморіал», віднайдені в Норильських архівах, та спогади колишніх політ'язнів, які перебували з М.Д. Антоновичем у радянських таборах. У документах Норильських архів, віднайдених членами Красноярського Товариства «Меморіал» і наданих Головою цього товариства Олексієм Бабієм автору, зазначено: «Антонович Михайло Дмитрович, 1910 р., Уроджений Флореція, Берлін, Італія, із службовців, українець, поза підданством, освіта вища, безпартійний, місце проживання Берлін, доцент історичних наук. Заарештований Особливим відділом 5-ї ударної армії 04.07.45. Засуджений Військовим Трибуналом 5-ї ударної армії 30.08.45 за статтею 58-2 на 10 років ВТТ і 5 років поразки у правах. Початок терміну 04.07.45» [19]. Наведені відомості засвідчують, що табірні писарі

не розуміли, що народитись одночасно в кількох містах можна тільки поза здоровим глуздом. У записах відсутні дані про місце арешту, а подані лише про місце проживання М.Д. Антоновича, а спогади щодо цього містять суперечливу інформацію. Зокрема М. Барбон зазначив, що після капітуляції Німеччини Михайло Антонович оселився у Франції, де йому одного вечора: «наділи на голову мішок, укинули в автомашину і вивезли в один із північних портів країни. Вночі Антоновича передали на радянський вантажний пароплав у руки КДБ і доставили в СРСР, де віддали до суду як військового злочинця і запеклого «українського буржуазного націоналіста, а військовий трибунал засудив його на 25 років ув'язнення та на 5 років заслання і направив у м. Норильськ» [5, с. 135]. Г. Пилипчук зазначає, що М.Д. Антоновича було заарештовано в Берліні у 1945 р. [4, с. 121], а Г. Чмелик місцем злодійської акції називає Мюнхен: «М. Антоновича арештували у Мюнхені і по-злочійському вивезли до Москви та засудили за стандартним звинуваченням «як українського буржуазного націоналіста» на двадцять п'ять років ув'язнення у таборах особливого режиму»; його депортовано до СРСР, «як військового злочинця та ідеолога українського буржуазного націоналізму» та засуджено на 25 років тюремного ув'язнення суворого режиму та п'ять років позбавлення прав [3, с. 88].

Отже, мемуаристи одноставно свідчать, що М.Д. Антоновича було заарештовано у 1945 р. унаслідок злодійського викрадення. Правдоподібно, що його викрали співробітники Особового відділу контррозвідки СМЕРШу НКВС СРСР, які за згодою військового командування заарештовували в такий спосіб як радянських громадян, що діяли в антикомуністичних арміях, так і активістів української політичної еміграції, які проживали в європейських країнах. Формально Особові відділи входили до військових структур, а їхні співробітники носили звичайну форму, але фактично вони належали до системи НКВС. Ймовірно, що місцем арешту був Берлін, де вчений постійно проживав зі своєю родиною і нікуди не збирався виїжджати, про що писав у раніше наведеному листі до Праги, адресованому Степанові Сірополку. У «Доповіді члена Військової ради 5-ї ударної армії члену Військової ради 1-го Білоруського фронту про утворення військових комендатур у Берліні і настроях жителів міста» від 2 травня 1945 р. зазначалося, що у всіх районах міста залишилася велика кількість місцевого населення [20], серед якої, певно, був і Михайло Дмитрович. На думку Я. Рудницького, Ми-

хайла Антоновича було ув'язнено у Берліні в помешкані Мірчуків [21, с. 86]. Як засвідчують документи Красноярського товариства «Меморіал», арешт припадає на другий місяць радянського окупаційного режиму в Німеччині. І хоча мирному населенню було обіцяно повну безпеку існування, насправді контррозвідка полювала за окремими громадянами, до яких належав і М.Д. Антонович.

Винесення Михайлу Антоновичу вироку за Статтею 58-2 Кримінального Кодексу РРФСР, в якій значилися такі складі злочину, як військо́ве вторгнення або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію військових банд, захоплення влади в центрі або на місцях із тією самою метою і, зокрема, з метою насильницького відторгнення від Союзу РСР і окремої республіки будь-якої частини її території, або розірвання укладених СРСР із іноземними державами договорів, дає підстави для підтвердження думки про приналежність його до Організації Українських Націоналістів, антифашистських рухів, що діяли на окупованих німцями українських територіях.

Арешт, ув'язнення та вирок Михайлові Антоновичу мали найтяжкі наслідки для його батьків. Зі старшим сином Дмитро Антонович був досить близьким духовно, що засвідчують зібрані ним і збережені рукописи таких наукових праць Михайла, як «Ян Станіславський 1860–1907», «Матеріали до вербування українців у пруську армію в XVIII ст.», «Козаччина в першій половині XVII ст.», «Цісарські Корогви в козацькому війську», план наукової роботи «Бернат Претвич староста на Барі», виписки з літературних та архівних джерел [22], епістолярій Мурика, який писав окремо листи своїм батькам, звертаючись до них «Дорогі родичі!», а окремо — батькові, до якого звертався зі словами «Дорогий Батько!» [23].

Ймовірно, що трагедія з Михайлом могла стати однією з причин передчасної смерті Дмитра Антоновича, яку він заподіяв собі у листопаді 1945 р., фактично за два місяці по тому, як засудили сина. Той факт, що його смерть була несподіваною для оточуючих, засвідчують листи Степана Сірополка, який у липні 1946 р. писав П. Лазаровичу до Канади: «На мене припав сумний обов'язок переслати Вам останнього листа Д[митра] А[нтоновича]. Той лист був в одному куверті з листом до мене... Про дальшу долю Д.А. тут нікому з нас нічого не відомо. Де і як Д.А. заподіяв собі смерть, чи може, ще роздумав, [як би то!] подався кудись на захід, бо не обов'язково треба було кінчати само-

губством, коли не хтів дістатися в руки НКВД! Досі не можу зрозуміти, як Д.А. завжди такий спокійний, розважливий міг прийняти таке рішення, тим більше, що в останній час особливо Д.А. виявляв багато оптимізму, підбадьорював усіх нас [добре пригадую останню нашу зустріч 24 листопада м[минулого] р[оку], і тому лист його до мене з таким рішенням був дуже болючою несподіванкою]. Гадаю, що на те рішення вплинуло хвиливе захитання логічного думання та лихий приклад незабутнього Є. Вирового» [24]. У листі до П. Лазаровича від 29 березня 1947 р. Степан Сірополко писав: «З глибоким сумом мушу Вас повідомити, що Д[митро] А[нтонович], як тепер ми довідались, заподіяв собі смерть, кинувшись під потяг, 29 листопада 1945. Похований був 11 грудня 1945 на новому празькому цвинтарі» [24]. В іншому джерелі, листі без підпису та дати, що зберігається в Особовому фонді Дмитра Антоновича в ЦДАВОУ [25; 26], подано дату смерті Д. В. Антоновича 12 листопада 1945 р. і також зазначено, що: «...професор Дмитро Володимирович Антонович помер в такий сумний час, коли перед рештками проживаючої в Празі еміграції зачинилась найменша можливість проявлення громадського життя, коли саме слово «Україна», стало небезпечним, коли настроєні до нас прихильно чехи радять нам не витикатись зі своїм українством, мовчати й називати себе руськими. Коли на заповіт померлого професора хотіли над його труною в крематорію проспівати улюблені ним пісні, було дано відповідь, що краще з цим стриматись, бо українські співи могли б викликати сумні або навіть трагічні наслідки. І воля професора так і залишилась невиконаною, бо диригент не хотів наражати співаків на переслідування» [26; 27].

Покарання Михайло Антонович відбував у радянських таборах особливого режиму. За матеріалами Красноярського товариства «Меморіал», його привезли до Норильська з Волголагу, одного з найбільших на той час в СРСР таборів для політв'язнів, що забезпечував робочою силою будівництво найбільшого в Європі штучного моря, Рибинського водоймища. Проте, дата прибуття відсутня, що дає підстави вважати, що у записі назви табору могла бути допущена помилка, оскільки Волголаг ще у лютому 1942 р. було реорганізовано і на його базі утворено Рибинський виправничо-трудоий табір, до складу якого увійшли всі таборів підрозділи ліквідованого Волголагу, пізніше нова структура перетворилася на Волгобуд, будівельну організацію НКВС [28]. Та норильські реєстратори могли використати звичнішу

для них стару назву цього табору при оформленні документів М.Д. Антоновича.

Норильський виправничо-трудоий табір (Норильлаг), куди перевезли Михайла Дмитровича, був одним із найбільших у системі ГУЛАГу НКВС. Завданням його було забезпечення робочою силою видобутку найбагатших мідно-нікелевих руд Норильського регіону, будівництва та обслуговування великого гірничо-металургійного комбінату. Особливість Норильлагу полягала в тому, що в'язням доводилось працювати в найтяжчих, екстремальних кліматичних умовах Заполяр'я, тому відбирали в'язнів із міцним здоров'ям [29]. Як засвідчують документи Красноярського товариства «Меморіал», М.Д. Антонович спочатку працював у Норильлагу, куди з Красноярська, де розташовувалося транзитне таборове відділення Норильлагу, в'язнів привозили униз по Єнисеєві до Норильська.

Після лютневої 1948 р. Постанови Ради Міністрів СРСР «Про організацію таборів МВС суворого режиму для утримання особливо небезпечних державних злочинців» на території країни формувалася система Особливих таборів та тюрем суворого режиму для утримання звинувачених за шпіднаж, диверсії, тероризм, а також осіб, які становили небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками, так званих націоналістів, учасників антирадянських організацій, державних злочинців. Цих в'язнів повністю ізолювали від іншого контингенту ув'язнених, для них було запроваджено особливо суворий режим утримання, а спеціальні комісії відбирали в'язнів для переводу їх до особливих таборів і тюрем [30]. Так, на базі п'яти таборових відділень Норильлагу було засновано Особливий табір МВС № 2. Для конспірації в роботі Особливих таборів їм присвоювали не лише номери, а й назви, зокрема, норильський отримав ім'я «Горный Лагерь» (Горлаг), який мав значно суворіші умови режиму та охорони, ніж Норильлаг. Тут ув'язнені отримували зменшений пайок, їх використовували лише для важкої виснажливої фізичної праці у дві зміни, кожна з яких тривала по 12 годин, без вихідних, за будь-яких метеорологічних умов, без скорочення терміну покарання, без права на листування, отримання посилок та грошових переказів від рідних, без ніяких пільг. На вікнах бараків встановлювалися ґрати, ув'язнені не мали права залишати бараки в неробочий час. Михайла Дмитровича було переведено до новоствореного Горлагу.

Нелюдські умови життя у таборі природно викликали у

М.Д. Антоновича протест проти рабського існування. Як засвідчують «Книга пам'яті жертв політичних репресій Красноярського краю» та документи Красноярського товариства «Меморіал», 25 жовтня 1949 р. Михайла Дмитровича, як в'язня Горлагу, було вдруге заарештовано за звинуваченням в антирадянській агітації, а 26 вересня 1951 р. засуджено Особою Народою Міністерства Державної Безпеки СРСР на 10 років виправничотрудових таборів із урахуванням невідбутого терміну покарання, що означало подовження строку ще на 10 років не від часу закінчення попереднього терміну, а від часу другого засудження [31; 32].

У найтяжчих обставинах радянської каторги він не втрачав сили духу. Маючи енциклопедичні знання, здійснював просвітницьку діяльність, влаштовував у бараках лекції з історії України для в'язнів, писав праці з історії України, українського мистецтва та театру. Як згадує колишній політв'язень Г. Пилипчик: «...у сушарні, в умовах переслідування, Михайло Дмитрович з пам'яті написав досить місткі конспекти «Історії України [від найдавніших часів, включаючи еміграційну спадщину], «Історію українського мистецтва», «Історію українського театру» та інші. З дивовижною точністю, завдяки феноменальній пам'яті, написав хронологію видатних історичних подій з історії України в кількості 860 подій [дата, роки початку і кінця подій, в тому числі і роки народження і смерті історичних осіб], а також книжку з питань поетики» [4, с. 25]. А В. Тимошук зазначав, що листки були списані з обох боків дрібним, але розбірливим почерком і поступово їх набралось не менше як 300 аркушів звичайного формату [8, с. 134], частина яких була знищена під час обшуку, а решту було залито бетоном: «... якщо рахувати знизу в напрямку до бункера в нижній частині другої або третьої з правих колон, що підпирають вугільний нахил шахти № 18 в Каєркані Норильського гірничо-збагачувального комбінату, по стрічці якого і донині пливе вугілля» [7, с. 144].

Гнів і відчай в'язнів призвели до відомого Норильського повстання, що відбулося влітку 1953 р. у Горлагу МВС СРСР і описане у багатьох публікаціях [33–36]. Воно стало першим масовим виступом ув'язнених після смерті Сталіна. Мужність і героїзм керівників та активних учасників Норильського повстання засвідчує той факт, що: «в центрі покритого таборами Таймиру, в режимних зонах, оточених автоматниками, під прицілами кулеметів, в'язні утворили «республіку ув'язнених», вступили в

єдиноборство з велетенською системою насильства та пригноблення, з бездушною машиною терору» [33, с.25].

Участь М.Д. Антоновича у Норильському повстанні засвідчують спогади колишнього політв'язня, одного з керівників повстання, білоруса Г. Климовича, відправленого етапом із Горлату, який на одній баржі разом із Михайлом Дмитровичем плив Єнисеєм до Норильська. У закритому трюмі з в'язнями, що надійно охоронявся конвоєм, йшли палкі суперечки щодо використаних під час повстання засобів для досягнення волі, частина в'язнів стверджувала, що волі без жертв не досягти, а хто заради неї боїться померти, той боягуз, якому не бачити волі [35, с. 119]. Коли стало очевидним, що суперечки зайшли в глухий кут, професор Антонович Михайло Дмитрович «запропонував стати нашим арбітром. Антоновичу вірили. Його знали як людину помірковану і винятково мужню. В таборі він пройшов всі круги беріївського пекла. Лиха зазнав безмежно. Але ні тортури, ні карцери, ні ізолятори волі його не зламали. Він видався сильнішим за своїх катів і поводив себе по відношенню до них не менш рішучо, ніж ті табірники, які галасували: «Смерть або воля»... Вислухавши обидві сторони, що зчинили суперечку, він зробив висновок, що оскільки життя кожної людини неповторне, людям потрібна воля, але не смерть, і правий той, хто допустив менше жертв. І ми, і вони вислухали цей висновок, як вирок, який оскарженню не підлягає» [35, с. 183].

За спогадами Г. Климовича, активних учасників Норильського повстання з Красноярського причалу переправили спочатку до Красноярської в'язниці-фортеці, де прибулих розташували у найбільшому корпусі. Та за два тижні корпус напівспорожнів, оскільки 1200 в'язнів відправили етапом на Колиму, решту — до закритих в'язниць Саратова, Ярославля, Воронежа, Новочеркаська, Харкова, а 190 осіб — до Володимирського політичного ізолятора. У «Доповідній записці про роботу Комісії МВС СРСР у Горному таборі міста Норильська від 1 вересня 1953 р.» містяться більш точні статистичні дані про активістів Норильського повстання, зокрема в ній зазначено, що: «всіх таборових відділень Горлагу було вилучено 2920 ув'язнених, що брали активну участь у волинці. З числа вилучених ув'язнених 45 осіб заарештовано як організаторів саботажу і 365 активних учасників і підбурювачів оформлено для запровадження тюремного режиму, 1500 ув'язнених переведені для подальшого утримання в Береговому таборі міста Магадану. Решту 1010 вилучених

ув'язнених розміщено окремо від інших у двох новоорганізованих таборових пунктах» [37].

Документи Красноярського товариства «Меморіал» засвідчують, що М. Д. Антоновича, за розпорядженням начальника Тюремного управління МВС СРСР, відповідно до наказу № 041 від 19.06.53, відправили 21.07.53 із Горлагу етапом на Колиму до Берегового табору (Берлаг) м. Магадану. Михайло Антонович належав до дієвих учасників Норильського повстання, які брали активну участь у подіях і відмовлялися підкорятися місцевій владі та Комісії, надісланій із Москви для його придушення. На найвищому державному рівні, на рівні Тюремного управління МВС СРСР, яке здійснювало керівництво Особливими таборами МВС, було вирішено перевести його до іншого табору з метою ізоляції від повсталих в'язнів уже на самому початку акту непокори, що засвідчувало його значний вплив на організацію та проведення повстання, що тривало з травня по серпень 1953 р..

Унаслідок Норильського повстання ув'язнені Горлагу отримали пом'якшений таборовий режим, розпочалося звільнення політв'язнів. Після Указу Президії Верховної Ради СРСР від 23 березня 1953 р. «Про амністію» впродовж наступних місяців із радянських таборів було достроково звільнено більше мільйона в'язнів, зокрема чимало засуджених за політичними мотивами. Але мужнього та сміливого М.Д. Антоновича не тільки не випустили з в'язниці, а й погнали на нову каторгу. Його діяльна участь у протестах проти радянського тюремного рабства засвідчила, що в умовах найтяжчого пригноблення він героїчно боровся з радянським тюремним і тоталітарним режимом легальними методами індивідуального та колективного протесту. Ліквідації радянського концентраційного табору Горлагу та звільненню більшості колишніх в'язнів, значною мірою сприяла й активна життєва позиція М.Д. Антоновича та його однодумців, які протистояли більшовицькому режимові.

З кінця 1953 р. Михайла Антоновича тримали на Колімі у таборі особливого режиму для політв'язнів, так званому Береговому таборі (Берлаг, Особливий табір № 5, Особлаг № 5, Особлаг Дальстрою), заснованому у 1948 р. Адміністративним центром Берлагу була Пестрая Древа, розташована на західному березі затоки Шелихова в Охотському морі. Місцевість мала несприятливі кліматичні умови, постійні шквалисті буревії, заморозки влітку, найнижчу середньорічну температуру на узбережжі. В'язні Берлагу обслуговували гірничорудні комбі-

нати з одноіменними рудниками та збагачувальними фабриками при них. За спогадами М. Пилипчука, працював Михайло Дмитрович на гірничорудному комбінаті ім. Белова, виконуючи важкі фізичні роботи.

Нез'ясованими залишаються обставини, місце смерті М.Д. Антоновича та її дата. Версія про загибель у концтаборі Каєркан поблизу м. Норильська восени 1955 р. може бути спростована тими фактами, що з Норильська етапом М.Д. Антоновича було відправлено в середині 1953 р. на Колиму. Правдоподібними залишаються відомості М. Пилипчука, який вважав, що Михайло Антонович загинув у ніч з 23-го на 24 квітня 1954 р. на Колимі, а також Г. Чмелика, який свідчив, що Михайло Дмитрович загинув в одній із тюремних камер Магаданської в'язниці. Тієї самої думки дотримувався і І. Гнатюк. За усним повідомленням працівників Держаного архіву Магаданської області смерть М. Антоновича настала 24 листопада 1955 р. від гострої серцевої недостатності. Його було поховано на колишньому Магаданському міському кладовищі, де нині зведено православний храм. Цю саму дату смерті засвідчує також поштова картка Виконавчого комітету спілки товариств Червоного Хреста СРСР від 3 квітня 1957 р., опублікована Я. Рудницьким, у якій зазначено, що Михайло Антонович, перебуваючи у в'язниці за адресою: п/я 5110/35 помер 24 листопада 1955 р. [21, с. 88].

В той же час Я. Рудницький вважав, що після завершення терміну ув'язнення у 1955 р. М. Антоновича було засуджено додатково ще на 5 років за активну діяльність, пов'язану з тим, що він був: «речником українських політв'язнів у Магадані» [21, с. 89]. На думку вченого, у 1960 р. М. Антоновича перевели на постійне поселення до Сибіру без права спілкування із зовнішнім світом, а з 1961 р. надходили ще звістки про нього: «... що їх привіз у Галичину п. К., а звідтіля вони продісталися на Захід» [21, с. 89], тому Я. Рудницький зазначає, що дата і місце смерті Михайла Антоновича залишаються невідомими.

Михайла Дмитровича Антоновича було реабілітовано 19.10.1989 р. прокуратурою Красноярського краю.

Виявлення та вивчення джерельної бази про життєвий та творчий шлях Михайла Антоновича, що розпорошена по різних країнах і континентах, сприятиме об'єктивному висвітленню творчої спадщини непересічної особистості. З цією метою, як вважав Марко Антонович: «варто було б переглянути архів Оссо-

лінських — там можуть бути недруковані праці мого брата, якщо вони збереглися: про вплив України на Росію в кінці 17-го і у 18-му стол.» [18]. На його думку деякі матеріали могла б мати вдова М.Д. Антоновича, але: «вона твердить, що немає нічого. Вона заборонила їхній дитині вивчати українську мову і взагалі як германка має дивне відношення до українства. Дочка його, очевидно, української мови не знає, але має сентимент до українства» [18]. Важлива інформація міститься в особових архівах Д. Антоновича, що зберігаються в ЦДАВО України та Центральному державному архіві м. Праги, а також особових архівах української інтелігенції, з якою спілкувалася родина Антоновичів, підтримував наукові контакти Михайло Дмитрович. Нововиявлені документи сприятимуть реконструкції наукової біографії М.Д. Антоновича як представника одного з найславніших родів української інтелектуальної еліти. Виявлення його праць дасть змогу оприлюднити науковий доробок українського історика, маловідомого в українській історіографії.

1. *Яременко В.* Історик Михайло Антонович у спогадах в'язнів сталінських таборів. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 5. — С. 142.

2. *Яременко В.* Історик Михайло Антонович за спогадами політв'язнів. — Зона. — 1998. — № 13. — С. 130.

3. *Чмелик Г.* «Особо небезпечний» // Дзвін. — 1993. — № 7–9. — С. 83–89.

4. *Пилипчук Г.* Короткий спогад // В обіймах Карпат. — Л. — 1994.

5. *Барбон М.* У Норильському концтаборі. — Укр. іст. журн. — 1995. — № 5. — С. 134–136.

6. *Гнатюк І.* Стежки-дороги. — Сучасність. — 1996. — № 2. — С. 142–160.

7. *Тимощук В.* Спогади про Михайла Антоновича. — Укр. іст. журн. — 1998. — № 3. — С. 142–144.

8. *Тимощук В.* Історія в бетоні: Шкіц до життя Михайла Антоновича // Зона. — 1998. — № 13. — С. 132–135.

9. *Климович Г.* Кінець Горлага. — Минск: Наша Ніва. — 1999. — 365 с.

10. ЦДАВОУ. — Ф. 3956с. — Оп. 2. — Спр. 52. — Арк. 17–9.

11. *Антонович К.* З моїх споминів. Ч. 2. Канада. — 1972. — Вінніпег. — Українська вільна академія наук. Серія: Літопис УВАН. Ч. 26. — 186 с.

12. Лист М. Антоновича до С. Сірополка від 9 травня 1943 р. — Зберігається в архіві автора.

13. Лист К. Антонович до М. Антонович від 22 березня 1934 р. — ЦДАВОУ. — Ф. 3956с. — Оп. 2. — Спр. 48. — Арк. 2–10.

14. Лист М. Антоновича до С. Сірополка від 24 лютого 1941 р. — Зберігається в архіві автора.

15. Лист М. Антоновича до С. Сірополка від 25 лютого 1942 р. — Зберігається в архіві автора.

16. Лист М. Антоновича до С. Сірополка від 2 серпня 1944 р. – Зберігається в архіві автора.
17. Лист Марка Антоновича до автора від 19 листопада 1997 р. – Зберігається в архіві автора.
18. Лист Марка Антоновича до автора від 25 липня 1997 р. – Зберігається в архіві автора.
19. Лист Голови Красноярського товариства «Меморіал» Олексія Бабія до автора. – Зберігається в архіві автора.
20. <http://www.rustrana.ru/articl.php?nid=10395>.
21. Рудницький М. Из спогадів про Михайла Дмитровича Антоновича/Український історик. – Т. 26, 1989. – Ч. 4 – С. 82–89.
22. ЦДАВОУ. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 54, 55.
23. ЦДАВОУ. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 44.
24. Лист С. Сірополка до П. Лазаровича, липень 1947. – Зберігається у автора.
25. Лист С. Сірополка до П. Лазаровича від 29 березня 1947. – Зберігається у автора.
26. ЦДАВОУ. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 34. – А. 1.
27. Енциклопедія історії України. 1-й том. А–В. – К., 2003. – С. 107.
28. <http://www.memo.ru/HISTOR/NKVD/GULAG/r3-62htm>
29. *Эрты С.* Строительство Норильского горно-металлургического комбината [1935–1938]: становление крупного объекта экономической системы ГУЛАГа // Экономическая история: Ежегодник. 2003. – М. – 2004. – С. 140–176.
30. *Бородкин Л., Эрты С.* Структура и стимулирование принудительного труда в ГУЛАГе: Норильлаг, конец 30-х–начало 50-х гг. // Экономическая история: Ежегодник. 2003. – М. – 2004. – С. 177–233.
31. <http://www.memorial.ksk.ru/index1.htm>
32. <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/KR/1a06.htm>
33. *Макарова А.* Норильское восстание [май-август 1953] // Воля. – № 1. – 1993.
34. *Грицяк Е.* Норильске повстання. – К. – 1999.
35. *Климович Г.* Конец Горлага. – Мінськ.: Наша Ніва, – 1999. – 315 с.
36. *Кривуцький І.* За полярним кругом – Львів-Полтава, – 2003.
37. ДАРФ. – Ф. 9413. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 98.

**БУДІВНИЧИЙ ЗЕЛЕНОГО СВІТУ —
ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ КОЛЕСНИКОВ**

Досліджено життєвий шлях, громадську та наукову діяльність Олександра Івановича Колесникова (1888–1972) — відомого вітчизняного вченого у галузі лісівництва, дендрології, паркового будівництва. Розкрито внесок О.І. Колесникова у організацію лісової справи в Україні, розвиток міської садово-паркової архітектури (Харків, Київ, Канів, Крим, міста Росії).

The life, public and scientific activity of Olexandr Ivanovych Kolesnykov (1888–1972), a famous national scientist in the field of forestry, dendrology and park construction are investigated. O.I.Kolesnykov's contribution to the organization of forestry in Ukraine, the development of town landscape architecture (Kharkiv, Kyiv, Kaniv, the Crimea, cities in Russia) is shown.

Бракує уяви, аби досягнути у всій повноті творчий доробок цієї сильної талановитої людини. Впродовж 83 років вистачало йому життєдайної енергії протистояти силам смерті та руйнування. А там, де землі торкнувся його добрий геній, — і досі «грає море зелене» [1, с. 13]! Людина, яка прийшла в цей світ, щоб зробити його прекраснішим, затишнішим, добрішим — так можна сказати про видатного вітчизняного лісника, дендролога, будівника парків, професора, доктора сільськогосподарських наук, Заслуженого діяча науки та техніки Російської Федерації Олександра Івановича Колесникова (1888–1972).

В історії життя та творчості цього вченого виразно виділяються три періоди: з юності до початку 30-х рр. — Олександр Іванович займався лісоводною наукою та державною організацією лісової справи; 30-і, 40-і та 50-і рр. — були віддані переважно зеленому будівництву, садово-парковій архітектурі; останні роки життя — професор зосередив свої творчі сили на дендрологічних дослідженнях. Кожному з періодів відповідало певне, досить вузьке коло фахового спілкування, яке вчений покидав, переходячи, так би мовити, на іншу «орбіту обертання». Тому діячі лісової галузі знали його як лісника, ландшафтні архітектори — як паркобудівника, а дослідники декоративних рослин — як неперевершеного дендролога. Мабуть, саме тому нам не вдалося знайти жодної публікації, в якій би людська постать Олександра Івановича та його творчий доробок знайшли б відповідну узагальнюючу оцінку. Досить розгорнутою можна вважати статтю, присвячену професорові О.І. Колесникову в

біобібліографічному словникові 1952 р. видання «Русские ботаники (ботаники России — СССР)» [2, с. 266–267]. Згадки про нього в книгах із історії Харківського національного аграрного університету носять суто епізодичний характер [3, с. 99]. Найбільш повною характеристикою життєвого та творчого шляху вченого, та, на жаль, останньою згадкою про нього можна вважати вступне слово заступника академіка-секретаря Відділення лісівництва та агролісомеліорації ВАСГНІЛ Г.Ф. Железнякова до книги професора О.І. Колесникова «Сосна пицундская и близкие к ней виды», що вийшла друком у Москві в 1963 р. [4]. За якихось 30 років спогад про цю людину стерся з пам'яті нащадків. Натомість у фондах бібліотек вдалося відшукати чимало книжок і журнальних статей, що належать перу О.І. Колесникова. Ці публікації вражають своєю кількістю, різноспрямованістю та глибиною змісту і підводять до думки про масштабність особистості їхнього автора та неординарність його долі.

Безпосереднім поштовхом до початку збирання матеріалів про О.І. Колесникова послужила робота з відтворення історії Харківської національної академії міського господарства (ХНАМГ), яка зобов'язана професорові кількома найяскравішими сторінками. Про це свідчать спогади колишнього ректора Харківського інституту інженерів комунального будівництва І.О. Ігнаткіна, що зберігаються у фондах Музейного комплексу ХНАМГ [5]. Подальший збір інформації про О.І. Колесникова становив досить важкий процес, вирішальну роль у якому відіграла люб'язна допомога наукового керівника Науково-дослідного інституту гірського лісівництва та екології лісу в м. Сочі, який надіслав до Харкова копії документів із особової справи професора, що зберігається в архіві цього інституту.

Відтак, ця стаття є першою спробою цілісного висвітлення життєвого шляху та творчого спадку О.І. Колесникова.

Дивним чином відбилася в біографії вченого складна та драматична епоха в історії нашої Вітчизни — ХХ ст. Народився Олександр Іванович у 1888 р. у селі з виразною назвою Веселі Терни Верхньодніпровського району на Катеринославщині (нині ця місцина стала північною околицею м. Кривий Ріг) у селянській родині. Туберкульоз ще зовсім молодими звів у могилу його батьків (батька — 26 років, а матір — 24-х), після чого хлопчик потрапив на виховання до дитячого ремісничого притулку в Катеринославі. З 1904 по 1908 рр. Олександр земським коштом навчається в Катеринославському реальному

училищі, а далі вступає на навчання до Санкт-Петербурзького лісового інституту. На першому курсі юнак бере участь у студентському страйку й невдовзі одержує повідомлення про виключення з інституту.

Доля дала О.І. Колесникову ще один шанс отримати вищу освіту: 1910 р. він знову став студентом — вступив до Ново-Олександрійського сільськогосподарського та лісового інституту поблизу м. Любліна у Царстві Польському. З початком світової війни інститут із Польщі був евакуйований до Харкова, де у 1915 р. Олександр Іванович отримав диплом і був залишений при кафедрі лісовпорядкування для підготовки до викладацької діяльності [6, арк. 1–4]. Колишня історія з виключенням із столичного вишу навчила нашого героя триматися подалі від політичних суперечок. Так що згодом у висновку комісії з атестації викладацького та технічного персоналу, яка розглядала справу молодого професора 15 жовтня 1923 р., відзначать: «Любить приспособоватися до існуючої влади, тому політична фізіономія невловима» [7].

Педагоги не помилилися, взявши завязтого випускника до аспірантури: вже у 1916 р. у журналі Міністерства землеробства «Сельское хозяйство и лесоводство», що виходив у Петрограді, була надрукована його велика стаття «Лесоводственное и финансовое значение белой акации в степном лесоразведении». Матеріали для цієї роботи молодий учений зібрав на рідній Катеринославщині, на Комісарівській дослідній ділянці Верхньодніпровського лісництва [8]. У 1918 р. Олександр Колесников був обраний асистентом, а у 1922 р. — професором кафедри «Державне лісове господарство та статистика». Теоретичний багаж, здобутий О.І. Колесниковим у дореволюційні роки, інтенсивно поповнювався завдяки його роботі на посадах інспектора-ревізора, а згодом — заступника начальника Всеукраїнського управління лісами Народного комісаріату землеробства України. «Дуже активний у веденні доручених йому справ», — сказано далі в характеристиці О.І. Колесникова. «Цікавиться новими течіями науки» [7]. Невдовзі до педагогічної та організаційної діяльності додалася й адміністративна. Протягом 20-х рр. він обіймає посади декана лісового факультету, проректора та ректора інституту, аж до перевodu в 1930 р. лісового факультету до Києва.

Наукова робота, яка розгорнулася на факультеті ще у 1924–25 рр., значно активізувалася завдяки створенню у

1927 р. під керівництвом професора Г.М. Висоцького науково-дослідної кафедри лісівництва. На цій кафедрі О.І. Колесников очолив секцію дендрології, повною мірою відновивши перервані громадянською війною дослідження. Як ерудований фахівець і авторитетний управлінець професор доклав неабиякої енергії до налагодження лісової дослідної справи в Україні та в СРСР загалом. Продовжуючи традиції докучаєвської наукової школи, у другій половині 20-рр. він став одним із провідних діячів цього напрямку лісівництва. І тому саме його було делеговано від України на I Міжнародний конгрес лісових дослідних станцій в Стокгольмі, де він виніс на розсуд колег змістовну доповідь «Про потребу вивчати питання лісової генетики та селекції по лісових дослідних станціях та про деякі наслідки у цій справі на Україні» [9]. У цій доповіді О.І. Колесников переконливо доводив безперечну ефективність використання наукового апарату генетики для виведення нових, досконаліших порід деревних культур, палко обстоював ідею створення міжнародної мережі лісових дослідних станцій «зі спільною програмою та єдиною методою роботи». Він навіть запропонував можливий план дій цієї асоціації. А в себе на Батьківщині вчений став справжнім піонером селекційної справи, досліджуючи зі своїми співробітниками питання самозапилення дерев [3, с. 94]. Того самого року вчений із науковими відрядженнями відвідав Данію, об'їхав Німеччину. У спілкуванні з іноземними колегами, як і в знайомстві з новітніми досягненнями світової науки, йому дуже допомагало чудове знання низки європейських мов (англійської, французької, німецької, польської) [6].

Наприкінці 20-х рр., коли в Радянському Союзі почалося розгортання процесу індустріалізації, невимірно зросла потреба в деревині. Серед лісівників виникла бурхлива дискусія стосовно принципів лісокористування. Жорсткій критиці були піддані фундаментальні принципи постійності, невиснажливості та безперервності користування лісом, розроблені класиком лісової науки Г.Ф. Морозовим і закладені в першу радянську лісовпорядну інструкцію 1926 р. його соратником М.М. Орловим. У 1929 р. начальник Центрального управління лісами Наркомзема СРСР М.Г. Здорик цинічно писав: «Поки ліс нам потрібен, ми його будемо рубати у розмірі нашої потреби, не зважаючи на жодні теоретичні судження» (тут і далі переклад — *Н.Т.*) [10, с. 393]. Ще відвертішим був у своєму виступі в

№10-му журналу «Більшовик» за 1932 р. нарком лісової промисловості СРСР Лобов: «Впровадження наукових принципів у практику лісового господарства неминуче призвело б до зриву завдань по розгортанню лісової промисловості, а тому потрібно викинути з вжитку лісову науку і всяких там Морозових та Орлових. Жодних розрахункових лісосік, рубати по потребі, не зважаючи на мудрування вчених-лісівників» [11]. Уся ця вакханалія носила назву «ідеологічної боротьби на лісовому фронті». Результатом такої «дискусії» став, фактично, розгром лісової науки, арешти та репресії всього керівництва «Головлісоохорони» при РНК СРСР та керівництва Наркомлеспрому. 5 грудня 1929 р. було прийнято «Положення про радянські лісові господарства — лісгоспи та ліспромгоспи». В Україні тоді відбулося об'єднання лісництв з лісозаготівельними органами, були утворені *радлісгоспи*, покликані «здійснювати всі виробничі процеси по лісопоновленню, піднесенню продукційності лісоставів і поліпшенню їхньої якості, лісозаготівлях, первісній обробці та переробці деревини» [12, с. 28]. Інтереси лісового господарства було підпорядковано інтересам лісової промисловості. Про це, зокрема, свідчить перелік наукових тем, над якими працював на початку 30-х щойно створений Науководслідний інститут лісового господарства і агролісомеліорації [13, с. 12–14, 17]. А ідеологічна кампанія проти захисників принципу безперервності лісокористування, яка докотилася й до Харкова, захопила у свої жорна групу провідних лісівників республіки. Серед тих, кому закидалася участь у «шкідницькій контрреволюційній організації», був і професор О. І. Колесников. Початок слідчій справі стосовно діячів Всеукраїнського управління лісами (ВУПЛ) було покладено 16 листопада 1929 р., коли органи ОДПУ–НКВС заарештували завідувача лісокультурним відділом цього управління професора В.Я. Гурського. За два наступні місяці за ґратами опинилася велика група авторитетних учених-лісівників, серед яких був і Олександр Колесников [14, с. 9]. Автор розгромної статті в четвертому номері «Українського лісовода» за 1930 р. І. Романівський стверджував: «Ця контрреволюційна група у лісовому господарстві, використовуючи свій стан на відповідальних посадах у ВУПЛі, ставила собі за завдання зберегти колишні поміщицькі лісові масиви» [15, с. 3]. А опублікована в тому самому числі журналу постанова президії Всеукраїнської профспілки сільськогосподарських та лісових робітників зажадала:

«найсуворішої кари групі шкідників-спеціалістів в сільському та лісовому господарстві» [16, с. 5–6]. У контрреволюційній діяльності був звинувачений навіть такий визнаний авторитет у лісівництві, як Г.М. Висоцький [17, с. 53]. Такий загрозливий перебіг подій, вірогідно, і змусив О.І. Колесникова — широко знаного й авторитетного лісівника — покинути звичну царину та шукати нове поле для застосування своїх фахових знань і досвіду. В цей час у центрі уваги господарських органів опинилася проблема озеленення швидко зростаючих населених міст країни. В січні 1930 р. у Ленінграді була проведена спеціальна нарада, присвячена цій темі [18, с. 19–21].

Отже, з початку 30-х рр. із властивими йому глибиною та розмахом Олександр Іванович береться за розв'язання проблем зеленого будівництва, підходячи до цього завдання комплексно. Так, одночасно він займається формуванням асортименту декоративних рослин, придатних для цілей озеленення, розробляє нові передові технології їх вирощування та необхідні для цього знаряддя (винахід розбірного металевого вазона для пересадки великих дерев, уперше успішно застосований на вулицях Харкова) [1, с. 9]. Свої ідеї стосовно озеленення міського середовища професор втілював у життя, працюючи над створенням генеральних планів багатьох міст України в Харківському інституті «Діпромiсто». За його участі проходили роботи з озеленення й укріплення схилів правого берега Дніпра в Києві, проектувалося зелене вбрання Тарасової Гори в Каневі, були складені проекти озеленення території Харківського тракторного заводу (ХТЗ) та селища тракторобудівників, під час підготовки до встановлення пам'ятника Кобзареві проводилася реконструкція саду ім. Шевченка в Харкові. Легендарні зимові сади першого в СРСР палацу піонерів, відкритого в Харкові 1935 р., теж завдячують своїм народження Олександрові Івановичу. Одним із важливих факторів успішної озеленувальної роботи професора стала його тісна співпраця в ці роки з Державним Никітським ботанічним садом, про що красномовно свідчить його 60-сторінкова стаття «Роль Никитського ботанічного саду в зеленому строїтєльствє СССР», що посідає чільне місце в книзі до 125-річчя цього славетного закладу [19, с. 17–78]. Нарешті, О.І. Колесников переймався підготовкою кадрів архітекторів-озеленювачів. У 1931 р. у Харківському художньому інституті він заснував паркобудівельний факультет, на якому очолив кафедру «Ботанічні основи паркового будівництва». Професор продовжував керувати фа-

культетом і в Харківському інституті інженерів комунального будівництва, куди той був переведений 1934 р.. Тут у передвоєнні роки він виховав цілу когорту архітекторів-озеленювачів та заклав основи наукової школи паркобудування. На початку Великої Вітчизняної у лавах Народного ополчення професор готував місто до оборонних боїв. А коли стала ясною неминучість відступу, професор організував евакуацію колективу цього ВНЗ на Кавказ, до адлерівського радгоспу «Південні культури», з яким в 30-і рр. зав'язав міцні творчі стосунки [5].

Працюючи у роки війни в Абхазькому науково-дослідному інституті лісового господарства та одночасно обіймаючи посаду заступника директора Никітського ботанічного саду з наукових питань під час перебування цієї установи в евакуації в м. Сухумі, видатний ботанік проводив дослідження та заготовку лікарських рослин для потреб фронту [2, с. 266]. Результати своїх досліджень узагальнив у працях «Ценные лекарственные растения Кавказа», «Дикорастущие лекарственные растения Абхазии и северных районов Черноморского побережья Кавказа», а також в брошурі, адресованій кримським партизанам, «Дикорастущие лекарственные съедобные и ядовитые растения горного Крыма» [20].

Подальша творча праця Олександра Івановича проходила вже за межами України та була пов'язана здебільшого з вивченням субтропічної рослинності. Відновити зруйноване війною зелене господарство міст і сіл СРСР — такою була найперша мета післявоєнних зелених архітекторів. О.І. Колесников бере участь в розробці плану відбудови м. Туапсе, консультує проекти відродження Сталінграда та Севастополя (в плані озеленення). У 1946–1949 рр. Олександр Іванович викладає декоративне садівництво в Московській сільськогосподарській академії ім. К.А. Тимирязєва і завідує там кафедрою, водночас, на запрошення інших сільськогосподарських вузів читаючи їхнім студентам лекції з цієї дисципліни (про це згадує колишній студент Харківського сільгоспінституту, професор Б.Ф. Остапенко). У повоєнні роки вчений готує до видання фундаментальний труд, багато ілюстровану власноруч зробленими фотографіями книгу «Архитектура парков Кавказа и Крыма» обсягом 25 друкованих аркушів [21].

Набутий у воєнні роки досвід вивчення лікарських рослин дав змогу професорові у той самий час, за дорученням Міністерства лісової промисловості, займатися виконанням урядової

постанови про будівництво експериментального колхіцинового заводу та засвоєння промислового виробництва колхіцину (алкалоїду рослинного походження, який зупиняє зріст живих тканин, сфери використання якого — протипухлинна терапія та генетичні дослідження). Одночасно Олександр Іванович керував колхіциною лабораторією Центрального науково-дослідного інституту лісової хімії. А після передачі цього заводу Міністерству охорони здоров'я РРФСР, у 1949–1950 рр. Олександр Іванович перейшов працювати до Московського аптечного науково-дослідного інституту, де став на чолі фітохімічної лабораторії в Москві та експериментальної бази (колхіцинового заводу) у Адлері. Застосуванню колхіцину задля одержання нових форм сільськогосподарських рослин була присвячена й остання наукова праця професора, що вийшла в Ленінграді у 1972 р. уже після смерті автора [22].

Першу половину 50-х рр. професор присвятив проектуванню парків у санаторіях Чорноморського узбережжя, працюючи в інституті «Діпрокомунбуд» Міністерства комунального господарства РРФСР. Усе нові й нові парки в Криму, Сочі, Грузії будуються за його проектами. З кінця 1956 р. О.І. Колесников очолив наукову роботу в Сочинській науково-дослідній станції субтропічного лісового та лісопаркового господарства Всесоюзного науково-дослідного інституту лісівництва та механізації лісового господарства, який розміщується безпосередньо на території славнозвісного Сочинського дендрарію. А у 1957–1958 рр. за його проектом створюється найбільший в СРСР дослідно-показовий дендропарк неподалік Тбілісі. На запрошення Словацької академії наук, Олександр Іванович двічі відвідав Чехословаччину з метою консультування Дендрологічного інституту та низки міст і курортів з питань озеленення та відродження цінних історичних парків [4].

У 60-і роки О.І. Колесников очолив наукову роботу Абхазької науково-дослідної лісової дослідної станції в м. Очамчирі. Предметом наукового дослідження та невпинної турботи професора в ці роки стала реліктова піцундська сосна та її унікальний гай на субтропічному місі Піцунда. Результатом стала не лише книга [4], а й нові посадки піцундської та спорідненої з нею ельдарської сосни на вулицях Тбілісі, Баку, Ашхабада, Душанбе та інших міст. Чудовим підсумком багаторічної наукової діяльності професора Олександра Колесникова можна вважати два перевидання (1960, 1974) його капітальної праці, що й нині є насті-

льною книгою творців зеленого довкілля, «Декоративна дендрологія», обсягом понад 90 друкованих аркушів. Не припиняв професор і роботу з підготовки молодих вчених, керуючи аспірантами з Росії, Грузії, Азербайджану. Пішов з життя професор О.І. Колесников у 1972 р.

У нашій публікації ми не претендуємо на будь-яку повноту розкриття всіх обставин життєвого та творчого шляху О.І. Колесникова, а лише сподіваємося, що постать невтомного шукача та будівничого приверне увагу дослідників історії вітчизняної науки.

У зборі інформації про О.І. Колесникова неоціненну допомогу авторові надали працівники Українського ордена «Знак Пошани» науково-дослідного інституту лісового господарства та агролісомеліорації ім. Г.М. Висоцького, Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва, НДІ гірського лісівництва та екології лісу в м. Сочі. Значний внесок в дослідження зробив ветеран українського лісівництва, професор, доктор сільськогосподарських наук Борис Федорович Остапенко. Всім їм автор висловлює щиро подяку.

1. *Колесников А.И.* Список научных трудов, проектных и производственных работ и изобретений. (К 70-летию со дня рождения и 45-летию научной и производственной деятельности). – Сочи, 1958. – 13 с.

2. Русские ботаники (Ботаники России – СССР). Биографо-библиографический словарь. – Т. 4. – М.: Изд-е Московского общества испытателей природы, 1952. – 654 с.

3. *Фурсенко И.Д.* Харьковский ордена Красного Знамени сельскохозяйственный институт имени В.В. Докучаева: Очерки истории. – К., 1968. – С.75, 86, 91.

4. *Колесников А.И.* Сосна Пицундская и близкие к ней виды. – М.: Лесбумиздат, 1963.

5. *Игнаткин А.И.* В годы грозных испытаний // Альманах музея. Выпуск «История Харьковской государственной академии городского хозяйства». 55-летию Победы в Великой Отечественной войне. – Х.: ХГАГХ, 2000. – 85 с.

6. Архів НДІ гірського лісівництва та екології лісу м. Сочі. Особова справа О.І. Колесникова. – Арк. 20–22.

7. ДАХО. – Ф. Р-1148. – Оп. 7. – Спр. 7. – Арк. 13.

8. *Колесников А.И.* Лесоводственное и финансовое значение белой акации в степном лесоразведении // Сельское хозяйство и лесоводство. – июнь 1916. – С. 196–234.

9. *Колесников О.И.* Про потребу вивчати питання лісової генетики та селекції по лісових досвідних станціях та про деякі наслідки у цій

справі на Україні // Резюме доповідей на Міжнародному конгресі з лісової досвідної справи в Стокгольмі 1929 р. – Х., 1929. – 44 с. – С.22–25.

10. *Редько Г.И., Редько Н.Г.* История лесного хозяйства в России. – Санкт-Петербург – Москва: МГУЛ, 2002. – 458 с.

11. *Фурдичко О.Л., Бондаренко В.Д.* Першопостаті українського лісівництва: Нариси лісової історії. – Львів: Біблос, 2000. – С. 31–32.

12. *Губа А.* На нові рейки // Український лісовод. – 1929. – № 14. – С. 27–31.

13. УкрНДЦЛГА / За ред. В.П. Ткача, В.Л. Мешкової. – Харків: 2005. – 216 с.

14. *Вакулук П.Г.* Лісівники – жертви тоталітарної системи. Лекція. – К.: Укрцентр кадрліс, 2004. – 40 с.

15. *Романівський І.* На боротьбу з контр-революційним шкідництвом // Український лісовод. – 1930. – №4. – С. 1–4.

16. Найсуворішої кари групі шкідників-спеціалістів в сільському та лісовому господарстві України. Постанова президії ВУКу СГЛР про шкідницьку організацією в сільському та лісовому господарстві України // Український лісовод. – 1930. – № 4.

17. *Логгинов Б.И.* Высоцкий и его наследие (К 125-летию со дня рождения) // Вісник аграрної науки. – 1991. – № 2.

18. *Скоробагатий О.* Садово-паркова нарада в Ленінграді // Український лісовод. – 1930. – № 3.

19. *Колесников В.И.* Роль Никитского ботанического сада в зелёном строительстве СССР // Никитский ботанический сад им. В.М. Молотова за 125 лет деятельности (1812–1937) Материалы V юбилейного пленума секции субтропических культур (Ялта, 25–27 октября 1938 г.) Под ред. Академика Н.И. Вавилова и канд. с.-х. наук И.А. Никитина. – М.: ВАСХНИЛ, 1939. – 192 с.

20. Архів Нікитського ботанічного саду – національного наукового центру. – Опис 3. Спр. 2. – Арк. 26.

21. *Колесников А.И.* Архитектура парков Кавказа и Крыма. – М.: Гос. архитектурное изд-во, 1949.

22. *Колесников А.И.* Колхицин и получение новых форм сельскохозяйственных растений. – Л.: Колос, 1972.

III. ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

УДК 929:792.07 (477)

Оксана Ятищук

Г.Ф. КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО ТА ХАРКІВСЬКИЙ ТЕАТР ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Висвітлено роль видатного українського письменника і драматурга, видавця і громадського діяча Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка (1778–1843) у становленні та розвитку харківського театру першої половини ХІХ ст., де народжувалися і починали своє сценічне життя його відомі комедії, що мали значний вплив на розвиток української драматургії та сценічного мистецтва. Стаття містить згадки про багатьох відомих і призабутих аматорів і професійних акторів, які стояли біля витоків українського театру.

The role of the outstanding writer and dramatist, publisher and public figure Grygoriy Fedorovych Kvitka-Osnov'yanenko (1778–1843) in the making and development of the Kharkiv Theatre of the first half of the XIX th century, where his well-known comedies that influenced greatly the development of the Ukrainian dramatic and stage art, were born and began their stage life is shown. The paper contains recollections of famous and a little forgotten amateurs and professional actors who were at the beginnings of Ukrainian Theatre.

Різномічне творче надбання Григорія Федоровича Квітки (29.11.1778–20.08.1843) завжди привертало пильну увагу літературознавців, істориків, діячів культури. Ще за його життя на сторінках петербурзьких та московських газет і журналів друкувалися численні, нерідко суперечливі, відгуки про його п'єси. У ХХ ст. творчий доробок письменника та драматурга досліджували передусім літературознавці І. Айзеншток, Є. Вербицька, М. Возняк, П. Волинський, О. Гончар, С. Зубакова, Н. Крутікова, П. Попов, М. Походзіло, Д. Чалий та ін., які, зокрема, розглядали і драматургію письменника [1–18].

Значно менше написано про нього, як театрального діяча [19–21]. Проте будь-який драматичний твір за своєю суттю передбачає сценічне втілення, а п'єси Г. Квітки-Основ'яненка — особливо. Лише сцена перетворює драматичні твори з компонентів літературного життя на явище театрального мистецтва, що має значний вплив на розвиток духовної культури.

З ім'ям Г.Ф. Квітки-Основ'яненка пов'язано чимало цікавих сторінок історії становлення та розвитку харківського театру у першій половині ХІХ ст., у заснуванні та діяльності якого він брав безпосередню участь. Тут народжувалися та починали

своє сценічне життя відомі комедії Григорія Квітки, що мали значний вплив на розвиток української драматургії та сценічного мистецтва.

Любов до театру в Григорія Федоровича виявилася ще в дитячі роки, коли він дивився вистави кріпацьких труп. Юнаком відвідував театральні вистави, що ставилися в Харкові. У родинному маєтку Квіток — с. Основі (нині — в межах Харкова) існував свій домашній аматорський театр, про який дізнаємося з листів Григорія Квітки, вперше надрукованих у праці П.М. Попова [15]. До цієї публікації про нього мимохідь згадував перший біограф Г.Ф. Квітки — Г.П. Данилевський [2, с. 182]. Саме завдяки цьому аматорському театрові заприятелювали Григорій Квітка та А. Владимировим, листи до якого засвідчують давню відданість Г. Квітки театральній справі. Він постійно піклувався про склад труп, розшукував і добирав акторів, був фактичним організатором майже всіх театральних починань у Харкові.

З кінця XVIII ст. панські домашні театри входили в моду. Свого часу їхню появу заохочувала Катерина II, гадаючи, що народ, який співає та танцює, злого не мислить. Поміщики заводили кріпацькі трупи та збиткувалися з домашніх акторів, як хотіли. Нерідко траплялося, що якогось «барона» чи «граффа» після вистави шмагали різками за будь-що.

Федір Квітка був далекий від такого. Він не змушував своїх селян розважати гостей. У театрі в Основі грали Григорій та його старший брат Андрій, сестри Парасковія, Лизавета, Марія, їхні друзі та сусіди, зокрема майбутній чоловік Марії Федорівни — Зарудний, а також чоловік Лизавети — Смирнитський. В аматорських виставах театру в Основі брав участь давній знайомий Квіток, харківський урядовець М.І. Шредер (на початку осіннього сезону 1808 р. грав Петрушку), який за кілька років стане директором міського професійного театру. З власного бажання у виставах брали участь кучер Лук'ян і маляр Пантелей.

Після від'їзду А. Владимірова до Острогорська, де він був справником, а згодом — повітовим суддею, та з відходом від театру А.Ф. Квітки (обіймав посади предводителя дворянства, потім сенатора, губернатора), домашній театр зазнав відчутних втрат. «Наш театр падає, — пише Г.Ф. Квітка до А. Владимірова в 1801 році, — не иметь нам уже таких хороших и усердных актеров, ни в казачестве, ни в гусарстве нету таких молодцов.

Ежели можно только, пожалуйста, собирайтесь к нам. И мы,

взвалья кулисы и все театральные приборы на сани, поедем по ярмаркам и по большим селам Христа славить» [23, с. 163].

Турбота про професійний рівень домашнього театру не полишала Г. Ф. Квітку й наступного року. У листі від 22 березня 1802 р. він знову благав А. Владимилова приїхати до Основи: «Теперь-то случай принятся бы опять за восстановление нашего театра, беднейшего паче всех театров. Ежели же ты не можешь, то поставляй на место свое молодого актера» [23, с. 164].

Участь Григорія Квітки в громадському житті, його демократизм і уміння контактувати з людьми зробили письменника популярним і бажаним у колі високоосвічених і культурних людей. Відомо, що він майстерно грав на фортепіано та флейті. Для кріпацького оркестру свого брата Андрія Квітки Григорій Федорович написав пісню мисливців, яка виконувалася на дванадцяти ріжках, на зразок кларнетів із клапанами, які сам він і сконструював [24].

Пробував Григорій Федорович свої сили і в композиції, складаючи твори для співу та інструментальні п'єси. Як згадували сучасники, для зустрічі російських військ, що поверталися з Парижа після війни з Наполеоном, він написав «Кадриль», у якій, окрім оркестру, брав участь також хор, де дівчата співали:

Милости просим, гости желанны,
Лавры пожавши, к нам отдохнуть.

Роком пізніше Г.Ф. Квітка написав марш, який теж засвідчив його музичну обдарованість. Складав він і пісні, окремі з яких набули популярності та поширилися згодом в народному побуті. До таких, за припущенням деяких дослідників, належить жартівлива пісня «Грицю, Грицю, до роботи», яка, ніби то має автобіографічний характер, особливо в рядках, де автор згадує про своє перебування в монастирі: [9, с. 117]

Пішов Гриць, зажурився,
Та й в ченці постригсь.

У збірці «Жартівливі пісні» із багатотомного видання «Українська народна творчість» наведено чималу кількість варіантів цієї пісні. У примітці О.І. Дей зазначає, що один із записів належить Г.Ф. Квітці-Основ'яненку. І далі: «Г.П. Данилевський в книзі «Основ'яненко» висунув твердження, що цю пісню склав Г. Квітка-Основ'яненко, доводячи це деякими його біографічни-

ми моментами. В. Науменко вважав, що Г. Квітка сприйняв цю пісню від народу і подоповнив деталями автобіографічного порядку від вірша «Пішов Гриць, зажурився» [25, с. 183].

Загалом Г.Ф. Квітка-Оснoв'яненко добре розумів музику, пісню, був прекрасно обізнаний із музичним побутом. Усе це не могло не позначитися на його творчості, особливо на комедіях і водевілях, де музика та співи відігравали важливу роль. «Талант Григорія Квітки, — писав Ю.Д. Луцький, — як автора та виконавця українських гумористичних оповідань, анекдотів, епіграм та віршів, вигадника-жартівника, танцюриста, музиканта, актора-аматора, а пізніше й учасника вистав професійного театру був широко відомий в місті. Всюди, де б не з'являвся Григорій Федорович, — на літературних вечорах, у домі дружини губернського прокурора Любникової, у анд'юнкта російської словесності університету Розумника-Гонорського, де збиралися любителі літератури та мистецтва, — всюди він був «душею товариства» [26, с. 18].

Окрім родинного театру Квіток, у Харкові був ще міський театр, заснований, за свідченням Григорія Квітки, 1790 р. [23, с. 90]. Підтвердження слів Григорія Федоровича про театральну виставу, яка відбулася в Харкові 29 вересня 1790 р., ми знаходимо в історика К.П. Шелкова [27]. Створена з ініціативи місцевого чиновництва трупа з двадцяти осіб давала вистави, що мали переважно характер розважальних видовищ. Так, під керівництвом «відставного дансера» (артист балету петербурзького театру) Іваницького ставилися балетні дивертисменти, в яких особливою популярністю користувалися виступи дочки місцевого маляра, котра так і увійшла в історію театру під ім'ям Малярівна. Молода танцівниця полонила глядачів привабливою зовнішністю, вправністю та легкістю в танцях.

Промовисті факти про перші кроки харківського театру знаходимо у нарисі «История театра в Харькове» (надруковано 1841 р.), присвяченому відкриттю нового приміщення театру Л.Ю. Млотковського. Як активний учасник театрального життя, Г.Ф. Квітка дає кваліфіковану характеристику виставам, визначним акторам і театральним трупам. Вистави й актори оцінюються письменником із позицій прибічника реалістичного сценічного мистецтва. Матеріали нарису «История театра в Харькове» широко використовуються й дотепер істориками театрального мистецтва.

Професійні трупи почали з'являтися в Україні вперше на-

прикінці XVIII ст. у зв'язку з поживленням міського життя. До міст з'їзджалися купці, тут відкривалися адміністративні установи з освіченими урядовцями, а на зиму прибували зі своїх маєтків поміщики — публіка з досить розвиненими культурними запитами. Завдяки цьому спорадично ненадовго формувалися театральні трупі аматорів, які об'єднувалися навколо двох-трьох заїжджих мандрівних акторів. Так було і в Харкові, де подібну трупу заклав актор, солдат-утікач Дмитро Москвичов. Та здебільшого трупу організовував якийсь антрепренер і вона існувала тривалий час. Суто українських труп майже не було, переважали польські або російські, бо грали вони переважно для панства — або польського, якого було чимало в Україні, особливо на Правобережжі, або російського чи зрусифікованого українського. Проте в складі цих труп було багато українців. Заради заробітку антрепренери часто ставили українські п'єси, бо на них охоче ходила широка публіка — дрібне панство та заможне міщанство.

Перші спроби організації театру в Харкові були нетривалі: після однієї або кількох вистав справа завмирала. Пояснюється це, насамперед, відсутністю більш-менш придатного приміщення та професійно зрілих кадрів виконавців і досвідчених керівників театральної справи. Проблема приміщення була розв'язана лише після 1789 р., коли з приїздом новопризначеного харківського губернатора Ф.І. Кишенського поживилося культурне життя міста. У Харківському університеті почали регулярно читатися наукові та мистецькі лекції, відбувалися симфонічні концерти. Назріла потреба в постійній трупі, і харківське дворянство вирішило заснувати професійний театр. Губернатор підтримав ініціативу місцевих чиновників, на кошти яких було переобладнано під театр залу з хорами в два яруси, де Катерина II у 1786 р. давала бал для дворянства, намісника та чиновників. «После того зала не была ничем занимаема. В ней-то устроили театр. Немного потребовалось, чтобы в готовой зале поставитъ сцену, на ней кулисы и расписать их. Мастеровые взяты были из губернской роты, приказано им, и они все сработали» [23, с. 91].

Театр відкрився, за словами Г. Ф. Квітки: «...в продолжение успешной ярмарки...» [23, с. 92], що відбувалася від першої Пречистої протягом 20 днів (із 15 серпня по 4 вересня старого стилю — з 28 серпня по 17 вересня нового стилю) [28, с. 137]. Рік відкриття театру не 1891, як вказує Ю.Д. Луцький у своїй праці «Драматургія Г.Ф. Квітки-Основ'яненка і театр»

[26, с. 9], а 1890. У «Репертуаре Русского и Пантеона всех европейских театров» знаходимо відомості, що театр був відкритий десь між 15-20 серпня 1790 р. прем'єрою комедії Я. Княжніна «Без обеда домой еду», що повністю підтверджують слова Григорія Квітки [29, с. 15]. На прохання губернатора акторами були: «молодые люди, служившие в канцеляриях, в чертежной, не окончившие еще курса наук в тогдашних училищах, объявили желание играть на театре без всякого вознаграждения, а единственно для удовольствия публики. А как не нашлось охотниц вступить в актрисы, то из них же способные занимали женские роли» [23, с. 92]. Частина цієї молоді свого часу навчалася в Москві чи Петербурзі та мала там можливість бачити вистави професійних театрів.

Цікаво та винахідливо було обладнано сцену. Відоме призвище першого українського «машиніста сцени» — це завзятий аматор, губернський механік Лука Семенович Захаржевський. За його ескізами та кресленнями була збудована сцена, зроблено кілька змін декорацій: павільйони бідної та багатой хат, інтер'єри міського будинку та палацу, розписано потрібні куліси. У цих декораціях ішли всі п'єси, незалежно від того, в яку епоху та в якій країні відбувалася дія. Підйомні механізми та система блоків, що давала можливість у ході вистави спускати дійових осіб із «неба» та робити «польоти», були нечуванним досягненням тогочасної театральної техніки.

Сцена в ті часи освітлювалася олійними каганцями, а змонтована Л.С. Захаржевським складна шарніроблочна система давала можливість поступово змінювати інтенсивність штучного освітлення, імітуючи схід і захід сонця і місяця, — все це справляло на публіку величезне емоційне враження.

Вистави давалися постійно по вівторках і п'ятницях із шостої вечора й до глибокої ночі. У великий піст грати вистави не дозволялося. Вхід до театру за невелику платню був можливий для всіх бажаючих. Оскільки друкарні у Харкові не було, про початок вистав повідомляла написана афіша, прикріплена до ліхтарного стовпа.

Великою популярністю у глядачів користувався Дмитро Москвичов, колишній сержант губернської роти з російського м. Орел. О. Казимиров у дослідженні «Український аматорський театр (дожовтневий період)» зазначав, що після оголошення державної жалоби у зв'язку зі смертю Катерини II: «...аматорські вистави поновилися у Харкові кількома роками пізніше, вже за

участю напівпрофесійних акторів — сержанта Дмитра Москвичова та його дружини. Ці вистави поклали початок міському професійному театрові» [30, с. 32]. Для багатьох харків'ян пам'ятним був дебют цього актора у п'єсі «Князь-трубочист, трубочист-князь» італійського автора А. Портогаллі. І не тільки завдяки його прекрасній грі, а й одному казусу, що трапився з ним на сцені.

На прем'єрі комедії у залі був губернатор Орловського намісництва, що знав особисто Дмитра Москвичова, який таємно залишив службу в Орловській губернії. «...заметив своего губернатора, он постигнул следствия за самовольную перемену службы, потерялся совсем и едва не убежал со сцены; но начальник его, сжался над ним и чтоб не лишит публики удовольствия, закричал ему: «Не робей, Дмитрий, не робей!.. Продолжай, не бойся ничего». И Дмитрий отправился и кончил пьесу к всеобщему удовольствию» [23, с. 93]. Того самого вечора губернатори підписали документи про переведення Дмитра Москвичова з орловської губернської роти до харківської. Після цього він приступив до постановки комічної опери російського драматурга Олександра Онисимовича Аблесимова «Мельник, колдун, обманщик и сват», яка спочатку йшла з музикою М.М. Соколовського, а з 1792 р. — із музичним оформленням Е.І. Фоміна. Ця комедія викликала дуже багато дискусій серед харків'ян і гостей міста. Обговорювали не тільки гру акторів, а й художнє оформлення сцени та її технічне забезпечення.

За якийсь час Дмитро Москвичов одружився з дочкою цигана, який постійно мешкав у Харкові. Так на сцені Харківського театру вперше з'явилася жінка — Лизавета Гаврилівна Москвичова, яка дебютувала в опері «Мельник». «Несколько дней перед таким необыкновенным событием только и речей было, что, наконец, явится на сцене «настоящая актриса», т.е. не мужчина в женском платье, а именно женщина» [23, с. 95]. Гра та спів Лизавети Гаврилівни викликали справжній фурор. «Рукоплескания, форо, не умолкали, кошельки с червонцами и рублевиками летели на сцену то справа, то слева...» [23, с. 95].

З 1795–96 рр. у Харкові утворилася справжня антреприза. Колишній придворний актор Трохим Константинов із невеликою трупною дістав дозвіл взяти театр на своє утримання. Колектив театру поповнився за рахунок привезених ним до Харкова виконавців. Професійне ядро його складалося тепер із шести акторів та трьох актрис.

Окрім тогочасних російських опер, на сцені харківського театру в 1795–1796 рр. ставили комедії «Тщеславный» Ф. Де-туша, «Наниха» М.-Ф. Вольтера, «Менехмы или близнецы» Ж.Ф. Реньяра в переробці В. Лукіна, «Преступник от игры, или Братом проданная сестра» Д. Єфім'єва, «Хвастун» Я. Княжніна, а також міщанську трагедію «Беверлей» (переробка трагедії Е. Мурата), після постановок якої виконавець головної ролі Трохим Константинов хворів по декілька днів від нервового напруження.

Репертуар театру складався за принципом «для розваги публіки», та й гра акторів, за свідченням Михайла Щепкіна, була: «спотвореною декламацією, бо слова вимовлялися якомога голосніше і майже кожне супроводжувалося жестами. Особливо в ролях коханців слова «любов», «пристрасть», «зрада» вигукувалися так голосно, наскільки вистачало сили. Коли актор закінчував монолог, після чого мав виходити, то в ті часи вважалося правилом піднімати праву руку вгору і так іти зі сцени» [30, с. 117].

Губернський чиновник Микола Іванович Шредер, який згодом став тамбовським віце-губернатором, взяв на себе керівництво харківським театром. Це тривало з 1808 р. приблизно до 1812 р.. Г. Ф. Квітка писав: «Один из служащих тогда у нас чиновников, зная общее желание и соглашався на просьбу общества, взял на себя заботы дать возможность странствующим артистам показать сценические свои дарования... По всей справедливости должно сказать, что этому чиновнику мы обязаны за новое основание у нас театра, послужившее к продолжению его и до настоящего времени» [23, с. 98, 99].

З часом на центральному майдані міста, навпроти дворянського зібрання, було збудовано нове приміщення театру. Ця дерев'яна будівля з просторою, глибокою сценою та містким залом із партером, амфітеатром, двома ярусами та галереєю отримала назву «Театр Шредера» та проіснувала до 1816 р.. Саме в цьому приміщенні дебютував Михайло Семенович Щепкін.

На початку осіннього сезону 1808 р. до складу членів дирекції театру було запрошено Григорія Федоровича Квітку. Можливо, це була ініціатива М.І. Шредера, який колись у домашньому театрі Квіток в Основі грав Петрушу, був добре знайомий із Григорієм Федоровичем і знав про його любов до театру. Г.Ф. Квітка сприйняв запрошення без особливого ентузіазму, хоч і вважав це за високу честь. Річ у тому, що родина Квіток у той час пере-

живала один із важких періодів: у сестри Парасковії Федорівни важко хворіла дочка. Марія Федорівна, народивши дочку, поховала чоловіка. Того самого року, по смерті чотирьох синів, брат — Андрій Федорович поховав дружину — Парасковію Миколаївну. У листі до А. Владимірова від 14 листопада 1808 р. Григорій Федорович писав: «Дирекция вновь устраивающегося в Харькове театра сделала мне честь приглашением в сочлены, но — не то время, не тот дух. Сижу себе с своими вдовцами и вдовами и горюю с ними, никуда не езжу, разве в театр, но не смотреть, а вспоминать приятнейшее прошедшее время, когда мы жили во всем значении этого слова» [23, с. 168].

Та Григорія Квітку не могла не хвилювати доля театру. Спостерігаючи погану гру приїжджих акторів, переважно поляків, Григорій Федорович звертався до А. Владимірова з проханням знайти для Харківського театру кращих акторів. На той час в Острогозьку розпався відомий театр поміщиків Тевяшових. «Я слышал, — пише він, — что тевяшовский театр рушился. Если есть порядочные актёры и актрисы, рекомендую им приехать сюда. Ежели понравится, директор, пополняя все убытки, примет их. Директор Шредер — бывший Петруша основанского театра. Мы и посредственным будем довольны, потому что между теперешними актёрами (приказными харьковскими) много дряни, а актрис и тем более» [23, с. 168–169].

І вже за три місяці, в лютому 1809 р., Григорій Квітка дякував друзів: «...за труды в проведовании об актёрах тевяшовских. Театрик у нас довольно порядочный; актёры худы, актрисы еще хуже; директор (Шредер) трудится; публика ропщет, почему так не играют, как на придворном (театре)... Я очень доволен собою, что отказался от чести быть директором, и теперь покоен» [23, с. 170]. Та спокій, на який так сподівався Григорій Квітка, був недовгим. Уже на початку 1812 р. він повідомляє: «Имею честь быть директором театра по общему и единодушному избранию. Хлопот полоно рот, один везде и во всём» [23, с. 171]. Директором харківського театру Григорій Федорович пробув недовго. Існування цього закладу перервала війна. «Наступило время думать не о театре» [23, с. 101]. Та цілком справедливо писав Іван Франко, що: «...хоча дирекція Квітки була дуже короткою, та, проте, театр ніколи не переставав його занімати» [31, с. 223].

Наступні два роки харківське театральне життя заповнювалося ярмарковими виставами польських, російських та україн-

ських аматорів, очолюваних російським актором і антрепенером Осипом Івановичем Калиновським. Тодішній харківський губернатор Іван Іванович Бахтін просив Григорія Квітку взяти на себе керівництво театром під час ярмарок. Знаючи скандальний характер акторів із трупи О.І. Калиновського, Григорій Федорович, давши згоду, повідомляв губернатора: «...принимаю на себя дирекцию над театром на всю сию ярмарку, и спрашивая при том позволения у Вашего превосходительства в случае какого-либо неповиновения со стороны актёров и явного между ними неурядства сложить с себя директорство и представить о том правительству. Сентябрь 26 дня 1814 года» [32, арк. 1]. На що губернатор видав харківському поліцмейстру ордер від 3 жовтня 1814 р. на підтвердження призначення Григорія Федоровича Квітки директором харківського театру та про перехід трупи О.І. Калиновського під його керівництво [33, арк. 2 (*друкується вперше*)].

1814 р. до трупи О. І. Калиновського приєднався вчитель танців Іван Федорович Штейн. Безкорислива любов до театру, талант організатора допомогли йому створити прекрасну професійну трупу, до складу якої входили М.С. Щепкін, І.Ф. Угаров, П.Е. Барсов, Т.Г. Пряжевська, та забезпечити сприятливі матеріальні умови для їхнього творчого зростання. З 1816 р. І. Ф. Штейн став антрепенером харківського театру, оскільки трупа О.І. Калиновського відокремилась від трупи І.Ф. Штейна та почала виступати самостійно у Калузі та Воронежі. Запросивши виконавців із Москви, з трупи Познякова, з кріпацьких театрів, з курського театру братів Барсових, із польської трупи А. Змієвського та інших, І.Ф. Штейн зумів створити справжній професійний колектив, що нараховував у своєму складі понад сорок акторів та актрис, двадцять осіб балету та прекрасний оркестр. Окрім цього, він набрав групу кріпацьких дітей, яких почав навчати «граціозності та позам», і вже за місяць давав із їхньою участю дивертисменти [26, с. 22]. «Здесь только что из ничего завёлся театр, — и уже очень хороший при нём балет!..» — писав у січні 1816 р. в редактованому Г.Ф. Квіткою журналі «Украинский вестник» літератор та любитель театру, ад'юнкт Харківського університету Є. Філомафітський, — «да вообрази себе здесь балет, и балет такой, на который можно смотреть с величайшим удовольствием... Всё сделано подленно неусыпными стараниями И.Ф. Штейна» [33, с. 116]. Улітку 1816 р. Іван Штейн збудував нове приміщення театру з трьома ярусами,

ложами, патрером і галереєю.

Григорій Федорович, тісно пов'язаний з трупкою І.Ф. Штейна, став на той час одним із найавторитетніших громадських діячів і керівників культурного життя Харкова. Він дбав про поліпшення репертуару театру та майстерності акторської гри. Відвідував усі нові вистави, брав участь у їхньому обговоренні. Як один із редакторів журналу «Украинский вестник», він впливав на театральне життя і зі сторінок преси. У статтях із питань літератури, естетики, театру та музики самого Г.Ф. Квітки та інших авторів, що друкувалися в цьому журналі, послідовно відстоювалися принципи реалізму, народності мистецтва. Григорій Квітка вважав, що театр, освіта, наука та друковане слово є важливим засобом у вихованні гуманізму. На виховну силу театру Григорій Квітка покладав великі надії. Та не тільки він.

Г.Ф. Квітка почувався щасливим, приймаючи у скромному будиночку в Основі знаменитого актора, який незабаром на весь світ уславив російське театральне мистецтво. Згодом у статті «Історія театру у Харкові» письменник висловлював своє захоплення силою таланту знаменитого актора: «Не во гнев некоторым сказать, его никто не наставлял и не учил: таланта, подобного Щепкину, нельзя произвести, он сам родится и часто бывает неизвестен своему хозяину — до времени. Мы все, невидившие далее провинциальных театров, в Щепкине начали понимать, что есть и каков должен быть актёр... так нам ли было учить его?» [23, с. 102].

Князь Микола Григорович Репнін, військовий губернатор Малоросії з 1816 до 1835 рр., меценат українського театру, який сприяв викупові М.С. Щепкіна з кріпацтва, під час неодноразових приїздів полтавської трупи до Харкова листовно просив Г.Ф. Квітку-Основ'яненка бути директором театру на період гастролей. У службовому повідомленні до харківського губернатора В. Муратова від 23 липня 1819 р. Григорій Квітка писав: «Репнин отношением своим поручает в непосредственное моё розположение Полтавский театр, имеющий прибыть в Харьков в первых числах августа для представлений по 1-е сентября. Посему покорнейше прошу Вашего превосходительства кому следует дать предписание об оказывании пособий со стороны полиции, так и о том, что по распоряжению моему положенный спектакль в пользу инвалидов имеет быть дан 12-го числа наступающего вследствие чего прилагаемую афи-

шу я покорнейше прошу дозволить напечатать и объявить по городу и, если можно, поелику еще позволит время, сделать ее известною в уездах губернии вашей» [36].

Навіть напередодні розпаду полтавської трупи у липні 1821 р. у листі до В. Муратова М. Г. Рєпнін писав, що, незважаючи на те, що полтавська трупа дещо змінилася, вона не втратила його покровительства. Час приїзду трупи до Харкова наближався, а по місту вже пройшли чутки, що полтавська трупа розвалилась, а власник харківського театру мав намір продати приміщення під магазин. В. Муратов вважав за потрібне повідомити про це Г.Ф. Квітку-Основ'яненка. За місяць, 5 серпня 1821 р., Григорій Квітка в листі до В. Муратова доповідав, що: «...труппа полтавских актеров прибыла в Харьков, и я по препоручению князя Николая Григорьевича испрашиваю позволения начать им свои представления по уважению ярмарочного времени, сего августа 7-го числа» [37].

З 1832 р. поряд із І.Ф. Штейном антрепренерською діяльністю займається актор і режисер Людвіг Юрійович Млотковський, який після Київського театру спочатку виступав у трупі Івана Штейна як хорист і актор, а 1833 р. очолив курську частину штейнівської трупи. У ній виступали видатні актори Карпо Соленик, М. Рібаков, К. Млотковський. У 1834–1843 рр. трупа Л.Ю. Млотковського виступала в Харкові.

Відомий своєю громадсько-благодійницькою діяльністю, Г.Ф. Квітка користується величезним авторитетом у трупі І.Ф. Штейна і Л.Ю. Млотковського. Він був тісно пов'язаний з театром, ходив на репетиції, брав найактивнішу участь у доборі репертуару, обговоренні нових п'єс. Усе це сформувало театральньо-естетичні погляди Григорія Квітки та визначило шлях до драматургії. Таким чином, перехід від «Писем...» до драматичного жанру був цілком закономірним. Своєрідність творчого сприйняття дійсності, гостре відчуття життєвих колізій, нарешті, невичерпна потреба творити добро — все те теж підводило його до цього вибору. Розуміння великої виховної сили театру примусило Г.Ф. Квітку написати чимало п'єс російською та українською мовами, а під кінець свого творчого шляху розповісти про історію зародження театру в Харкові в окремій статті.

Харківський театр першої половини ХІХ ст. — явище своєрідне як щодо репертуару, так і його національного характеру. Починаючи з першої постановки «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника», на його сцені безупинно розвивалося україн-

ське національне професійне театральне мистецтво. У 1831 р. Г.Ф. Квітка написав «Сватання на Гончарівці» — українську оперету, відмінну від західно-європейських зразків, із музикою етнографічного характеру та комедійно-побутовою основою.

Формування жанру українського водевілю й комедії починається з «Москаля-чарівника» І.П. Котляревського (1819), а у 1839 р. Г.Ф. Квітка створив водевіль «Бой-жінка». Довший час театрознавці вважали її одноактним водевілем, хоч у різних документах (афіші, відгуки, матеріали цензури тощо) зустрічаються різні визначення жанру: «опера-водевіль», «опера на одну дію», «водевіль-жарт» і т.п. «Бой-жінка» ставилася як одноактний водевіль — тобто, нескладна комедія, де спритна молодиця Настя, удаючи, що вона кохається з уланом Сумосводом (який насправді був її братом), добряче провчає свого ревнивого чоловіка Потапа.

Дослідник П.О. Лобас розшукав у науковій бібліотеці Казанського університету рукописну копію початкового варіанту комедії «Бой-жінки», на постановку якої одержано дозвіл цензури від 7 травня 1840 р. з такою анотацією: «Потап — дурний, ревнивий мужик, жінка його Настя — бой-баба. Вона хоче відучити його від ревнощів і для того перекопати його, що якщо захоче обдурити його, так йому нічим не врятуватися. При допомозі брата, відпущеного улана Сумасвода, вона морочить його цілий день і, нарешті, бідний Потап змушений обіцяти, що ніколи в житті не буде ревнувати жінки» [38]. Перші публікації цього твору в газеті «Южный край» [39] та в журналі «Киевская старина» [40] є нічим іншим, як скороченими варіантами авторського тексту триактної «малоросійської опери». Зі вступної статті М. Щугурова «Бой-жінка». Неизданное драматическое сочинение Г.Ф. Квитки», яка супроводила водевіль у «Киевской старине», дізнаємося, що рукопис цього твору, який вважався безслідно загубленим, до кінця 60-х рр. був у С.С. Гулака-Артемовського. Знаменитий співак і композитор одержав його від свого дядька — відомого письменника, близького приятеля Г. Ф. Квітки П.П. Гулака-Артемовського. Окремі виправлення та скорочення тексту дають підстави вважати цей рукопис одним із примірників, за яким п'єса йшла у Харкові, і який зберігає сліди роботи над вдосконаленням її тексту. Це підтверджує також текстологічний аналіз П.О. Лобаса, який зіставив різні варіанти цього твору [26, с. 77].

Г.Ф. Квітка, задумавши дати комедію без переваги співу й

танцю, написав водевіль «Шельменко-денщик» та драму «Щира любов». Водевіль займав провідне місце в репертуарі наступних десятиріч, давши добру творчу поживу таким блискучим комедійним акторам, як М.С. Щепкін та Карпо Соленик.

Карпо Соленик перший інтерпретував в п'єсах Г.Ф. Квітки ролі Стецька в «Сватанні на Гончарівці» та Шельменка. Він був коміком-буфінатом, хоч добре грав і ролі коханців у водевілях зі співом та молодих, веселих, моторних простаків. Серед тодішнього акторства Карпо Соленик вирізнявся надзвичайною інтелігентністю. Він здобув освіту у Віленському університеті, а на запрошення перейти на петербурзьку імператорську сцену відповів категоричною відмовою, мотивуючи це тим, що він українець, любить Україну і що йому шкода покинути її. Помер у 40 років від туберкульозу, будучи режисером харківського театру.

Саме від Михайла Щепкіна та Карпа Соленика починається правдиве відтворення образу української людини, зокрема селянина, при чому останній намагався подати цей образ зі середини, не задовольняючись зовнішнім малюнком.

Вищим досягненням драматургічної творчості Г.Ф. Квітки Основ'яненка є його п'єса «Сватання на Гончарівці». Національна своєрідність твору виявилась, насамперед, в його мові. Показавши за мету показати позитивних героїв з народу, правдиво змалювати життя та побут своїх земляків, Г.Ф. Квітка вперше написав п'єсу українською мовою, переконливо передаючи спосіб мислення персонажів. Особливо це відчувається в соковитих, живих діалогах, при відтворенні природних інтонацій, у характерних виявах поведінки представників різних суспільних верств, властивих для Харківщини початку ХІХ ст., особливостей мови. «Просили меня написать для театра оперу, — писал Григорій Федорович, — я собрал главных здешних характеров несколько, наполнил песнями, обрядами, и пошло дело в лад» [23, с. 217]. Між текстом автографа та друкованими виданнями є значні відмінності. Готуючи п'єсу до друку, письменник, зокрема, додав численні пісенні партії, скоротив та доопрацював цілу низку сцен. У зв'язку з цим змінювалося жанрове визначення твору: в автографі — «малороссийская комедия», а в друкованих виданнях — «малороссийская опера».

Уперше поставлена у Харкові влітку 1836 р. трупою Л.Ю. Млотковського, ця п'єса посіла чільне місце в репертуарі багатьох труп. Протягом 40-х років ХІХ ст. вона неодноразово ставилась у Києві, Чернігові, Одесі, Миколаєві, Таганрозі, Сім-

ферополі, Тифлісі та інших містах. У переробці І. Озаревича під назвою «Сватання, або Жених навіжений» п'єса у 1850 р. була поставлена аматорським гуртком у Коломиї. Організована на базі цього гуртка напівпрофесіональна група виступала з цією виставою і в інших містах Галичини. Газета «Зоря Галицька» писала: «В гарно устроєнім театрі відіграли любители драматичної штуки комедію-оперу «Сватання, або Жених навіжений». Стефанка навіженого вдатно відіграв д. Ляйтнер, цісарсько-королівський поручик полку охотників графа Сіромая, котрий удостоїв нас прийняти до себе дирекцію нашого театру. Чистий тенор д. Залуцький доказав, що може руська пісня. Панам Майер і Келлер вдячні ми за ласкаву службу в наших спектаклях. Дім був переповнений, а публіка зовсім вдоволена» [41, с. 137].

Дбаючи про поліпшення театрального репертуару, Г.Ф. Квітка запропонував провести конкурс на кращу комедію серед драматургів. Про це він писав у листі до Ф.О. Коні від 2 липня 1841 р.: «Человек сто, любителей театра...подписались бы по 25 рубл. ассигнациями и кликнули бы клич: кто, дескать, напишет русскую комедию такую и такую, тому, дескать, от этого общества выдано будет 1000 и/ли/ 1500 р... Учреждается комитет для рассмотрения из лиц понимающих дело /.../. В этот комитет доставляются сочинения по употребительной форме с девизами и проч. Комитет судит и рядит; не отыскивает изыснейшего, превосходного, вечно славного, но смотрит на время и обстоятельства, отличает лучшую из вступивших на суд. Присуждает и выдает премию и сверх того ходатайствует о представлении избранной комедии на театре с выгодами для автора, как узаконено» [23, с. 317]. Ця пропозиція Григорія Федоровича Квітки за життя письменника підтримки не знайшла.

Глибоке знання життя, побуту, звичаїв та мови різних верств населення, виразне й тонке змалювання характерів дійових осіб, майстерна побудова композиції, діалогів забезпечили п'єсам Г.Ф. Квітки-Основ'яненка успіх серед глядачів.

1. *Айзеншток І.* До соціології повістей Квітчиних / На 150 річчя народження письменника // Червоний Шлях. – Харків, 1928. – № 12. – С. 133–139.

2. *Айзеншток І.* К вопросу о литературных влияниях // Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук. – Т. XXIV. – Кн. 1. – Петроград, 1922. – С. 23–42.

3. *Вербицька Є.Г.* Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко. – Харків: Харківське обласне видавництво, 1957. – 132 с.

4. *Возняк М.* Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість. – К., Держлітвидав, 1946. – 94 с.
5. *Волинський П.* Квітка-Основ'яненко. Критико-бібліографічний нарис // Григорій Квітка-Основ'яненко. Вибрані твори. – К.: Держлітвидав, 1949.
6. *Волинський П.* Теоретична боротьба в українській літературі (Перша половина XIX ст.) – К.: Держлітвидав, 1959. – 441 с.
7. *Гончар О.* Новатор, гуманіст, сатирик // Дніпро. – 1968. – № 8. – С. 150–158.
8. *Гончар О.* Фольклорна атмосфера повісті «Маруся» // Радянське літературознавство. – 1968. – № 11. – С. 31–47.
9. *Гончар О.* Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість. – К.: Наукова думка, 1969. – 365 с.
10. *Зубков С. Г. Ф.* Квітка-Основ'яненко // Квітка-Основ'яненко Г. Вибрані твори. – К.: Держлітвидав України, 1964. – С. 3–16.
11. *Зубков С.* Невідоме про Квітку-Основ'яненка // Радянське літературознавство. – 1967. – № 1. – С. 46–56.
12. *Зубков С.* Перший класик української художньої прози // Квітка-Основ'яненко Гр. Твори. У 8-ми томах. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1968. – С. 5–43.
13. *Крутикова Н.* Выдающийся украинский писатель // Литературная газета. – 1953. – № 141.
14. *Крутикова Н.* Гоголь та українська література. – К.: Держлітвидав України, 1957. – С. 65–121.
15. *Попов П.* Невідомі листи Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. – К.: Наукова думка, 1966. – 52 с.
16. *Походзіло М. Г. Ф.* Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість. Посібник для вчителів. – К.: Радянська школа, 1968. – 140 с.
17. *Чалий Д.* Вплив реалізму Гоголя на творчість Квітки-Основ'яненка // Гоголь і українська література XIX ст. Збірник статей. – К.: Держлітвидав України, 1954. – С. 37–58.
18. *Чалий Д.* Становлення реалізму в українській літературі. Перша половина XIX ст. – К.: Держлітвидав України, 1956. – 421 с.
19. *Перепилиця П.* З історії українського водевілю // Український водевіль. – К.: Мистецтво, 1965. – С. 3–42.
20. *Каземиров О.* Український театр. (Дожовтневий період). – К.: Мистецтво, 1965. – 134 с.
21. *Кисіль О.* Український театр. Дослідження. – К.: Мистецтво, 1968. – 259 с.
22. *Данилевский Г.* Украинская старина. – Харьков: изд. Зеленского и Любарского, 1866. – 284 с.
23. *Квітка-Основ'яненко Гр.* Твори. У 8-ми томах. – К.: Дніпро, 1968. – Т. VII.
24. *Беликов С.* Биография Квитки-Основьяненко // Харьковские губернские ведомости. – 1878. – 18 ноября.

25. *Науменко В.* Григорий Федорович Квитка-Основьяненко (Биографический очерк) // Киевская старина. – 1893. – Т. XIII. – С. 155–189.
26. *Луцкий Ю.* Драматургія Г.Ф. Квітки-Основ'яненка і театр. – К.: Мистецтво, 1978. – 160 с.
27. *Щелков К.* Харьков, историко-статистический опыт. – Харьков: тип. Харьковского губернского правления, 1880. – 72 с.
28. *Багалій Д.* Історія Слобідської України. – Харків: Основа, 1990. – 256 с.
29. Репертуар Русского и Пантеон всех европейских театров. Материал для истории театра. – СПб., 1842. – С. 15–20.
30. *Щепкин М.* Записки. Письма. – М.: Искусство, 1952. – 371 с.
31. *Франко І.* Твори в 20-ти томах. – К.: Держлітвидав, 1955. – Т. 16. – Літературно-критичні статті. – 468 с.
32. ХДОА. – Ф. 3. – Оп. 23. – Спр. 433.
33. *Филомафитский Е.* Письма в Херсон // Украинский вестник. – 1816. – январь. – С. 109–129.
34. Украинский вестник. – 1819. – январь. – С. 12.
35. ХДОА. – Ф. 3. – Оп. 43. – Спр. 134. – Арк. 1.
36. ХДОА. – Ф. 3. – Оп. 39. – Спр. 121. – Арк. 1. Публікується вперше.
37. ХДОА. – Ф. 3. – Оп. 23. – Спр. зб. 132. – Арк. 4. Публікується вперше.
38. ЦДА у Петербурзі. – Ф. 780. – Оп. 1. – Спр. зб. 16. – Арк. 61.
39. Южный край – 1893. – №№ 4370, 4371.
40. Киевская старина. – 1893. – № 10. – С. 124–152.
41. Зоря Галицька. – 1850. – № 23. – С. 137.

**ВИДАТНІ ГРЕЦЬКІ ПІДПРИЄМЦІ В УКРАЇНІ У
XIX–НА ПОЧАТКУ XX СТ.: БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ**

Стаття присвячена з'ясуванню важливих для України біографічних аспектів діяльності грецьких підприємців в умовах Російської імперії в XIX–на початку XX ст. На основі значного фактичного матеріалу висвітлюється підприємницька діяльність грецьких купців в Україні. Подано аналіз наслідків і значення економічної діяльності грецької діаспори для розвитку українських земель.

The paper is devoted to making clear the biographical aspects of Greek businessmen's activity under the conditions of the Russian Empire in the XIX th–the beginning of the XX th century. On the basis of the considerable amount of factual material, the facts on the business activity of Greek merchants in Ukraine are presented. The analysis of the results and significance of the economic activity of the Greek Diaspora for the development of the Ukrainian lands is given.

На сучасному етапі розвитку суверенної незалежної України нагальним завданням є інтеграція до європейської спільноти та відродження історичних міжнародних зв'язків, які український народ мав і підтримував протягом багатьох століть. Щодо цього цікавим є дослідження україно-грецьких відносин, зокрема біографічних даних видатних діячів грецької діаспори в Україні. Слід зазначити, що інтерес до названої тематики виявився у вітчизняних та зарубіжних учених одразу після проголошення суверенітету України. Саме в цей період активізувалися дослідження з історії етносів, які мешкали та продовжують мешкати в нашій державі. Серед дослідників грецької громади в Україні, які чимало зусиль доклали до вивчення історії її формування та діяльності, окремих її представників, слід назвати Н. Терентьєву, О. Терентьєву, М. Дмитрієнко, О. Ясь, Є. Чернухіна [1–4]. Метою даної статті є висвітлення сторінок історії грецької громади в Україні, пов'язаних із діяльністю відомих грецьких купців: Т. Серафіно, А. Мавро, Д. Інглезі, А. Кумбарі, В. Яннополо, Д. Палеологу, Г. Маразлі, А. Раллі, Ф. Родоканакі, Севастополо, А. Хараджі та інших. Увагу зосереджено на найбільш значних постатях грецької діаспори, які займалися підприємницькою діяльністю.

Наприкінці XIX ст. спостерігався інтенсивний розвиток економіки півдня України. Одеський порт поступово ставав основним пунктом увезення та вивезення промислових товарів і сільськогосподарської продукції. Греки активно виступали в

ролі посередників між Росією та Західною Європою, а також окремими районами Азії, Африки й Америки. Так, в депеші американського віце-консула Джона Бучера, що була надіслана з Пірею 5 жовтня 1872 р. відзначалося, що відкрито нову лінію між Гавром і Одесою, що пролягла через Алжир, Мессину, Пірей, Смірну, Константинопіль і за допомогою якої здійснюватиметься пряме сполучення між Росією й Америкою [1, с. 202].

Одеські купці встановили торговельні відносини зі своїми співвітчизниками, які мешкали в різних районах Османської імперії. Завдяки їхній посередницькій діяльності в чорноморській торгівлі була створена розгалужена міжконтинентальна торговельна мережа. Одеса стала такими самими «морськими воротами», як Марсель у Франції або Гамбург у Німеччині. Грецьких торговців зерном, які мешкали в Одесі, називали «хлібними королями». Богатством і розмахом торговельних операцій особливо вирізнялися грецькі купці Т. Серафіно, А. Мавро, Д. Інлезі, А. Кумбарі, В. Яннопуло, Д. Палеолог. Найбільші торгові дома належали купцям Заріфі, Раллі, Родоканакі, Севастопуло, Папудовим. Відомо, що в середині XIX ст. родини Папудових і Родоканакі мали капітал у 2,5 млн. крб.. Кожна з одинадцяти найбагатших грецьких сімей — у 500 тис. крб., 10 сімей — від 100 тис. до 500 тис. крб. [5, с. 361].

Європейська морська торгівля традиційно була пов'язана з торговими домами іноземних купців у найбільших портах Європи, таких як Антверпен, Амстердам, Лондон, Марсель, Ліворно, Трієст, де було багато іноземних купців та існували грецькі громади. Структурно торгові дома склалися з підприємства, розташованого в одному з портів, та низки філій. Греки спиралися на вже існуючу розгалужену торговельну мережу, що охопила усю Європу, окремі регіони Азії й Африки. Так, у 1817 р. в Одесі було зареєстровано 65 купецьких фірм. Торгові грецькі дома в Одесі спиралися на центральні дома, що функціонували в портах Європи: на Мальті, у Генуї, Ліворно, Марселі, та мали зазвичай спільну з ними назву [6, с. 199]. Вони відіграли значну роль в економічному розвитку України.

Торгові дома об'єднували підприємства з виробництва товарів, їхнього продажу та надання транспортних послуг власними кораблями. Основним експортним товаром Одеського порту була пшениця. Її відправляли у Ліворно, Геную, Марсель, Трієст, Гібралтар, на Мальту, у Константинопіль, до Англії, Голландії, Бельгії, на Іонічні острови, до Греції й Австрії. Основним мето-

дом підприємців було проникнення на ринок виробників і споживачів. Висування керівного складу здійснювалося на основі родичання чи спільного походження. Керівники торгових домів належали до замкнутої групи підприємців, яка не втрачала етнічної самоідентифікації та негативно ставилася до змішаних шлюбів. Договірні стосунки, підкріплені вузами родинних зв'язків, нерідко виступали координатором торговельного обігу. Призначення співвітчизників або родичів на чільні посади філіалів торговельного підприємства забезпечувало тривалість діяльності торгових домів.

Серед відомих грецьких купців, які мешкали в Одесі у XIX ст. були родини: Інглезі, Калоеракі, Кумбарі, Манезі, Мавро, Раллі, Родонакі, Папахаджі, Папудови, Стаматі. Наприкінці століття їхня кількість збільшилася, серед купецької громади провідну роль почали відігравати Є. Ангеліді, Н. Арфано, В. Горголі, Л. Іоріні, М. Катаказі, Є. Кефелі, А. Кнері, М. Контаракі, Л.І. Курис, Н. Лазаріді, Я. Маразлі, Д. Маврокордато, П. Маврогені, К. Мангакі, Д. Марохуржі, В. Москулі, К. Палеолог, С. Пападімітру, А. Пефані, А. Паподопуло, М. Севостопуло, Н. Скордуялі, Д.Ф. Тавакі, А. Хадзопуло, І. Хіанакі, А. Хрістіні, І. Хурмузі, Є. Чакні та інші [1].

Одним із найвідоміших був торговий дім братів Раллі. П'ятеро братів народилися на о. Хіос: Янніс (1785–1859), Августіс (1792–1878), Пандія (1793–1865), Томас (1799–1858) і Евстратіос (1800–1884). Перший філіал цього торгового дому був відкритий у Ліворно братами Яннісом і Евстратіосом. Тут служив також 16-річний Лука Раллі. У 1818 р. брати Раллі відкрили філіал свого дому також і в Лондоні. В Одесу Янніс переїхав у 1822 р. Тут він одружився з Лучією Сторні. Янніс багато подорожував і був відомою та шанованою людиною в місті. У 1828 р. брати Раллі відкривають філіал власного торгового дому в Одесі і саме Яннісу доручають керівництво ним [7]. Активна комерційна діяльність і успіхи у підприємстві сприяли тому, що в 1832 р. Янніса Раллі було обрано консулом Сполучених штатів Америки в Одесі. У листуванні англійських дипломатів неодноразово вказувалося на освіченість грецького купця щодо торговельних оборудок. У своїх звітах він ставив до відома американських підприємців дані про ціни та номенклатуру товарів внутрішнього ринку Росії. В 1835 р. Янніс Раллі подав клопотання про надання йому російського підданства та

зарахування до купецької гільдії. Того самого року клопотання було задоволене [7].

У 1837 р. філіали «Раллі-Лондон» і «Раллі-Аргентина» відкрили відділення в Криму під назвою «Ралліс-Ангелатос». У 1849 р. Кримське відділення стає філіалом торгового дому в Константинополі. Загалом, у ХІХ ст. брати Раллі мали відділення в Манчестері (Евратіос Раллі), Лондоні (Пандія Раллі), Константинополі (Томас Раллі), Марселі (Августіс Раллі), Одесі (Янніс Раллі) [8].

Основним принципом роботи філіалів була точність у доставці товарів. Вони торгували бавовною, спеціями, шкірою, вовною, цукром, металами, хлібом, жирами. Обсяги торгових угод були значними. Так, обіг внутрішньої торгівлі лише А. Раллі склав у 1853 р. близько 2 млн. крб.. У Янніса Раллі та Лучії Сторні був син Стефанос, який одружився в Одесі з Еленою Яннопулу. Випадкова смерть дружини залишила сиротами двох дітей подружжя, Янніса (1843–1870) і Олександра (1844–1874). Стефанос одружився вдруге з французенкою Марі Епіте, з якою в нього було семеро дітей. Продовжуючи справу батька, Стефанос дещо змінив напрямок комерційної діяльності торгового дому та від торгівлі зерном і промисловими виробами перейшов до торгівлі металевими виробами. Він, як і його батько, користувався повагою серед мешканців міста і був обраний громадським радником, почесним мировим суддею та мав інші поважні посади у органах управління Одеси. Його син Петро служив офіцером у царській гвардії. В 1895 р. родина вирішила виділити фінансові кошти для запровадження в Новоросійському університеті стипендії імені Петра Степановича Раллі [9].

Дочка останнього Лизавета вийшла заміж за державного радника і сенатора князя Олексія Лобанова-Ростовцева. Лише одна з дочок — Лукія, продовжувала традиції власників торгових домів і вийшла заміж за Ахіллея Кумбарі, нащадка багатой грецької родини. Приклад змішаних сімей Раллі свідчить, що деякі нащадки грецьких родів поступово відходили від свого коріння та входили до дворянського стану Російської імперії. Після смерті Стефаноса його справу продовжив у 1901 р. син Павло. Він народився в Одесі у 1852 р., закінчив Новоросійський університет, був одружений із росіянкою родом із Сизрані Катериною Юрійовною та мав дочку Магдалену. Павло Раллі був великим землевласником, мав будинки та цукровий завод. Він також був президентом Одеського процентного банку та членом

Правління Одеського Облікового банку. Родина відома була благодійною діяльністю. У своєму маєтку на Поділлі Павло Раллі постійно запроваджував нові методи господарювання, організував лікарню для робітників, матеріально підтримував молодь, яка мала музичні здібності. Після смерті Павла Раллі у 1911 р. припинив своє існування одеський філіал торгового дому Раллі. Єдина його сестра Елені померла в 1923 р. в Одесі [10, с. 258].

Відомою в Одесі була також родина Родоканакі, вихідців із о. Хіос. У 1819 р. голова родини Еммануїл відкрив торгові домівки в Смирні, Константинополі й Одесі. Головний філіал торгового дому Родоканакі, основним напрямком діяльності якого був вивіз зерна, був у Константинополі. Грецький купець направив свого сина Федора до Одеси та доручив йому керівництво філіалом. Брати Родоканакі ввозили до України вироби європейської промисловості, меблі, тканини, папір, а отримували через Одеський філіал зерно, тваринний жир, льон, вовну та інші продукти сільського господарства. У 1828 р. Федір Родоканакі одружився з Аріетою — донькою хіоського купця Хоми Галати. У 1834 р. грецьким урядом Федора Родоканакі призначено послом в Одесі. Це призначення зміцнило суспільне становище Ф. Родоканакі. З середини ХІХ ст. Федір Родоканакі стає власником суден і пароплавів. Основними маршрутами їхнього пересування були країни Західної Європи. В 1843 р. купець першої гільдії отримав звання комерційного радника [11].

Ф. Родоканакі користувався довірою з боку царського уряду. Одесити обрали Федора Родоканакі почесним громадянином Одеси за внесок у розвиток міста. У 1881 р. йому було надано ділянку землі поблизу Потапівського молу. Тут йому дозволили розташувати залізний пакгауз 8-9 сажнів заввишки та 3 сажні завширшки. Морські перевезення та зберігання товарів у порту відразу почали давати прибуток і вже за два роки було засноване велике пароплавання «Брати Родоканакі». Такі пароплави, як «Теодор Р.» (ємністю 246 тонн), «Євген Р.» (ємністю 353 тонни) та «Віра» (ємністю 532 тонни) були зареєстровані в Одесі та ходили під російським прапором [12].

Діти Федора Родоканакі продовжували традиції хіоських купців. Ефігінія вийшла заміж за одеського грецького купця Падью, сина Михайла Агелостоса й Аргетіс Петрококкіну та поїхала з чоловіком до Марселю. Аріадна вийшла заміж за одеського купця Миколу Маврокордато, а Марія — за племінника Еммануїла Родоканакі. Єдиний син Перікліс народився у

1841 р. в Одесі та працював разом із батьком. Їм належали десять великих одеських підприємств, серед яких були млин, текстильна та шкіряна фабрики, пивоварня, фабрика з пошиву одягу, винні заводи та завод шампанських вин. Слід відзначити, що комерційні прибутки Родоканакі збільшувалися за рахунок промислових інвестицій [13].

Після смерті Федора Родоканакі у 1882 р. у володіння майном вступив Перикліс. У заповіті була висловлена воля, щоб син одружився з гречанкою з купецької родини, та він обрав собі за дружину Велиславу Борецьку, вдову офіцера. Спадок Перікліса Родоканакі був величезним. Лише в Бесарабії він володів 41 тис. гектарів землі. Справи йшли успішно й Одеський торговий дім мав свої філіали в Севастополі та Ростові-на-Дону. Періклісу Родоканакі було надано титул спадкового дворянина, та грецький купець не мав дітей і не міг передати свій спадок нащадкам, як було передбачено у заповіті його батька. Після його смерті у 1899 р. філіал торгового дому Родоканакі припинив своє існування в Одесі.

26 липня 1831 р. у мешканця Одеси купця 1-ї гільдії Григорія Івановича Маразлі та його дружини Зої Федорівни народився син Григорій. Хрещеним батьком новонародженого був брат Зої Дмитро Федорович Маразлі. Григорій навчався у приватному пансіонаті Кнарі, а в 1850 р. закінчив юридичний відділ Рішельєвського ліцею [14].

Трудову діяльність юнак розпочав на Кавказі, де служив чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторові. По смерті батька в 1851 р. Г.Г. Маразлі став продовжувачем сімейної справи, яка була пов'язана з торгівлею. Після завершення Кримської війни він став вкладати гроші у власність і промисловість. Так, у книзі реєстрації податків за 1873 р. було зазначено, що Г.Г. Маразлі володів більше, ніж 12-ма маєтками. Він успішно поєднував комерційну діяльність із участю у міському управлінні: був гласним міської Думи, старшиною власників будинків, членом міської управи, а у 1873 р. був обраний заступником міського голови [15].

Іншим важливим торговельним центром, де зосередилися грецькі купці, було місто Маріуполь, яке з кінця XVIII ст. стало місцем, де зішлись сухопутні та морські торгові шляхи. Щорічно в місті проводилися 4 ярмарки, куди звозилися товари з різних регіонів України, Росії, Криму. Основним товаром на ярмарках була риба та продукти її переробки. Місто відігра-

вало важливу роль у зовнішній торгівлі Російської держави. Основним предметом експорту була пшениця «арнаутка». Закуплену на маріупольських ярмарках рибу везли через усю Україну до Польщі та Молдавії, а пшеницю, ячмінь та інші зернові культури відправляли через маріупольський порт на іноземних купецьких судах до Греції, Туреччини, Італії та балканських держав. Основними предметами імпорту були грецькі вина, ізюм і сухі фрукти з Османської імперії [16, с. 165].

Особливе значення для міста відігравала торгівля зерновим хлібом, яку зосередили у своїх руках іноземні, в основному, італійські купці. Поступово з приазовського ринку їх почали витіснити російські та місцеві комерсанти [1, с.165]. Так, в середині ХІХ ст. у Маріуполі були відкриті великі торгові дома, що належали грецьким купцям Ф. Родоканакі, А. Палеологу, Д. Петрікокіно й А. Хараджаєву [7, с. 312].

Родоначальником династії маріупольських купців Хараджаєвих був Антон Костянтинович Хараджа, який прибув до Маріуполя разом із іншими греками з Кримського ханства у 1778–1780 рр.. А.К. Хараджа мав родину та був досить багатою людиною в Криму. Та у Маріуполі він втратив багатство, був записаний у міщани та невдовзі помер. Сини А.К. Хараджі були підприємливішими і, нагромадивши капітал, поновилися у купецькому стані. Найуспішнішим у торгових справах був Давид Антонович. А його син Олександр Давидович Хараджаєв відкрив торгову контору, що займалася скуповуванням зерна в навколишніх селах і продажем його за кордоном. Для розширення торгових зв'язків О.Д. Хараджаєв придбав більше десятка невеликих парусних суден і пароплавів. Зростанню капіталу родини сприяло нове піднесення морської торгівлі на Чорному й Азовському морях після завершення Кримської війни. В цей час через Маріупольський порт щорічно вивозилися великі партії пшениці, ячменю, суремного та лляного насіння та інших товарів, вартість яких у 60-х роках складала близько 5 млн. крб. [16].

Син Олександра Хараджаєва, Давід Олександрович розвивав справу батька й швидко досяг успіхів у всіх сферах діяльності. Ним було організовано хлібну контору, що діяла в сусідніх Олександрівському та Бахмутському повітах, де були створені закупівельно-насіпні пункти. Для зберігання великих партій зерна в новому Маріупольському порту у 1889 р. Д.А. Хараджаєв побудував великі склади. У 1910 р. у зв'язку з розширенням хлібної торгівлі в Маріуполі було відкрито това-

рну біржу та купці обрали Д.А. Хараджаєва головою біржевого комітету і головою його арбітражної комісії.

Д.А. Хараджаєв як найбільший експортер зерна з краю був представником Маріуполя на різних з'їздах і нарадах із хлібної торгівлі та входив до складу повітового та губернського комітетів із потреб сільського господарства [16].

Зберігся перелік суден, що належали родині Хараджаєвих [16].

№ п/п	Назва	Тип	Порт приписки	Власник
1.	«Агіос Георгіос»	Шхуна	Маріуполь	О. Хараджаєв
2.	«Анастасія»	Гулета	Маріуполь	Д.О. Хараджаєв
3.	«Далмат»	Шхуна	Маріуполь	Д.О. Хараджаєв
4.	«Десна»	Шхуна	Миколаєв	Д.О. Хараджаєв
5.	«Єлизавета»	Шхуна	Темрюк	Д.О. Хараджаєв
6.	«Меридіан»	Трембак	Маріуполь	Д.О. Хараджаєв
7.	«Мілі Мімбелі»	Шхуна	Маріуполь	О. Хараджаєв
8.	«Свята Надія»	Бот	Маріуполь	О. Хараджаєв
9.	«Святий Миколай»	Шхуна	Маріуполь	О. Хараджаєв
10.	«Слов'янка»	Шхуна	Маріуполь	Д.О. Хараджаєв
11.	«Вдалий»	Трамбак	Маріуполь	Д.О. Хараджаєв
12.	«Цетінве»	Баржа	Маріуполь	Д.О. Хараджаєв
13.	«Олександр»	Буксир	Маріуполь	Д.О. Хараджаєв
14.	«Інженер Авдаков»	Товарний пароплав	Маріуполь	Нащадки О.Д. Хараджаєва

Інший грецький купець Купа в 60-х р. ХІХ ст. був звичайним службовцем торгового дому Севасопуло в Одесі, а наприкінці ХІХ ст. став власником одного з найбільш миколаївських торгових домів. Представники родини Купа опинилися в Росії в середині ХІХ ст. у час значних змін у світовій хлібній торгівлі. Більшість їхніх співвітчизників під тиском украї несприятливих змін згортала свою торгову діяльність на півдні України. В період дворічного ембарго, накладеного Росією під час Кримської війни (1853–1856 рр.), країни Європи змушені були шукати нові джерела постачання зерна. Тимчасові поставки з Єгипту, Іспанії, Туреччини не могли задовольнити їхні потреби. Тривав пошук експортера, рівного Росії за можливостями.

Після завершення громадянської війни 1861–1865 рр. і початку так званої «першої сільськогосподарської революції в

Америці», США досягли небувалого прогресу у виробництві зернових. Зростання темпів виробництва за рахунок його механізації, зменшення вартості сільськогосподарського виробництва дали змогу США суттєво знижувати ціни на своє зерно. Американська пшениця була не лише дешевою, а й сортовою — кращої якості, ніж із Росії. Морські перевезення з Америки до Європи здійснювалися гігантськими вітрильниками-кліперами. Маючи велику місткість, вони були зручним і дешевим транспортом для насипних вантажів. З 1840 до 1887 рр., коли обсяг виробленої сільськогосподарської продукції в Росії подвоївся, в США він збільшився в 4 рази: обсяг сільськогосподарського виробництва Росії збільшився з 248 млн. англ. лір до 543 млн. лір, в той час, як в США — з 184 млн. до 776 млн. лір [16, с. 171].

Вихід американської пшениці на ринки Європи був одним із чинників, що призвели до значних змін у складі південноукраїнських фірм-експортерів пшениці. Після Кримської війни кількість грецьких торгових домів тут поступово зменшувалася. Окремі грецькі історики вважають, що цьому сприяла позиція керівництва європейських підрозділів родинних підприємств. Із зменшенням прибутків діяльність філій грецьких міжнародних домів у Південній Україні згорталася, або припинялися статутні норми економічних відносин між структурними одиницями підприємства: інколи проводилася реорганізація, в інших випадках філії відокремлювалися від головного підприємства. Так, майже одночасно торгові дома Стефана Раллі, Федора Родоканакі та Олександра Заріфі перестають функціонувати як гілки одноіменних міжнародних підприємств. Між іншим, керівники цих філій, купці 1-ї гільдії, залишаються на Півдні України. Проте їхня комерційна діяльність після реорганізації вже не залежить від родинного багатодільного підприємства.

Окрім того, у 70-х рр. XIX ст. спробу зруйнувати грецьку монополію в експорті зерна на Півдні України роблять єврейські комерсанти. Міцніють і збільшують обороти єврейські торгові дома Рафаловичів, Ефрустів тощо, тоді як грецькі «колови» експортної торгівлі зерном починають згортати свою діяльність у портах Чорного моря. В Одесі, де панування греків в експорті зернових тривало понад півстоліття, на зменшення прибутків від хлібної торгівлі грецькі негоціанти відреагували по-різному. Деякі згорнули діяльність підприємств (торговий дім «Брати Раллі»), інші змінили спеціалізацію, почали вкладати капітал у нові галузі промисловості та банківську справу

(Ф. Родоканакі). Але значна частина грецьких підприємств, не зважаючи на втрату позицій у галузі, не припинила експортну торгівлю зерном у місті (Вучина, Мавро, Папудов, Склавіс та інші). Так, торговий дім Мавро, що протягом кількох десятиріч входив до десятки найбільших одеських фірм-експортерів, у 1886 р. займав лише 17 місце.

Значна частка торгових домів із тих, що залишилась у хлібній експортній торгівлі, в останній третині XIX ст. перемістилась до Миколаєва (Зігомала, Склаву, Севастопуло, Скараманга, Купа та інші). На гроші, зароблені в Україні зусиллями братів Купа у 1882 р. у м. Пірей було засновано родинне підприємство «Механічні майстерні Ахілеас С. Купа та брати» [16, с. 175].

Таким чином, огляд життєвого шляху найвидатніших грецьких родин минулого доводить, що грецькі підприємці відігравали велику роль у розвитку зовнішньої торгівлі України та Росії. Саме вони задавали тон у внутрішній і зовнішній торгівлі та завдяки їхнім зусиллям зміцнювалися традиційні економічні зв'язки України з іншими країнами світу та Грецією зокрема. Видатні вихідці з Еллади Д. Хараджаєв, О. Родоканакі, Г. Маразлі та інші допомагали українцям налагодити торгівлю та передавали власний досвід ведення справ. Грецькі купці були також і діяльними меценатами та активно займалися благодійністю.

1. *Терентьєва Н.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). – К.: Аквілон-Пресс, 1999. – 350 с.

2. *Терентьєва О.* Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність (кінець XVIII – середина XIX ст.). – К., 2003.

3. *Дмитрієнко М., Литвин В., Ясь О.* Греки на теренах України. – К., 2000.

4. *Чернухін Є.* Ніжинське грецьке братство: джерела та історіографія. – К., 1998.

5. *Браун Ф.* О внешней торговле Новороссийского края. – Б.м.р.в. – С. 361.

6. *Парадисопулос С.* Коммерческая деятельность греков Одессы в XIX в. // Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. – Т. 1. – Ч. 1. – Маріуполь, 1999. – С. 199.

7. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 4. – Оп. 11. – Спр. 980. – Арк. 20. – С. 20.

8. Harlaftis Gelina. A History of Greek-Owned Shipping. London-New-York, 1996. Plate 1.

9. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 8. – Спр. 57.

10. *Herlihy Patricia.* Odessa: A history. 1794–1914. Harvard Ukrai-

nian Research Institute., 1986. P.258–259.

11. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 1 а. – Спр. 411. – Арк. 4. – С. 4

12. ДАОО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 1. – С. 1.

13. ДАОО. – Спр. 388. – Арк. 17. – С. 17.

14. *Михневич И.* Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1812 по 1857 г. – Одесса, 1857. – С. 112.

15. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1875 г. – Ч. II. – СПб., 1875. – С. 286.

16. Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні ХУІІ-ХІХ ст. Історико-біографічні нариси. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2001. – 340 с.

17. Г. Мариуполь и его окрестности. Отчёт об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии. – Мариуполь: Изд-во Почётного попечителя Д.А. Хараджаева, 1892. – С. 309, 312.

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО**

Висвітлено життєвий шлях і багатогранну наукову та громадсько-політичну діяльність одного з видатних провідників українського національно-визвольного руху першої половини ХХ ст. Володимира Старосольського (1878–1942), його роль у розвитку та пропаганді української національної ідеї та утвердженні національно-патріотичної свідомості народу. У дослідженні широко використано документи Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, Державного архіву Львівської області, відділів рукописів та україніки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України, бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, а також Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

The life and many-sided scientific and social and political activity of one of the prominent conductors of the national liberation movement in the first half of the XX th century Volodymyr Starosolsky (1878-1942) is described; his role in the development and propagation of the Ukrainain national idea and strengthening the national and patriotic consciousness of the citizens is shown. In the study are widely used the documents of the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv, the State Archives of Lviv Region, the Department of manuscripts and Ukrainian historical and cultural documents of Lviv V.Stefanyk scientific library of the National Academy of Sciences of Ukraine, the library of Lviv I.Franko National University and the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.

Сучасний суспільно-політичний і культурний розвиток неминуче загострює увагу фахівців до українського відродження кінця ХІХ–першої половини ХХ ст. як найбільше спорідненого з національним ренесансом нашого часу. Характерною прикметою новітньої доби стала нагальна потреба у поверненні із забуття імен людей, які творили й утверджували українську культуру, науку, національну свідомість і творча спадщина яких має надзвичайно важливе значення для сьогодення.

У цьому зв'язку актуальності набуває й вивчення життя та багатогранної діяльності однієї з визначних особистостей кінця ХІХ–першої половини ХХ ст. — ученого та громадсько-політичного діяча Володимира Старосольського (1878–1942).

Окремі питання його громадської та наукової діяльності висвітлено у працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених (І. Кедрин, В. Качмар, В. Левицький, У. Старосольська). Проте вони не ставилися дослідниками з тим ступенем конкретності, який би давав змогу загалом простежити багатогранну діяльність В. Старосольського. Існує потреба комплексного вивчен-

ня всієї багатоаспектної наукової та громадсько-політичної діяльності В. Старосольського як видатного діяча українського руху, з'ясування його ролі у формуванні національної свідомості українського народу та в пропаганді української національної ідеї, а також у аналізі впливу його спадщини на національне самоусвідомлення широких мас українського суспільства, а отже — в осмисленні місця В. Старосольського у національно-культурній історії України, чим, власне, і зумовлена актуальність започаткованого дослідження.

Зазначені завдання спонукають та пошуку та вивчення відповідної джерельної бази. В основному це документи та матеріали, що зберігаються в державних архівах України. Основний масив документів знайдено нами у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові, Державному архіві Львівської області, у відділах рукописів та україніки Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України, бібліотеці Львівського національного університету імені І.Я. Франка. Це природно, оскільки В. Старосольський переважно частину життя прожив у Львові, а тому більшість документів, що стосуються його наукової та громадсько-політичної діяльності, зберігаються саме тут. Важливе місце у дослідженні відіграють також документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

Особовий архів В. Старосольського пережив лихоліття війни та післявоєнного періоду і зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові як фонд № 360. Він охоплює біографічні матеріали, документи службової, суспільно-політичної та творчої діяльності, документи членів родини, фотографії.

Постать професора В. Старосольського досі не знайшла широкого висвітлення у вітчизняній історіографії. За радянських часів його було затавровано, як «націоналіста» і «фашиста», а отже — замовчувано. Тому не дивно, що переважна більшість публікацій вийшла за кордоном, на еміграції. Особливий інтерес становлять спогади про нього сучасників, зокрема М. Антонович-Рудницької [1], В. Качмара [2], а також замітки у еміграційній пресі І. Кедрина [3], К. Олесницької [4]. У 1990 р. вийшов 210-й том Записок НТШ, повністю присвячений В. Старосольському, автором і упорядником якого є його дочка Уляна. До книжки окрім основної праці вченого «Теорія нації» також включено біографію Володимира Старосольського, його

наукову розвідку «Національний і соціальний момент в українській історії», бібліографію праць, окремі промови, листи, а також статті про нього.

Народився В. Старосольський 8 січня 1878 р. в м. Ярославі (тепер — Польща) у сім'ї бурмістра. Початкову освіту здобув у місцевій гімназії. Вищу юридичну — у Краківському, Львівському та Віденському університетах. У 1903 р. захистив докторську дисертацію з права. Стажувався у Берлінському (1905–1906), Грацькому (1907) та Гайдельберзькому (1907–1908, 1911–1912) університетах.

На формування його політичного світогляду та становлення як політика вирішальний вплив мали студентські роки, активна участь в українському студентському русі в Галичині, що перебувала під владою Австро-Угорської монархії. Ще під час навчання у Віденському університеті, В. Старосольський став членом студентського товариства «Січ», а з 26 березня по 4 вересня 1899 р. навіть очолював його. Проте, справжнє піднесення активності В. Старосольського громадсько-політичному житті починається із поверненням до Львова. Злам XIX–XX ст. цікавий закінченням так званої «ери священників» і початком «ери професорів і адвокатів» в українському рухові: на перші ролі виходить молода генерація інтелігенції, радикалізується студентство. Саме воно актуалізує в молодіжному середовищі національну ідею як ідею боротьби за державну незалежність і соборність України. Молодий В. Старосольський вважав, що студентство є не стільки професійним, скільки віковим феноменом і покладав на нього великі надії у поступі української нації до історичного самовиявлення. Першим кроком до цього мали стати відмова від стихійності та перехід до організованих форм роботи. Загалом же, такий потяг до організованості в усьому є визначальною рисою світогляду В. Старосольського. Восени 1898 р. він, як стверджує у своїх мемуарах Лонгин Цегельський, ініціює створення молодіжної організації «Молода Україна» [5, с. 70].

За своїм змістом «Молода Україна» була ідеологічним рухом молоді, яка вірила в ідею вільної, самостійної, соборної Української Держави і готова була служити цій ідеї. Формально організація не мала легальної основи, не проводила виборів управи, не фіксувала членів. Територіально вона охоплювала Галичину та Буковину, а її лави, до яких входили навіть учні середніх шкіл, налічували близько тисячі осіб. Очолював «Молоду Україну» провід — «Комітет Десяти», директиви котрого

виконувалися точно та без протестів. Цей «Комітет Десяти» складався з членів п'ятих політичних партій, і В. Старосольський у ньому був представником соціал-демократів.

Головним друкованим органом організації був дуже популярний серед української молоді місячник «Молода Україна», що виходив протягом 1900–1902 рр.. Його редактором і видавцем вважався М. Залітач, хоча найчастіше авторами редакційних статей були Володимир Старосольський і Лонгин Цегельський, за участю котрих побачило світ 33 числа цього видання. Як свідчить аналіз тогочасних публікацій В. Старосольського, українська національна ідея в його розумінні мала широкий соціально-політичний зміст, її атрибутами були не лише національна державність, а й політична та національна свобода, демократія і соціальна справедливість. Без сумніву, цьому сприяло захоплення В. Старосольського популярними серед молоді соціал-демократичними ідеями, а також науковий інтерес до національної проблематики, що згодом оформилося у власну науково обгрунтовану теорію нації [6, с. 136].

В. Старосольський у діяльності «Молодої України» розвиває ще один аспект національної ідеї — соборництво. Особливо це помітно в прагненні В. Старосольського дістати статті для журналу з Наддніпрянської України. Здійснення цього задуму відбувалося як на легальних, так і на конспіративних засадах. Так, через адвоката Миколу Шухевича, дядька своєї нареченої Дарії, він дістав брошуру Миколи Міхновського «Самостійна Україна», видав її у Львові, а потім переслав наклад на Наддніпрянщину. Також ним були налагодженні зв'язки із Лесею Українкою, котра стала однією із дописувачів «Молодої України». Головним партнером на Наддніпрянщині була «Револьюційна Українська Партія» (РУП), із членами якої були налагоджені регулярні зв'язки. Конспірація при цьому була така, що навіть «Комітет Десяти» у повному складі не був поінформований про людей і шляхи цього підпільного спілкування. Лонгин Цегельський називає чотирьох утаємничених: себе, С. Горука, В. Темницького та В. Старосольського [5, с. 79].

Протягом 1899–1902 рр. В. Старосольський із товаришами провів цілу низку масових студентських віч із вимогами утворення «самостійної української держави в етнографічних границях». Важливо наголосити, що саме на «вічах усіх українських студентів Австро-Угорщини», скликаних 13 липня 1899 р. і 14 липня 1900 р. Оргкомітетом, до складу якого входив і В. Ста-

росольський, було вперше офіційно висунуто вимогу створення українського університету у Львові [7, с. 31]. Як відзначав В. Гнатюк провідними для В. Старосольського на той час були дві ідеї: «не лишатися позаду в культурному поході людскости...», «по силам своїм докинути щось до суми культурних добутків людства...», та «рідний університет є... конечним кроком по дорозі до нашого ідеалу, яким є Україна ірредента».

Організація «Молода Україна» ввійшла в історію українського національного руху насамперед завдяки двом проведеним нею акціям, ініціатором котрих виступав В. Старосольський. Йдеться про сецесію українських студентів Львівського Університету в 1901–1902 рр. та селянський страйк 1902 р.

Сецесія 1901–1902 рр. означувалася зокрема як протест проти покарання університетською владою студентів, які організували віча за створення українського університету, та загалом була виступом проти шовіністичної політики австрійської влади. У наслідок цієї акції, широко підтриманої українським громадянством, майже півтисячі українських студентів покинуло Львівський університет і пішли навчатися до інших університетів Австрії. Сецесія була неоднозначно сприйнята в українському середовищі. Дехто вважав, що це — «втеча з поля бою без бою» і тому акція була неуспішною. В. Старосольський належав до іншого табору. На його думку, якщо «бій» зводиться до протестів (навіть із бійкою) та маніфестацій тільки на місці, у Львові, то він не матиме успіху, це буде тупцювання на місці, повторення попередніх помилок. Проблема українського університету залишалася б лише локальною, східногалицькою. Сецесія стала широкою пропагандою справи українського університету та всієї української проблематики загалом далеко поза межами Галичини, в усій Австро-Угорщині, а то й за кордоном.

Володимир Янів уже з перспективи півстоліття твердив: «сецесія... спричинилася до пропаганди української справи й мала найбільше позитивне значення для створення настрою солідарності; цей настрій був початком багатой традиції боротьби за українське високе шкільництво» [8, с. 50]. А сучасні дослідники О. Жерноклеєв та І. Райківський вважають, що акція не досягла очікуваного ефекту, однак сприяла усвідомленню студентством неможливості домогтися бажаних змін власними силами, у відриві від боротьби всієї української спільноти за національні права, показала необхідність включення молоді в цю боротьбу, зокрема й у складі існуючих політич-

них партій [6, с. 136]. Додамо, що дана акція сприяла усвідомленню лідерами молоді власної сили, що дало їй змогу при входженні у політичне життя Галичини не загубитися в тіні старшого покоління, а активно відстоювати власні значно радикальніші погляди.

Інша громадська акція «Молодої України», в якій В. Старосольський брав активну участь, — великий селянський страйк проти визиску селян великими польськими землевласниками в 1902 р.. Володимир був одним із чотирьох референтів цієї справи на студентському вічі в липні 1902 р. у Львові. Ці страйки мали мати не тільки соціально-економічний характер, а й були матеріальною відплатою полякам за їхню протидію в справі українського університету. Студенти, зокрема ті, які поверталися з сецесії, роз'їхалися по селах із пропагандою. Цей історичний і перший успішний страйк, який охопив біля 200 тисяч селян Галичини, був також першим масовим страйком у Європі [8, с. 50].

У 1903 р. «Молода Україна» перестала діяти у своїй звичній формі. Однією з причин цього став відхід В. Старосольського від справ, спричинений здобуттям ним наукового ступеня доктора права, а отже перехід до інших форм діяльності. Насамперед, він розпочинає роботу в Українській соціал-демократичній партії Галичини та Буковини, і поступово стає одним із найактивніших її членів. Особливо сильними його позиції були серед молодого покоління соціал-демократів, котре свою платформу означило як посилення національного компоненту в ідеології УСДП і вихід української соціал-демократії з під впливу польської.

Певна індиферентність соціал-демократичної доктрини до національного питання відома, однак, молоде покоління усвідомлювало цю слабину, насамперед зважаючи на реалії польсько-українських відносин. Ігнорування поляками настроїв і позицій української громади відбивалося саме в національній сфері, а тому розвиток ідеології соціал-демократів у польському фарватері не відповідав поточним потребам нації. Молодь, яка швидше інтуїтивно посилила національне звучання в УСДП, як згодом виявилось, вірно вловила основну тенденцію європейської соціал-демократії перед початком I світової війни — підтримку власних національних урядів, а не класових інтересів [9, с. 88; 6, с. 140].

В. Старосольський був послідовним у відмежуванні від польської соціал-демократії. Така його позиція зумовлювалася

зокрема рішенням польських есдеків у січні 1907 р. зняти з виборчої кампанії одного із «старих» лідерів УСДП і одночасно активного члена ППСД М. Ганкевича, що призвело до внутрішньої консолідації в середині УСДП й опору полякам. Значну роль у цьому відіграв В. Старосольський. Як представник «молодих» він взяв участь у переговорах із лідерами «старих» (Т. Меленем, І. Возняком), що відбулися у січні 1907 р. Згідно досягнутої угоди В. Старосольський увійшов до складу редакції головного органу партії — газети «Воля». На наступній конференції 17–18 лютого 1907 р. було навіть вперше поставлено питання про необхідність роботи серед міського робітництва, яке ППСД розглядала як сферу винятково свого впливу [6, с. 138].

Варто відзначити, що партійна робота в цей період не стала для В. Старосольського визначальною. Паралельно він активно стажується в провідних університетах — Берлінському (1905–1906), Грацькому (1907) та Гайдельберзькому (1907–1908, 1911–1912), займається адвокатською практикою. Найвідоміший процес цього часу за його участю — справа про вбивство намісника Галичини графа А. Потоцького українським соціал-демократом М. Січинським. Вміле ведення справи дало змогу замінити смертний вирок двадцятирічним ув'язненням [6, с. 138].

Незалежницькі погляди В. Старосольського чи не найповніше розкрилися напередодні I світової війни. Ще 7 грудня 1912 р. у Львові відбулася міжпартійна нарада найвизначніших галицьких діячів, у якій від УСДП взяли участь Ю. Бачинський, М. Ганкевич та В. Старосольський. Саме вони висунули ідею боротьби за незалежну Україну, хоча у випадку збройного конфлікту з Російською імперією все галицьке суспільство має стати на бік Австрії.

Відповідно до цих рішень УСДП взяла участь у організації стрілецького руху. У воєнно-історичному нарисі «Історія січових стрільців» В. Кучабський відзначав, що початки українського стрілецтва варто шукати в Галичині у 1912 р., коли там спостерігався розквіт української національно-військової думки [10, с. 15]. Погоджуючись із цим лише частково, ми б децю віддалили в часі нижню межу до початку ХХ ст.. Безпосередньо формуванню військово-патріотичного світогляду галичан передували ідеї потреби організованості політизованого національного руху та розгортання спортивного руху, які виявилися складовими компонентами для формування стрілецької ідеології. Можна з упевненістю твердити, що якби вони в часі не

передували розвиткові національно-військової думки, то її практична реалізація значно затрималася б. Залишаючи осторонь питання впливу спортивних товариств, що не є предметом нашої статті, звернемо увагу на опосередковану роль «Молодої України» в цьому процесі.

Д-р Степан Ріпецький у своїй книзі «Українське Січове Стрілецтво» стверджує, що: «...майже всі... провідні члени «Молодої України» це — або майбутні визначні Українські Січові Стрільці в Першій світовій війні (М. Галуцинський, В. Старосольський, С. Горук, Т. Мелень), або організатори і провідники довоєнного стрілецького руху (В. Старосольський, С. Горук, В. Гуркевич, Т. Мелень), або члени Української Боевої Управи (В. Темницький, В. Старосольський, В. Гуркевич), або передові члени Головної, а пізніше Загальної Української Ради (С. Баран, Л. Цегельський, В. Темницький, В. Старосольський, Т. Мелень), або співробітники Союзу Визволення України (Л. Ганкевич, Л. Цегельський, В. Темницький, Т. Мелень)» [11, с. 54–55]. Як бачимо, саме достатньо зміцніле колишнє студентство стає рушійною силою для переходу галицького суспільства на значно вищий щабель власної організації.

В. Старосольський був не лише одним із ідеологів стрілецького руху, а й його активним учасником. Дуже цікаву його характеристику подає І. Кедрин: «Це була виїмкова і насправді дуже рідкозустрічна комбінація прикмет тіла і духа, що зосередилась в одній особі: високий, статний, з подовгастим худим обличчям аристократа і таким же аристократичним спокоєм та манерами, — тип ученого, проте з тонким почуттям гумору і при всьому нахилі до студій далеко не відлюдок, — Богом обдарований промовець, естет і гуманіст, здавалось би — кабінетна людина, проте ідеолог Українського Січового Стрілецтва, — соціяліст, але ворог марксизму й ворог всякого екстремізму та сектанства, рідкісна поява, рідкісна індивідуальність. Такий був професор, доктор Володимир Старосольський» [3, с. 389].

Вважаємо, що В. Старосольський був типовим представником свідомого українства, котре змагаючись за власні ідеали та відчувуючи постійну потребу в людях, здатних до самопожертви, поєднувало в собі часом протилежні риси. Це був тип надзвичайно діяльних людей, що обрали активний варіант боротьби за національну державність.

В. Старосольський став першим головою першої стрілецької організації «Січові стрільці», що виникла у Львові 18 березня

1913 р.. Згодом це товариство як і решта схожих організацій влилися в легіон Українських Січових Стрільців. Як чільний представник УСДП В. Старосольський увійшов до складу Головної Української Ради та Української Бойової Управи і протягом 1915–1918 рр. був постійним відпорудчиком УБУ при легіоні УСС, став одним із його політичних провідників та ідеологів.

Роль В. Старосольського особливо зросла в 1917 р., коли внаслідок падіння Російської імперії на Наддніпрянщині розпочалися державотворчі процеси під керівництвом Української Центральної Ради. У стрілецькому середовищі виникли дискусії щодо подальшої долі легіону, які мотивувалися тим, що на Наддніпрянщині виникла Українська держава, яку необхідно підтримати. Натомість військова боротьба на боці Австрії, яка не виявляє жодних симпатій до української справи, позбавлена як ідейного, так і реального змісту. 26 травня 1917 р. у Коші відбулася розширена нарада за участю усіх стрілецьких формацій, яку провів Д. Вітовський. Більшість виступила за саморозпуск легіону. Та позиція меншості, яку відстоювали Н. Гірняк та В. Старосольський, що полягала у необхідності збереження легіону через непевне становище в Галичині, примусила більшість відкласти рішення до з'ясування позиції політичного проводу.

24–25 липня 1917 р. у Відні під головуванням Ю. Романчука відбулася нарада за участю українських парламентських послів і членів Палати Панів, членів Української Бойової управи, делегатів від УСС (одним із них був В. Старосольський) та представників політичних партій, на котрій розглядалося дане питання. Було прийняте рішення про збереження січового стрілецтва, тим самим відвернуто чергову загрозу саморозпуску [9, с. 73–75].

Активну позицію зайняв В. Старосольський і після розпаду Австрійської імперії. Коли 19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада висловилася за збереження зв'язків із Австрією, В. Старосольський, солідарний із настроями стрілецтва писав: «Настрій стрілецтва, старшини і мужви (рядовиків — прим.) — супроти рішення 18 і 19.10 (жовтня — Ю.Д.) був просто бунтарський. Усі домагалися проголошення з'єднання з Великою Україною». 24 жовтня 1918 р. на зборі старшини у Чернівцях було однозначно висловлено, що безпосередньою метою національних змагань є соборна, вільна, самостійна Україна [9, с. 89]. Втім, уже на початку листопада 1918 р.

В. Старосольський потрапив до польського полону та був інтернований у табір для військовополонених під Краковом.

Звільнившись завдяки міжнародному Червоному Хрестові в жовтні 1919 р., В. Старосольський відразу вступає у боротьбу за українську державність. Він став заступником міністра закордонних справ в уряді УНР І. Мазепи, сформованому в серпні 1919 р.

Після поразки Української революції 1917–1920 рр. В. Старосольський на деякий час відійшов від активної партійно-політичної роботи. Живучи за кордоном, він займався науковою та викладацькою діяльністю, зокрема був серед ініціаторів заснування в 1921 р. Українського вільного університету (УВУ) в екзилі, створеного з метою сприяння розвитку вільної української науки та вищої школи поза впливами панівних на Україні окупаційних режимів. Протягом одного семестру УВУ працював у Відні, наприкінці 1921 р. переніс свою роботу до Праги, де містився центр української еміграції.

Переїзд університету до Чехо-Словацької Республіки став можливим, зокрема, завдяки підтримці В. Старосольського, який працював продеканом правничого факультету і мав зв'язки з оточенням президента Т. Масарика [12]. Отримавши фінансове забезпечення від чехословацького уряду, УВУ незабаром перетворився на один з найбільших центрів українського наукового життя. Водночас В. Старосольський працював із 1922 р. професором права в Українській господарській академії в Подєбрадах, заснованій також при фінансовій допомозі урядових структур Чехо-Словаччини.

Повернення до Львова у 1928 р. ознаменувалося відновленням адвокатської практики. Його знайомства і зв'язки були надзвичайно широкі. Він був радником, арбітром, людиною, з думкою якої рахувалися. В деяких питаннях В. Старосольський виступав консультантом митрополита А. Шептицького. У 1928 р. В. Старосольський став членом Варшавської адвокатської палати та перебував у її складі до 1939 р., що дало йому змогу брати активну участь у тогочасних судових процесах.

Повернення В. Старосольського фактично співпало з активізацією українського націоналістичного руху в Галичині під проводом УВО і ОУН. Терористичні методи цих організацій викликали відповідну реакцію з польського боку. Відповідно виникла потреба у кваліфікованому захисті багатьох молодих українців. В. Старосольський, відгукнувшись на прохання

Є. Коновальця, опинився в числі тих адвокатів, які безкорисно взяли за цю важку справу. Безумовно, що на таке рішення вплинула виразна антипольська позиція В. Старосольського. Не поділяючи політичної позиції молодих націоналістів (В. Старосольський часто опонував Д. Донцову в націоналістичних питаннях, а також був членом соціал-демократичної партії), він захищав їх як активних представників української нації.

Правозахисна діяльність В. Старосольського охоплювала така сфери: 1) адвокатська — у політичних процесах над членами УВО, ОУН, українськими політичними діячами; 2) адвокатська — у кримінальних процесах над українськими селянами, установами (соціальний і національний аспекти); 3) правова — у захисті прав політичних в'язнів під час перебування їх в ув'язненні [13, с. 376–377].

Прихід радянської влади в Західну Україну у вересні 1939 р. кардинально змінив життя сім'ї Старосольських, яка стала, як і мільйони інших невинних людей, жертвою партійно-тоталітарної системи. В. Старосольський чомусь не емігрував, хоча, безперечно, знав про сталінські репресії в Радянській Україні. Деякий час він працював на посаді професора Львівського університету, але вже наприкінці грудня 1939 р. був заарештований і невдовзі відправлений на заслання до Маріїнська [14, с. 129], де і помер 25 лютого 1942 р. Його дружину Дарію та дітей після арешту в квітні 1940 р. було вивезено до Казахстану.

Отже, ми можемо з упевненістю сказати, що діяльність Володимира Старосольського стала вагомим етапом в історії української самосвідомості, прикладом дальшого злету української науки і культури, національної духовності, що дало поштовх для відродження та розбудови української державності у новітній час історії України.

1. Антонович-Рудницька М. До мозаїки портрету... (Невеличкий спогад про Володимира Старосольського) // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 376–377.

2. Качмар В. Незрівняний оборонець українських політичних в'язнів // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 360–369.

3. Кедрин І. Володимир Старосольський (У 100-річчя народин) // Свобода. – 28.01.1978 р.

4. Олесницька К. Та вічна буде пам'ять про тебе (Д-р Володимир Старосольський) // Свобода. – 16 лютого 1943 р.

5. Цегельський Л. «Молода Україна» – історичний спомин // Ка-

лендар «Провидіння». – Філядельфія, 1948.

6. *Жерноклеєв О., Райківський І.* Володимир Старосольський: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Людина і політика. – № 5. – 2003. – С. 135–150.

7. *Жерноклеєв О.С.* Національна ідея “Молодої України” (1900–1903) // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 31.

8. «Молода Україна» // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 45–51.

9. *Кресіна І.* Свідомість і воля – основа нації // Розбудова держави. – № 1–2. – 1998. – С. 85–92.

10. Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 347 с.

11. За долю робітничого стану // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 52–55.

12. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Перевид. в Україні. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 3419.

13. *Огородник Т.* Правозахисна і громадсько-політична діяльність В. Старосольського (1929–1931 рр.) (за матеріалами газети «Діло») // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 375–393.

14. *Старосольська У.* «Ave Caesar, Morituri Te Salutant» // Володимир Старосольський. 1878–1942. – Записки НТШ. – Т. 210. – С. 129.

**КИЇВСЬКА ФІЛІЯ МУЗИЧНОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ М.Д. ЛЕОНТОВИЧА ЯК ОБ'ЄКТ
БІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

Висвітлено діяльність центрального осередку провідної музично-громадської організації України 20-х рр. ХХ ст. — Київської філії Музичного товариства імені М.Д. Леонтовича. На основі вивчення архівних документів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зроблено спробу реконструювання його персоналогічного феномену. Вперше введено до наукового обігу невідомі, біографічно анотовані імена активних діячів Київського та Білоцерківського осередків МТЛ.

The activity of the central cell of the outstanding musical public organization of Ukraine in the 1920s — the Kyiv branch of the Musical Society named after M.D. Leontovych is examined. On the basis of study of the archive documents of the Manuscript Institute of V.I. Vernadsky National Library of Ukraine an attempt is made to reconstruct his personological phenomenon. For the first time the unknown biographically annotated names of the active participants of the Kyiv and Bila Tserkva cells of the Musical Society named after M.D. Leontovych have been introduced into scientific circulation.

1 лютого 2006 р. виповнилося 85 років від дня заснування всеукраїнської громадської організації — Музичного товариства імені М.Д. Леонтовича (далі — МТЛ), що сформувалося на основі Комітету вшанування пам'яті М. Леонтовича — видатного українського композитора, який трагічно загинув у ніч на 23 січня 1921 р. у батьківському домі в селі Марківці, що на Вінничині [1]. 1 грудня 2007 р. музична спільнота святкувала 130-річчя від дня народження М.Д. Леонтовича.

Обидві дати спонукали до активізації вивчення як життєвого та творчого шляху видатного діяча української культури, його мистецької спадщини, так і історії Музичного товариства, названого його ім'ям, як провідної музично-громадської організації, що була важливим виявом консолідації національних творчих сил у виборюванні нового Українського Відродження.

Гуртування у мистецькі об'єднання фахівців, спільних за професією, світосприйняттям і прагненням до реалізації своїх творчих здібностей, є традицією, виток якої можна бачити ще у XVI ст., коли вперше у школі Львівського Успенського монастиря було засноване братство (цех) професійних музик для виконання церковної та світської музики [2]. Згодом виникли інші — військове музичне братство, літературні гуртки, товариства ху-

дожників, театральні об'єднання, львівський і київський «Бояни» тощо.

Убивство Миколи Леонтовича мало всі ознаки політично резонансної акції, спрямованої на проведення лінії національного та культурного геноциду в Україні. Тому згуртування навколо його імені найкращих представників вітчизняної інтелігенції — музикантів, поетів, громадських, освітніх і театральних діячів, художників, драматургів, музикантів-виконавців — закономірно стало виявом духовного опору, колективного розуміння завдань збереження й утвердження духовних цінностей народу, української національної культури та мистецтва. Саме тому, за наполяганням діячів української культури, справі заснування МТЛ було надано державної підтримки, а діяльність його розгорталася відповідно до загальних стратегічних напрямів культурно-просвітницької роботи в Україні, ще не підпорядкованої однозначно на початку 20-х рр. XX ст. ідеології більшовизму, тобто, в умовах певної свободи.

1 квітня 1922 р. було затверджено Статут Товариства, обрано його Президію, Центральне правління (далі ЦП) та Комісії [3]. Починаючи від цього часу, робота МТЛ зосередилася на чотирьох головних напрямках і розподілялася відповідно між Літературно-видавничою, Музичною, Музейною та Загальноорганізаційною комісіями. До 1925 р. Президія та ЦП працювали в Києві, одночасно поєднуючи (інколи дублюючи) обидві функції як головного керівного органу Товариства, так і адміністрації Київської філії. Певною мірою це перешкоджало роботі: створювало плутанину та неузгодженість дій керівництва, породжувало проблеми звітності, призводило до деформації уявлень про творчі досягнення Київської філії у бік їх применшення. Проте, враховуючи реальну ситуацію, за якої насправді унеможлиблювалося розмежування функцій між керівництвом МТЛ, із одного боку, та керівництвом Київської філії — з іншого, ми, досліджуючи діяльність Київської філії МТЛ, також змушені дотримуватись нероздільного висвітлення діяльності Київської філії МТЛ і центральних органів Товариства до моменту її юридичного відокремлення як такої.

Так, на початковому етапі до складу *Президії* МТЛ увійшли Юхим Михайлів (голова), Пилип Козицький (заступник голови), Олександр Чапківський (секретар), Михайло Вериківський, Микола Качеровський, Климентій Квітка, Кирило Стеценко, Яків Степовий (кандидати) [4]. У зв'язку з перенесенням столиці

України до Харкова та переїздом туди наприкінці 1826 р. ЦП МТЛ, відбулись організаційні зміни керівництва, яке очолив Михайло Вериківський, секретарем був обраний Микола Грінченко, а Пилип Козицький головував у Харківській філії. На час утворення МТЛ *музична комісія* [5] діяла у складі Кирила Стеценка (голова), Климентія Квітки (заступник голови), Пилипа Козицького (секретар). Мета створення її полягала у студюванні творчості М. Леонтовича, розробці планів популяризації його творів та організації конкурсів імені М. Леонтовича. До складу *Літературно-видавничої комісії* [6] входили Юхим Михайлів (голова), Микола Качеровський (секретар) та Олександр Харченко. Її завдання пов'язувалися зі систематизацією та виданням усієї музично-літературної спадщини М. Леонтовича та підручників, популяризацією імені композитора шляхом видання присвячених йому та його творчості збірників, популярних брошур, портретів митця, а також листівок, афіш, програм концертів тощо. До складу *Музейної комісії* було обрано Леоніда Носова (голова), Гната Яструбецького (заступник голови) та Павла Тичину (секретар) [7]. Основний напрям роботи МК лежав у площині організації Музею М. Леонтовича, де б зберігалися рукописні та друковані твори композитора, речі та матеріали, що стосувалися його особи та діяльності, а також організації тимчасових виставок. *Загально-організаційна комісія*, що діяла у складі Юрія Катрановського (голова), Олеся Чапківського (секретар) та членів — Дмитра Коліуха, Кривенького, Зарицького [8] мала на меті заснування музичних філій на території України, здійснення керівництва ними, а також надання допомоги у реалізації планів Музичної, Музейної та Літературно-видавничої комісій на місцях.

Уже протягом першого року роботи Товариства у Києві були здійснені відчутні кроки у вирішенні національно-культурних питань. За чисельними зверненнями з боку української громади та за підтримки творчої інтелігенції члени Президії разом із київськими діячами МТЛ порушили питання перед Державним комітетом охорони пам'яток старовини та Губвиконкомом про увічнення пам'яті українських композиторів шляхом присвоєння вулицям Києва імен М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка та Я. Степового. 15 грудня 1921 р. із метою вшанування пам'яті митця і з нагоди 1-ї річниці від дня смерті Комітет звернувся до Губвиконкому з клопотанням про перейменування Гімназійної вулиці на вулицю Леонтовича. Позитивне рішення стосовно цього було отримане 22 січня 1922 р. і 26 січня на ву-

лиці, що й нині носить ім'я композитора відбулася громадська церемонія встановлення пам'ятної таблиці [9, оп. 1–3]. 28 січня 1924 р. керівництво МТЛ звернулося до Держкомітету охорони пам'яток мистецтва та старовини щодо перейменування Нестеровської вулиці на вулицю М. Лисенка, Тимофіївської — на Я. Степового, а Стрітенської — на К. Стеценка. Тривалий час це клопотання, підтримане членами Київської філії за участі М. Вериківського, не вирішувалося. Лише 23 лютого 1927 р. було одержано довго очікуваний дозвіл [9, оп. 4–7].

Тож, реально Київська філія діяла з моменту заснування Комітету, тобто, з кінця січня 1921 р., хоча за документами її було організовано лише 1926 р. за вище згаданих обставин [10]. Київську філію очолили Г. Верьовка, М. Грінченко та Л. Ревуцький. Незважаючи на те, що наприкінці 1925 р. чимало керівників Товариства переїхали до Харкова, Київська філія досить активно працювала протягом року за всіма напрямками роботи, про що свідчать її ґрунтовні звітні матеріали. Так, Організаційним відділом було налагоджено зв'язки з музичними закладами округи та встановлено контакти з окружними радянськими профспілковими та політосвітніми організаціями. Організація брала участь у роботі музичних і наукових установ, передусім Київського оперного театру та комісії ВУАН. Було відкрито Музичний клуб, організовано проведення музично-громадських свят — «Дня музики» та концертів, присвячених творчості Л. Бетховена. Безпосередньо під керівництвом Виконавського відділу силами лише київських творчих колективів, не зважаючи на фінансову скруту, було проведено 91 виступ: 7 концертів симфонічного оркестру з 3-ма новими програмами, 29 концертів оркестру народних інструментів МіК, 20 закритих концертів під проводом Асоціації сучасних композиторів, 35 — за участі струнного квартету та вокальних груп. Видавничий відділ видрукував Шевченківський хоровий збірник, Комсомольський збірник, Лисенківський збірник до «Дня музики» та підготував до друку низку романсів і Піонерський збірник. Згідно з планом діяльності філії, Науково-творчий відділ брав участь у підготовці журналу «Музика» та інших українських і союзних музичних видань, у створенні Великої Радянської енциклопедії та роботі Комісії ВУАН по укладанню Словника музичної термінології [10].

До складу Київській філії входили різноманітні творчі — професійні й аматорські — колективи високого виконавського

рівня м. Києва. Інформація про них, що збереглася в її архівних документах [11], структурована здебільшого за певною формою, а саме — за розробленою Науково-організаційною комісією 1922 р. анкетною членів-організацій МТЛ, що містить наступні дані: назву музичної організації, кількість її учасників, соціальний склад, наявність музичної освіти серед виконавців, кількість проведених концертів, репертуар, фінансовий стан і прізвище керівника-диригента. Так, 1924 р. у Києві активно діяли добре відомі широкому колу прихильників: *Хор-студія ім. К. Стеценка*, заснована при Центральному будинку робітників освіти та *Український вокальний ансамбль “У.В.А.”*, що складався з 11 студентів Київського музичного технікуму (консерваторії) й утримувався власним коштом. За два роки існування «У.В.А.» виступив із 30 концертами, серед яких 16 платних. У його репертуарі були твори європейської та російської класики — Р. Катюара, Р. Шумана, С. Монюшка, С. Танєєва, М. Римського-Корсакова, П. Чайковського, М. Мусоргського, а також українських композиторів минулого та дійсних членів МТЛ — М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, П. Сениці, П. Козицького, Г. Верьовки, Д. Ревуцького, В. Верховинця. Членам ансамблю читалися лекції з артистизму та театральності мистецтва за системою Л. Курбаса. Першим керівником був О. Колодуб, а з 1924 р. — випускник цього музичного технікуму, майбутній професор кафедри композиції Київської консерваторії Г. Таранов. *Хор 1-х Держмедкурсів*, очолюваний А. Римським, складався з 40 осіб, із яких приблизно половина володіла нотною грамотою. Для хористів викладались елементарна теорія музики, сольфеджіо та основи постановки голосу, а також передплачувався журнал «Музика». Хор утримувався на кошт культвідділу Наросвіти, тому виступав переважно з безкоштовними концертами. Репертуар містив твори сучасних українських композиторів — М. Вериківського, П. Козицького, В. Верховинця, Ф. Попадича, Г. Верьовки, М. Леонтовича, П. Батюка, П. Демуцького. *Хор-гурток при Клубі ім. В. Леніна Київського інституту народної освіти*, заснований Ю. Гиренком, складався з 70-ти учасників, серед яких 30 % селян, решта — представники робітників та інтелігенції. Для необізнаних викладалася нотна грамота, передплачувався журнал «Музика». Не зважаючи на те, що колектив утримувався на клубний кошт, нотною літературою співаки не були забезпечені. Більшість творів переписувалася від руки виконавцями. Репертуар

містив твори М. Леонтовича, П. Козицького, Ф. Попадича, К. Богуславського, П. Толстякова. За два роки хор-гурток виступив із 20 безкоштовними концертами у місті. При *Клубі Київських січневих майстерень діяв Духовий гурток*, заснований випускником Московської консерваторії О. Любовичем. Колектив складався з 18 виконавців, половина з яких не володіла нотною грамотою. За один рік гурток влаштував 5 безкоштовних концертів. Утримувався на клубні кошти, фінансів не вистачало навіть на необхідну музичну літературу, нотна грамота не викладалася.

Керівництво Товариства, а згодом і Київської філії приділяло серйозну увагу справі музичної освіти на селі та висувало завдання поширення географії осередків, які б могли ввійти до її складу. До Києва, за старою адресою, де раніше розташовувалося ЦП, із різних районів Київщини надходили численні листи з проханням відкрити місцеві осередки МТЛ, надати допомогу у придбанні нотної, методичної та музично-педагогічної літератури, фінансово підтримати музичні колективи тощо. Більшість із них працювала у дуже важких умовах — у неопалюваних узимку приміщеннях, ще й утримуючись власним коштом. Але попри всі негаразди їхня кількість постійно збільшувалась, і рушійною силою в цьому процесі був величезний ентузіазм та пристрасне бажання відчуття особистого внеску у творчу справу будівництва української культури. Окрім того, співуча та музично обдарована українська нація, плекала вікові традиції хорового співу, потребувала свого мистецького самовизначення. Показовим щодо цього був *Театральний гурток при Бужанській хаті-читальні ім. Т. Шевченка*, заснований 1923 р. А. Цупом, що складався з 32-х учасників — незаможних селян і середняків. Він працював на одному ентузіазмі, не маючи жодної підтримки. Художній керівник і диригент А. Цуп одночасно безкоштовно виконував функції музикора, регулярно повідомляючи ЦП МТЛ про діяльність колективу, його професійні потреби та навіть повсякденне буття її членів. Також на власний кошт утримувався *Миронівський співочий гурток*, заснований при сільбуді (тут і далі подається в тогочасному написанні — *О.В.*) ім. В.І. Леніна 1924 р. диригентом П. Масайшурою. Він складався з селян й робітників, більшість яких була обізнана в музичній грамоті. В архівних записах залишилось повідомлення про проведення читань для гуртківців із «Історії української музики» М. Грінченка та диспуту за матеріалами журналу «Музика». Не зважаючи на незабезпеченість но-

тною літературою, репертуар колективу був досить широким і складався з творів М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, Я. Степового, В. Верховинця та О. Кошиця. За перший рік існування гурток виступив із 9 концертами, з яких 3 платних. *Селянській співочий гурток Ставанського сельбуду* об'єднав понад 40 осіб із селян, робітників і профспілкових працівників. Організований ще 1920 р. В. Сколотенком, він 1924 р. увійшов до складу МТЛ. Цей гурток утримувався на кошти сельбуду та крім музично-виховної виконував загальноосвітні функції. Тут вивчалася теорія музики, читалися також лекції з санітарії, хліборобства та садівництва. В середньому колектив давав 30 концертів на рік (із них 8-10 платних). У його репертуарі хорові твори П. Ніщинського, М. Лисенка, П. Демущького, М. Леонтовича, П. Козицького, Я. Степового та ін. При уманському Клубі Сільськогосподарського технікуму 1924 р. під керівництвом Х. Калайди було засновано *Струнний оркестр* із 28 виконавців — комсомольців, червоноармійців і профспілкових працівників. Хоча всі учасники оркестру володіли нотною грамотою, тут додатково проводилися лекції з музично-теоретичних дисциплін. За перший рік оркестр влаштував 9 концертів для місцевих жителів, із яких 2 платних. Репертуар містив переважно народні пісні у власній обробці керівника — зазвичай брак нотної літератури і репертуарні труднощі [12].

Однією з найважливіших подій у музично-громадському житті Києва з 1924 р., яка стимулювала творчий спалах професійних і самодіяльних музичних сил, стало проведення наприкінці кожного календарного року свята «Дня музики», яке вважалося своєрідним звітом про роботу Товариства. Ці мистецькі заходи підтримувалися з боку влади і на ідеологічному, і на фінансовому рівнях та залучали до справи величезний людський ресурс. Так, протягом тижневих свят 1926 р. у Києві відбулося 72 концерти, до участі в яких було залучено всі хорові, оркестрові колективи, музгуртки учбових закладів, робклубів. Їхні виступи відбувалися у 3-х концертних залах, 28 клубах, 41 трудшколі. У «Днях Музики» взяли участь капела «Думка», Капела кобзарів, оркестр «МіК», Українська державна опера, Асоціація сучасних музикантів, студенти Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка та Музтехнікуму (музичного училища), учні музичних профшкіл, хор Управління Південно-Західної залізниці. 10 робклубів; 38 трудшкіл зорганізували концерти власними силами. Загальна кількість слухачів, присутніх на заходах, склала 24

700 осіб. У школах проводилися бесіди про: виховне значення музики, святкування «Дня Музики» в Україні, співи та музику в школі, історію української музики, українську народну пісню, походження музики, музичний інструментарій різних народів світу. Школярі виступили з рефератами, концертами об'єднаних хорів (від 80 до 120 учасників), брали участь у конкурсах, шарадах, влаштуванні тимчасових портретних галерей видатних українських композиторів минулого й сучасності. Всі ці акції здійснювалися коштом шкіл. Правління Київської філії надіслало у підпорядковані йому осередки понад 60 комплектів (кожний складався з 12 випусків) хорових творів та 50 примірників вокально-хорових творів М. Лисенка [13].

Численні листи, повідомлення, звіти, що надійшли до Київської філії з 15 населених пунктів центру України та збереглися в архівних документах за 1927 р. свідчать про реальний стан справ і нагальні потреби у музичних колективах на місцях, відображаючи загальні тенденції діяльності МТЛ — відсутність необхідної підтримки з боку держави, величезну фінансову скруту, що переборювалися лише ентузіазмом і справжнім патріотизмом творчих діячів та музикантів-аматорів (особливо в невеличких містах і сільській місцевості), як головними чинниками об'єднання музичної громадськості навколо МТЛ у справі музично-культурного розвитку країни. Наведемо декілька прикладів таких звернень:

Бориспіль, 1925 р. — прохання зачислити до МТЛ робітничо-селянський хор у кількості 40 осіб;

Гостомель 1925 р. — районний хор ім. М. Леонтовича при Гостомельському сельбуді з повідомленням про вступ до МТЛ;

Голуванський хор-гурток, 1923 р. — з проханням надіслати ноти хорових творів;

Звенигородка — заява про відкриття осередку 01.06.1921;

Звонівка — інформація про проведення Шевченківського свята (додається програма концерту з художнім розписом обкладинки);

Іллінці — гурток кобзарів із проханням матеріально та професійно підтримати колектив інструментами, підручниками, музично-освітніми кадрами;

Київ, листопад 1924 р. — повідомлення про вступ до МТЛ хорового гуртка 1-х Державних медкурсів. Вибори офіційного представника до Київської філії — О.О. Колодуба. Звернення до керівництва МТЛ з проханням надіслати ноти та виділити приміщення

для занять гуртка виконавців-аматорів на народних інструментах.

Миронівка — інформація про існуючі співочі гуртки при Миронівському сельбуді. Висловлено незадоволення досить повільним рухом розвитку музичної освіти в Миронівці, відсутністю зв'язку з музично-просвітницькими організаціями Києва, незабезпеченістю миронівського осередку необхідною нотною літературою, внаслідок чого репертуарна політика визначається як невдала.

Мокра Калігура — звернення художнього керівника співочого гуртка при Райсельбуді до ЦП МТЛ з проханням надіслати ноти вокальних творів П. Козицького та журнал «Музика».

Ржищев — інформація про утворення хору при Райсельбуді, який має досить широкий репертуар, проводить активну концертну роботу в окрузі та користується популярністю серед мешканців міста. Звертається з проханням про прийняти до членів МТЛ керівника хору А.М. Терещенка та колективу як члена-організації.

Рогозів — подяка від Рогозівського хоргуртка за налагодження зв'язків з ЦП МТЛ і постачання нотної літератури.

Товмач, квітень 1925 р. — звернення діючої Хорстудії з проханням про вступ до Товариства як члена-організації. Вибори представника від колективу до Київської філії — О. Любара [10, оп. 1–12].

У лютому 1928 р., напередодні проведення II Загальних зборів МТЛ, від ЦП до Київської філії надійшов директивний лист про подальше планування діяльності Товариства в контексті загальнодержавних тенденцій розвитку радянської культури, орієнтованої на «масові жанри» та «мистецтво мас», що на зламі 20–30-х рр. ХХ ст. боляче вдарило не тільки по класичних традиціях вітчизняної професійної музики, а й негативно позначилося на творчості та організації роботи МТЛ загалом. На цьому етапі процеси деформації музично-мистецького життя країни, загострення протиріч між владою та творчими організаціями виявились у підпорядкуванні останніх профспілковим організаціям. Серед запропонованих МТЛ заходів йшлося про підсилення культурно-масової роботи у відділах профспілок, утворення для них міцної бази серед робітництва, активізації процесу заснування музгуртків у робітничих клубах, налагодження контактів між аматорськими музичними колективами осередків та філії з професійними культурно-освітніми закладами шляхом введення до складу правління філії робітників культвідділів

профспілок, організації регулярних звітів про роботу та завдання Товариства на культконференціях тощо [14]. Внаслідок таких «вимог часу», реорганізацією МТЛ на II З'їзді 26-28 лютого 1928 р. у Всеукраїнське товариство революційних музик — ВУТОРМ, деформаційних перетворень уставних положень, форм і напрямів роботи, діяльність МТЛ було фактично припинено.

Персональні анкети членів Київської філії МТЛ допомагають відкрити завісу перед дослідниками щодо імен тих її невідомих представників, які стояли поза «сценою історії» і чий імена відсутні в довідниках. У межах даної публікації видається доцільним уперше на сторінках друкованого видання назвати ці імена та навести коротенькі біографічні довідки [15].

Григор'єв Георгій Михайлович, 1894 р.н. Освіта: вища юридична, приватна музична школа. За фахом слідчий. Керівник оркестру народних інструментів і голова музичного гуртка.

Левитський Борис Порфирович, 1887 р.н. Освіта: середня, спеціалізована музична. За фахом диригент-педагог. Автор музичних творів, романсу. Диригент капели «Рух.»

Горбенко Павло Дмитрович, 1892 р.н. Освіта: середня, один курс Академії мистецтва. За фахом педагог. Викладач Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка.

Шевчук Микола Семенович, 1896 р.н. Освіта: вища (Історико-філологічний ін-т кн. Безбородька), студент Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка. За фахом педагог, диригент. Лектор, викладач теорії і співу з 1918 р., автор літературних праць. Організатор Наддніпрянської співочої капели на Черкащині. Учасник етнографічних експедицій.

Коляда Микола Терентійович, 1907 р.н. Освіта: середня, студент Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка. Хлібороб. Музикант-аматор. Керівник селянського хору.

Павлюк Анатолій Карпович, 1900 р.н. Освіта: середня. Рахівник. Автор статей і секретар Тимчасового бюро музкорів при журналі «Музика».

Римський Арефа Феоктистович, 1894 р.н. Освіта: вища (Вчительська семінарія). За фахом учитель співів, диригент. Викладач музики в трудовій школі та на педкурсах. Засновник 4-х хорових колективів. Керівник Співочого гуртка 1-х Медкурсів.

Колодуб Олександр Олексійович, 1900 р.н. Освіта: середня, студент музичного технікуму. За фахом вокаліст. Учитель співів у школах. Член ініціативної групи з організації Українського вокального ансамблю «У.В.А.».

Таранов Гліб Павлович, 1904 р.н. Освіта: вища (Петербурзька, Київська консерваторії, Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка). За фахом диригент, композитор. Активний член МТЛ, керівник «У.В.А.», викладач музично-теоретичних дисциплін.

Гиренко Юрко Олександрович, 1906 р.н. Освіта: незакінчена вища (студент Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка). За фахом диригент, учитель співу. Організатор і керівник Хор-гуртка Київського інституту народної освіти.

Любович Олексій Іванович, 1898 р.н. Освіта: вища (Московська консерваторія). За фахом духовик-педагог. Засновник і диригент Духового гуртка при Клубі Київських січневих мастерень.

Масайшур Петро Дмитрович, 1884 р.н. Освіта: вища (Учительська семінарія). Робітник освіти. Викладач співів у школі. Організатор та керівник хорів у Миронівці.

Терещенко Андрій Миколайович, 1895 р.н. Освіта: загальна середня, середня музична. Викладач співів у школі. Керівник хоргуртка у Ржищеві.

Любар Маркел Тимофійович, 1894 р.н. Освіта: вища (Педкурси, диригентський відділ Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка). За фахом педагог. Учитель співів у школі, організатор 4-х хорів, автор обробок народних пісень.

Бас-Лебединець Антін Дмитрович, 1895 р.н. Освіта: вища педагогічна. Викладач Вищих педкурсів у Черкасах і Першій трудшколі ім. В.І. Леніна.

Шульгач Анатолій Феофілович, 1883 р.н. Освіта: вища (Катеринославський учительський інститут, диригентські курси в Ленінграді). За фахом диригент, педагог. Викладач Катеринославського учительського інституту, керівник студентського хору.

Цуп Антон Григорович, 1904 р. н. Освіта: середня. Музикант-аматор. Організатор і керівник Театрального гуртка. Музикант МТЛ.

Члени МТЛ Білоцерківського району: [16]

Безуглий Лук'ян Пилипович, 1885 р.н., українець. Освіта: вища спеціальна. Хоровий диригент, учитель співу.

Бендерський Іван Якович, 1870 р.н., росіянин. Освіта: середня спеціальна. Скрипаль-педагог.

Ельгарт Ісак Аврамович, 1898 р.н., єврей. Освіта: вища медична. Миській шкільний лікар.

Гнатенко Дем'ян Омелянович, 1883 р.н., українець. Освіта: вища педагогічна. Учитель, політпросвітробітник, завідувачий Окресельбудом.

Івашин Іван Леонович, 1887 р.н., українець. Освіта: вища музична (Муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка, клас Б. Яворського), за фахом диригент. Хоровий диригент, учитель співу.

Ковнацький Євген Олександрович, 1886 р.н., поляк. Освіта: домашня. Настройщик фортепіано та виготувач музичних інструментів.

Крупський Микола Іванович, 1885 р.н., українець. Освіта: середня спеціальна музична, Київський ун-т. Педагог, керівник хору, засновник музичних курсів у Кам'янці-Подільському.

Пригунов Іван Васильович, 1894 р.н., українець. Освіта: середня. Педагог, кларнетист.

Сольницький Роберт Владиславович, 1894. р.н., поляк. Освіта: середня спеціальна. Кларнетист, керівник оркестру, педагог.

Яценко Михайло Прохорович, 1901 р.н., українець. Освіта: вища педагогічна. Керівник дитячого та віськового хорів.

Чимало громадських об'єднань і мистецьких організацій, із якими пов'язані збереження та невпинний поступ української культури у драматичні перші десятиліття ХХ ст. вимагає не тільки шанобливого до них ставлення та народного визнання, як духовної скарбниці історії України, а й фахового наукового опрацювання архівних документів, особових фондів, епістолярної спадщини тощо. Наявні в архіві МТЛ документи діловодства Київської філії є безцінним матеріалом як з погляду фактичного історичного свідцтва досягнутих нею творчих успіхів, її проблем і прорахунків, так і документознавчого джерела, багатого за своїми формами та змістом. Доповідні записки, листування з філіями, виконавськими колективами, закордонними представниками, протоколи засідань, інструктивні матеріали, персональні анкети та анкети членів-організацій, кошториси, різного формату списки членів організацій і філій, афіші та програми концертів і вечорів пам'яті українських митців, плани наукових виступів, плани та програми видавничої діяльності, плани-заходи з музично-просвітницької роботи можуть надалі комплексно досліджуватися в контексті цілісного архівного документу.

Архівна спадщина Музичного товариства імені М.Д. Леонтовича є безцінним документом історії українського музично-просвітницького руху. Вона дає відповіді на багато недостатньо висвітлених у літературі питань із історії культурного життя широких верств інтелігенції, робітників і селянства за доби «Розстріляного Відродження».

У світлі цих документів наочними є зрушення, що відбува-

лися на початку 20-х рр. ХХ ст. у культурному житті. Насамперед, на відміну від традиційного підходу й орієнтації на мандрівну концертну діяльність, що провадилася українськими композиторами та хормейстерами в перші повоєнні роки (1918–1921) у річищі усталеної з ХІХ ст. просвітницької традиції, починаючи з 1921 р., зусиллями МТЛ поступово стверджує свою життєздатність «стаціонарна» форма концертних колективів, які почали виникати практично в кожній місцевості, як вияв духовних паростків нового. У великих містах, невеличких містечках і навіть селах, де працювали такі аматорські співочі виконавські колективи, як наслідок, організовувалися музичні осередки та, за ініціативою керівника того чи іншого колективу, напрочуд швидко створювалися місцеві та регіональні філії МТЛ. У цьому плані Київська філія не є винятком. Вона стала одним із багатьох в Україні справжніх просвітницьких і культурних центрів, що згуртували навколо себе окрім творчої інтелігенції селян і робітників, школярів, студентів, військових — усіх тих, хто любив співати, любив свою землю і свій народ, і мав здібності та бажання приєднати себе до великого процесу культурної перебудови українського суспільства.

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 50. – Од. зб. 2.

2. *Мазена Л.* Музичне товариство у Львові // *Музика.* – 1977. – № 2. – С. 27–28.

3. *Музика.* – 1923. – № 1. – С. 29.

4. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Од. зб. 42.

5. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Од. зб. 34.

6. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Од. зб. 38.

7. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Од. зб. 43.

8. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Од. зб. 49.

9. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Од. зб. 554.

10. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Од. зб. 530. – Оп. 7.

11. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Од. зб. 230–252.

12. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Од. зб. 243–252.

13. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Од. зб. 1559. – Оп. 4.

14. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Од. зб. 1990. – Оп. 5.

15. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Од. зб. 230–242.

16. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Од. зб. 114–123.

ВИЗНАЧНІ КОРАБЛЕБУДІВНИКИ УКРАЇНИ

Відтворено життєвий шлях визначних діячів суднобудівної галузі у Росії та Україні — Володимира Полієвктовича Костенка (1889–1956) та Юрія Семеновича Крючкова (нар. 1928), висвітлено головні етапи їхньої наукової, громадської, організаторської діяльності та особистий внесок у розбудову вітчизняного суднобудування, вивчення історії цієї галузі.

The history of life of the prominent figures in shipbuilding in Russia and Ukraine — Volodymyr Poliyevktovych Kostenko (1889–1956) and Yuri Semenovych Kryuchkov (born in 1928) is reproduced, the main stages of their scientific, public and organizing activity and their personal contribution to the forming of the national shipbuilding, the study of the shipbuilding history are examined.

Характерною рисою сучасної вітчизняної біографістики є звернення до особистостей, які належать до національної еліти не за етнічною приналежністю, походженням, посадами та званнями, а за особистим внеском у розбудову окремих сфер життєдіяльності суспільства, впливом на зміст і результативність суспільно-політичних, культурних, економічних процесів. Вивчення їхнього життя та діяльності дає змогу зрозуміти глибинну сутність певних явищ, досягнень у тій чи іншій галузі знання та практики.

Спрямовуючи зусилля на дослідження ролі представників національної еліти в розбудові науки, техніки, промисловості, суспільного життя, автор цієї статті намагається відтворити образи двох визначних лідерів суднобудівної галузі різних історичних епох — Володимира Полієвктовича Костенка (кінець ХІХ–перша половина ХХ ст.) та нашого сучасника — Юрія Семеновича Крючкова (нар. 1928 р.) та крізь їхню діяльність простежити розвиток традицій професійного та громадянського служіння вітчизняних кораблебудівників. Таке дослідження важливе для започаткування глибокого вивчення історії кораблебудування крізь призму життєвого шляху його кращих представників.

Історіографія виробничої, наукової, громадської діяльності В.П. Костенка [1–3] та Ю.С. Крючкова [4–9] постає з праць, що підводять підсумки певного періоду творчого життя (присвячені ювілейним датам) цих особистостей, або з журнальних і газетних статей, що висвітлюють окремі етапи їхньої діяльності. Автор даної роботи, з урахуванням попередніх студій та ар-

хівних матеріалів, прагне до комплексного дослідження внеску В.П. Костенка і Ю.С. Крючкова як у військове кораблебудування та цивільне суднобудування, так і в інші сфери життя України.

Розпочнемо з постаті Володимира Полієвктовича Костенка — інженера, вченого, літератора, публіциста, громадського діяча, лауреата Державної премії СРСР, одного з організаторів кораблебудування в СРСР. Більш ніж півстоліття його життя було пов'язане із цією галуззю. В.П. Костенко народився 20 вересня 1889 р. у с. Великі Будиці Полтавської губернії (околиця сучасної Полтави) в родині земського лікаря та сільської вчительки. Професійну кар'єру Володимир Полієвктович розпочав із посади помічника будівельника ескадреного панцерника «Орел» (закладений 20.05.1900 р. у Санкт-Петербурзі на Новому адміралтействі, спущений на воду 06.07.1902 р., в експлуатації — з травня 1905 р.). Таке призначення не було випадковим. Навчаючись на кораблебудівному відділенні Морського інженерного училища у Кронштадті, студент Костенко протягом двох років проходив на ньому виробничу практику.

На кораблі молодий інженер знайомиться з унтер-офіцером О.С. Новиковим, майбутнім письменником-мариністом. Згодом образ головного героя одного зі своїх творів (інженер Васильєв) О.С. Новиков-Прибой напише з В.П. Костенка. У примітках до роману «Цусіма» читаємо: «В.П. Костенко, з яким я плавав на панцернику «Орел», став як герой настільки потрібний моїй книзі, що, якби такого не існувало у природі, то доведлося б його вигадати» (тут і далі переклад — Н.Р.) [10].

27 травня 1905 р. у Цусімському бою «Орел» отримав більше 100 пошкоджень, але, на відміну від інших панцерників, залишився на плаву і зберіг хід. Заслуга ця, в першу чергу, належала В.П. Костенку — єдиному корабельному інженерові, який залишився живим. Саме тоді Володимир Полієвктович у бойових умовах використав «Таблиці непотоплюваності» О.М. Крилова: система затоплення відсіків, засоби вирівнювання крену та диференту спрацювали безвідмовно.

З травня 1905 р. по лютий 1906 р. В.П. Костенко, разом із іншими членами екіпажу «Орла», був у полоні в Японії. Один із найосвіченіших офіцерів ескадри, він вів ґрунтовні нотатки з описом пошкоджень, отриманих кораблем у Цусімському бою. Особлива цінність авторських записів, у яких формувався талант аналітика та теоретика — це чітка фіксація індивідуаль-

ного сприйняття ситуацій, що мали місце в бою, та їхнього впливу на подальшу боротьбу за плавучість корабля.

Перебування у полоні було часом становлення В.П. Костенка і як політика, прибічника ідей партії соціалістів-революціонерів (есерів), до якої він примкнув ще за часів навчання у Морському інженерному училищі. Вже тоді В.П. Костенко вів пропагандистську роботу серед матросів.

До Росії В.П. Костенко повертався через США, Англію та Францію. Прибув до Санкт-Петербурга у квітні 1906 р. Невдовзі став помічником будівельника ескадреного панцерника «Андрей Первозванный» — одного з найкращих кораблів російського військово-морського флоту тих часів. Цьому призначенню сприяли зібрані ним важливі дані з кораблебудування, що оцінювалися Морським міністерством як такі, що можуть сприяти докорінній реорганізації флоту.

У 1907 р. В.П. Костенка було відряджено до Англії як члена приймальної комісії, а згодом — помічника спостерігача за спорудженням панцерного крейсера «Рюрик». На кораблі В.П. Костенко налагодив зв'язки з революційно налаштованими матросами. Відомо, що есери були прибічниками терору, і група, до якої входив Володимир Полієвктович, готувала замах на Миколу II після повернення панцерника до російського порту Лібава (тепер Лієпая, Латвія). Та замах не відбувся.

Під час перебування в Англії виявилась основна якість В.П. Костенка як корабельного інженера: прагнення до знань, інтерес до технічних теоретичних дисциплін. В університеті Глазго він прослухав курси лекцій із фізики, електротехніки. Одночасно Володимир Полієвктович прагнув досягнути сутність організації виробничого процесу на британських суднобудівних заводах. Повернувшись наприкінці 1908 р. із закордонного відрядження, він виступав перед спеціалістами-інженерами з доповіддю про особливості організації англійської суднобудівної промисловості.

У наступні роки інженер В. П. Костенко працював над проектом переозброєння панцерників Чорноморського та Балтійського флотів. Головним інспектором кораблебудування О.Н. Кривовим (майбутнім академіком АН СРСР, Героєм Соціалістичної Праці) його розробки було визнано кращими з-поміж усіх інших пропозицій. О.Н. Кривов писав: «Я отримав від нього такий проект, що негайно подав рапорт, в якому відмовився від власного, визнавши усі переваги проекту Костенка» [3]. У червні

1909 р. В.П. Костенка було призначено керівником групи слухачів кораблебудівного відділення Морської академії та знову відряджено до Англії, де він продовжив вивчати організацію виробництва на суднобудівних заводах, зокрема на «Харленд енд Вулф» у Белфасті, на стапелях якого зводилися гігантські трансатлантичні лайнери «Титанік» та «Олімпік». Ознайомившись із моделями та проектами названих кораблів, В.П. Костенко зробив висновок, що система забезпечення непотоплюваності на них суттєво спрощена: всі палуби перерізано широкими шахтами сходів і люками; внутрішнє днище проникне; головні поперекові переборки не доведені до головної водонепроникної палуби. На ці та інші недоліки Володимир Полієвктович звертав увагу директора-розпорядника заводу сера Карлейла. Однак, останній не надав значення порадам молодого інженера. Тим самим було втрачено ще одну можливість попередити загибель «Титаніка».

Набувши у Англії значного досвіду в галузі суднобудування, В.П. Костенко почав готуватися до вступу до Морської академії. Однак доля розпорядилася по іншому. У березні 1910 р. талановитого інженера заарештували за належність до есерівського руху та засудили до шести років каторжних робіт. Проте, навіть перебуваючи під слідством в одиночній камері Петропавлівської фортеці, В.П. Костенко продовжував працювати, розробляв теорію «вібраційного рушія», що стала пріоритетною у галузі створення економічного рушія, заснованого на біонічному принципі.

Професіоналізм, інтелектуальна значимість, виняткова працездатність були тими чинниками, що відчинили В.П. Костенкові ворота Петропавлівської фортеці. О.М. Крилов, який на той час виконував обов'язки голови Морського технічного комітету, та морський міністр І.К. Григорович підготували спеціальну доповідь про діяльність корабельного інженера В.П. Костенка. Ознайомившись з нею, Микола II сказав: «Нам потрібні талановиті люди» і на рішенні суду написав: «Дарую волю» [11]. Але з воєнно-морського флоту В.П. Костенка списали.

З 1912 р. для капітана у відставці корпусу корабельних інженерів В.П. Костенка почався новий період життя та виробничої діяльності — практична робота у суднобудівній промисловості, що тривала близько 45 років. За рекомендацією Морського міністра І.К. Григоровича, В.П. Костенко поїхав на південь України до Миколаєва, де став начальником технічної

суднобудівної контори одного з найбільших вітчизняних кораблебудівних підприємств — заводу «Наваль» (нині — Чорноморський суднобудівний завод). Початок роботи Володимира Полієвктовича на «Навалі» збігся з бурхливим виробничим піднесенням, пов'язаним із утвердженням нової державної суднобудівної програми для Чорноморського флоту. Виробництво на суднобудівних заводах міста настільки розширилося, що за кількістю охоплення робітників у цій галузі Миколаїв посів перше місце в Російській імперії. Якщо у середині 1911 р. на «Навалі» працювало 2200, у 1912 р. — 3200, в 1913 р. — 6700, то на початку 1914 р. — 10800 робітників [12]. Напередодні та під час Першої світової війни миколаївські суднобудівні заводи для забезпечення дій Чорноморського флоту виконували найбільші кораблебудівні замовлення. Під керівництвом В.П. Костенка здійснювалося проектування багатьох кораблів. Найвідповідальніші розрахунки та конструкції виконувалися ним особисто. За безпосередньою участю Володимира Полієвктовича було спроектовано та побудовано більше 150 кораблів і суден (лінкори, крейсери, есмінці, землечерпалки, різноманітні баржі та плавучі засоби).

Разом із Володимиром Полієвктовичем деякий час працював у Миколаєві його середній брат Василь (1883–1942) — інженер із електрообладнання. На заводі «Наваль» проходив виробничу практику і їхній молодший брат Михайло (1889–1976), спеціаліст-електротехнік, у майбутньому — академік АН СРСР, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської та двічі — Державної премії СРСР.

Більше 10 років віддав Володимир Полієвктович спорушенню військових кораблів і допоміжних суден у Миколаєві, посідаючи різні керівні посади. Це десятиліття було насичене значними історичними подіями — Перша світова війна, революційні події 1917–1920 рр. Після падіння монархії та перемоги Лютневої революції стару міську Думу Миколаєва було розпущено. На підставі постанови Тимчасового уряду в серпні 1917 р. було обрано новий її склад. Переконливу перемогу на виборах отримала місцева організація партії соціалістів-революціонерів на чолі з В.П. Костенком: із 101 члена міської Думи від партії есерів було обрано 75 представників. Користуючись високою повагою громадян, Володимир Полієвктович обирається гласним міської Думи, а потім і міським головою. Після підведення підсумків голосування В.П. Костенко сказав: «Вам було завгод-

но покласти на мої плечі відповідальну посаду у період небувалої руїни. Дякую за честь і довіру, які намагатимусь виправдати в міру сил і розуміння» [13, арк. 38]. Перебуваючи на чолі міста в дуже складний період політичної боротьби різних партій за владу, В.П. Костенко відповідально підходив до виконання своїх обов'язків і виявив усі необхідні якості адміністратора. Він опікувався наведенням порядку у місті, сприяв відновленню нормального функціонування установ та комунікацій.

Володимир Полієвктович виступав проти більшовицької організації, що прагнула до постійної конфронтації з державною владою. Миколаївські більшовики не випадково вважали міського голову, популярність якого зростала, одним із найбільш серйозних та небезпечних супротивників.

Після Жовтневого перевороту Дума зберегла свою владу у місті та продовжувала напружено працювати. Про це переконливо свідчать дані першого звіту міського голови 09.10.1917 р. перед виборцями Миколаєва. За перші два місяці діяльності Думи відбулося 17 пленарних засідань, заслухано 109 доповідей, розглянуто 385 справ. Засідання нерідко тривали з восьмої години вечора до четвертої ранку [14, арк. 42, 43]. У листопаді 1917 р. під керівництвом Володимира Полієвктовича Дума з метою організації громадських робіт і ліквідації безробіття вивнесла рішення накласти на міську буржуазію податок у сумі 5 млн. крб. [15].

Боротьба політичних сил у місті призвела до перемоги 14.01.1918 р. на виборах до Ради робітничих і солдатських депутатів більшовиків. Приймається рішення про передачу всієї повноти влади в Миколаєві до рук Ради [16]. Відзначимо, що В.П. Костенко не поділяв поглядів щодо розпуску Думи. Його доповідь із цього питання свідчила, з одного боку, про стійкість людини, загартованої досвідом участі у революційному русі, а з іншого — про продуманий розрахунок адміністратора-практика: «Дума залишає за собою усі права та обов'язки, якими її наділила велика російська революція, одночасно визнаючи за радянською владою усі права центральної влади в тому вигляді, в якому вона існує» [13, арк. 41, 43]. Його авторитет і вплив у місті відіграли визначальну роль. Більшовики не зробили вирішального кроку до розпуску Думи, сподіваючись, що вона не буде втручатися у політичні справи [17, с. 246].

На початку окупації міста німецько-австрійськими військами (березень 1918 р.) із новою силою виявилися організаційні

здібності В.П. Костенка. Розуміючи, що вторгнення військ не уникнути, міський голова разом із Думою зміг досягти мирного вирішення ситуації, що склалася. Вступивши у місто, окупанти пообіцяли не втручатися у справи місцевого самоуправління та зберегти свободу громадських організацій [14, арк. 110, 138]. Однак, фактична влада зосередилася в руках німецького командування, яке встановило у місті суворий контроль: закривалися заводи, було організовано вивіз обладнання із підприємств. Практично відсторонена від управління, Дума не була у змозі контролювати подальші події. 22–26 березня 1918 р. у Миколаєві спалахнуло повстання проти окупантів. Місто понесло значні людські втрати — 2 тис. мирного населення [17, с. 248, 249; 18]. Німецьке командування звинуватило міського голову в нездатності забезпечити порядок. В.П. Костенка було усунуто з посади і заарештовано, але під тиском громадськості звільнено. Володимир Полієвктович змушений був тимчасово покинути місто [13, арк. 45, 46; 18].

У грудні 1919 р. після остаточного встановлення радянської влади В.П. Костенко залишив політику та був висунутий Радою металістів на керівну роботу в Губрадгосп, потім на посаду головного інженера Миколаївських державних заводів «Наваль», а також увійшов до складу управління технічного керівництва Об'єднаних миколаївських державних суднобудівних заводів.

Навіть у роки громадянської війни, коли на підприємствах призупинялася виробнича діяльність, під керівництвом В.П. Костенка було випущено три підводні човни, перебудовано підводний човен «Нерпа» та чотири десантні пароплави типу «Ельпидифор»; у м. Очакові споруджено восьмибаштову гарматну батарею, організовано добудову крейсера «Адмірал Нахимов» та двох есмінців типу «Фидониси», проведено низку інших робіт оборонного значення.

«Миколаївський» період діяльності залишив глибокий слід у житті В.П. Костенка. Володимир Полієвктович суттєво збагатив свої знання досвідом у галузі проектування та побудови кораблів, технології суднобудівного виробництва. Працюючи у промисловості, він безпосередньо брав участь у вдосконаленні типів кораблів і з гідністю впорався з цим завданням.

Саме у Миколаєві на посаді міського голови він виявив себе і як державний діяч, котрий уміє враховувати інтереси широких верств населення. Ця діяльність у подальшому неодноразово інкримінувалася В.П. Костенку радянською владою, але

талант інженера, інтелект ученого-практика допомогли йому зберегти життя та забезпечити можливість реалізації накреслених творчих планів.

У 1922 р. В.П. Костенка перевели до Харкова, тодішньої столиці України та призначили на посаду начальника Управління промисловості при Вищій Раді Народного господарства республіки. Він брав активну участь у відновленні важкої промисловості, став одним із творців плану відродження суднобудування України. На сторінках республіканських газет і журналів публікувалися його статті з питань розвитку промисловості, а також друкувалися фундаментальні праці: «Еволюція російської машинобудівної промисловості до лютневої революції» (про Донбаський регіон) та «До відновлення водного транспорту» [19, 20].

Наприкінці 1924 р. В.П. Костенко переїхав до Ленінграда. Діапазон його діяльності постійно розширювався: він брав участь у розробці конструкцій лісовозів, рефрижераторів, відомих поштово-пасажирських теплоходів. На Чорному морі були добре знані «Армения», «Грузия», «Азербайджан». Проектував В.П. Костенко і військові кораблі. У 1928 р. він став головою Технічної ради при Центральному Бюро з морського суднобудування й одночасно заступником начальника «Судопроекту». У 1929–1931 рр. та у 1941–1942 рр. був ув'язнений як колишній есер і «шкідник» при проектуванні суднобудівних заводів. Наприкінці 40-х – у середині 50-х рр. ХХ ст. видатний інженер-кораблебудівник, як член низки науково-технічних рад, міністерств і науково-дослідних організацій продовжував багато і плідно працювати.

Володимир Полієвктович мав ще й літературний хист, що значною мірою виявився при написанні спогадів «На «Орле» в Цусіме» [21]. Названа праця оцінюється фахівцями як найточніші спогади очевидця. Сигнальний примірник першого видання Володимир Полієвктович отримав за декілька тижнів до смерті у 1956 р.. Більше півстоліття В.П. Костенко віддав суднобудуванню, заслужив великий авторитет і повагу серед корабельників усього світу.

Традиції визначного суднобудівника були продовжені великою плеядою талановитих спеціалістів. На жаль, їхня праця у повному обсязі поки що не завжди відома широкому колу зацікавлених дослідників.

Почесне місце серед послідовників В.П. Костенка нале-

жить Юрію Семеновичу Крючкову. Життєвий шлях доктора технічних наук, професора Ю.С. Крючкова заслуговує на повагу сучасників. Відомий учений-кораблебудівник віддав роботі за спеціальністю понад 50 років, зробив значний внесок у дослідження в галузі динаміки та міцності судових енергетичних установок, а також у вивчення історії кораблебудування, флоту та Миколаєва, зокрема проблем вітрильного суднобудування.

Ю.С. Крючков народився 05.06.1928 р. у Миколаєві в родині службовців. Його дід, О.А. Ткаченко, був професійним суднобудівником, працював котельним розмітником. Прізвище та адресу Олександра Антоновича знаходимо у списку відповідальних службовців «Спілки Миколаївських заводів і верфей» (сучасний Чорноморський суднобудівний завод) і в «Адрес-календарі Миколаївського губернаторства» за 1913 р.. Доля багатьох поколінь родини Ю.С. Крючкова тією чи іншою мірою була пов'язана з морем Так, у період Другої світової війни його батько та старший брат (Б.С. Крючков) служили на флоті.

У квітні 1952 р. Ю.С. Крючков одержав диплом із відзнакою Миколаївського кораблебудівного інституту та розпочав трудову діяльність на заводі ім. А. Марті (нині — Чорноморський суднобудівний завод). Спочатку він працював старшим інженером машинно-котельної групи в бюро будівельників важкого крейсера «Сталинград», а згодом — у відділі підводного суднобудування будівничим із механічної частини підводних човнів (проект 613). У 1954–1955 рр. навчався в Ленінграді на курсах конструкторів-підводників. Після повернення перевівся до конструкторського бюро з технічного устаткування Чорноморського суднобудівного заводу.

Творче ставлення до роботи визначило подальший науковий шлях Ю.С. Крючкова. У жовтні 1955 р. він склав на «відмінно» вступні іспити до аспірантури ЦНДІ імені академіка О.М. Крилова (ЦНДІ-45) — головного наукового центру суднобудування в СРСР, розташованого в Ленінграді. У 1960 р. Юрій Семенович закінчив аспірантуру та блискуче захистив кандидатську дисертацію [22]. Талановитого вченого запросили на роботу в ЦНДІ-45, де він працював з 1956 по 1973 рр. У 1972 р. Ю.С. Крючков захистив докторську дисертацію, присвячену дії підводного атомного вибуху на блокові атомні енергетичні установки різних типів підводних човнів [23].

Працюючи в Ленінграді, Ю.С. Крючков постійно підтримував зв'язок із Батьківщиною, колегами, які жили в Україні,

у Миколаєві. Саме любов'ю до рідного міста, прагненням повернутися в «корабельний край» пояснюється наступний етап у його житті та професійній і творчій діяльності. У 1973 р. Ю.С. Крючков, уже широко знаний у наукових колах суднобудівників фахівець, запрошується на викладацьку роботу до Миколаївського кораблебудівного інституту, що не тільки не стала на заваді його творчій активності, а навпаки, сприяла підвищенню результативності наукової праці. У 1977 р. під його керівництвом у Миколаївському кораблебудівному інституті створено лабораторію з дослідження екологічно чистих судових двигунів (нині «Ветродин»).

Коло наукових інтересів Ю.С. Крючкова надзвичайно широке. Протягом усього життя вчений зберіг юнацьке захоплення вітрильними суднами. Він розробляє теорію та займається проектуванням вітрильників принципово нового типу. Ю.С. Крючков, як відзначається в начерках історії Миколаївського кораблебудівного інституту: «...став основоположником наукової школи з дослідження суден із вітродвигунами та вітрорушіями» [24].

Наукова та викладацька діяльність Ю.С. Крючкова, пов'язана з кораблебудуванням, сприяла появі творчого захоплення вченого — вивчення історії суднобудування, флоту та міста Миколаєва як центру суднобудування на півдні України. З 1953 р. учений публікує історичні екскурси з даної теми. Його роботи свідчать про сталість світоглядних позицій, не пов'язаних із ідеологічними постулатами радянської історичної школи. Результатом його п'ятдесятирічної наукової та літературної діяльності є більше ста друкованих праць, присвячених історії суднобудування. Визнанням професіоналізму Ю.С. Крючкова як історика є вихід у 80-і рр. ХХ ст. у видавництві Академії наук СРСР (Москва) книг, присвячених двом адміралам — Самуїлу Карловичу та Олексію Самуїловичу Грейгам [25, 26]. У монографіях наголошується на внескові адміралів у розвиток суднобудування та флоту України та Миколаєва зокрема. Роботи, що ґрунтуються на багатій джерельній базі (автор використовував більше 300 архівних, друкованих документів), є першими (і єдиними) науковими розробками за даними персоналіями. Книги отримали високу оцінку фахівців, що вивчають історію науки й техніки [27, 28].

Ю.С. Крючков, учений-кораблебудівник, що започаткував новий тип вітрильних суден кінця ХХ ст., сферою свого першого інтересу в галузі історії вважає вивчення проблеми

розвитку вітрильного суднобудування на Миколаївщині у XVIII–XIX ст. Завдяки його науковим знахідкам, широкому колу зацікавлених читачів уперше стала відома точна кількість суден, що зійшли зі стапелів Миколаївського Адміралтейства за 70 років (із початку побудови першого вітрильного судна в 1790 р. до фактичної ліквідації Чорноморського вітрильного флоту після Паризького мирного договору 1856 р.) [29].

Близько 60 статей, 10 книг, серед яких «Старий Миколаїв і околиця», «Історія Миколаєва від заснування до наших днів», «Історія вулиць Миколаєва. Топонімічний путівник по місту й околицях» і видана в 2003 р. книга «Місто Святого Миколи» — такий внесок Ю.С. Крючкова у вивчення історії міста [30–33]. У 1993 р. за досягнення в галузі науки, освіти, культури Миколаївський облвиконком ухвалив рішення про заснування в державному архіві Миколаївської області особистого фонду Ю.С. Крючкова [34].

Отже, у руслі української історичної біографістики В.П. Костенко та Ю.С. Крючков постають перед нами і як непересічні громадяни, і як прогресивні діячі, чий розробки увійшли у історію вітчизняної і світової науково-технічної думки. Багатопланова виробнича та науково-дослідницька діяльність цих представників української інженерної еліти дозволяє ставити питання про необхідність створення присвячених ним монографічних праць.

1. *Лучининов С.Т.* Талантливый судостроитель: (К 70-летию со дня рождения, 50-летию инженерной, научной и общественной деятельности лауреата Гос. премии В.П. Костенко) // Судостроение. — 1951 — № 5. — С. 42–43.

2. Владимир Полиевктович Костенко (1881–1956): Некролог // Судостроение. — 1956. — № 2. — С. 56.

3. *Малкин М.Ф.* Выдающийся корабельный инженер. 100 лет со дня рождения В.П. Костенко // Судостроение. — 1981. — № 10. — С. 58–60.

4. *Авербух Е.* «Ім'я на борту». Так називається нова книга професора МКІ Юрія Крючкова // Щотижня. — 1992. — 11 липня.

5. *Борозин М.Л.* Дыхание моря // Наука в СССР. — 1984. — № 2. — С. 112.

6. *Нестеровский Б.* Парус на флоте // Морской флот. — 1989. — № 11. — С. 43.

7. *Павлов Н.* Учёный, профессор, корреспондент // Катера и яхты. — 1987. — № 2. — С. 4–5.

8. Счастливая судьба // Вечерний Николаев. – 2003. – 7 июня.
9. *Чухарёв В.* Дуплет профессора Крючкова // Аргументы и факты плюс. – 1997. – № 1. – С. 7.
10. *Новиков-Прибой А.С.* Цусима. – Москва: Изд-во «Правда», 1985. – Кн. 1-я. – С. 535.
11. *Крылов А.Н.* Воспоминания и очерки. – Москва: Изд. АН СССР, 1956. – С. 197, 814–815.
12. *Зубов Б.Н.* Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград: Калининградское книжное изд-во, 1990. – С. 328.
13. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф. 9. – Оп. 2. – Спр. 268.
14. ДАМО. – Ф. 1817. – Оп. 2. – Спр. 279.
15. *Лагута М.Д.* Хронология главнейших исторических событий города Николаева. – Николаев, 1927. – С. 11.
16. *Шкварець В.П., Мельник М.Ф.* Миколаївщина: погляд криз століття. Нарис історії. – Миколаїв, 1994. – С. 158.
17. Миколаївщина: Літопис історичних подій / Под. ред. Шитюка М.М. – Миколаїв: Вид-во «Олді-плюс», 2002.
18. ДАМО. – Ф. 1817. – Оп. 2. – Спр. 159.
19. *Костенко В.П.* Эволюция русской машиностроительной промышленности до февральской революции. – Харьков: Госплан УССР, 1923. – 123 с.
20. *Костенко В.П.* – К восстановлению водного транспорта // Сборник Главметалла. – Харьков, 1924. – С. 32–58.
21. *Костенко В.П.* На «Орле» в Цусиме. – Ленинград: Судпромгиз, 1955. – 543 с.; 2-е изд. Ленинград: Судостроение, 1968. – 525 с.
22. *Крючков Ю.С.* Исследование вибрации судовых механизмов, вызываемых дисбалансом и подшипниками качения. Диссертация канд. техн. наук. – Ленинград: ЦНИИ-45, 1959. – 169 с.
23. *Крючков Ю.С.* Теоретические основы и методы расчета ударостойкости энергетического оборудования современных и перспективных атомных подводных лодок. Диссертация докт. техн. наук. – Ленинград: ЦНИИ-45, 1971. – 278 с.
24. *Бугаенко Б.А., Галь А.Ф., Костенко Н.М.* Николаевский кораблестроительный: Очерк института-университета – Николаев: УГМТУ, 1995. – С. 142.
25. *Крючков Ю.С.* Алексей Самуилович Грейг. – М.: Наука, 1984. – 104 с.
26. *Крючков Ю.С.* – Самуил Карлович Грейг. – М.: Наука, 1988. – 94 с.
27. *Куксин О.И.* Две биографии русских флотоводцев и ученых // Вестник истории естествознания и техники. – 1986. – № 2. – С. 150–151.
28. *Соколовская К.* 400 биографий ученых. Научно-биографическая серия. – М.: Наука, 1988. – С. 132.

29. *Крючков Ю.С.* Вклад николаевских корабелов в создание Черноморского флота // Судостроение. – 1983. – № 4. – С. 61–63.

30. *Крючков Ю.С.* Старый Николаев и окрестности. – Николаев: Дикий Сад, 1991. – 127 с.

31. *Крючков Ю.С.* История Николаева от основания до наших дней. – Николаев: Возможности Киммерии, 1996. – 300 с.

32. *Крючков Ю.С.* История улиц Николаева. Топонимический путеводитель по городу и окрестностям. – Николаев: Возможности Киммерии, 1997. – 159 с.

33. *Крючков Ю.С.* Град Святого Николая. Путеводитель по старому Николаеву. – Николаев: Возможности Киммерии, 2003. – 256 с.

34. ДАМО. – Ф.Р. – 5858.

ІV. ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 303.4 + 021.61(477)

Грина Пасько

РУКОПИСНА ТА ДРУКОВАНА УКРАЇНІКА В МЕЖАХ І ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ

Проаналізовано комплекс проблем розвитку сучасної української гуманітаристики, пов'язаний із тим, що архівна та книжкова спадщина України як складова історичної пам'яті українського народу не визначена у найбільш повному її обсязі та не зосереджена як єдиний інтелектуальний комплекс у конкретному матеріальному вигляді. За межами України залишилися значні цінні документальні масиви й унікальні книжкові раритети, що безпосередньо стосуються української історії та культури. Фізична недоступність цієї інформації негативно впливає як на темпи, так і на масштаби та рівень вітчизняних досліджень, передусім, у галузі історії, зокрема, й біографістики як окремої історичної дисципліни.

The complex of problems concerning the development of the modern Ukrainian humanities is analyzed. It results from the fact that the archive and book legacy of Ukraine as a constituent of the historical memory of Ukrainians is not defined in its fullest volume and is not concentrated as the whole intellectual complex in the specific material form. Beyond the bounds of Ukraine were left big and valuable documental bodies and unique book rarities that are directly connected with Ukrainian history and culture. The physical inaccessibility of this information has negative influence on the rate, scale and level of the national investigations, first of all, in history, and in biographical studies as a distinct historical discipline.

Важливість історичних архівів і книжкових колекцій книгозбірень в Україні здавна незаперечна для вітчизняних науковців, оскільки традиція їхнього комплектування в Російській імперії, а згодом у Радянському Союзі полягала, насамперед, у цілеспрямованому зосередженні документальних матеріалів відповідно до усталеної структури в центральних і державних історичних, науково-технічних, галузевих та інших архівах. Але раціональний принцип збереження повноти та недоторканості фондів виконувався лише щодо архівів двох історичних столиць Росії — Москви та Санкт-Петербурга. Впродовж XVIII, XIX і майже всього XX ст. фонди архівосховищ і книгозбірень, як потужних науково-культурних і освітніх центрів неухильно поповнювалися та своєчасно каталогізувалися, зокрема й із урахуванням так званих «регіональних» архівів і книгозбірень. Та накопичення значних комплексів документальних матеріалів внаслідок волюнтаристської державної політики в архівній

справі призвело до парадоксальної ситуації. Архіви як науково-дослідні та культурно-просвітні й інформаційні заклади починають до певної міри втрачати свої основні функції у зв'язку з фізичним переповненням їхніх фондів, проблема яких вирішується шляхом розширення масштабів площі спеціальних архівосховищ, збільшення чисельності компетентного персоналу, передусім здатного здійснювати науково-технічну каталогізацію матеріалів й удосконалення системи обслуговування, тощо. Водночас, ці заходи не в змозі вирішити важливе принципове питання конкретного попиту на так званій «регіональний матеріал», його аналітичне дослідження та подальше введення до наукового обігу. Даний термін традиційно вживався в практиці роботи центральних російських архівів щодо фондів периферійних архівів, а останнє десятиліття розповсюдився на документальні матеріали, що належать або стосуються історії колишніх радянських республік — нині незалежних держав. Відтак, коли йдеться про так звані «регіональні матеріали» у центральних архівах Російської Федерації, маються на увазі, зокрема, й документи «щодо України та для України».

Упродовж останніх років архіви Російської Федерації починають поволі втрачати свої основні функції — відкритість і доступність, принаймні для фахівців із «територій колишніх радянських республік», що зумовлено новим російським законодавством, яке регулює роботу даних установ. Звичайно, такі тенденції архівної справи Російської Федерації відверто гальмують об'єктивний розвиток наукового пізнання тих країн, що довгий час входили до складу Російської імперії та Радянського Союзу. Складається ситуація, коли рідкісні архівні та поліграфічні документи, що створювалися впродовж багатьох століть українцями, на українських землях, або присвячені українській історії та народові, саме з огляду на цю «тенденцію» вилучаються з наукового обігу, є недоступними фахівцям, які репрезентують у цих архівних установах свою країну як державу. Водночас, російськими дослідниками вони не використовуються, не вивчаються і не публікуються в Російській Федерації. По-перше, їхнє існування не відоме або про них мало інформовані; по-друге, дослідники мають іншу фахову підготовку (зокрема, мовну та історичну) для вивчення джерел; по-третє, їхні інтереси не спрямовані на наукове, просвітницьке, громадське чи будь-яке інше використання цих документів.

Практичний досвід роботи в архівах Санкт-Петербурга

впродовж десятиліття з документами українознавчої проблематики та з різними видами джерел, на жаль, однозначно засвідчує наростання негативних змін щодо їх доступності для українських науковців.

У межах науково-дослідної теми «Архівна україніка за межами України», ініційованої на початку 1992 р. Інститутом української археографії АН України (з 1994 р. — Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України), за участю науковців інших провідних архівознавчих та археографічних установ була розроблена програма, важливим структурним підрозділом якої стали архівні студії в пріоритетних архівах Санкт-Петербурга [1]. Першим дослідним полем був обраний комплекс історико-етнографічних матеріалів архіву Російського географічного товариства. Створений у Санкт-Петербурзі як «Ученый архив Императорского русского географического общества» майже одночасно із заснуванням Товариства в середині 1840-х рр., цей архів акумулював цінні матеріали з етнографії всієї тогочасної Російської імперії [2]. Зокрема, значний масив біографічних документів міститься в персональних фондах, присвячених українським діячам. Адже біля витоків створення цього етнографічного комплексу документів у Санкт-Петербурзі, а також напрацювання методики та програм етнографічного, статистичного та демографічного досліджень були такі українські вчені, як: Д.П. Журавський, М.Ф. Вронченко, П.П. Чубинський, М.Ф. Сумцов, О.О. Русов і багато інших дослідників-україністів другої половини ХІХ ст. [3, 4]. Єдиний докладний науковий огляд цього архіву загалом, а також опис його матеріалів, присвячених українознавчим аспектам, зокрема етнографічним і етнологічним, зробив Ф.Я. Савченко¹, який вивчав джерельну базу створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві [5]. Дана праця певною мірою підсумувала спільну узагальнюючу роботу науковців секції історії України Історичного відділення ВУАН на чолі з М.С. Грушевським. Видання містило значний корпус документів, переважно вперше опублікованих, що вводилися до наукового обігу. Зазначивши унікальність і повноту фондів науково-

¹ Це унікальне за своїм змістом і умовами створення видання зберігається в науковій бібліотеці Інституту історії України НАН України. Високу наукову оцінку цій праці дав у своїй монографії російський історик О.І. Міллер [6, с. 7–8].

го архіву Російського Географічного Товариства, Ф.Я. Савченко також проаналізував щоденники й епістолярний комплекс джерел другої половини XIX ст. та оприлюднив широке коло персоналій, пов'язаних своєю науковою діяльністю з українськими історико-етнографічними студіями. Це дало змогу вітчизняним дослідникам 1990-х рр., залучивши фонди київських архівів, здійснити спробу реконструкції повного епістолярного комплексу, що відображав характер науково-практичних і соціокультурних взаємин між провідними петербурзькими й українськими науковцями XIX ст.. Результати досліджень у вигляді інформативно-насичених біобібліографічних нарисів та епістолярних оглядів було надруковано на сторінках одного з перших історико-культурологічних альманахів, створених у незалежній Україні, тижневика «Старожитності» (гол. редактор І.Б. Гирич), що нині став бібліографічною рідкістю.

Тогочасний історико-інформативний бум призвів до перегляду масштабів, характеру та методики джерелознавчих досліджень. Особливості комплектування та рівень наукової каталогізації архівів в Україні, зокрема в Києві, зумовили формування серед науковців переконання в суттєвому відставанні вітчизняних фахівців щодо опанування архівною та книжковою спадщиною в Україні з урахуванням сучасних принципів і вимог до історичної науки. Результати архівних студій за межами України дали змогу зорієнтуватися, де саме варто шукати у вітчизняних архівосховищах, доводячи, водночас, що власні архіви з їх особистими фондами й епістолярними комплексами та книжкові колекції ще не достатньо досліджені, що навіть уже введене до наукового обігу вимагає подальших аналітичних досліджень із використанням модерних методик і фахових надбань.

Так, дослідження комплексу документів у Санкт-Петербурзі у Центральному державному історичному архіві з фондів наукових, освітніх та мистецьких установ і закладів дали змогу вийти на відповідні тематичні підрозділи у фондах Державного архіву м. Києва та Державного архіву Київської області². Водночас, з'ясувалося, що архівні студії з метою констатації та анотування рукописів, щоденників та епістолярії, створених або таких, що належали українським чи пов'язаним із Україною діячам, у Ру-

² Суттєвому полегшенню в роботі з корпусом документів даного архіву сприяє видання путівника [7], який містить відомості про склад і зміст фондів даного архіву станом на 2000 р. та відомості про фонди, що надійшли до архіву за останні 45 років, а також раніше утаємничені.

кописному відділі Російської національної бібліотеки та Відділі рукописів Інституту російської літератури Російської академії наук (Пушкінському домі) мають не лише пізнавальне значення³, а й напштовхують на концептуально інший формат досліджень. Скажімо, унікальні матеріали, що, зважаючи на суворі цензурні обмеження, не були надруковані в «Основі» й згодом потрапили до фондів офіційних державних установ, засвідчують значний суспільний резонанс цього видання як серед демократично налаштованого населення Санки-Петербурга, так і далеко за його межами. Зокрема, у листі невідомого українського автора, написаному в листопаді 1861 р., що зберігся завдяки перлюстрації жандармами, йдеться про справжній суспільний розголос українського часопису у Петербурзі на той час: «Безошибочно можно сказать, что большая часть молодого поколения заражена украинофильством; за что, конечно, нужно благодарить «Основу»⁴ [10]. Відтак, документ доводить, що неочікуваний ефект видання був так само сильним, як і культурно-освітній вплив, на який сподівалися видавці: «Основу», що видавалася в Петербурзі, уважно читали в російському суспільстві, яке поступово, здебільшого завдяки журналові, почало усвідомлювати справжню мету українофільського руху [11].

Гадаємо, виявлення та наукова інтерпретація даних і відомостей фондів українських періодичних видань другої половини XIX–початку XX ст., що утворилися та зберігаються за межами України, мають значні перспективи та заслуговують на окреме ґрунтовне дослідження.

Сам факт наявності значного комплексу зазначених матеріалів свідчить про вагому українознавчу складову як у російській культурі загалом, так і в створенні за межами України значного корпусу архівної україніки. Відтак, персональні фонди М.В. Гоголя, В.Г. Короленка, В.В. Капніста, М.А. Маркович (Марко Вовчок), В.І. Даля, М.М. Зоценка, М.М. Могилянського, родинні фонди Полторацьких, Трощинських, Кочубеїв, Безбородьків, Розумовських, Модзалевських, Милорадовичів і багато-багато інших чекають на своїх дослідників саме з України.

Нового змісту набувають також дослідження життєдіяльності численних осіб, що згадувалися у листуванні петербурзьких адресатів і залишалися поза увагою в українознавчих сту-

³ Відповідні сучасні путівники не залишають цю тезу голосливою [8, 9].

⁴ Виписка з листа з нерозбірливим підписом зі ст. Репки Чернігівської губ. до Івана Васильовича Дриги у Москву. 19 листопада 1861 р. [6, с. 84–85].

діях. Саме крізь їхнє українське буття за межами історичної Батьківщини конкретизувалася життєва та громадська позиція, наукові зацікавлення, політичні симпатії чи антипатії. Подальший цілеспрямований пошук в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського сприяв реконструкції еволюції їхніх поглядів, характеру вчинків, спрямування наукових досліджень і тлумачення змісту літературно-мистецьких творів на підставі матеріалів особистих фондів. Саме поєднання архівних розвідок у петербурзьких архівах із комплексними студіями даних київських архівних і книжкових раритетів дало змогу суттєво заповнити певні лакуни у вітчизняній науковій біографістиці, розширити світоглядні позиції у галузі соціокультурних досліджень.

Суттєві зрушення в теорії та практиці наукового опрацювання та використання національного архівного фонду в межах державної програми створюють оптимістичні перспективи для розвитку архівної україніки в межах України. Впродовж останніх років провідними вітчизняними археографічними й архівознавчими установами: Інститутом рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства здійснені широкі програми, пов'язані зі створенням національного археографічного реєстру документальних і рукописних колекцій і зібрань України. Основну увагу було зосереджено на проблемі встановлення походження саме рукописних документів і рукописних масивів україніки, окремих фондів і колекцій, методів організації, опису та форм наукового використання, впровадження в практику нової системи науково-інформаційного археографічного опису документів та архівних фондів українського походження, що зберігаються насамперед у колекційних фондах НБУВ, у вигляді бази даних, а також опублікованих матеріалів до Державного реєстру національного культурного надбання України — каталогів, довідників по фондах, покажчиків та оглядів [12, 13]. Попри очевидну позитивну динаміку систематизації та каталогізації рукописної та друкованої україніки, завдячуючи здебільшого комплексним фаховим архівознавчим та археографічним програмам, на сьогодні, на жаль, архівна та книжкова спадщина України, як складова історичної пам'яті українського народу, не визначена у найбільш повному її обсязі та не зосереджена як єдиний інтелектуальний комплекс у конкретному матеріаль-

ному вигляді. Водночас, за межами України залишилися значні цінні документальні масиви й унікальні книжкові раритети, що безпосередньо стосуються української історії та культури. Фізична недоступність цієї інформації, безумовно, негативно впливає як на темпи, так і на масштаби та рівень вітчизняних досліджень, зокрема, і в галузі історії. Та позитивне вирішення цього питання залежить, за великим рахунком, від характеру соціокультурної політики в Україні загалом, коли найважливіше місце буде відведене писемному джерелу (під яким розуміємо книгу, рукопис, історичний документ, статистико-демографічний матеріал тощо), яке є складовою культури народу, одним із найбільш дієвих засобів регулювання процесу його відродження, відновлення соціокультурного середовища, формування та відтворення наукового та творчого потенціалу [10]. Саме воно століттями зберігає та передає культуру із покоління в покоління, формує суспільну свідомість.

1. *Дубровіна Л.А.* Перспективні напрями роботи відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії: До Всеукр. наради «Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи». – Київ, 16–18 груд. 1992 р. – К., 1992. – С. 6–10.

2. *Семенов П.П.* История полувековой деятельности Императорского Русского географического общества. – Ч. I. – СПб., 1896.

3. *Журавський Д.П.* Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1952.

4. *Русов А.* Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – Киев, 1913.

5. *Савченко Ф.Я.* Заборона українства 1876 р. Розд. I: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві. – Харків–Київ, 1930. – С. 1–123. Репринт – Munchen, 1970.

6. *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000.

7. Российский государственный исторический архив. Путеводитель: В 4 т. – СПб., 2000–2006.

8. Личные фонды рукописного отдела Пушкинского дома. Аннотированный указатель. – Санкт-Петербург, 1999.

9. Путеводитель по архивным собраниям отдела рукописей Российской национальной библиотеки. – Санкт-Петербург, 2000.

10. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Секретный архив. – Ф. 109. – Оп. 1. – Ед. хр. 1765. – Л. 1–1 об.

11. Новые периодические издания. «Основа». 1861. № 1 // Сове-

менник. – 1861. – № 1. – С. 71–72.

12. *Дубровіна Л.А., Степченко О.П.* Концепція національного бібліотечного та архівного фонду «Україніка»: історія становлення та розвитку // Студії архівознавства. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 13–25.

13. *Дубровіна Л.А.* «Інтелектуальне» повернення історичної спадщини: до проблеми опису та реєстрації документальної інформації в Національній архівній та бібліотечній автоматизованій системі України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 261–270.

14. *Пасько І.В.* Архівна україніка в межах і за межами України: практичний досвід та перспективи // Особисті книжкові колекції та особові фонди діячів української діаспори в бібліотеках та архівах України. – К., 2004. – С. 86–90.

**СТАРОДРУКОВАНІ ВИДАННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З
ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОГО КНЯЗІВСЬКОГО
РОДУ ВИШНЕВЕЦЬКИХ ГЕРБА «КОРИБУТ», У
ЗІБРАННЯХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО: ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧА
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА**

Викладено результати детального дослідження стародрукованих видань XVII–XVIII ст. із зібрання Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, що своєю тематикою або присвятами пов'язані з представниками відомого українського князівського роду Вишневецьких герба «Корибут». Тематично видання розподіляються на ті, що відіграють роль історичного документу (описи шлюбних церемоній, коронації, поховальних церемоній); панегирики у поетичній або прозовій формах, що є не лише літературними творами, а й специфічними історичними джерелами; присвяти представникам роду від імені автора, видавця чи друкаря книжки, важливі для вивчення особистих контактів представників роду, їх меценатської діяльності, патронату у певній сфері суспільного життя.

The results of the thorough investigation of the printed anciently editions of the XVII th–XVIII th century of the collection of V.I. Vernadsky National library of Ukraine, that are connected with their thematics or dedications with the representatives of the prominent Ukrainian princely family Vyshnevetsky's of the coat of arms 'Korybut', are presented. The editions are thematically divided into those that play the role of historical document (descriptions of wedding ceremonies, coronations, funeral ceremonies); panegyrics in the poetic or prosaic forms), that are not only literary works but also specific historical sources; dedications of the author, publisher or printer to the representatives of the family are important for the study of personal contacts of the representatives of the family, their patronage of art, certain spheres of social life.

Стародруковані видання, пов'язані так чи інакше з представниками українського князівського роду Вишневецьких герба «Корибут», становлять значний інтерес як історико-культурні пам'ятки та джерельна база для найрізноманітніших наукових досліджень гуманітарного профілю. Самі видання можуть бути об'єктами історико-книгознавчих, літературознавчих, мовознавчих досліджень, студій у галузі генеалогії та геральдики, історичної біографістики, мистецтва гравюри тощо.

Хронологічно видання, про які йдеться, охоплюють XVII–XVIII ст. і вийшли з-під друкарських верстатів на теренах сучасних України, Польщі та Білорусі. Окремі примірники мають власницькі записи, що вказують на шляхи розповсюдження та побутування цих стародруків. Аналіз провенієнцій і співстав-

лення місця видання з місцем перебування його примірників у минулому дає підстави стверджувати, що там, де авторами були представники Товариства Ісуса, видання обов'язково потрапляло до бібліотек єзуїтських монастирів і колегіумів. Як взірець красномовства видання осідали у книгозбірнях викладачів риторики різних навчальних закладів. Всі видання, підготовлені з нагоди біжучих подій, не передбачалися до перевидання, були невеликими за обсягом і публікувалися невеликими накладками, тож із плином часу швидко ставали бібліографічними раритетами та потрапляли до книгозбірень бібліофілів. Більшість примірників із фондів НБУВ входять до складу конвolutів, що раніше перебували в бібліотеках Кременецького та Львівського єзуїтських монастирів, у книгозбірні Болеслава Стажинського в Загінцях на Поділлі.

Відомі сьогодні з бібліографії та евристичних розвідок публікації, дотичні заявленій темі, можна систематизувати за інформативною наповненістю історичними фактами таким чином: 1) видання, що відіграють роль історичного документу — документальні описи шлюбних і поховальних церемоній, коронації, зроблені самовидцями названих подій; 2) різного роду панегирики (в поетичній чи прозовій формах), що є не тільки літературними творами, що віддзеркалюють рівень мистецтва елоквенції та розвиток панегіричного жанру, а й можуть передавати нюанси суспільної-політичної ролі «героїв» твору — панегирики з приводу народження, шлюбу, смерті, меценатської діяльності, військових перемог тощо. При опрацюванні вони потребують застосування критичного методу дослідження історичних джерел; 3) присвяти представникам роду від імені автора, видавця чи друкаря книжки, що своєю тематикою не пов'язана безпосередньо з історією князівського роду, але завдяки присвятам оповідає про особисті контакти представників роду, їхню меценатську діяльність, патронат у певній сфері суспільного життя, світліє ставлення до того чи іншого явища чи події.

Характерною ознакою означених вище публікацій є зображення гербів Вишневецьких і споріднених із ним шляхетських родів у різній техніці виконання — дереворити та мідерити. Більшість гравюр не несуть на собі відомості про митців. Тільки у двох виданнях, що були у нашому розпорядженні, гравюри мали підписи авторів. В одному випадку гербове зображення має підпис відомого художника — львівського гравера та друкаря Івана Филиповича [1–5] — «Ioannes Filipowicz Sculp:

Leopoli» — у виданні жалобного панегірика на смерть М.С. Вишневецького, представленого від імені Польської провінції Ордену босих кармелітів під назвою «*Extremum iudicium dolorum...*» (Львів: друкарня єзуїтського колегіуму, 1745; 2; [23] арк.; **ВІК, S. J. 634g**). Гравюра виконана в техніці мідериту. На ній напис: «*Trinae Stemma Domus, trino celebretur honore. Trinum perfectos, hoc probat esse viros*». Це ціла геральдична композиція, що складається з трьох гербів — Вишневецьких «Корибут», Радивілів «Тромби» й Огінських власного гербу, на фоні князівської мантиї, розташованої під князівською митрою, під якою вміщено монограму небіжчика — «MDW»: «*Michaeles Dux in Wiśniowies*» — «Михайло, князь Вишневецький». У каталозі, укладеному Я. Запаском та Я. Ісаєвичем, не вказано жодного книгосховища, де нині зберігаються примірники цього видання, не відзначено в названому каталозі та в «*Bibliografii polskiej*» К. Естрейхера і наявність вказаної гравюри [6]. В «*Słowniku rytowników...*», укладеному Едвардом Растваєцьким, у статті про Івана Филиповича серед перелічених робіт майстра під № 37 значиться гравюра під назвою «*Trinae Stemma Domus...*» [7]. Так само як і мідерит у львівському виданні дана гравюра відзначається витонченим художнім смаком і високим технічним рівнем виконання.

В іншому, замоївському, виданні виконавець іншої геральдичної композиції підписався ініціалами «TLD».

Найбільша кількість видань присвячена особі **Михайла І Корибута Вишневецького (1640–1673) — короля Речі Посполитої (29.09.1669–1773)**. Основна кількість їх пов'язана з його коронацією. Є також шлюбні панегірики з нагоди одруження Михайла Корибута з австрійською ерцгерцогинею Елеонорою Габсбург і з нагоди її коронації, та жалобні — з приводу його смерті. Видання, пов'язані з коронацією польського короля, виявлені в зібраннях Національної бібліотеки України, складають перелік із 10 назв. Серед них:

1) віршований панегірик професора поетики Краківського університету, уродженця Львова Станіслава Юзефа Бежановського (1628–1693) [8] «*Septizonium triumphale, ad augustam Inaugurationem ... Michaelis Korybuth...*» — Cracoviae: In officina Stanislai Piotrowczyk, impressum sumptibus Novodworscianis, [1669]; 2°; **(ВСПВ, R. 1735-4, [15] арк.; R. 1738-6, [16] арк.)**. На звороті титульного аркуша геральдична композиція із зображенням герба Речі Посполитої з гербом Вишневецьких.

2) *Elevtheria Polonis semper celebrata. In ludis secularibus Anni 1669. Felicissima electione, ac inauguratione Serenissimi principis Michaelis ... Regis Poloniae ... auspicatissimi instaurata ... Egit Iuventus Academiae Cracoviensis, in Collegio Vladislaviano, Comitiorum Coronationis tempore.* — Cracoviae: In officina Alberti Siekielowic, [1669]; 2; [2] арк. (ВСПВ, R. 1735-5). У бібліографії видання відоме без титульного аркуша. К. Естрейхер пише про чотири примірника названого видання, що зберігалися у бібліотеці Браницьких у Сухій, в Ягеллонській бібліотеці Краківського університету, в бібліотеці Закладу народowego ім. Оссолінських (Львів) та бібліотеці Львівського університету [9]. Це видання присвячене польському королеві Михайлу Корибуту. В літературній композиції оповідається про свободу, яка була вигнана тиранією з європейських держав і оселилася в Сарматії, де мешкала в часи Лехів, Пястів, Ягеллонів, і продовжує мешкати в часи Корибута.

3) Детальний опис коронаційної церемонії подає Ян Альбрехт Яницький — «*Akt koronacy ... Monarchy Michała ... — Krakow: w drukarni u Dziedzicyw Krzysztofa Schedla, 1670*»; 2; [29] арк.; (ВСПВ, R. 1738-5). Автор торкається непростой політичної ситуації, що склалася в державі напередодні елекційного сейму. Він називає панегірики, написані з приводу обрання королем Михайла Корибута і говорить, що їх є велика кількість: «...*Chronologiae, Problemata, Vaticinia, Sarmatiae, Coronae, Septizonia, u inszych tak wiele...*» [10]. Я.А. Яницький оповідає, що новину про обрання на польський трон її сина Гризельді Вишневецькій приніс регент коронної канцелярії ксьондз Станіслав Липський, коли вона перебувала на набоженстві в отців реформатів. Видання має передмову, звернену до матері короля Гризельди-Констанції Вишневецької із Замоїських. На звороті титульного аркуша вміщено герб Замоїських «Єліта» (мідерит) і вірш до нього.

4) Вітальний панегірик із нагоди коронації короля Михайла I Корибута, написаний Теодором і Олександром Бутлерами (Buthler) «*Solennes gratiae Deo Immortali, Divisque Coelitibus, pro felici electione... Michaelis Korybuth, Dei Gratia Electi Regis Poloniae ... a Theodori et Alexanro comitibus a Buthler ... panegyrico applausu, luci publica, consecratae. Anno Saltis M DC LX IX. Die 23. Julij*». — Cracoviae: In officina Typogr. Stanislai Piotrkowczyk, S. R. M. Typographi, [1669]; 2°; [5] арк.; (ВСПВ, R. 1735-1; In.). На звороті титулу подано зображення державного

герба Речі Посполитої, в центрі якого вміщено герб новообраного короля «Корибут».

5) Панегірик із нагоди коронації Михайла I Корибута пера єзуїта Яна Квяткевича (1630–1703) «*Sarmatia cive Patriae ... coronata ... Michaele Korybut ...*» — Cracoviae: In officina Typographica Stanislai Piotrowczyk, [1669]; 2; [23] арк. (R. 1738-8). Бібліотечний примірник має дарчий запис відомому львів'янину, лікареві, райці Львівського магістрату, бібліофілу Валер'янові Алембеку.

6) Збірка од, прозових і віршованих панегіриків, присвячених королю Михайлові I Корибуту. Присвята підписана Яном Антонієм Белзецьким (Belzecki) «*Olympia Sarmatica ...*» — Leopoli: Typis Sieniaviano Soc. Jesu Collegii; друкар Себастьян Вешговський, 1670; 2°; [26] арк.; (R. 1738-9). Автором, під знаком запитання, подається Мартин Подленський [11]. На звороті титульного аркуша розміщена геральдична композиція: герб Польщі, в центрі на геральдичному щиті — герб «Корибут», навколо в овалі — герби воєводств і літера «М». Примірники цього видання зберігаються в Україні в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського та Львівській науковій бібліотеці імені Василя Стефаника НАН України, в Польщі — в Бібліотеці Народовій [12].

7) Доктор обох прав, професор Краківської академії, університетський історіограф, королівський секретар Станіслав Темберський (пом. 1679) опублікував значну кількість панегіриків, присвячених членам королівських родин і відомим сучасникам, що містять чимало цікавих історичних і генеалогічних деталей. Його твір «*Chronologia synoptica, palmitis Coributei ad ... coronationis Diem ... Michaelis I ...*» (Cracoviae: In officina Typographica Stanislai Piotrkowczyk, [1669]); 2; (ВСПВ, R. 1735-2 (15 арк.); R. 1738-10 (16 арк.)). На звороті титульного аркуша геральдична композиція з гербами родичів і споріднених із Вишневецькими шляхетських родів. Останні представлені 24 гербами, зокрема: «Св. Юрій Змієборець» (або «Погонь руська»), «Тромби», «Топор», «Леліва», «Прус III», «Пилява», «Кончиць», «Беліна», «Боньча», «Дембно», «Бонарова». «Ястжембець», «Женява», «Помян», «Абданк». Композицію облямовує орнаментальна рамка й увінчує королівська корона. Видання має присвяту Дмитрові та Костянтиніві Вишневецьким.

8) Валентин Мазуркович (друга половина XVII ст.) професор Колегіума Майор Краківського університету, канонік кос-

телу св. Анни, латиномовний поет, який залишив по собі численні хвалебні поезії — поховальні або вітальні панегірики. Його прозовий панегірик із нагоди інавгурації новообраного короля Речі Посполитої «*Cynthia Korybuthea grande Diuinae Clementiae Simulacrum, in Celeberrima Inauguratione ... Michaelis Korybuti Regis Poloniae ... Panegyrico colore adumbrata ... a M. Valentino Ioanne Mazurkovic ... e voto publicae laetitiae consecrata*». — Cracoviae: Sumptu et Impensis Magnifici Bartholomaei Nowodworski Equitis Melitensis, Commendatoris Posnaniensis, 1669; 2°; [12] арк.; (ВСПВ, R. 1735-3; R. 1738-11; In.). На звороті титульного аркуша — герб Польщі «Коронований орел», на грудях якого — геральдичний щит із гербом Вишневецьких «Корибут».

9) **Vaticinum Regale sub auspiciatissima coronatae ... Michaelis Korybuti ...** — Cracoviae: In officina Typographica Stanislai Piotrkowczyk, [1669]; 2°; [9] арк. (ВСПВ, R. 1738-12). На звороті титулу — геральдична композиція, в центрі якої — герб князів Вишневецьких під королівською короною, яку тримають янголи. Примірник має дарчий запис Валеріанові Алембекові.

10) Багато оформлене видання хвалебних поезій, присвячених королю Михайлові та роду Вишневецьких «*Corona de lapidibus pretiosis...*» — Zamoscii: Typis Academicis, [1669]; 2; [20] арк.; (ВСПВ, R. 1738-13). За К. Естрейхером вірші складала 5 осіб. Післямова підписана професором і ректором Замоїської академії Василем Рудомичем (пом. 1672). За відомостями К. Естрейхера примірники видання до Другої світової війни зберігалися в Ягеллонській бібліотеці, книгозбірні Красинських, бібліотеці Ординації Замоїських і Закладі народовому ім. Оссолінських [13]. Усі сторінки видання мають складені рамки. На звороті титулу вміщено геральдичну композицію з гербом «Корибут» і гербами земель Речі Посполитої. Видання прикрашене ще 10-ма алегоричними мідеритами в пам'ять предків Михайла Корибута. Гравюри мають монограму автора, який підписався «TLD».

Згаданий уже С.Ю. Бежановський залишив по собі віршований панегірик із нагоди коронації австрійської ерцгерцогині **Елеонори Габсбург** (1653–1697) на польський трон — *Augusta Solii Reginalis maiestas, ad auspiciatissimam Coronationem ... Eleonore, Dei Gratia Poloniarum Reginae ... Varsaviae, In magno omnium Regni Ordinum concursit, applausuque, sub tempus Generalium Regni Comitiorum ... Panegyrico cultu et obsequio, in*

Orbia faciem deducta. – Cracoviae: Ex officina Schedeliana, 1670; 2°; [16] f.; (ВСПВ, R. 1735-6).

Погребальна промова з приводу смерті короля, написана доктором філософії та професором Краківського університету Матвієм Броцьким «Splendor Korybuthei Sideris inextinctus, in funere, ... Michaelis Dei Gratiam Poloniarum Regis... Aeternae potimi, et desideratissimi Principis memoriae, a M. Mathia Brocki ... consecratus Anno Domini, 1676. 31 Mensis Ianuarij». — Cracoviae: Typis Universitatis, Impensis Nouoduorscianis, [1676]; 2; [10] арк. (ВСПВ, R. 1735-7; In.). На звороті титульного аркуша — герб Вишневецьких «Корибут». Видання має присвяту рідним братам: белзькому воєводі Дмитрові Вишневецькому та брацлавському воєводі Костянтинові Христофору Вишневецькому.

У зібраннях НБУВ маємо об'ємний, на 26 аркушів, жалобний панегірик на смерть великого коронного гетьмана, краківського каштеляна Дмитра Юрія Вишневецького (1628–1682), автором якого був доктор філософії Краківського університету, професор елоквенції Павло Ян Воєводзький — «Panegyricus funebris, Illustrissimo Principi Demetrio Georgio Korybuth, duci in Wisniowiec, et Zbaraz, castellano cracoviensis ... dum illi in Basilica SS. Trinitatis RR. PP. Praedicatorum Crac. magnifico et ingenti, sepuchralium honorum apparatu, justa Funebria persoluerentur : consecratus, a M. Paulo Joanne Woiewodzki ... Anno ... M. DC. LXXXII. XII. Kalend: Nouembris» (Краків, друкарня університету; ВСПВ, шифр: In.). Дмитро Юрій Вишневецький був сином великого коронного конюшого Януша Вишневецького й Євгенії Катерини Тишкевичівни. Мав рідного брата Костянтина, батька останніх із роду Вишневецьких: Януша Антонія, який згодом став краківським каштеляном, та Михайла Серватія, який пізніше став великим гетьманом Великого князівства Литовського. На звороті титульного аркуша вміщено герб Вишневецьких «Корибут». Дмитро Єжи навчався та закінчив Краківську академію разом із братом Костянтином та Яном Собеським, майбутнім королем Речі Посполитої Яном III.

Два видання із бібліотечних зібрань мають присвяти від авторів краківському каштелянові Янушу Антонію Вишневецькому (1678–1741). Одне видання — твір пера викладача теології, пріора Домініканського монастиря у Бродах Генріха Русіана «Niebo w koronie azardowanemu życiem S. Janowi Franciszkowi Regisowi...» (Львів: в друкарні св. Трійці, 1738); 2°; [17] арк. На звороті титульного аркуша — геральдична композиція з гербів

Вишневецьких «Корибут» і Лецинських «Венява», бо Януш Антоній був одружений із Теофілою з Лецинських (мідерит); (ВІК, S. J. 635e). Інше — проповідь доктора теології, експровінціала та пріора Львівського монастиря взутих кармелітів Анджея Барщевського «Koncept nad konceptami ... Niepokalane Poczęcie Matki Boskiej panegirycznym kazaniem ... pokazany» (Львів: друкарня св. Трійці, 1736); 2; 9 арк.; (ВІК, S. J. 635b). На звороті титульного аркуша — геральдична композиція з гербів Вишневецьких «Корибут» і Лецинських «Венява» (мідерит), відмінна від попередньої.

Певна кількість видань присвячена останньому представникові князівського роду чоловічої статі, великому гетьманові Великого князівства Литовського, віленському воєводі **Михайлові Серватію Вишневецькому (1680–1744)**. Треба зазначити, що три панегірики, присвячені одруженню кн. М.С. Вишневецького з Магдалиною Чарторийською, в зібраннях бібліотеки не виявлено: «Domus principum astrorum Lunae Korybuthianae et Martis Czartorysciani ... » (Львів: друкарня єзуїтського колегіуму, 1725) — написаний від Кременецького єзуїтського колегіуму, віршований шлюбний панегірик Ідзи Мадейського — від Новодольсько-Дубровицького піарського колегіуму «Niebo Księżycy a Marsa... splendorem... honoryw... wypogodzone przy ślubnych kontraktach... Michała Serwacuysza Korybuta Wśniowieckiego... z... Magdaleną Czartoryską...» (Львів: друкарня Св. Трійці, 1725), та «Konkurs wielkich imion y honoryw... Michała Serwatusza Korybuta... y ... Magdaleny... Czartoryskiej... od obligowanego fundatorskiem imieniu Kollegium Krzemienieckiego...» (Львів: друкарня єзуїтського колегіуму, 1725).

Дійшла до нашого часу низка жалобних панегіриків на смерть Михайла Серватія Вишневецького, частина з яких є сьогодні бібліографічними раритетами. Цю групу видань складають: промова «Monumentum grati ac memoris animi erga regnatricem Domum Korybuthorum Wisniowiecciorum fundatorum. In funere ... Michaelis Servatii Korybuth Wisniowiecki ... a Polona Scholarum Piarum Provincia exhibitum Anno Domini 1745 diebus Septembris» 2; [19] арк. (ВІК, S. J. 634d); казаня асистента Литовської провінції Ордену піарів ксьодза Лукаша від св. Франтішка при перевезенні тіла спочилого князя з Мереча, де він помер, до Вишневеця, де мав відбутися похорон, «Kazanie przy solennym z Mereczka do Wiśniowca wyprowadzeniu ciała, świętey pamięci ... Michała Serwacego Korybuta Wiśniowieckiego ... Roku

1744 dnia 28 Wrzesnia» (Варшава: в друкарні піарського колеґіума, [1744]; 2; [20] арк.; (ВІК, S. J. 634e); погребове казання єзуїта Антонія Бейковського «Ostatnia usługa kaznodziejska pełnym wdzięczności sercem, y usty ostatniemu z Domu Xiążąt Wiśniowieckich... Michałowi Serwacemu Korybuthowi Wiśniowieckiemu... Hrabi... Staroscie Fundatorowi swojemu pogrzebowym kazaniem oświadczona przez X. Antoniego Bieykowskiego S. Jesu. w Wiśniowcu w Kościele OO. Karmelityw Bosych Roku 1745. Dnia 7 Pazdziernika» (Сандомир: друкарня єзуїтського колеґіуму, 1746; 2°; [32] арк.; (ВІК, S. J. 634f; S. J. 638a). На звороті титула — геральдична композиція із зображенням гербів Вишневецьких і Радивілів.

Надзвичайно цінним історичним джерелом є опис похорону М.С. Вишневецького в костелі босих кармелітів у Вишневці, зроблений відомим архітектором XVIII ст., членом Товариства Ісусового, який багато будував в українських землях, Павлом Гіжицьким — «Relacya apparencyi y samego aktu pogrzebowego ostatniego z Domu... Wiśniowieckiego Michała Serwacego Korybutha... w Kościele... XX. Karmelityw Bosych Wiśniowieckim...» ([Почаїв]: у друкарні почаївських базиліанів, [1745]; 2°; [24]; (ВІК, S. J. 634h). В описі поховальної церемонії вміщено мідієрит розміром 10×10 см — геральдичну композицію, що ілюструє становлення гербового знаку князів Вишневецьких «Корибут». У тексті автором прокоментовано зображення, або, навпаки, зображення ілюструє авторський текст. На гравюрі зображено три геральдичні щити. На одному — герб «Погонь литовська» та дата «A. D. 1393». У тексті вказано, що 1393 р. Дмитро Корибут, онук Гедеміна, четвертий син Ольгерда, одержав Кременець із землями, де тепер знаходяться Вишневець і Збараж. На другому щиті зображено хрест, що стоїть на півмісяці з ріжками, повернутими додолу, та дата «A. D. 1396». Текст коментує, що під час походу Тамерлана на Москву Дмитро Корибут одержав перемогу над невірними. І в пам'ять про неї замість «Погоні литовської» взяв собі та своїм нащадкам за герб зображення хреста, що височить на півмісяці. Князь Семен Збараський вніс до князівського дому цей герб. Його брат Михайло Збараський на Вишневцю, тричі перемігши в бою татар під Вишневцем, хрест в гербі потроїв і під півмісяцем додав зображення шестипроменевої зірки. Герб «Корибут» одержав свій завершений геральдичний вигляд. Ця подія відбита на третьому щиті, на якому зображено герб «Корибут» і дата

«A. D. 1512» [14].

До цієї самої групи видань можна включити вже згадане видання «*Judicium extremum dolorum apparente in Coelo Cruce, Praecedentibus in Luna fatalibus signis, Candentibus de Polo Poloniae Avitis Stellis... Principis Servatii Michaelis Korybuth, ... Funerali Cultu Visniovecii FF. Carmelitarum Discalceatorum Ab Obligatissima Celsissimo Fundatorio Nomini Provincia Polona S. Spiritus productum... 1745 Die 24 Septembris*» (Львів: друкарня єзуїтського колегіуму, 1745; 2°; [23] арк.; **ВІК, S. J. 634g**).

Перший дефінітор Польської провінції Ордену босих кармелітів Ян Канти від Пресвятої Діви Марії з Гори Кармель є автором ще одного твору — «*Xięzyc w Pełni Sławy u wieczney Pamięci w biegu życia u chwalebnych zasług smiertelną lunacyą do ostatniey kwadry Nakloniony... Michał Serwacy Xiaze Korybuth Wiśniowiecki na ręki Janusza Lubartowicza Sanguszka... złożony a przy pogrzebowey rewolucyi w Kościele... Wiśniowieckim WW. OO. Karmelitow Bosych przez W. O. Jana Kantego... representowany*» (Краків: в академічній друкарні, [1745]; 2°; [18] арк.; **ВІК, S. J. 634o**). Імприматур датовано 1747 р.. Автор підписав присвяту кн. Сангушкові та на звороті титульного аркуша вміщено вірші на клейноти Сангушків і Денхофів та їхні зображення, що відображали родинні зв'язки з Вишневецькими.

Цю групу видань завершують два жалобних панегірики від імені Пінського єзуїтського колегіума: «*Żal z uwagą nad śmiercią ś. p. ... Michała Serwacego... Wiśniowieckiego... publiczna kondolencya oswiadczony. Oraz... Tekli... Wiśniowieckiey... przy pogrzebowym Akcie prezentowany od... Kollegium Pńskiego Soc. Jesu, 1745*» (Вільно: друкарня єзуїтської академії, [1745]; 2°; [10] арк.; **ВСПВ, R. 1738-5; R. 1733-5**). На звороті титульного аркуша розміщено геральдичну композицію із зображеннями гербів Вишневецьких «Корибут» і Радивілів «Тромби»; та «*Monumentum Grati ac Memoriae animi Erga regnatricem Domum Korybuthorum Wisniowiecciorum fundatorum. In funere... Michaelis Servatii Korybuth Wisniowiecki... a Polona Scholarum Piarum Provincia exhibitum. Anno Domini 1745 diebus Septembris*» (Варшава: друкарня піарського колегіуму, [1745]; 2°; [19] арк.; **ВІК, S. J. 634d**).

У жалобних панегіриках і промовах на смерть Михайла Серватія Вишневецького оратори, дотримуючись вимог літературного жанру та підносячи суспільну роль особи князя, говорять зокрема про коло його інтелектуальних зацікавлень: за-

хоплення літературою, глибокі знання з математики й архітектури, будівничу діяльність, збирання багатой бібліотеки у Вишневецькому замку.

Релігійний твір Іларіона Фаленцького від св. Сакраменту — «Woysko serdecznych poworekrutowanych na większą chwale Boską affektow...» (Почаїв: друкарня Успенського монастиря, 1739) має присвяту Михайлові Серватію та його дружині Теклі-Ружі з Радивілів. У тексті присвяти вміщено зображення гербів Вишневецьких і Радивілів (ВІК, КДА: ВХVII 5/82; S. J. 297, 298).

У фондах Національної бібліотеки зберігається низка вітальних шлюбних панегіриків із нагоди весілля княжни **Урсули Франтішки Вишневецької**, доньки-одиначки Януша Антонія та Теофіли з Лещинських, і віленського воєводи та великого гетьмана Великого князівства Литовського князя Михайла-Казімежа Радивіла, представлені від Дубровицько-Новодворського піарського колегіуму:

1) *Aquila regnatrrix in Corona syderum nidificans, Augustus Humaeneus ... Michaelis In Olyka et Nieświez principis Radziwili ... et Franciscae In Zbaraż et Wiśniowiec, principis Wisniowiecciae, connubiali faedere Radziwiliae Aquilae, et Wisniowiecciae Lunae ... a Dabrowicensi et Neodolscensi Collegii Scholarum Piarum paesentatus ... — Varsaviae: Typis Scholarum Piarum, 1725; 2°; [14] f.*; на звороті титулу геральдична композиція: під князівською митрою — геральдичний щит із двох полів із гербами Радивілів і Вишневецьких, над кожним полем — геральдичний шолом, під зображенням — епіграми на гербові клейноди. На титулі — власницький запис: «*Ex Libris Fratris Simeonis Tuczynski Ord. S. Bas. M. / z Milcza do Hoszczy / A. 1756*»; (ВСПВ, In. -2);

2) «*Cynthia rząd słońcu odbierająca, przy rodowitych swiatłach u wesolych Hymeneusza ogniach ... X. Michała Radziwiła... u X. Franciszki Wiśniowieckiey... holdowniczą Mużą fundatorom swoim od Collegium Dabrowickiego Scholarum Piarum adorowana.*» — w Warszawie: w drukarni WW. OO. Scholarum Piarum, 1725; 2°; [15] f.; на звороті титульного аркуша — геральдична композиція ідентична тій, що вміщена у попередньому виданні, з тією тільки різницею, що герби поміняно місцями (ВСПВ, In. -3);

3) панегірик пера доктора філософії, професора поезики Оликської академії Станіслава Майкевича — «*Olympus Noctivagas transcendens nubes celsissimorum nominum concursu et faedere nuptiali sublimatus nido victricibus perplexo ramis coeli-*

colae aquilae ... Michalis Casimiri Radziwill ... coronatus rutilante Cynthia principum tvaris redimitae Domus ... Franciscae Wisniowiecka ... inter illustres Hymenaei taedas resplendens ... ac per M. Stanislaum Maykiewicz ... adoratus.» — [S. l.], 1725; 2°; [15] f. На звороті титула — геральдична композиція: в овалі з листя аканту під короною зображене серце, поділене на дві частини, в одній зображено герб Радивілів «Тромби», в іншій — герб Вишневецьких «Корибут», обидві частини серця увінчані князівськими митрами. Під гравюрою — дві епіграми, підписані студентами Олексійської академії Казимиром Тарчевським та Юзефом Пясковським. Видання містить присвяту у віршованій формі та прозовий панегірик, написані латинською мовою, та два вірша польською на родові герби одружених. К. Естрейхер у своїй бібліографічній праці не зазначає обсяг видання, місцем зберігання примірників називає тільки бібліотеку Чорторийських; (ВСРВ, In. -13);

4) панегірик від Перемишльського та Кременецького єзуїтських колегіумів — «Nidus aquilae Radziviliane ... principes Michael Radziwill, Francisca Wiśniowiecka ... epithalamica panegyri adorati. Odgłos weselny na dźwięk trąb Radziwiłłowskich... przy zaślubinach ...» (Львів: друкарня єзуїтського колегіуму, 1725); 2°; [27] арк. Нині примірники цього видання зберігаються в Україні в Національній бібліотеці в Києві та Львівській науковій бібліотеці, в Польщі — в Курницькій бібліотеці ПАН [16].

У фонді ВСРВ знаходиться жалобний панегірик пера проповідника, дефінітора Польської провінції Ордену бернардинів Яна Людвіка Скробковича (пом. 1657) із приводу смерті війницького каштеляна Петра Шишковського та його дружини Теофіли Вишневецької, доньки белзького воєводи Костянтина Костянтиновича Вишневецького (1564–1641) та Урсуди з Мнішеків герба «Кончиц» — «Spelunca duplex To iest Iaskinia Dwoista, przy braniu Possessyey w nię dwoch Zacznych Ciał, ... P. Piotra Szyszkowskiego, kasztelana woynickiego ... y ... Xiężny Theophile Korybutowey Wiśniowieckiey, małżonkow. Wystawiona z ambony w Kościele katedralnym Krakowskim dnia 26 Czerwca ...» (Краків: в друкарні Анджея Пьотрковчика, [1643]; 4°; 35 с.; (ВСРВ, In.).

У бібліотечних зібраннях є видання, пов'язані з ім'ям **руського воєводи Яреми Вишневецького (1612–1651)**. Відомий літератор XVII ст. Андрій Абрек свій панегірик «Mulier sapiens, ... Catharina Zamoscia ..., ad imitandum orbi exhibita,

Zamoscii in Esequiis Academicis. Anno Domini 1642 Nouemb. 7 ...» (Краків: в друкарні Франтішка Цезарія, 1642); 2°; 10 арк.; (ВСРБ, R. 1736-11) опублікував із присвятою своїм патронам — Яремі Михайлові Вишневецькому та Янові Замойському. На цьому примірнику є дарчий запис автора львів'янина, лікареві, бібліофілу Мартину Коженевському.

У фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігається також збірка віршованих привітань студентів класу поетики Замойської академії з нагоди шлюбу князя Яреми Вишневецького та Гризельди із Замойських: *Phoebe hastata in auspicatissimis repotijs novorum coniugum... D. Hieremiae Michaelis Korybuth ducis in Wisniowiec et ... ducissa Griseldis Constantiae ... Thomae Zamoyski ... filiae ...* (Замостя: друкарня академії, 1639); 4°; [9] арк.; (ВСРБ, R. 1744-15). Поетичні твори, підписані дванадцятьма студентами, було виголошено на весільному бенкеті. Видання прикрашають герби подружжя: герб «Корибут» князя Яреми та герб «Сліта» Гризельди Замойської, виконані в одному стилі та розміщені в однакових картушах.

З ім'ям руської воєводи Гризельди-Констанції Вишневецької з Замойських пов'язане перше видання в Речі Посполитій поетичного твору відомого в свій час новолатинського поета, члена Ордену єзуїтів Якуба Бальде в перекладі польською поета, королівського секретаря Яна Лібицького — «*Sen żywota ludzkiego*» (Краків: у друкарні Франтішка Цезарія, 1647; 4; 16 с.). Друге видання твору — там само 1677). У передмові Гризелда Вишневецька названа меценаткою та покровителькою автора перекладу.

Зібрана, опрацьована та подана в статті інформація, без сумніву, не може претендувати на вичерпність. Постійна евристична робота, що проводиться з фондами, удосконалення науково-довідкового апарату стародрукованих видань сприятиме розширенню переліку стародруків, названої тематики та джерельної бази досліджень.

1. Попов П. Матеріали до словника українських граверів. — Київ, 1926. — С. 123.

2. Попов П. Матеріали до словника українських граверів. Додаток I. — Київ, 1927. — С. 32–33.

3. Логвин Г. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. — Київ, 1990. — С. 106.

4. *Ровинский Д.А.* Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. – СПб., 1895. – Т. 2. – Стб. 1084.
5. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku.* – Z. 6: Małopolska. Ziemie Ruskie / Oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. – Wrocław; Kraków, 1960. – S. 99–101.
6. Estr. 33, 93; 3I № 1529.
7. *Rastawiecki* Ed. Słownik rytowniów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej pracujących. – W Poznaniu, 1886. – S. 109.
8. Encyklopedia powszechna. – Warszawa, 1860. – T. 3. – S. 544–545.
9. Estr. 16, 44.
10. *Janicki J.A.* Akt koronacyjny... monarchy Michała, z Bożey łaski, króla polskiego... – W Krakowie, 1670. – F._{B2}.
11. 3I № 483.
12. 3I № 483; Estr. 24, 409.
13. Estr. 26, 465.
14. *Giżycki P.* Relacya apparencyi, y samego aktu pogrzebowego ... Xiążęcia Wiśniowieckiego, Michała Serwacego Korybutha... – Poczjyw, [1745]. – F._{B-B2}
15. Estr. 22, 44–45.
16. 3I № 1050; Estr. 26, 83; Каталог... библиотеки университета св. Володимира: № 34544.

**БІОБІБЛІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ
БІОГРАФІЙ УКРАЇНСЬКИХ МУЗИКАНТІВ**

Проаналізовано наукову та джерельну цінність біобібліографічних видань останнього десятиріччя як основи для вивчення біографій відомих і призабутих українських музикантів. Увагу зосереджено на принципово важливих для подальшого дослідження життя та творчості діячів української музичної культури працях літературознавця, журналіста, музикознавця та поета Івана Лисенка: «Словникові співаків України» (1997), «Словникові музикантів України» (2005) та укладений ним збірці «Українські співаки у спогадах сучасників» (2003).

The scientific and source value of bibliographic editions of the last decade as a basis to study biographies of famous and little forgotten Ukrainian musicians is analyzed. Special attention is given to the works 'Dictionary of singers of Ukraine' (1997), 'Dictionary of musicians of Ukraine' (2005) by the scholar in literature, journalist, music expert and poet Ivan Lysenko and to the collection 'Ukrainian singers in memories of their contemporaries' (2003) composed by him.

Оглядаючи масив біобібліографічних джерел, що містять систематизовану інформацію щодо українських співаків та академічних музикантів, маємо визнати, що донедавна він залишався незначним. Тим вагомішою подією стала свого часу поява «Словника співаків України» Івана Лисенка [1] — видання, що гідно репрезентувало Україну на тлі виданого в незавершеному вигляді словника А.М. Пружанського, присвяченого російським співакам [2]. Праця Івана Лисенка містить біографічні довідки про співаків, які вважаються українськими за походженням, місцем народження, або з огляду на частковий чи переважний зв'язок їхньої творчої долі з Україною. Нині готується її друге, доповнене та перероблене видання під дещо зміненою назвою. Не втратили актуальності й інші біобібліографічні видання, підготовлені автором, що вже побачили світ.

Літературознавець, журналіст, музикознавець і поет Іван Лисенко — уродженець Харківщини. Сталося так, що його внесок у вивчення історії вітчизняного виконавства (насамперед, вокального) перевищив зусилля багатьох вузькофахових авторів або й цілих інститутів.

Невдовзі після виходу «Словника співаків України» з'явилася збірка «Українські співаки у спогадах сучасників» [3], що підсумувала тридцятирічну самовіддану працю Івана Лисенка як автора-упорядника. Видання було здійснене за підтримки Мар'яна Коця (основного спонсора), Музичної фундації США та

ще одинадцяти інших спонсорів. Щиро та захоплююче автори спогадів розповіли про творчі та людські долі десятків українських співаків, про яких раніше згадувалося лише в окремих публікаціях, та й то здебільшого фрагментарно. Відтак, до наукового обігу і на загал було введено значний масив невідомої раніше інформації щодо корифеїв українського оперного мистецтва, про яких написано чимало, але в часи, коли друкована інформація ретельно фільтрувалася.

Збірка містить також матеріали про українських оперних і концертно-камерних співаків, які вже пішли з життя, але залишили помітний слід в історії вітчизняного вокального мистецтва.

Інформативна цінність і специфіка означеного вище видання виявляється хоча б у наступному. Скажімо, про Оксану Петрусенко видано кілька збірок спогадів, листів тощо, написано безліч статей і навіть роман. Натомість у присвяченому їй розділі «Українських співаків...» автор-упорядник уперше подав спогади російського музичного письменника Сергія Ебергардта про свердловські сезони Петрусенко, написані 1980 р. в Свердловську саме для цього видання. Містить збірка також чимало не відомої досі біографічної інформації про інших добре знаних співаків, як-то: Литвиненко-Вольгемут, Гришка, Бориса Гмирю, Ворвулева, Донця, Юрія Кипоренка-Даманського. Висвітлено тут і маловідомі імена, котрі давно заслуговують на широке визнання та фахове зацікавлення дослідників і шанувальників. Йдеться насамперед про таких співаків, як Микола Частій, Михайло Микиша, Олександра Ропська та Лілія Лобанова. На жаль, досі цього не сталося, але, гадаємо, матеріали про них, вміщені у збірці Івана Лисенка, стануть поштовхом до написання ґрунтовних наукових розвідок, а, можливо, й монографій.

Особливої уваги потребують спогади про забутих співаків, до яких система виявилася не надто прихильною та які зазнали репресій. Так, баритон Степан Зубко, дванадцять років провів на засланні та співав у Медвежогорському театрі для в'язнів на Кольському півострові. Вражає навіть сам лише заголовок мемуарного нарису Софії Тухнер про нього — «На сцені тюремного театру»... Цікавими та вагомими видаються також відомості про київського баритона Миколу Филімонова, який помер під час окупації, в 1943 р., зазнавши репресій ще в 30-х.. Згодом його могилу на Байковому цвинтарі зрівняли з землею. На загал, у

збірці вперше піднято значний пласт історії українського вокального мистецтва, пов'язаний із іменами репресованих співаків: Степана Волинця, Юрія Лисянського, Марії Шекун-Коломийченко та багатьох інших, нині мало знаних, бо колись їхніми долями безжалюбно пройшлися жорна тоталітарної системи. Всі вони теж чекають на свого дослідника та видавця.

Добір персоналій, котрі ввійшли до видання, надзвичайно ретельний і, зрештою, відбиває новий погляд на історію українського оперного мистецтва. Відтак, важливим аспектом праці Івана Лисенка є також широке об'єктивне осмислення самого поняття «український співак». Так, прізвище постійної партнерки Федора Шаляпіна Марії Дейши-Сіонницької з Чернігівщини зазвичай згадується саме і лише в контексті життєпису легендарного російського баса (її ім'ям рясніє «Літопис життя і творчості Шаляпіна» та інші подібні публікації). Та лише видання Івана Лисенка містить цікаві біографічні подробиці, що досі не мали розголосу (про зв'язки Марії Дейши-Сіонницької з Україною, відомості, що померла співачка в Криму тощо). Так само докладно висвітлено у спогадах невідомі сторінки діяльності в Україні інших російських співаків, зокрема: Йосипа Петрова, Федора Стравинського, Павла Кошиця, Лідії Липковської.

У збірці вміщено також чимало нової біографічної інформації щодо «блудних синів» України, чий імена тільки тепер можуть по праву посісти належне їм місце в історії українського музичного мистецтва. Так, ім'я народного артиста РРФСР Павла Журавленка відоме багатьом російським шанувальникам опери. У книзі «Мастера оперной сцены», присвяченій провідним солістам театру ім. С.М. Кірова, можна й досі прочитати про нього як про «видатного радянського співака». Натомість, у збірці Івана Лисенка виразно наголошується, що співак мав українське коріння, виступав в українському оперному репертуарі, був прихильним до української пісні. Чимало вітчизняних співаків продовжили свою кар'єру в західній еміграції. Так, уродженець Львівщини Зенон Дольницький співав на краєвих оперних сценах світу та помер 1976 р. у Парижі, Михайло Голинський 1938 р. виїхав до США, а згодом мешкав у Канаді. Раніше дізнатися щось про долі цих митців було вкрай важко, бо вже навіть за часів державної незалежності України ними мало хто цікавився. Тому для багатьох праця Івана Лисенка надала перший і, вочевидь, останній шанс нагадати про себе українському читачеві. Йдеться, насамперед, про

такі персоналії, як Петро Скуба, котрий помер тридцятичотирирічним в Одесі напередодні революції, чи Георгій Рожок, який виїхав під час війни до Німеччини і там пішов із життя ще молодим. Про них відомо дуже мало, записів їхніх голосів не існує. Відтак, своєю збіркою Іван Лисенко віддав їм останню данину шани та пам'яті.

Багато нового містить видання й про нашого славетного співвітчизника Івана Козловського, — сім із одинадцяти мемуарних нарисів у розділі про нього друкуються вперше. Але чи не цікавішими видаються спогади самого Івана Семеновича про українських співаків (Цесевича, Микишу, Савранського), вміщені серед матеріалів книжки. Тому, хто гортатиме її сторінки, знову пощастить почути живе, «нечуте» досі слово Івана Козловського.

Підсумовуючи, маємо визнати, що завдяки праці Івана Лисенка ми маємо докладний, ґрунтовний і, що не менш важливо, цікавий навіть для пересічного читача, збірник. Відтепер у кожного, хто нині шукатиме інформацію про будь-якого маловідомого співака, з'явилася можливість не лише виявляти розрізнені поодинокі відомості в «мандрівках» від однієї енциклопедії до іншої, а й ознайомитися з цілим шаром мемуарних матеріалів.

Побудова книжки — хронологічна, від часу появи співака на оперній чи концертній сцені. Вона вміщує спогади про 120 співаків, мемуарним відомостям про кожного з них передують змістовні біографічні довідки автора-упорядника. Загальна кількість матеріалів — близько 300, вміщено також близько 300 ілюстрацій (світлини співаків як у ролях, так і в житті). Додатком подано цікаву ексклюзивну інформацію про маловідомого співака — «Спогад про безіменного тенора» Ю. Криха та згадку Гектора Берліоза про глінківську експедицію до України з метою пошуку талановитих співаків.

Сам упорядник, виступивши водночас як редактор, перекладач і коректор, не лише підготував усі біографічні довідки та вступну статтю до збірника, а й вмістив низку власних спогадів про кількох співаків — Б. Гмирю, В. Третяка, М. Манойла, А. Кікота, О. Басенка, М. Сокіл.

Видання охоплює величезний хронологічний період — від XVIII ст. до сьогодення. Серед найвідоміших імен — Семен Гулак-Артемівський. У вступі автор вдався до цікавого спостереження: до 1917 р. матеріали преси та спогади про співаків

мали розкутіший і об'єктивніший характер. А в радянські часи писати про народних артистів можна було лише «безпроблемні» та хвалебні відгуки. З цим важко не погодитися, але ця обставина аж ніяк не применшує цінності книжки загалом та використаних у ній спогадів радянської доби.

Вміщені в збірці спогади¹ нерівноцінні, але зусиллями автора вони відредаговані, скорочені й «доведені до ладу». Отже, цінність наведених матеріалів аніскільки не постраждала. Автор, як правило, висвітлював постаті маловідомих співаків (виняток становлять хіба що Д. Петрусенко та Донець). Багато спогадів написано диригентами, піаністами, вокалістами, композиторами, режисерами. Завершують книжку біографічні розвідки про співаків, котрі можуть вважатися нашими сучасниками, але передчасно пішли з життя. Це Василь Третяк, Микола Манойло, Андрій Кікоть та Олександр Басенко.

Маловідомим іменам українських співаків, піаністів, композиторів була присвячена наступна книжка Івана Лисенка «Музики сонячні дзвони» [4], що представляє зріз музичного життя нашої країни 30–50-х років. Серед цих імен є давно добре знані: Іван Алчевський, Павло Кошиць, Леоніда Балановська, Борис Гмиря, Платон Цесевич, Юрій Кипоренко-Доманський. Та серед нарисів, присвячених окремим персоналіям, знаходимо й такі, що є чи не першою даниною поваги виконавцям, відданою їм на батьківщині. Йдеться, насамперед, про Євгенію Зарицьку, яка 1937 р. виїхала зі Львова до Відня. Початок її розквіту та тріумфи на сцені «Ла Скала» припали на період Другої світової війни, відтак не варто дивуватися, що її ім'я не згадувалося в українській пресі за радянської доби. В останні роки співачка мешкала та викладала в Парижі. Автор книжки листувався з нею ще в 70-і рр., коли не було жодної можливості опублікувати що-небудь про творчість Зарицької в Києві. Та постійна увага до творчих доль українських співаків і фанатична відданість обраній темі досліджень зробили своє. Нині весь матеріал, накопичений Іваном Лисенком, поступово знаходить шлях до читача.

Серед відроджених на сторінках згадуваного видання імен — і Марія Сокіл. Її оперна і концертно-камерна кар'єра розгор-

¹ За словами Івана Лисенка, зібраних ним матеріалів про окремих співаків цілком вистачить, щоб укласти окрему книжку про них. Так само серед біографічних довідок, вміщених ним у попередній роботі — «Словнику співаків України», — часто зазначалося, що ціла збірка спогадів і матеріалів про котрогось зі співаків міститься в особистому архіві автора і ще не надрукована.

талася на американському континенті, куди вона потрапила 1938 р. разом із чоловіком — диригентом, піаністом і композитором Антоном Рудницьким. У книжці йдеться також і про інших українців, закинутих долею в далекі країни: Наталію Носенко, Ореста Руснака, Йосипа Гошуляка. Знаходимо тут і вражаючу розповідь про репресовану та розстріляну співачку Марію Шекун-Коломийченко.

Особливе місце займає розділ «Музиканти і композитори». Кожна зі згаданих у ньому постатей мала свою захоплюючу, а часом — трагічну долю. Зокрема, йдеться про плеяду українських піаністів, чії імена сьогодні, на жаль, зовсім невідомі. Серед них — Тимофій Шпаковский, єдиний учень Фелікса Мендельсона. Як відомо, прославлений німецький композитор практично не займався педагогічною діяльністю. Проживши коротке життя, страждаючи від хвороб, він не залишив по собі жодного іншого учня. Далі в переліку піаністів доречно назвати: Андрія Родзянка, обдарованого напіваматора, який зробив блискучу виконавську кар'єру; Любку Колесу, яка першою з піаністок-українок вийшла на світові концертні сцени; Володимиру Божейко, яка пройшла свій гідний артистичний шлях, не полишаючи Львівщини. Нарешті, знаходимо тут розповідь про Тараса Микишу — відомого піаніста та композитора, який завершив свої дні в Аргентині. Він був сином відомого оперного співака Михайла Микиші. Складна історія цієї родини гідна окремого викладу. Адже нині, проходячи повз київський будинок із ім'ям Михайла Микиші на меморіальній дошці, ми навіть не замислюємося над трагедією цієї людини. Микиша-батько був солістом Великого театру, працював і на українських сценах. Його син Тарас у юності поїхав із матір'ю до Відня, аби навчатися у консерваторії. З цієї причини батька, який залишився в СРСР, звільнили з роботи та репресували. А з появою «залізної завіси» зв'язок між батьком і сином взагалі перервався. Микиша-старший жив у Києві і навіть не дізнався про смерть сина. Тепер історія Тараса Микиші вперше стала загально відомою.

Значну частину книжки складають нариси про скрипалів (Гаврила Рачинського, Юрія Криху) та віолончелістів (Богдана Бережницького, Зою Полевську).

Окремо йдеться про композиторів, зокрема, про розстріляного 1919 р. українського композитора Михайла Іванова, репресованого радянською владою Валентина Костенка, полонено-

го під час Другої світової війни Василя Шутя, чия важка доля безславно завершилася на еміграції. Подібні нариси спростовують твердження, що в радянські часи щодо композиторів практично не було серйозних репресій.

Загалом, проаналізоване вище видання Івана Лисенка, що побачило світ завдяки сприянню п'яти спонсорів із української діаспори, стане цінним біографічним джерелом для багатьох дослідників.

У 2005 р. у видавництві «Рада» вийшла ще одна книжка Івана Лисенка — «Словник музикантів України» [5], яка, по суті, стала першою вітчизняною спробою упорядкування музичної енциклопедії².

У цьому виданні автор мав на меті якомога повніше відобразити коло персоналій музикантів-інструменталістів, які народилися в Україні чи працювали на її теренах. Проте, він свідомо зосередився переважно на постатях піаністів, скрипалів і віолончелістів, принагідно згадуючи також окремих органістів та виконавців на духових інструментах³.

Словник містить понад тисячу статей і охоплює період від XVII ст. до нині (наймолодші його «герої» на сьогодні ще не досягли тридцятиріччя). Відомості у біографічних довідках подаються за хронологією життя та діяльності особи за відпрацьованою автором схемою: дати життя, музична освіта, участь у музичних конкурсах чи фестивалях, відомості про артистичну діяльність, гастрольні виступи та репертуар музиканта, а також характеристика його виконавської майстерності. Словник містить також біобібліографічну інформацію та понад 200 світлин.

Віддаючи належне фанатичній відданості справі та працелюбству музикознавця Івана Лисенка, мусимо визнати, що поставлене завдання перевершує спромогу однієї людини⁴. Автор

² Якщо не брати до уваги вже згадуваний «Словник співаків України» того самого Івана Лисенка (1997) та «Велику українську музичну енциклопедію», що вже понад 10 років готується до друку силами Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України.

³ Іван Лисенко обійшов увагою диригентів і кобзарів, оскільки зараховує їх до специфічних музикантів, які склали чи складуть зміст інших видань подібного кшталту.

⁴ Слід брати до уваги, що, збираючи інформацію, Іван Лисенко часто стикався з байдужим, безвідповідальним ставленням як із боку респондентів, так і самих потенційних фігурантів словника, що віднаходження необхідних відомостей потребувало тривалого листування, зокрема, з представниками діаспори.

не мав сторонньої допомоги, а був змушений здійснювати свій проект самотужки. А фінансове сприяння трапилося лише на кінцевому етапі роботи, коли Добродійний фонд Китастих (США) погодився спонсорувати видання книжки. Через це у словнику знаходимо принаймні дві вади: 1) недостатню повноту переліку персоналій, які потенційно могли б потрапити до такого видання; 2) окремі неточності та брак певних відомостей, які автор не спромігся з'ясувати.

Проте, загалом словник вийшов цікавим і надзвичайно цінним для широкого кола дослідників. Багато постатей вперше «прорвалося» до українського читача саме на сторінках «Словника музикантів України». Це зокрема репресовані музиканти, представники української діаспори, серед яких чимало майстрів світового рівня, мало відома обдарована молодь, яка вже встигла впевнено заявити про себе в музичному житті сучасної України та Європи.

1. *Лисенко І.* Словник співаків України. — К.: «Рада» та Вид-во М.П. Коць, 1997. — 356 с.: іл.

2. *Пружанский А.М.* Отечественные певцы : 1750–1917: Словарь. — Т. 1. — М., Сов. композитор, 1991. — 424 с.

3. Українські співаки у спогадах сучасників / Авт.-упоряд. І. Лисенко. К. — Львів-Нью-Йорк: «Рада» та Вид-во М.П. Коць, 2003. — 780 с., іл.

4. *Лисенко І.М.* Музики сонячні дзвони: Статті, рецензії, спогади. — К.: «Рада», 2004. — 392 с: іл.

5. Словник музикантів України. — К.: «Рада», 2005. — 360 с.: іл.

У. З ДОСВІДУ БІОГРАФІСТИКИ

УДК 929:303.446.4

Ігор Шихненко

ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ — БІОІСТОРИОГРАФ

Проаналізовано праці брата видатного українського історика М.С. Грушевського — Олександра Сергійовича Грушевського (1877–1943 ?), присвячені життєвому шляху та діяльності видатних українських вчених ХІХ ст. М. Максимовича, М. Костомарова, О. Русова, М. Маркевича, Г. Павлуцького. Показано, зокрема, що доробок О.С. Грушевського в царині вітчизняної біографіки становить значний джерельний та історіографічний інтерес для вивчення багатьох аспектів культурно-просвітницького розвитку України. Дослідження важливе також для вивчення творчої спадщини О.С. Грушевського, чиє ім'я та діяльність замовчувалися впродовж багатьох десятиліть.

The works by Olexandr Sergiyovych Grushevsky (1877–1943?), a brother of the outstanding Ukrainian historian M.S. Grushevsky are analyzed. They are devoted to the life and activity of the prominent Ukrainian scientists of the XIX th century — М. Махумовича, М. Kostomarov, О. Rusov, М. Markevych, G. Pavlutsky. It is shown, in particular that O.S. Grushevsky's work in the field of the national biographical studies forms a considerable source and historiographic interest for the study of many aspects of the cultural and educational development of Ukraine. The investigation is also important for the study of the creative legacy of O.S. Grushevsky, whose name and activity had been hushed up for many decades.

Вагоме місце у сучасній вітчизняній історичній науці посідає дослідження життя та діяльності відомих учених. Зокрема, великого значення набувають питання вивчення наукової спадщини українських дослідників-біографістів, імена яких у радянський період не були відомі широкому загалу, оскільки їхня діяльність не висвітлювалася у вітчизняній історичній літературі. Одним із несправедливо забутих українських біографістів першої чверті ХХ ст. був Олександр Сергійович Грушевський (1877–1943 ?). Відомий історик і літературознавець, вихованець В.Б. Антоновича та рідний брат М.С. Грушевського, він увійшов до історичної науки як дослідник із широким колом інтересів. Олександрові Грушевському належить понад 100 праць. Це, зокрема, роботи з історії Великого Князівства Литовського, Гетьманщини та інш. Чимало досліджень історика присвячені діяльності визначних українських учених ХІХ–ХХ ст.: М. Костомарова, М. Максимовича, М. Маркевича, О. Русова, Г. Павлуцького.

У нарисах та статтях про М.І. Костомарова (більше 20 праць), О. С. Грушевський висвітлює основні періоди життя вченого й охарактеризував провідні напрями його історичних студій. Досліджуючи питання формування та розвитку світоглядних позицій вченого, а також їхні особливості у статті «Памяти историка Малороссии Н.И. Костомарова» [1], автор зазначає, що вони були тісно пов'язані з обставинами особистого життя та конкретно-історичними умовами того часу. Зокрема, Олександр Грушевський виділив три фактори, під впливом яких відбувалося становлення Миколи Костомарова як науковця та громадського діяча. Це, за словами дослідника: особливості сімейного виховання, культурне оточення та інтелектуальна атмосфера у період навчання у Харківському університеті, а також безпосередня участь в українському науково-просвітницькому житті першої половини–середини ХІХ ст.. Водночас, О.С. Грушевський зазначає, що характерною рисою сімейного виховання Миколи Костомарова був, з одного боку, вплив матері-українки, яка прищепила синові любов до рідної мови, звичаїв і релігії, а з іншого, — ліберальні вольтеріанські погляди батька-росіянина. Даний культурний контраст, на думку дослідника, й визначив тодішні особливості світогляду майбутнього засновника Кирило-Мефодієвського братства. Студентські роки М.І. Костомарова були позначені, за словами О.С. Грушевського, значним впливом на його світогляд професорсько-викладацького складу Харківського університету, зокрема, наукового наставника професора Луніна, який, власне і надихнув молодого дослідника на подальші етнографічні студії.

Становлення та розвиток історичних і громадських поглядів Миколи Костомарова у наступні роки проходив, за О.С.Грушевським, у контексті особливостей українського культурно-просвітницького життя 1840-х–1850-х рр. Дослідник писав, що нові риси світогляду, що з'явилися у вченого у зазначений період, були пов'язані, насамперед, із його різнобічною багатогранною діяльністю: викладацькою роботою у Петербурзькому та Київському університетах, активною участю в Кирило-Мефодієвському братстві тощо. У цей час історичні та громадські погляди вченого отримали, за словами Олександра Грушевського, остаточне оформлення та знайшли підтримку у сучасників. Характеризуючи дослідницьку діяльність Миколи Костомарова у вказаний період, учений писав, що свої наукові

студії той зосередив навколо вивчення давньоруської доби та Гетьманщини. У цих працях М.І. Костомаров, як зазначає О.С. Грушевський, намагався обстоювати національні інтереси українців, їхнє природне право на власну історію. Аналізуючи ранні праці вченого, дослідник зокрема, повідомляв, що порівняно з сучасниками, у молодшого покоління істориків вони викликали досить критичне ставлення, що було пов'язано, на думку О.С. Грушевського, з надмірною довірою молодого М.І. Костомарова до сумнівних відомостей із «Запорожской Старини» Івана Срезневського та «Історії Русів».

В іншому нарисі «З харківських років М.І. Костомарова» [2], автор розкрив коло наукових інтересів ученого, а також подав огляд і аналіз його перших історичних праць і маловідомих літературних творів. З цього приводу Олександр Грушевський зазначав, що, починаючи зі студентських років, основна увага майбутнього історика була зосереджена навколо етнографічних досліджень, вивчення архівних документів і написання художніх творів. У свою чергу, етнографічні інтереси М.І. Костомарова, його захоплення українською культурою почали формуватися, за словами автора нариса, з дитинства, під враженнями почутих народних пісень, впливом прочитаних творів Миколи Гоголя, праць М. Максимовича та Івана Срезневського. Вказані джерела справили велике враження на майбутнього вченого, оскільки з них він уперше дізнався про звичаї та побут рідного краю. Характеризуючи архівні студії М.І. Костомарова, зокрема, його дослідження документів Острозького козачого архіву, історик писав, що ці праці, присвячені подіям польсько-української війни, є доволі цінним джерелом вивчення вказаної проблеми.

Велике наукове значення мають, на думку О.С. Грушевського, художні твори Миколи Костомарова «Сава Чалий» і «Переяславська ніч». Дослідник відзначає їхню чудову літературну форму, вдалий контраст між минулим і сучасним та окремі риси гіперболізму в зображенні українських козаків. При цьому, О.С. Грушевський критикує автора за значну кількість незрозумілостей і неясностей. Це, зокрема, стосувалося характеристики реальних історичних осіб — Сави Чалого та Гната Голого. Аналізуючи вищеназвані твори письменника, Олександр Грушевський зазначав, що їхнього автора більше цікавила не минула козацька слава, а відображення боротьби народних мас за православну віру та батьківщину. Дані п'єси

та поеми М.І. Костомарова рисами романтико-історичного світобачення ріднили його, за словами дослідника, з Тарасом Шевченком, Пантелеймоном Кулішем і Марком Марковичем.

Значну історіографічну цінність для дослідників становлять також праці О.С. Грушевського «Ранние этнографические работы Н.И. Костомарова» [3], «Історичні статті Костомарова в «Основі» [4] та «До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі» [5]. У вищеназваних нарисах автор проаналізував праці вченого, присвячені українським народним пісням, соціально-політичній історії Київської Русі та Гетьманщини.

Життя та діяльність М.І. Костомарова, зокрема, його участь у Харківських літературних гуртках, Кирило-Мефодієвському братстві, українському гуртку в Петербурзі відображені у працях О.С. Грушевського: «Нові матеріали до біографії Костомарова» [6], «Про юнацькі роки М. Костомарова» [7], «З настроїв і думок Кирило-Мефодіївського братства» [8], «Литературные планы и надежды Кирило-Мефодиевского братства» [9], «З життя українського гуртка в Петербурзі 1858–1861 рр.» [10].

Значна кількість робіт дослідника присвячена М. Максимовичу. У своїх нарисах, О.С. Грушевський висвітлив життєвий шлях і діяльність цього визначного вченого, його вклад у розвиток української історичної науки. Зокрема, дослідник зазначав, що М.Максимовича, праці якого посідають важливе місце у вітчизняній історіографії ХІХ ст., досить рідко згадують сучасники. Глибока освідченість і багатогранний талант ученого, за словами Олександра Грушевського, дали можливість М. Максимовичу залишити помітний слід у багатьох галузях науки, насамперед, історичній. Учений зробив вагомий внесок в опрацювання історичних джерел, а також суттєво переглянув і переосмислив погляди своїх попередників на історичне минуле українського народу. Так, у нарисі «Про діяльність Максимовича (З останніх років Максимовича)» [11] Олександр Грушевський на основі листування вченого висвітлив основні віхи його життя, плани та сподівання. Поряд із цим, у своєму нарисі автор подав короткий огляд і аналіз історичних праць вченого. Характеризуючи його джерелознавчі, мовознавчі та етнографічні студії, дослідник зазначає, що в них містяться цінні відомості та поради з вказаних проблем. Високу оцінку дає О.С. Грушевський і генеалогічним студіям М.Максимовича у своїй статті «З Київської історіографії 1840-х років.» [12]. Аналіз наукових поглядів М. Максимовича на походження української народності поданий у нарисі дослідника «З українського культурного і науково-

го життя в середині ХІХ ст.» [13]. Олександр Грушевський, зокрема, зазначав, що вчений не поділяв думки українофілів про самостійну українську мову та літературу. Супречки стосовно культурних відмінностей між українською та російською народностями для М. Максимовича, за словами дослідника, не мали суттєвого значення. О.С. Грушевський писав, що вченого багато спільного поєднувало з російським життям і культурою, він завжди почував духовний зв'язок із Московським університетом, московськими науковими та літературними гуртками. Водночас, М. Максимович досить критично відгукувався про концепцію О.Погодіна стосовно «російського духу» в українському фольклорі, хоч і підтримував його у боротьбі проти нових напрямів у науковій літературі. Дослідник писав, що у працях ученого, не зважаючи на окремі протиріччя, завжди відчувалася щира любов до українського краю та його минулого.

Творчості М. Маркевича присвячений нарис О.С. Грушевського «М.О. Маркевич. Из прошлого украинской литературы и историографии» [14], в якому проаналізовано наукові студії відомого дослідника, що висвітлюють життя та діяльність знаних історичних діячів доби Гетьманщини: Богдана Хмельницького, Тимоша Хмельницького, Івана Мазепи та інш.. Характеризуючи дані роботи М. Маркевича, вчений зазначав, що вони становлять значну наукову цінність для вітчизняних істориків, оскільки повідомляють не лише про моральні та духовні якості вищеназваних осіб, а й про їхні стосунки з козацькими масами. Значну увагу у вказаному нарисі Олександр Грушевський приділив дослідженню багатотомної праці дослідника «Історія Малоросії». Вчений, зокрема, досить високо оцінив стиль і форму вищеназваної монографії М. Маркевича, але розкритикував її автора за надмірне захоплення літературними прийомами та постійний перехід від аналізу конкретних фактів і подій до фраз про людський гуманізм. О.С. Грушевський писав, що М. Маркевич намагався у своїй праці показати власний погляд на проблему складних стосунків між українцями та великоросами, а тому виступив швидше, як письменник, а не історик.

У статтях про життя та діяльність Олександра Русова дослідник висвітлює особливості характеру цього визначного етнографа, його вклад у становлення та розвиток української історичної науки у другій половині ХІХ ст., зокрема, у створенні різних наукових осередків і товариств. Характеризуючи постать вищеназваного вченого у своїй відомій роботі «О.О. Русов

(1847–1915)» [15]. О.С. Грушевський писав, що це була людина досить м'якої та лагідної вдачі, цікавий фольклорист і творча особистість. О.О. Русов завжди приваблював, за словами дослідника, всіх, хто його близько знав. Легкий характер і нахил до гумору цього талановитого історика давав змогу зауважити чи переконати співбесідника стосовно вирішення проблем і конфліктів. Як громадський діяч, О.О. Русов, писав дослідник, не знав ніяких компромісів і завжди працював на благо українського народу. З цього приводу О.С. Грушевський повідомляв, що коли створювався новий культурно-просвітницький осередок або товариство, вчений із великою радістю вітав такі задуми і першим вносив частку своєї наукової праці та грошової допомоги в організацію подібних гуртків. Турботи О.О. Русова про відкриття пам'ятника Тарасові Шевченку, були, за словами дослідника, лише одним із прикладів його невтомної турботи про вирішення українських справ. Аналізуючи етнографічні студії вченого, О.С. Грушевський зазначав, що в них знайшли своє висвітлення головні моменти й особливості народного життя: відомості з місцевого побуту, мови та звичаїв. Діяльність О.О. Русова у Київському українському гуртку — осередку майбутнього Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства — знайшла певне висвітлення у нарисі дослідника «Из жизни Киевского украинского кружка» [16].

У науковій спадщині вченого чимало праць присвячено творчості Тараса Шевченка [17, 18] Пантелеймона Куліша [19], Івана Франка [20], Г.Г. Павлуцького [21].

Таким чином, аналіз біографічних студій Олександра Грушевського довів, що вони становлять значну цінність при вивченні життя та діяльності визначних дослідників українського минулого, їхніх історичних поглядів тощо. Поряд із цим, вищевказані праці вченого висвітлюють особливості культурно-просвітницького розвитку України в ХІХ–на початку ХХ ст. Відтак, нариси О.С. Грушевського можуть також широко використовуватися у дослідженнях вітчизняних істориків і літературознавців.

1. *Грушевский А.* Памяти историка Малороссии Н.И. Костомаров // Чтения Исторического Общества Нестора Летописца. – К., 1906. – Кн. 19. – Вып. 1. – С. 70–71.

2. *Грушевский А.* Из харьковских лет Н.И. Костомарова // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1908. – № 4. – С. 233–295.

3. *Грушевский А.* Ранние этнографические работы Н.И. Костома-

рова // Известия Отделения русского языка и словестности. – Спб., 1911. – Т. 16. – Кн. 1. – С. 77–120.

4. *Грушевський О.* Историчні статті Костомарова в «Основі» // Україна. – К., – 1928. – Кн. 1. – С. 73–90.

5. *Грушевський О.* До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. – К., – 1928. – Кн. 3. – С. 50–57.

6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1189. – «Грушевський О. Нові матеріали до біографії Костомарова». – 25 арк.

7. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1190. – «Стаття Грушевського О. про юнацькі роки М. Костомарова». – 43 арк.

8. *Грушевський О.* З настроїв і думок Кирило-Мефодіївського братства // Україна. – К., 1914. – Кн. 1. – С. 70–77.

9. *Грушевський А.* Литературные планы и надежды Кирило-Мефодиевского братства // Украинская Жизнь. – М., 1914. – № 2. – С. 68–76.

10. *Грушевський О.* З життя українського гуртка в Петербурзі 1858–1861 рр. // Літературно-Науковий Вістник. – К., 1913. – Кн. 7. – С. 20–25.

11. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1087. – «Грушевський О. Про діяльність Максимовича. З останніх років Максимовича». – 43 арк.

12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі ІР НБУВ). – Ф. X. – Спр. 17182. – «Грушевський О. З Київської історіографії 1840-х рр.» – 19 арк.

13. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1081. – «Грушевський О. Перед мировим конгресом (Парижская мирная конференция)». – 4 арк.

14. *Грушевський А. М. А.* Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии). // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Спб., 1911. – № 1. – С. 52–141.

15. *Грушевський О. О. О.* Русов (1847–1915) // Літературно-Науковий Вістник. – К., 1918. – Кн. 10. – С. 88–94.

16. *Грушевський А.* Из жизни Киевского украинского кружка // Украинская Жизнь. – М., 1915. – № 11. – С. 33–39.

17. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1175. – «Грушевський О. Життя і творчість Т. Г. Шевченка (1814–1861 рр.)». – 52 арк.

18. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1176. – «Грушевський О. Историчні погляди Т. Шевченка». – 49 арк.

19. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1185. – «Грушевський О. Пантелеймон Куліш. Историчні студії П. Куліша. Поетична творчість П. Куліша». – 348 арк.

20. *Грушевський О.* З етнографічних студій Івана Франка // Шлях. – К., 1918. – Ч. 1. – С. 37–43.

21. *Грушевський О. Г. Г.* Павлуцький. (некролог) // Україна. – К., 1924. – Кн. 2. – С. 205–206.

БІОГРАФІЧНІ СЕРІЇ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ БІОГРАФІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Досліджено історію виникнення та видання книжкових біографічних серій, зокрема таких, як «Жизнь замечательных людей», «Життя славетних», «Уславлені імена», науково-бібліографічні серії Академії наук СРСР та УРСР і їхній вплив на розвиток української біографістики. Вивчення дискусій 60–80 рр. ХХ ст. щодо подальшого розвитку біографічних серій, а також підготовка та видання Інститутом біографічних досліджень НБУВ двох випусків біобібліографічного покажчика «Джерела української біографістики» (2004, 2006), дає можливість, на думку автора, простежити поступовий перехід від розуміння біографії як окремого жанру літератури до необхідності вироблення суто наукових підходів до цієї справи.

The history of appearing and publishing the book biographical series, such as «Lives of prominent people», «Lives of the glorious», «The celebrated names», the scientific bibliographical series of the Academy of Sciences of the USSR and Ukrainian SSR and their influence on the development of the Ukrainian biographical studies are investigated. The study of the discussions in the 1960–1980 s about the further development of biographical series and the preparation and publication of two issues of the biobibliographical guide «Sources of the Ukrainian biographical studies» (2004, 2006) by the Institute of biographical studies of V.I. Vernadsky National library give the possibility, in the author's opinion, to trace back an evolutionary transfer from the treatment of writing a biography as a distinct genre of literary work to the understanding of the necessity to elaborate scientific approaches to this work.

Біографічні видання завжди користувалися підвищеним попитом. Зазвичай, твори біографічного жанру, особливо наукові біографії видатних особистостей, мали не тільки велике пізнавальне та виховне значення, а й несли на собі відбиток епохи. Це дає нам змогу (вивчивши історію їх виникнення, коло видавців, цілі, переслідувані видавцями й авторами, коло читачів, наявний склад авторів і редакторів) зробити висновки про деякі тенденції в розвитку вітчизняної біографічної традиції.

Тісний зв'язок біографічних видань із педагогікою та ідеологією (цей вид історичного дослідження завжди використовувався державою як в ідеологічних, так і в патріотичних цілях) часто призводив до тенденційності у розвитку біографічних досліджень. Маючи на увазі те, що довгий час українська біографічна традиція розвивалася в загальноросійському та загальносоюзному контексті, всі здобутки та проблеми, досягнення та негативні процеси, характерні спершу для російського, зго-

дом — для радянського суспільства, знаходили свій відбиток і в українських біографічних виданнях.

Серед біографічних видань особливе місце належить випуску біографічних серій, що має давні традиції у дореволюційній Росії, Радянському Союзі та в Україні. Першою спробою видання в Росії біографічної серії універсального типу була «Біографічна бібліотека» «Жизнь замечательных людей» (далі — «ЖЗЛ»), організована відомим російським книговидавцем Флорентієм Федоровичем Павленковим¹ у 1890 р.. Після його смерті спадкоємці за заповітом поступово повинні були згорнути видавничу серію, а на виручені кошти відкрити безкоштовні народні школи. Тому до 1915 р. було перевидано окремі книги бібліотеки, але нових видань уже не було. Основною метою Ф.Ф. Павленкова було, за словами Н.А. Рубакіна², — покращувати читача, постійно революціонізуючи його свідомість, уводячи в широкий науковий обіг на зміну застарілим теоріям у науці, філософії, етиці, мистецтві — нові, що пробуджували у читача нові думки та спонукали до роздумів [1]. Своїх читачів Ф.Ф. Павленков бачив серед інтелігентного загалу, здатного самостійно мислити. У своїй видавничій діяльності він справлявся на досить вузьке коло авторів. Шістдесят відсотків книг були написані дев'ятнадцятьма авторами [1, с. 114]. Більшість із них — лектори, публіцисти, літератори критики, перекладачі. Зазвичай, усі вони мали літературну освіту, частина володіли іноземними мовами, що було необхідною умовою, оскільки дві третини репертуару книжок стосувалися зарубіжних діячів.

Аналізуючи коло авторів, читачів, критерії відбору персоналій, можна зробити висновок, що не всі книги цієї серії були рівнозначні за якістю та висвітлювали в більшості своїй діяльність осіб гуманітарного профілю — письменників, істориків, художників, громадських діячів. Звісно, про українців не

¹ Павленков Флорентій Федорович (1839–1900) — російський книговидавець (Санкт-Петербург, з 1866 р.). Випустив більше 750 книг, зокрема серію видань «Биографическая библиотека» («Жизнь замечательных людей»), а також серії «Популярно-научная библиотека», «Библиотека полезных знаний», «Популярно-юридическая библиотека», «Сказочная библиотека» (більше 80 книжок), «Пушкинская библиотека» (40 книжок) і «Лермонтовская библиотека» (30 книжок).

² Рубакін Микола Олександрович (1861(2)–1946) — книгознавець, бібліограф, письменник. Займався проблемами вивчення книжкової справи, пропаганди книжки, керівництва читанням, самоосвітою тощо. Був близько знайомий із Ф.Ф. Павленковим. Рецензував багато його видань. Автор статей про Ф.Ф. Павленкова.

йшлося, якщо не брати до уваги Миколу Гоголя, якого російська історіографія вважала своїм письменником. За період виходу серії було видано 184 книги (остання книга серії позначена номером 191, та в порядковій нумерації відсутні номери 43, 104, 110, 111, 149, 172, 180) [2]. Тираж кожного видання був 8100 примірників [1, с. 7]. Щодо розподілу героїв серії за сферами діяльності, то більшість книг присвячена письменникам (64), ученим (53), громадським і політичним діячам, композиторам (10), художникам (7) [2, с.19]. Серію «ЖЗЛ» Ф.Ф. Павленкова називали «дешевою» (інколи, трамвайною, маючи, напевне, на увазі її зручний формат), оскільки кожна книжка коштувала 25 коп. Незаперечною заслугою Ф.Ф. Павленкова було те, що його бібліотека стала загальнодоступною й охоплювала широке коло імен діячів із різноманітними поглядами як у науці, так і щодо суспільних справ. До досвіду видання серії «ЖЗЛ» неодноразово зверталися в подальшому. Так, М.О. Рубакін у 1928 р. пише: «Ця бібліотека й досі незамінна щодо своєї соціальної та психологічної цінності. Вся вона складається із життєписів інтелігентних працівників усіх часів і народів. Це працівники, висунуті всіма суспільними класами і станами різних фахів і різних напрямків думки та тенденцій». І далі: «У кожній книжечці, дуже охайно виданій, від 80 до 100 сторінок, подається не лише життєпис одного з інтелігентів, а й окремо наголошено на його боротьбі з тим чи іншим виявом існуючого соціального ладу, чи то з неосвіченістю, чи то з насиллям, чи з експлуатацією, чи з деспотизмом, з одного боку, а з іншого постають один за одним образи борців, мучеників, працівників, то творців, то руйнівників, то людей світла, то служників тьми, і завжди на тлі їхньої доби та зробленої ними справи» [3] (тут і далі переклад — *Н.Л.*). Будучи людиною передових поглядів та наукового світосприйняття, Ф.Ф. Павленков присвячував сторінки своїх видань людям різноманітних поглядів (тому видання були нерівнозначні за якістю), наголошуючи, що: «Я не дресирувальник, а читачі не діти. Нехай з'ясовують самі, і творять власне, читаючи цікаві книжки». Основне своє завдання Ф.Ф. Павленков бачив у тому, щоб знайти читачів із новітніми поглядами і вже потім робити висновки. «Творити власне, — підсумовував М.О. Рубакін, — спонукати та примушувати творити власне — це й було для Павленкова найважливішим, дорогою та святою справою» [3, с. 233]. Павленківська серія стала першим універсальним зіб-

ранням біографій. Загалом, позитивно оцінюючи досвід видання біографічної серії «ЖЗЛ» Ф.Ф. Павленкова, слід відзначити, що на цьому етапі розвитку біографічної традиції, від авторів не вимагалось дослідження особистості (дослідження внутрішніх причини тих чи інших вчинків особи, зв'язок між характером героя, вчинками та обставинами життя), а основна увага приділялася змалюванню «образу героя», чії твори, як правило, в кращому випадку перераховувалися, але не аналізувалися. За словами В.І. Яковенка³, що були вірогідно виявом думки на той час усієї редакції: «...справжня біографія за своїм характером не передбачає критичної оцінки літературних творів» героя (Яковенко пише про Джонатана Свіфта) [4]. Винятком були біографії російських письменників, написані відомими критиками того часу (А.М. Скабічевським⁴, Є.А. Соловйовим-Андрієвичем⁵).

Таким чином, Павленківська біографічна бібліотека загалом була на той час на тому самому рівні що й біографіка, а саме: «...не піднімалася вище зв'язної розповіді про життя та діяльність чудової людини» [1, с. 110]. На думку Г.Й. Винокура⁶: «...в певному сенсі все це зовсім не біографії, і вже точно *не лише* біографії. Все це — відповідні історії (політична, військова,

³ Яковенко Валентин Іванович (1859–?) — літератор, земський статистик. Був одним із спадкоємців Ф.Ф. Павленкова, займався продовженням видавничої справи та, згідно із заповітом, відкриттям безоплатних народних бібліотек. Написав низку біографій для серії «ЖЗЛ» — Тараса Шевченка, Богдана Хмельницького, Миколи Гоголя, Томаса Мора, Карлейла, Огюста Канта, Адама Сміта.

⁴ Скабічевський Олександр Михайлович (1838–1910) — російський критик, письменник. Для Біографічної бібліотеки Ф. Ф. Павленкова «ЖЗЛ» написав біографічні нариси про Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, Олександра Грибоедова, Олексія Писемського, Дмитра Добролюбова.

⁵ Соловйов Євгеній Андрійович (1863–1905) — російський письменник, критик. Для Біографічної бібліотеки Ф.Ф. Павленкова «ЖЗЛ» написав біографії Дмитра Писарева, Льва Толстого, Олександра Герцена, Миколи Карамзіна (під псевдонімом Смирнов).

⁶ Винокур Григорій Йосифович (1896–1947) — мовознавець, літературознавець, д. філол. н., професор МДУ. Автор праць із слов'янських мов, мови художньої літератури, текстології, проблем культури мови, стилістики та ін. Його праці з біографістики «Биография и культура» (М., 1927), «Биография как научная проблема» (М., 1924) присвячені проблемам філософсько-історичного трактування біографії. Показовим, на думку автора, є те, що він ставився до біографії, з одного боку, як до мистецтва («мистецтво писати біографію»), з іншого — як до науки («...біографія, як і кожна інша історична наука, входить до кола проблем філологічної енциклопедії»). А філологію розглядає як особливий метод, заснований на критиці та інтерпретації.

літературна), до яких із причин суто технічних (зручність викладу, педагогічні потреби тощо), приєднуються і власне біографічні відомості» [5].

Ідею видання нової біографічної серії «ЖЗЛ» після Ф.Ф. Павленкова підхопив у 1916–1917 рр. Максим Горький. Та Перша Світова війна й революційні події 1917–1921 рр. перешкодили йому на той час втілити її у життя. Треба відзначити, що підходи у нього були дещо інші, зважаючи на нове історичне тло. Плануючи свою серію в період завершення Першої світової війни, Максим Горький, як і Ф.Ф. Павленков, мав на увазі широкого демократичного читача, насамперед, підрастаюче покоління. На першому етапі розробки плану видання серії передбачалося розвивати її на основі видавництва «Парус», створеного Максимом Горьким разом із О.М. Тихоновим⁷ та І.П. Ладизніковим⁸. У 1917 р. Максимом Горьким розроблено програму «Паруса», що дає змогу визначити мету нової біографічної серії. Видавці хотіли упорядкувати книжковий ринок шляхом здешевлення книги та чіткого упорядкування її розповсюдження і тим самим надати справі книговидання «соціально-педагогічний» зміст [1, с. 110]. Максим Горький прагнув в умовах воєнного лихоліття протистояти індивідуалізові та націоналізові, донести молодому поколінню любов і віру в життя, навчити його героїзму. «Потрібно, щоб людина зрозуміла, що вона творець і господар світу, що на ній лежить відповідальність за всі нещастя на землі, і їй же належить слава за все добре, що є в житті» [6].

Та історична ситуація знову змінилася. У Росії відбулася Лютнева революція, країна йшла до революції Жовтневої. Максим Горький гостро реагував на події. Його листування з Ромеюном Роланом (кінець 1916 р., березень 1917 р.) дає змогу говорити, що відбувся якісний перехід від ставлення до написання біографії як «зв'язної оповіді», до біографії, у якій має бути (в даному разі йшлося про біографію Людвіга Ван Бетховена) «неу-

⁷ Тихонов Олександр Миколайович (псевдонім — Серебров) (1880–1956) — радянський літературний діяч, письменник, видавець, працював із М. Горьким у видавництві «Парус». Після Жовтневої революції 1917 р. був директором видавництва «Всемирная литература», в 1930–36 рр. очолював видавництво «Academia», редагував журнали «Современный Запад», «Восток», «Русский современник».

⁸ Ладизніков Іван Павлович (1874–1945) — видавець, власник книжкової справи І.П. Ладизнікова в Берліні. З 1914 р. працював у видавництві «Парус» із М. Горьким. З 1921 р. проживав у Берліні.

переджена та цікава повість життя героя, еволюція його душі, визначальних подій його життя, переборених ним страждань і досягнутої ним слави» [6, с. 9–10]. І все це мало відбуватися, на думку Максима Горького, на історичному тлі. Такі підходи передбачали наукову об'єктивність і незаангажованість біографії. Іншим, на відміну від Ф.Ф. Павленкова, бачив Максим Горький і коло майбутніх авторів, — це мали бути кращі сучасні письменники. Саме автори мали реалізувати основну місію серії — забезпечити тісне спілкування молодого покоління з «героями» людства. В нових історичних умовах серія стала перед необхідністю значного звуження кількості імен і прискіпливого їх добору. Тому, порівнюючи підходи Ф.Ф. Павленкова з поглядами Максима Горького, слід відзначити, що з погляду висвітлення особистості, нова серія вигравала, але водночас втрачала в питаннях добору персоналій. Люди, в житті яких були чорні плями і, навіть, напівтіні, не мали права на представництво в серії. Крім того, Максим Горький, на відміну від Ф.Ф. Павленкова, у доборі імен перевагу надавав вітчизняним «героям». Але це мало бути принципово нова біографічна серія, що орієнтувалася на наукову об'єктивність як критерій підходу до самої особи героя, якій мав бути притаманний підвищений інтерес біографа саме до особи (її життя, еволюція душі), орієнтація на письменника як майбутнього автора. Велика увага приділялась справі творчої спадщини героя. Такі підходи (часто вони залишалися проголошеними лише на папері), власне, свідчили про значно вищий якісний рівень біографічної традиції, не зважаючи на ідеологічну обмеженість.

Однак час вносив свої корективи в ідеї Максима Горького щодо біографічної бібліотеки. Його першочергова орієнтація на висвітлення «душі героя» за допомогою кращих письменників зіткнулася з започаткованою традицією радянського історичного роману (його гілки — роману-біографії), що на перше місце ставив історичні постаті. Таким чином, від його ідеї відокремився такий напрям як біографічний роман, автором якого був письменник. Біографічній серії залишилася традиційна частина — просвітницька. В нових умовах ця складова посилювалася, що вимагало і нових підходів до пошуку авторів. Ким він мав бути: письменником, ученим чи психологом? Не маючи чітких поглядів із приводу стилю та манери написання біографій, редакція «ЖЗЛ» надавала перевагу художньо-публіцистичному жанрові, що передбачав, з одного боку науковий нарис, а з іншого — ху-

дожний жанр його втілення. На практиці, в 30-ті рр. ХХ ст. (до смерті Максима Горького) серія була, в основному, зорієнтована на біографії вчених, винахідників (зокрема й світового рівня). Однак на практиці розкриття особистості героїв поглиналося аналізом історичної доби. Висвітлення особистості (внутрішні рушії життя та творчості), не дивлячись на намагання Максима Горького, попри все, залишалося на другому плані. З середини 40-х рр. перевага в репертуарі серії надавалася діячам комуністичної партії та революційного руху.

Таким чином, розглядаючи ставлення до біографії кінця ХІХ–30-х рр. ХХ ст., можна говорити про певні позитивні зрушення. Та в реаліях, прогресивні погляди Максима Горького щодо біографії увійшли в протиріччя з практикою радянського суспільства. На загал, у кінці 20-х–на початку 30-х рр. ХХ ст. практично завершився період формування так званого «марксистського підходу» до художньої, історико-літературної та науково-популярної біографістики, який має відлік ще з початку 20-х рр. [7]. Зрештою, серія «ЖЗЛ» не була позбавлена всіх недоліків ідеологізованих видань (досить обмежене коло героїв — революціонери, видатні представники науки та культури, герої соціалістичного будівництва), що особливо виявилось за середини 40-х років. Оцінюючи стан біографічних досліджень за період 1917–30-х рр., В.В. Баженов пише: «...як і досі, біографія слугує на загал цілям увіковічення пам'яті героїв боротьби за перемогу пролетарської революції в нашій країні» [8].

Від 1938 р. серія почала випускатися видавництвом ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». Під час війни вона взагалі перестала виходити — аж до 1946 р. (щоправда, видавалися серії «Великі російські люди» та «Великі люди російського народу») [9]. Дискусії щодо подальшої долі серії «ЖЗЛ» продовжувалися у 50-х і в 60-х рр. ХХ ст.. Випадковість обраних осіб, низька художня якість книжок стали улюбленою темою критики середини 50-х рр. У цей час, за влучним висловом І.Л. Беленького: «...зникає будь-яка подібність теоретичної самосвідомості. Лише навколо проблеми історико-біографічного роману подекуди спалахують суперечки, які становлять у наш час лише історіографічний інтерес» [10]. У 50-х рр. ХХ ст. точилася дискусія й навколо проблеми жанру серії (науково-популярна чи науково-художня біографія). Вона виявила протиріччя науково-художньої біографії (неможливості в одному творі об'єднати факти та вигадку). Все це вимагало розширення жа-

нрових меж серії, вироблення нових критеріїв добору імен, розробки загально прийнятної структури видань. У цілому, було визнано приналежність біографії до сфери літератури.

Кінець 50–початок 60-х рр. ХХ ст. став періодом переосмислення багатьох істин, проте, як не дивно, для біографічних досліджень це був «мертвий сезон». Лише у середині 60-х рр. ХХ ст. ситуація змінюється. Так звана «відлига» відкрила нові можливості для творчості, що відразу виявилось в усіх сферах життя. Як завжди, в періоди звільнення від ідеологічної диктатури у літературі, мистецтві та науці активізується інтерес до особистості, її внутрішнього світу та ролі в розвитку суспільного, духовного, економічного та політичного життя. В 60-ті рр. ХХ ст. редакції ставили завдання підвищення наукового, ідейного та художнього рівня книг серії, висувалися вимоги дотримання єдиних стандартів щодо наукового та довідкового апарату книг [9, с. 134, 136].

Підсумовуючи, можна твердити, що в 30-ті рр. людина минулого цікавила як авторів біографічних творів, так і читачів «ЖЗЛ» здебільшого у зв'язку з епохою, в якій вона жила; в 50-ті рр. — у зв'язку зі справою, якою займалася, а в 60-ті (період «відлиги») — стала нарешті цікавити і тих, і інших сама по собі. Та в будь-який період радянської історії біографічна серія (з огляду на її потужний виховний потенціал і вплив на підростаюче покоління) була підпорядкована, насамперед офіційній ідеології, що робило дуже вузьким коло осіб, які ставали «героями» біографічних видань. Негативні тенденції, як-то: перенасиченість екскурсами в історію галузі суспільної діяльності та подробицями історичного тла, — вимагали негайних змін у серії, що зайшла у глухий кут. Розглядалися варіанти можливості видання матеріалів до біографій — спогадів, щоденників, автобіографій, поєднання видання нарисів і монографії в одній серії, висвітлення лише однієї сторони діяльності чи періоду життя особи [1, с. 146].

У загальносоюзній серії «ЖЗЛ» українських діячів дуже мало. Вивчення довідкових видань серії (« 40 лет «ЖЗЛ» 1933–1973» (М., 1976) і «Каталога-прейскуранта на книги серии «Жизнь замечательных людей» (М., 1990), дало змогу виявити видання, присвячені українським діячам на її сторінках упродовж 1933–1985 рр. (див.: Додаток А). Це трохи більше 30 книг, присвячених українським письменникам, революційним і військовим діячам, діяльність яких вписувалася в межі офіційної

історіографії. Тим паче, що видання присвяченні Миколі Гоголю, Богданові Хмельницькому, Тарасові Шевченкові перевидалися по декілька разів. Лише кілька видань присвячені діячам української науки (В.І. Вернадському, Є.О. Патону). Зрозуміло, зовсім відсутні біографічні видання про борців за українську незалежну державу.

Уже у час згасання «відлиги» 60-х, у 1966 р. в Україні, за прикладом «ЖЗЛ», було започатковано власну серію літературних і науково-популярних біографій «Життя славетних», що з 1977 р. стала називатися «Уславлені імена». Її випускало видавництво «Молодь». У зверненні до читача Івана Цюпи (автор першого випуску серії «Через терни до зірок. Юрій Коцюбинський» (К., 1966)) було чітко визначено читацьку аудиторію, цілі та коло майбутніх «героїв». Основна аудиторія серії це, насамперед, молодь, мета видання — ознайомити читача з життєписами великих, відомих й маловідомих, напівзабутих, але не менш гідних уваги діячів українського народу — революціонерів і полководців, письменників і композиторів, гетьманів і ватажків народних повстань, учених і мандрівників, винахідників і митців.

Як свідчить репертуар книг серії «Життя славетних» за 1966–1977 рр. (див.: Додаток Б), основними жанрами, що використовувалися авторами були: документальна повість, героїчна повість, біографічна повість, біографічний роман, документальна розповідь, історична повість. Час від часу в серії видавалися збірники, присвячені одній особі, що знову ж таки вміщували короткі біографічні (нариси, повісті, спогади) та колективні збірки, як-то: Ю. Калугіна, «Декабристи на Україні: Життя славетних» (К., 1971); «Новатори» (К., 1974); «Хлібодари» (К., 1975); М. Ляховецького «Льотчики» (К., 1977). За період 1966–1977 рр. у серії було видано 35 випусків (у порядкових номерах відсутній 19 номер). Щодо довідкового апарату видань серії «Життя славетних», то майже всі без винятку книги містять додаток «Основні дати з життя та діяльності» та лише окремі із них мають посилання на літературні джерела (про М.І. Кибальчича, Григорія Чечета, І.І. Манжуру, Ю.Д. Мельникова, Я.О. Галана, М.Л. Духова, І.К. Карпенка-Карого (Тобілевича), М.О. Островського). Показчик імен подано лише у другому випуску серії — Іваненко В., Кравець А. Його чекала галактика. Микола Кибальчич: Документальна повість (К., 1966). Автори випусків 15 та 18 (Калугін

Ю.І. Декабристи на Україні: Життя славетних. — К., 1971 та Цибаньов О. Євген Гребінка. — К., 1972) у примітках подають короткі біографічні довідки про осіб, які згадуються у виданнях. Авторами серії були здебільшого письменники, зрідка — історики. Всі без винятку видання ілюстровані фотографіями. Практикувалися також переклади з російських оригіналів (Беляєв В., Йолкін А. Ярослав Галан. — К., 1974; Дубинський І. Віталій Примаков. — К., 1977). Видання серії «Життя славетних» мали однаковий формат і художнє оформлення (формат 70×108, обкладинки різнилися лише кольором). На обкладинці вміщувалося зображення героя твору.

З 1977 р. серія біографічних творів «Життя славетних» плавно переросла у серію з назвою «Уславлені імена». Було змінено формат (84×108), до середини 80-х рр. ХХ ст. художнє оформлення залишалося однаковим, та згодом книги серії виходили без загальноприйнятих ознак. У цій серії за 1977–1991 рр. було видано ще 41 випуск (серія продовжила нумерацію попередньої) (див.: Додаток В). У жанровому вимірі значних змін не відбулося, хіба що її межі було розширено за рахунок роману, роману-біографії, біографічного есе. Документальні та історичні повісті авторами серії більше не практикувалися. Не зважаючи на те, що й надалі автори вміщували в кінці видання «Основні дати життя та діяльності», інколи навіть «Коротку бібліографію», серія все більше набирала ознак художньої. Історичний метод дослідження, що використовувався літераторами, все більше втрачав науковий підхід.

В умовах задушливої атмосфери «застою» 70–80-х рр. ХХ ст. серія могла лише виконувати роль популяризатора офіційних ідеологічних та історичних постулатів радянської влади. Тому слід визнати, що для української біографічної традиції видання серій «Життя славетних» та «Уславлені імена» не принесло великих проривів із погляду розвитку науково-практичних проблем біографіки та формування методологічних засад наукової біографії. Біографічна традиція, що активно почала розвиватися в Україні зі створенням Постійної комісії УАН-ВУАН (1918–1933 рр.) для складання біографічного словника діячів Україна, була зруйнована сталінськими репресіями проти української наукової та літературної інтелігенції у 30-х рр. ХХ ст. [11]. Національна біографістика тривалий час стояла на службі ідеологічного забезпечення потреб радянського суспільства. Українські біографічні серії покликані були

виконувати, насамперед виховні завдання, оскільки, за словами російської дослідниці серії «ЖЗЛ» З.К. Соколовської: «Біографічні твори, більше, ніж інші види літератури, сприяють гармонійному розвитку читачів, їхній самоосвіті та самовихованню. Оповідючи про життя і творчість діячів минулого чи наших сучасників-революціонерів, прогресивних громадських, державних і військових діячів, представників культури, науки, літератури та мистецтва, всіх виробничих і соціальних сфер життя суспільства, інженерів і винахідників — ці твори подають яскраві зразки для наслідування (що особливо важливо для молоді), є впливовим ідеологічним засобом, що формує політичні та патріотичні переконання, слугують джерелом нового знання, розширюючи загальноосвітній кругозір читачів, удосконалюючи уявлення про етику поведінки та естетичні погляди» [2, с. 17]. Тому й коло «героїв» української біографічної серії було досить обмеженим. Видавці змушені були чітко дотримуватися принципу дозованого подання матеріалів про видатних діячів України, та й то з огляду на їх громадсько-політичні погляди. Замовчувалися імена тих діячів української науки та культури, які працювали на благо національної ідеї, до яких радянська влада прикріпила ярлик «українських буржуазних націоналістів». Усі видання цього періоду, зокрема й біографічні серії, були жорстко регламентовані та підпорядковані вимогам офіційної історіографії. Дослідники могли репрезентувати лише тих осіб, які не були заборонені цензурними списками. Всі спроби вийти за межі канонізованих радянською владою персоналій, що містили загальні енциклопедії, були марними. Довгий час український читач був позбавлений можливості дізнатися правду про справжніх національних героїв. Щоб заповнити прогалину в кількісному вимірі, видавництва змушені були перевидавати (і не один раз) книжки про одних і тих самих осіб.

Дослідження репертуару серії «Життя славетних» засвідчує, що на цьому етапі розвитку української біографіки простежується період повної належності біографії до літературного жанру — в цій царині свободи було трохи більше, ніж на ниві історичного знання. Цікавим є той факт, що російські біографічні серії «ЖЗЛ» час від часу ставали основою для розгортання наукової дискусії щодо науково-теоретичних і практичних проблем біографістики. А українські біографічні серії «Життя славетних» та «Уславлені імена» чітко дотримувалися тих стандартів, що були

вже апробовані радянською історіографією в «центрі».

Водночас, хоч і дуже повільно та обмежено, в Україні вироблялися й наукові підходи до біографії. З кінця 50-х рр. XX ст. відновлюється видання історико-біографічних праць, переважно у вигляді ювілейних або некрологічних біографій, збірників на пошану певної особи, окремих нарисів і біобібліографії. З 1956 р. започатковано видання серії ювілейних біобібліографій під назвою «Бібліографія вчених Української РСР», що може сприйматися і як біографічна серія, оскільки кожній із бібліографій передувала ґрунтовна вступна біографічна стаття. Однак, слід зазначити, що вступні біографічні нариси ґрунтувалися на матеріалах про наукові здобутки вченого, власне біографічні елементи мали бути лише ілюстрацією до наукової діяльності особистості та практично не мали індивідуальних ознак. Біобібліографія, як правило, видавалася як поточна прижиттєва довідкова література Академії наук Української РСР і, в більшості випадків, — на пошану нині діючих академіків. Отже, значна кількість імен залишилася поза увагою цих видань, а велика кількість видатних українських учених (особливо періоду існування ВУАН) практично повністю ігнорувалась.

Значно далі в плані розробки науково-практичних проблем біографістики та формування методологічних засад наукової біографії вдалося просунутися на той час засновникам і укладачам нової науково-біографічної серії Академії наук СРСР, рішення про видання якої було прийняте в 1959 р.. За планом серія повинна була мати чіткий науково-дослідний характер, але бути доступною широкому колу читачів. При цьому, однак, було прийнято рішення публікувати винятково біографії вчених-природознавців і техніків, які виглядали більш-менш нейтральними щодо гострих питань суспільно-політичного життя [12].

Пізніше розвиток науково-технічного прогресу, зростання інформаційних потоків у світі спонукали науковців до заснування нових наукових, академічних біографічних та біобібліографічних серій. Саме науковій біографії належить, на нашу думку, останнім часом провідна роль у справі піднесення якісного рівня всіх інших типів біографічної літератури. Біографіка все більше перетворюється на сферу переважно наукових історико-біографічних досліджень. З'являються численні серії наукових біографій. Аналіз сучасних здобутків і проблем у цій галузі повинен стати предметом ґрунтовних наукових досліджень.

1. *Померанцева Г.Е.* Биография в потоке времени. ЖЗЛ: замыслы

и воплощения серии. – М., 1987. – С. 107.

2. *Соколовская З.К.* 300 биографий ученых. О книгах серии «Научно-биографическая литература» 1959–1980. – М., 1982. – С. 19.

3. *Рубакин Н.А.* Из истории борьбы за право книги. Флорентий Федорович Павленков // Книга. Исследования и материалы. – М. 1964. – Вып. 9. – С. 235.

4. *Яковенко В.И.* Д. Свифт, его жизнь и деятельность. Биографический очерк. – Спб., 1891, – С.90.

5. *Винокур Г.* Биография и культура. – М., 1927. – С. 43.

6. *Горький М.* Письма к писателям. – М., 1936. – С. 10.

7. *Чишко В.С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – С. 61.

8. *Баженов В.В.* Биографические исследования в советской историографии (1917–середина 30-х годов) // Исторические записки. – 1977. – Вып. 98. – С. 252

9. *Волхова Г.Л.* Серия ЖЗЛ / Вопросы истории. 1965. – № 5. – С. 129.

10. *Беленький И.Л.* Биография как историко-культурная проблема // Историческая биография. – М., 1990. – С. 145.

11. Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження. / авт.-упоряд. С.М. Ляшко. – К., 2003.

12. *Соколовская З.* 200 биографий ученых. О книгах серии «Научно-биографическая литература». – М., 1974. – С. 384–387.

Додаток А

Осипов К. Богдан Хмельницкий. – М., 1939.

Бас И.Л. Иван Федоров. – М., 1940.

Водозов Н.В. Николай Васильевич Гоголь. – М., 1945.

Осипов К. Богдан Хмельницкий. – 2-е изд., перераб. – М., 1948.

Брагин М.Г. Вагутин: Путь генерала. – М., 1954.

Лебедев В.А., Ананьев Ю.В. М.В. Фрунзе. – М., 1957.

Патон Е.О. Воспоминания. – М., 1958.

Пияшев Н.Ф. Воровский. – М., 1959.

Лысенко О. Микола Лысенко: Воспоминания сына. – М., 1960.

Могилевский Б.Л. Артем (Федор Сергеев). – М., 1960.

Славутский А.О. Прасковья Ангелина. – М., 1960.

Хинкулов Л.Ф. Тарас Шевченко. – 2-е изд., перераб. – М., 1960.

Гумилевский Л.И. Вернадский. – М., 1961.

Стеланов Н.Л. Гоголь. – М., 1961.

Хинкулов Л.Ф. Франко. – М., 1961.

Голубев Г.Н. Житие Даниила Заболотного. – М., 1962.

Миронов Г.М. Короленко. – М., 1962.

Пицык Н.Е. Богомолец. – М., 1964.

Прибытков В.С. Иван Федоров. – М., 1964.

Канивець В.В. Кармалюк. – М., 1965.
Хинкулов Л.Ф. Шевченко. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 1966.
Гумилевский Л.И. Вернадский. – 2-е изд. – М., 1967.
Брандис Е.П. Марко Вовчок. – М., 1968.
Марьямов А.М. Довженко. – К., 1968.
Коцюбинская И.М. Михаил Коцюбинский. – М., 1969.
Порудоминский В.И. Пирогов. – М., 1969.
Беляев В.П., Елкин А.С. Ярослав Галан. – М., 1971.
Костенко А.И. Леся Українка. – М., 1971.
Лоциц Ю.М. Скворода. – М., 1972.
Лукин А.А., Гладков Т.К. Николай Кузнецов. – М., 1972.
Беляев П.Ф., Елкин А.С. Ярослав Галан. – 2-е изд. – М., 1973.
Гладков Т.К., Кизя Л.Е. Ковпак. – М., 1973.
Гладков Т.К., Кизя Л.Е. Ковпак. – 2-е изд. – М., 1973.
Карпенко В.В. Щорс. – М., 1974.
Золотуский И.П. Гоголь. – М., 1979.
Золотуский И.П. Гоголь. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1984.

Додаток Б

Цюпа І. Через терни до зірок. Юрій Коцюбинський: Героїчна повість. – К., 1966.
Іваненко В., Кравець А. Його чекала галактика. Микола Кибальчич: Док. повість. – К., 1966.
Сторінки великого життя / Г.М. Третяк, В.І. Приходько (упоряд.) – К., 1967.
Радченко І. Мандрівки Василя Барського: Док. повість. – К., 1967.
Колісниченко І., Плачинда С. Неопалима купина. Роксолана. Гулевичівна. Прокопович. Березовський. Ведель. – К., 1970.
Симоненко П. Григорій: Документальна повість. – К., 1968.
Смирнов О. Командарм Федько. – К., 1969.
Калуґін Ю. «Командую флотом. Шмідт». – К., 1969.
Глухенький М. Михайло Максимович: Біоґр. повість. – К., 1969.
Слово про Корольова. – К., 1970.
Канивець В. Славний лицар. Устим Кармалюк. – К., 1969.
Шарипов А. Генерал армії Черняхівський. – К., 1970.
Костенко А. Леся Українка. – К., 1971.
Палажченко О. Подвиг комісара. Семен Руднев. – К., 1970.
Калуґін Ю. І. Декабристи на Україні: Життя славетних. – К.: Молодь, 1971.
Ісаєвич Я. Юрій Дрогобич. – К., 1972.
Заремба В. Іван Манжура. – К., 1972.
Цибаньова О. Євген Гребінка. – К., 1972.
19 номер пропущено.
Дрозд В. Ювеналій Мельников. – К., 1972.

- Гітьенко І.* Григорій Квітка-Оснoв'яненкo. – К., 1973.
Кравцoв Л. Борис Жданівський. – К., 1973.
Цюпа І. Василь Сухомлинський (Добротворець). – К., 1973.
Беляєв В., Йолкін А. Ярослав Галан. – К., 1974.
Новатори / Ред. Н.Б. Марченко: Біогр. нариси. – К., 1974.
Обухова Л. Юрій Гагарін: Повість-спогад. – К., 1974.
Шаповал І. Володимир Маковський. – К., 1974.
Александрoв В.Є. Леонід Лутугін. – К., 1975.
Колесникова М., Колесников М. Ріхард Зорге. – К., 1975.
Сергійчук, В.І. Микола Духoв: Біогр. повість. – К., 1975.
Хлібодари: Збірник / Упорядник Н.Б. Марченко. – К., 1975.
Пільгук І.І. Іван Карпенко-Карий (Тобілевич): Біогр. повість. – К., 1976.
Островська Р. Микола Островський. – К., 1976.
Дубинський І. Віталій Примаков. – К., 1977.
Ляховецький М. Льотчики. – К., 1977.

Додаток В

- Дубинський-Мухадзе І.М.* Камо. – К., 1977.
Калита В.Т. Микола Стражеско: Біографічна повість. – К., 1977.
Косач Ю.А. Амвросій Бучма. – К., 1978.
Кулаковський В. Северин Наливайко: Роман – К., 1978.
Козак С. Михайло Гришко: Біогр. повість. – К., 1978.
Камoв Б.М. Аркадій Гайдар: Біогр. повість. – К., 1978.
Кoтoпeць Н.І. Микола Кашченко. – К., 1980.
Тельнюк С. Павло Тичина: Біогр. повість. – К., 1979.
Ігнатенко А.Г. Кіндрат Рилєєв: Біогр. повість. – К., 1979.
Врублевська В. Соломія Крушельницька: Роман-біографія. – К., 1979.
Безхутрий М.М. Сергій Васильківський: Біогр. повість. – К., 1979.
Конфорoвич А.Г., Сорока М.О. Остроградський: Біогр. роман. – К., 1981.
Малишевський І.Ю. Євген Патон: Біогр. роман. – К., 1981.
Вайдуков Г.П. Валерій Чкалов: Біогр. повість. – К., 1981.
Маградзе Е.С. Давид Гурамшвілі: Біогр. роман. – К., 1981.
Плачинда С.П. Олександр Довженко: Біогр. роман. – К., 1981.
Козак С.Д. Григорій Верьовка: Біогр. повість. – К., 1981.
Власенко І.М. Олександр Паладін: Біогр. повість. – К., 1982.
Калита В.Т. Данило Заболотний: Біогр. повість. – К., 1981.
Кузьмін М.П. Григорій Косовський. – К., 1982.
Кoстенкo А.І. Андрій Малишко: Біогр. повість – К., 1981.
Кагарлицький М.Ф. Оксана Петрусенко – К., 1983.
Товстуха Є.С. Кирило Стеценко. – К., 1982.
Малевич А.Ф. Анатолій Свидницький: Біогр. повість. – К., 1984.

- Кунецька Л.І., Маштакова К.О.* Надія Крупська. – К., 1982.
Драч І.Ф. Григорій Сковорода. – К., 1984.
Кулаковський В.М. Максим Кривоніс. – К., 1984.
Чіп Б.М., Оганесян О.Г. Микола Тимоненко. – К., 1984.
Драч І., Крижський С., Попович М. Григорій Сковорода. – К., 1984.
Мацевич А.Ф. Анатолій Свидницький. – К., 1985.
Сорока. М.О. Михайло-Кавунник. – К., 1986.
Островська Р.П. М. Островський: Біогр. повість. – К., 1985.
Русинов В.Н. Мар'ян Крушельницькій. – К., 1986.
Ігнатенко Г.Г. Володимир Короленко: Біогр. повість. – К., 1986.
Плачинда С.П. Юрій Яновський. – К., 1987.
Александров В.Є. М. Фрунзе: Біогр. повість. – К., 1987.
Венгловський С.А. Ілля Рєпін. – К., 1988.
Сергійчик В.І. Микола Духов: Біограф. повість. – вид. 2-ге, доп. – К., 1988.
Попович М.В. Микола Гоголь. – К., 1989.
Томенко М.Д. Микола Трублаїні. – К., 1990.
Горак Р.Д. Лесь Мартович. – К., 1991.
Мацевич А.Ф. Микола Скрипник. – К., 1991.

ПОСТАТЬ ДМИТРА ДОНЦОВА У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ

На основі історіографічного аналізу численних публікацій про відомого діяча українського національно-визвольного руху Дмитра Донцова (1883–1973) доведено, що подальший поступ у вивченні цієї неординарної та суперечливої постаті можливий за умови: розширення джерельної бази досліджень і сумлінного, неупередженого ставлення до виявлених документів; залучення до наукового обігу фотодокументів, зокрема тих, що знаходяться в центральних державних архівах і наукових бібліотеках України; застосування нових методик біографічного дослідження; прискіпливої уваги до тих питань, що досі не досліджувалися, як то, особисте життя Д.І. Донцова, місце у ньому Марії Донцової та родини Бачинських у цілому.

On the basis of the historiographic analysis of a great number of publications about the famous figure of the Ukrainian national liberation movement Dmytro Dontsov, it is shown that the further onward in the study of this non-ordinary and contradictory figure is possible on condition of widening the source base of investigations and scrupulous, unprejudiced treatment of discovered documents; the introduction of photodocuments, in particular, those that are kept in central state archives and scientific libraries of Ukraine to scientific circulation; the application of new techniques of biographical studies; special attention to the problems that have not been studied yet, for example, D. Dontsov's private life, Maria Dontsova's place in it and the Bachynsky family as a whole.

Дмитру Івановичу Донцову належить особливе місце в історії України як авторові найвідомішої та водночас, найвпливовішої націоналістичної доктрини. Його постать і вчення ще з 1910-х рр. привертала до себе увагу дослідників, проте у різні часи досить неоднаковою мірою. Свого апогею наукове зацікавлення Д.І. Донцовим досягло в середині 1950-х рр.. Насамперед це було пов'язано з відзначенням українською еміграцією у 1958 р. 75-річчя від дня народження та 50-літнього ювілею його публіцистичної та громадської діяльності. Тоді було висунуто пропозицію здійснити повне видання творів Дмитра Донцова, яка, проте, не була реалізована [1]. Однак, з'явилася бібліографія творів Д.І. Донцова, укладена Павлом Штепою [2].

У 60-х рр. ХХ ст. інтерес до творчості Дмитра Донцова відчутно зменшився, що було зумовлено кризою патріотичних почувань діаспори. Певний ажіотаж навколо постаті ідеолога «чинного націоналізму» спостерігався лише на початку 1970-х рр. у зв'язку зі смертю Д.І. Донцова 30 березня 1973 р. і виходом у світ фундаментальної праці Михайла Сосновського «Дмитро

Донцов — політичний портрет: із історії розвитку українського націоналізму» [3] у 1974 р.. У наступні роки було проведено три наукові конференції, присвячені вшануванню його пам'яті: одна — 1973 р. у Нью-Йорку (організаторами виступили Сеньйорат Товариства української студіюючої молоді й Українське академічне товариство «Зарево»), та дві — в листопаді 1983 р. із нагоди 100-річчя від дня народження Дмитра Донцова (відповідно, у Чикаго, під керівництвом професора Д. Штогриня, та в Монреалі, під керівництвом професора Я. Келебая).

Панівний настрої у середовищі української діаспори, що значною мірою вплинув на наукові доробки повоєнного періоду, яскраво відображає факт перевидання праць Д.І. Донцова у скороченому й таким чином зміненому вигляді. На думку Романа Бжеського (Паклена), мала місце: «планова акція ліквідування ідей ширених самим Донцовим, шляхом перевидання писань Донцова з пофальшованими текстами» [4]. Показово, що видавці творів Дмитра Донцова намагалися приховати це скорочення. У цьому ж контексті можна розглядати спроби окремих науковців «обілити» окремих діячів ХХ ст., приховавши їхній тісний зв'язок із Д.І. Донцовим, і таким чином обмежити вплив останнього на хід історичних подій [5].

Неоднозначне висвітлення здобула діяльність Дмитра Донцова на сторінках провідного довідкового видання української діаспори — «Енциклопедії українознавства». Якщо перший том цього видання позитивно оцінює «Вісник» Д.І. Донцова (невідомий автор), то четвертий том дає негативну характеристику «Літературно-науковому віснику» з-під пера Володимира Дорошенка.

Характерною рисою історіографії цього етапу є те, що предметом вивчення була переважно ідеологія Д.І. Донцова, продукт інтелектуальної праці мислителя, а не сама його діяльність. Особливо дана теза стосується раннього (до 1960-х рр.) періоду дослідження цієї складної постаті. Спочатку його ідеологію вивчати філософи та теоретики українського націоналізму. Вагомим внеском української діаспори в наукове осягнення ідеології Д.І. Донцова стали, зокрема, праці Ольгерда Борковського [6–7], одного із засновників вітчизняних досліджень у галузі теорії нації та націоналізму, Степана Ленкавського [8], Антіна Княжинського [9], Михайла Лагодівського (псевдонім Михайла Демковича-Добрянського) [10], Миколи Шлемкевича [11]. Згодом постаттю Дмитра Донцова зацікавилися літерату-

рознавці. На особливу увагу заслуговують розвідки Романа Олійника (Рахманного) [12–13].

Лише згодом — від середини 1950-х рр. — за висвітлення теми взялися історики. Своєрідним закликком до цього прозвучали слова Бориса Крупицького про те, що на Д.І. Донцова вже можна дивитися з історичної перспективи: Дмитров Донцов — наше минуле, хоча й недавнє минуле.

Дослідникам української діаспори (М. Сосновському, А. Бедрію [14–15], частково Романові Бжеському) належить найбільша заслуга у вивченні життєвого та творчого шляху Д.І. Донцова. Попри окремі суперечності в оцінці характеру його світоглядної еволюції, діяльності в добу Гетьманату тощо, завдяки їхнім зусиллям наука отримала цілісний (хоча й однобічний) образ Донцова-ідеолога та громадського діяча.

Окреме місце як щодо наукового рівня, так і щодо резонансу, який викликала ця праця, займає вже згадана вище монографія М. Сосновського «Дмитро Донцов — політичний портрет: із історії розвитку українського націоналізму». Біографічний блок цієї праці складається з таких розділів:

Юнацькі та студентські роки Дмитра Донцова;

Розрив Д.І. Донцова з українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП);

Дмитро Донцов у роки Першої світової війни та революції;

Політична та видавнича діяльність і публіцистична творчість Д.І. Донцова 1920-х–1930-х рр.;

Друга світова війна та діяльність Дмитра Донцова на еміграції.

Відповідно до структури дослідження М. Сосновського згодом усталилася така періодизація життя й діяльності Д.І. Донцова:

17 серпня 1883 р.–початок 1913 р. — період від народження Д.І. Донцова до його конфлікту з соціалістами;

липень 1913–січень 1914 рр. — визрівання та протікання конфлікту Дмитра Донцова з соціалістами;

1914–1921 рр. — діяльність Дмитра Донцова під час Першої світової війни й Української національної революції 1917–1921 рр., становлення націоналістичної складової його світогляду;

1921–1939 рр. — діяльність Д.І. Донцова у міжвоєнний період, остаточне оформлення його націоналістичних поглядів (найплідніший період у творчості);

1939 р.–30 березня 1973 р. — останній період життя Дмитра

Донцова від початку Другої світової війни до його смерті.

Крізь призму дослідження життя та діяльності Д.І. Донцова у своїй праці М. Сосновський виявив власні суспільні, політичні, наукові позиції, що й обумовили добір фактів із життя Дмитра Донцова, авторську аргументацію, посилання на певні авторитети, наявність специфічного оціночного тексту. Проте, не зважаючи на очевидну суб'єктивність М. Сосновського, саме його монографія покладена в основу практично всіх сучасних вітчизняних досліджень проблеми, автори яких не завжди поділяють його погляди.

Значного поширення набули наступні положення праць учених-істориків української діаспори:

1. «В українському житті тоді існувала ситуація, яка потребувала «лікаря» з психологією й талантом Донцова. Поява Донцова була історичною закономірністю» (М. Сосновський) [3, с. 396];

2. Ідеологія Д.І. Донцова була, насамперед, відповіддю на потреби конкретної політичної дійсності після ліквідації української державності (М. Сосновський); це було абсолютне заперечення ХХ ст. як цілості, з усім його багажем (Б. Крупницький);

3. Саме Дмитро Донцов є батьком українського націоналізму, тоді як М. Міхновський був речником ідеї української самостійності (І. Лисяк-Рудницький) [16];

4. Концепція Д.І. Донцова є різновидом тоталітарної ідеології (Л. Винар, М. Сосновський, І. Лисяк-Рудницький, В. Поліщук [17]);

5. Те, що запропонував Дмитро Донцов, є, по суті, «ідеальним типом» націоналізму (М. Сосновський);

6. Дмитра Донцова цікавили не стільки національні правди, скільки національна динаміка (Б. Крупницький);

7. Підхід Д.І. Донцова є неісторичним (Б. Крупницький, М. Сосновський);

8. Дмитро Донцов виконав свою історичну місію (Б. Крупницький);

9. За хибі та помилки націоналізму відповідальність несуть не тільки націоналісти, а й демократичний табір (І. Лисяк-Рудницький).

Попри недостатній науковий рівень багатьох публікацій, внесок істориків і публіцистів української діаспори в опрацювання теми має неперехідне значення, особливо, якщо згадати, що протягом 1939–1991 рр. на теренах України вивчення, точ-

ніше викриття, ідеології «чинного націоналізму» слугувало винятково цілям радянської пропаганди.

Дослідження вчених української діаспори з цілком об'єктивних причин стали базою сучасних вітчизняних розробок, присвячених Дмитру Донцову. Водночас спостерігається процес критичного переосмислення концепцій еміграційних авторів.

Сучасні вітчизняні дослідники опинилися в якісно нових умовах порівняно з тими, в яких перебували їхні попередники на еміграції. Ця зміна пов'язана з широкою доступністю творів Д.І. Донцова та розширенням джерельної бази, насамперед, публікацією матеріалів так званого Варшавського архіву Дмитра Донцова, що мають вирішальне значення для розуміння львівського періоду (1922–1939) його життя та творчості. Українські науковці отримали змогу ознайомитися з провідними здобутками зарубіжної та діаспорної історіографії в опрацюванні проблеми. Це, однак, мало як позитивні, так і негативні наслідки. Надмірне захоплення авторитетами призвело до того, що більшість сучасних вітчизняних досліджень йде у фарватері напрацювань М. Сосновського, І. Лисяка-Рудницького, Дж. Армстронга [18], О. Мотиля [19], а тому вносять мало принципово нового в розробку теми. Хоча це зовсім не означає відсутність критичних оцінок. Так, на думку В. Кириленка, М. Сосновський приділив занадто велику увагу політичній складовій доктрини Дмитра Донцова, а тому філософські засади його ідеології залишилися практично невисвітленими. М. Чугуєнко наголошує на методологічних вадах дослідження М. Сосновського: схематизмі в зображенні еволюції Д.І. Донцова, однобічному трактуванні природи «чинного націоналізму», надто прямолінійному ототожненні ідеології Дмитра Донцова з фашизмом. Окрім того, він вказує на наявність впливу політичної кон'юнктури 1970-х рр. — прагнення провідних діячів післявоєнної ОУН відмежуватися від «тоталітарної» спадщини Д.І. Донцова.

Про зацікавлення вітчизняних дослідників постаттю Дмитра Донцова свідчать: спроби проведення спеціалізованої конференції в 1993 р. [20] і наявність виступів про нього на конференціях дотичної проблематики; влаштування низки вечорів пам'яті Д.І. Донцова (із приводу 30-ї річниці його смерті) у березні 2003 р., зокрема, у Київському міському будинку вчителя; численні публікації про Дмитра Донцова в періодиці цього самого року (насамперед, у газетах «День» і «Дзеркало тиж-

ня»); організація спеціалізованих виставок про Д.І. Донцова Канадсько-українським бібліотечним центром у м. Дніпропетровську («Дмитро Донцов: сторінки життя» (2003 р.), «Ідейно-теоретична спадщина Дмитра Донцова і сучасність» і «Дмитро Донцов: політичний портрет» (обидві в 2005 р.); відповідні статті в численних довідкових виданнях; пропедевтичні розділи в курсах для вищих навчальних закладів з історії України, історії української філософії, журналістики, літературної критики, політології.

Значний резонанс у наукових колах викликали підручник із історії України ХІХ–ХХ ст. Ярослава Грицака, що містить цінний розділ про інтегральний націоналізм [21], та антологія «Націоналізм» [22]. Остання цікава не лише викладом основних положень доктрини Дмитра Донцова та критичних думок М. Сосновського, В. Рудка, В. Лісового, а й тим, що ідеї «чинного націоналізму» вводяться в контекст світових розробок у галузі теорії нації та націоналізму.

Свідченням інтересу до постаті Дмитра Донцова є видання повного зібрання його праць (перший том побачив світ 2001 р.). Публікація здійснюється на замовлення Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України за Національною програмою випуску суспільно значущих видань.

Коло вітчизняних авторів, які досліджують життя, діяльність та ідеї Д.І. Донцова, є досить широким. Насамперед, необхідно згадати А. Астаф'єва [23], О. Багана [24–25], О. Бачинську [26], Р. Безсмертного [27], Ю. Вільчинського [28], М. Горелова [29], Ю. Іщенко [30], І. Козія [31], Б. Кухту [32], М. Леськову [33], І. Лосєва [34], О. Ситника [35], Б. Харахаша [36], Б. Хорвата [37]. Географічно коло дослідників Дмитра Донцова охоплює всю територію України, хоча фактично можна говорити про існування чотирьох центрів дослідження його ідеології: Київ (в основному, група, об'єднана навколо часопису «Українські проблеми»: С. Квіт, О. Баган, Б. Хорват та інші), Львів (Г. Сварник, Я. Дашкевич, М. Ільницький), Дрогобич (провідну роль відіграють представники Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка: О. Баган, Б. Червак, В. Іванишин), «східний» осередок (М. Чугуєнко (Харків). Зрозуміло, зарахування того чи іншого автора до певного центру є умовним.

Дослідженнями, що дають змогу вийти за межі наявних уяв-

лень про Д.І. Донцова, є, на думку автора, насамперед праці В. Кириленка, В. Лісового, М. Чугуєнка, С. Квіта, Г. Касьянова.

Значимість підходу, запропонованого В'ячеславом Кириленком [38], полягає у спробі довести, що філософія національного радикалізму виникла на ґрунті тяглих традицій українського філософування й у його намаганні привернути увагу до того факту, що хоча Дмитро Донцов є найяскравішим представником даного напрямку, останній не вичерпується його ідеологією «чинного націоналізму», а включає в себе цікаві концепції М. Міхновського (фундатора течії), Ю. Липи, М. Сціборського та інших. Науковою новизною відзначаються висновки В. Кириленка про те, що ірраціональна доктрина Д.І. Донцова здійснила неklasичний поворот в українській філософії першої третини ХХ ст., і що представники філософії національного радикалізму головну увагу, як правило, зосереджують на світоглядно-філософських питаннях, а не на конкретних політичних пошуках. Окрім того, важливою є теза В. Кириленка про те, що расова теорія Дмитра Донцова, викладена ним у «Дусі нашої давнини», є свідченням світоглядної кризи ідеолога наприкінці Другої світової війни. Принагідно зазначимо, що аналогічної думки дотримується С. Квіт, який вважає, що ця праця Д.І. Донцова була застарілою вже на час її появи.

Значний резонанс у наукових колах викликала стаття Василя Лісового «Драгоманов і Донцов» [39], для якої притаманний високий рівень філософського осмислення проблеми. Дослідник визначає заслуги та вади ідеології Д.І. Донцова. Вперше в історіографії він робить спробу розглянути теорію Дмитра Донцова в системі консервативної думки, одночасно стверджуючи, що етичний і релігійний максималізм, а також політичний радикалізм не дали Д.І. Донцову змогу послідовно розбудувати свою ідеологію як варіант консерватизму. Елементами політичного та культурного консерватизму в концепції Дмитра Донцова В. Лісовий називає відповідно: критику демократизму в його популістських варіантах, погляд на державу як на наслідок дій державницької еліти, що є носієм певних традицій і політичної культури; критику індивідуалізму; думку, що нація твориться, поруч з іншими чинниками, культурною елітою й успадкуванням відповідних традицій. На увагу заслуговує також твердження дослідника, що Дмитро Донцов започаткував стиль філософування, який за відсутності раціоналістичного чи аналітичного напрямку здатний породити по-

верхову соціальну та політичну філософію, що полюбляє метафори та недооцінює чіткість мислення.

У контексті консервативної думки розглядає доктрину Д.І. Донцова й Михайло Чугуєнко [40], для якого «чинний націоналізм» є українською версією «консервативної революції» — загальноєвропейської політико-ідеологічної реакції на поширення прогресистських і егалітарних ідей Просвітництва та Французької революції. «Консервативна революція» була ворожою як демократії, так і тоталітаризму. Специфіка підходу Дмитра Донцова, на думку М. Чугуєнка, полягала в поєднанні елементів революційної та консервативної ідеологій. Після війни вона зникла в результаті еволюції «чинного націоналізму» в напрямку класичного консерватизму. Своєрідним підтвердженням виправданості трактування «чинного націоналізму» в системі ідей «консервативної революції» є численні посилання Д.І. Донцова на представників західної консервативної думки.

Своєрідність позиції М. Чугуєнка визначається також його твердженням, що ідеологія Д.І. Донцова суперечить тоталітаризму у сфері суспільних ідеалів, оскільки пропагує такі цінності як традиціоналізм, авторитарна держава, ієрархічне суспільство з сильною елітою на чолі, вільна від опіки держави церква, територіально-політичний патріотизм, приватна власність і господарська самодіяльність. На думку дослідника, Дмитра Донцова можна вважати одним із фундаторів теорії тоталітаризму й одним із найглибших критиків тоталітарної системи.

Розгляд ідеології Д.І. Донцова в руслі «консервативної революції» дає М. Чугуєнку змогу пояснити феномен зближення правого та лівого полюсів українського політикуму 1920-х–1930-х рр., а саме ідей Дмитра Донцова та Миколи Хвильового, і причину неспроможності елітарних угруповань правих і лівих радикалів реалізувати гасло «єдиного фронту» [41]. Така модель виявляється плідною для пояснення паралелізму в поглядах Дмитра Донцова та Пантелеймона Куліша [42]. М. Чугуєнку належить найповніший на даний момент огляд полеміки 1913–1914 рр. навколо українського питання [43].

Активне вивчення постаті Д.І. Донцова здійснює Сергій Квіт — автор дослідження «Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет» [44]. Позитивним моментом, що вигідно відрізняє монографію С. Квіта від решти досліджень, є відмова від претензії на об'єктивну істину. Автор пропонує лише власну інтерпретацію бачення постаті головного речника українського радикалізму.

Основну увагу С. Квіт зосереджує на діяльності Д.І. Донцова як редактора «ЛНВ» (1922–1932) і «Вісника» (1933–1939), на естетичних та ідеологічних засадах цього інтелектуального видання, появи такого феномена української літератури як «вісниківство», а також на значенні спадщини Дмитра Донцова для сучасної України. Значним теоретичним здобутком є пропозиція С. Квіта розглядати доктрину Д.І. Донцова не як закінчене вчення, а як інтелектуальне шукання, та спроба співвіднести концепцію Дмитра Донцова зі світовими філософськими течіями. Ще в 1993 р. він висловив думку, що донцовський націоналізм був своєрідним варіантом екзистенціалізму, антитоталітарної європейської течії, яка в Україні спочатку набула тоталітарної форми [45]; що після Другої світової війни його ідеї стали наближатися до засад російської релігійної філософії. Однак, у монографії 2000 р. дослідник пропонує ширше трактування, говорячи про філософську спорідненість доктрини Д.І. Донцова з релігійним екзистенціалізмом С. К'єркеґора, романтичною герменевтикою Ф. Шлейєрмахера та В. Дільтея, волюнтаризмом А. Шопенгауера, теорією надлюдини Ф. Ніцше й інтуїтивізмом А. Берґсона. С. Квіт наголошує на внеску ідей Дмитра Донцова у формування нормального українського мислення (національно-незакомплексованої людини) та державницької ідеології.

Проблема — Дмитро Донцов як літературний критик — є однією з найменш розроблених. На це вказував ще Богдан Кравців у передмові до монографії М. Сосновського. Але навіть сьогодні нею займається вузьке коло дослідників: Г. Сварник, М. Ільницький, С. Квіт, О. Баган і Б. Червак. Складовою частиною проблеми є роль Д.І. Донцова та редагованого ним журналу у формуванні «вісниківства». Програмовою щодо цього є стаття Галини Сварник «Чи існувала «празька школа» української літератури?», висновок якої звучить зовсім неоднозначно: «... коли накласти на кола письменників міфічних «празької» та «варшавської» шкіл коло авторів «Вісника», то це третє коло покриє обидва перші майже повністю, та ще й включатиме в себе багатьох інших...» [46]. На основі виявлених нею матеріалів Варшавського архіву Д.І. Донцова Г. Сварник зуміла показати різні аспекти складних стосунків Дмитра Івановича з вісниківцями та дійшла висновку, що вплив ідеолога на останніх не завжди був позитивним [47]. Вплив Д. Донцова на письменників-націоналістів простежують також автори збірки «Лицарі духу» [48].

На проблемах літературної критики, у вузькому значенні

слова, зосереджує свою увагу Микола Ільницький [49]. Він викриває тенденційність Д.І. Донцова у трактуванні провідних постатей української літератури (головним чином, Тараса Шевченка, Лесі Українки й Івана Франка). Дослідник засуджує його ідею щодо існування двох українських літератур і тезу про те, що народна культура не може стати осердям культури національної. Принципово важливим є твердження М. Ільницького, що ідеологізація літератури у статтях Дмитра Донцова не виводить їх за межі літературного процесу.

Сучасні дослідники, насамперед С. Квіт та О. Баган, звертають увагу на той факт, що саме Дмитро Донцов започаткував в українській літературі моду на есеїстику.

Важливим (і не тільки для української історіографії) є питання про місце теоретичного доробку Д.І. Донцова поміж інших, відомих у світовій практиці. Ця проблема частково порушується у праці Георгія Касьянова «Теорії нації та націоналізму» [50]. Автор приділяє Дмитру Донцову незаслужено мало уваги, що, очевидно, пояснюється комплексним характером його дослідження. Можна також говорити про негативне ставлення вченого до ідеолога «чинного націоналізму», що засвідчують інші праці Г. Касьянова [51, 52]). На увагу заслуговують такі висновки дослідника: 1) психологічний ґрунт для діяльності ОУН був підготовлений націоналізмом Дмитра Донцова; 2) становлення українського націоналізму як політичної доктрини відбулося в межах інтегрального націоналізму; 3) інтегральний націоналізм до певного часу був єдиною організованою формою українського націоналізму.

Ідеї нації у творчості Д.І. Донцова присвятив окрему статтю Богдан Харахаш [36].

Характерними рисами сучасної вітчизняної історіографії можна вважати багатовекторність пошуку та більшу, порівняно з попередніми періодами, виваженість в оцінках.

Інтелектуальна біографія Донцова-мислителя ще не написана, так само як потребує подальшого вивчення біографія Донцова-людини. Якщо йдеться про інтелектуальну діяльність Д.І. Донцова, то слід констатувати, що найпривабливішим для дослідників виявилось питання еволюції поглядів ідеолога. Хоча, науковці насамперед зосереджуються на зовнішніх виявах цього процесу, а не на внутрішніх мотивах еволюції. До сьогодні вчені не відповіли на питання: як і чи позначилася зміна політичних уподобань Дмитра Донцова на природі його інтелектуа-

льних процесів, як і чи змінилася структура його свідомості.

Науковці повинні відповісти на запитання: чому, попри значне зацікавлення постаттю та вченням Д.І. Донцова з їхнього боку, вони не вийшли (не намагалися / не змогли вийти) за межі інтелектуальної конструкції М. Сосновського, запропонованої наприкінці 1960-х–на початку 1970-х рр. По суті, за понад три десятиліття, що минули від часу появи монографії М. Сосновського, українські дослідники не сказали нічого нового, а лише ілюструють сказане М. Сосновським фактами, що стали відомими протягом останнього часу й не суперечать його моделі.

На думку автора, поступ у вивченні життєвого та творчого шляху Д.І. Донцова можливий за умови виконання дослідниками таких завдань:

а) розширення джерельної бази дослідження та сумлінного (неупередженого) ставлення до знайдених документів; залучення до наукового обігу фотодокументів, зокрема тих, що знаходяться в центральних державних архівах і наукових бібліотеках України;

б) застосування нових методик біографічного дослідження;

в) прискіпливої уваги до тих питань, що досі не досліджувалися, як то, як особисте життя Дмитра Донцова, місце у ньому Марії Донцової та родини Бачинських у цілому.

1. *У 75 річчя* Д-ра Дмитра Донцова // *Визвольний шлях*. – 1958. – № 10. – С. 1083.

2. *Штепа П.* Бібліографія творів Дмитра Донцова. – Віндзор, 1958.

3. *Сосновський М.* Дмитро Донцов – політичний портрет: з історії розвитку українського націоналізму. – Нью-Йорк – Торонто: Trident International, Inc., 1974.

4. *Паклен Р.* Основи націоналістичного світогляду і українські націоналісти. – Б.м., 1978. – Т. 3: у 3-х кн. – С. 193.

5. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 роки. (Про що «історія мовчить»): В 2-х т. – 2-ге вид. – Торонто: Гомін України, 1970. – Т. 1. – С. 60–61, 398–415.

6. *Борковський О.* Наука про націю та її життя. – Нью-Йорк: Говерля, 1958.

7. *Борковський О.* Вступ до націології. – К.: Генеза, 1998.

8. *Ленкавський С.* Український націоналізм: Твори. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – Т. 1. – С. 504–509.

9. *Княжинський А.* Дух нації. Соціологічно-етнопсихологічна студія. – Нью-Йорк–Філадельфія–Мюнхен: НТШ в ЗДА, 1959. – С. 204.

10. *Лагодівський М.* Дмитро Донцов. Його роля в формуванні модерного українства // *Проблеми*. – Липень 1947. – С. 9–13.

11. Шлемкевич М. Загублена українська людина. – Нью-Йорк, 1954. – С. 28.
12. Рахманний Р. Дмитро Донцов і Микола Хвильовий, 1923–1933. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1984.
13. Рахманний Р.. Дмитро Донцов і Юрій Клен: 1933–1939 // Рахманний Р. Україна атомного віку. Есеї і статті, 1945–1986. – Торонто: Гомін України, 1988. – С. 501–525.
14. Бедрій А. Світоглядово-ідейна біографія Дмитра Донцова до 1913 р. // Визвольний шлях. – 1983. – № 11. – С. 1311–1316; № 12. – С. 1415–1430.
15. Бедрій А Дмитро Донцов і ОУН // Сучасність. – 1993. – № 11. – С. 164–167.
16. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. – К.: Основи, 1994. – Т. 2.
17. Poliszczuk W. Legal and political assessment of the OUN and UPA. Осена polityczna i prawna OUN i UPA. Політична і юридична оцінка ОУН і УПА. – Toronto, 1997.
18. Armstrong J.A. Ukrainian nationalism. – Third edition. – Colorado: Ukrainian Academic Press, 1990.
19. Motyl A. The turn to the right: the ideological origins and development of Ukrainian nationalism, 1919–1929. – New York: Columbia University Press, 1980.
20. Ідейно-теоретична спадщина Дмитра Донцова і сучасність: Матеріали наук.-теор. конф. – Запоріжжя: Просвіта, 1998; Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Дмитра Донцова на 20-ліття його смерті. – К., 1993.
21. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 1996.
22. Націоналізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2000.
23. Астаф'єв А. Парадигма «Схід–Захід» у політичній націософії Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1999. – № 1–2. – С. 169–173.
24. Баган О. Есей та есеїзм // Українські проблеми. – 1995. – № 1. – С. 70.
25. Баган О. Світоглядно-ідеологічні засади українського націоналізму // Українські проблеми. – 1995. – № 3–4. – С. 3–6.
26. Бачинська О. З думок про Дмитра Донцова // Маловивчені сторінки історії України. – Херсон, 1996. – С. 15–21.
27. Безсмертний Р. Соціально-політичний устрій українського суспільства (концепція Дмитра Донцова): Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1997.
28. Вільчинський Ю. Політична філософія Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1994. – № 2. – С. 13–16.
29. Горелов М.Є. Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета // УІЖ. – 1994. – № 5. – С. 78–86; 1994. – № 6. – С. 89–97.

30. *Ищенко Ю.* Пошук моделі національної ідентичності (порівняльний аналіз історіософського дискурсу М. Данилевського і Д. Донцова) // Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 145–178.

31. *Козій І.* Соціально-філософські погляди Дмитра Донцова: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Львів, 2005.

32. *Кухта Б.* З історії української політичної думки першої половини ХХ ст.: Навч. посіб. – 3-тє вид. – Львів: Кальварія, 1999.

33. *Леськова М.* «Літературно-Науковий Вістник» як культурологічне джерело духовного відродження української нації (20–40-і роки ХХ ст.): Дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08. – К., 1996.

34. *Лосєв І.В.* Філософія національного радикалізму в Україні ХХ ст. // Історія філософії України: Навч. посіб. / Під ред. М.Ф. Тарасенко. – К.: Либідь, 1994. – С. 319–336.

35. *Ситник О.* Особливості політичних концепцій Михайла Драгоманова і Дмитра Донцова в контексті української ідеї: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996.

36. *Харахаш Б.* Ідея нації у творчості Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1998. – № 1. – С. 128–140.

37. *Хорват Б.* Орденська концепція національного проводу. До витоків головних засад ідеології українського націоналізму // Українські проблеми. – 1994. – № 3. – С. 3–5.

38. *Кириленко В.* Українська філософія національного радикалізму ХХ століття: історичне становлення та змістовне формування: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997.

39. *Лісовий В.* Культура–ідеологія–політика. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – С. 245–262.

40. *Чугуєнко М.* Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.12. – Харків, 1998.

41. *Чугуєнко М.* Ідеї консервативної революції в українській суспільно-політичній думці: Д. Донцов і М. Хвильовий // Доповіді та повідомлення 3-го міжнар. конгресу українців «Політологія, етнологія, соціологія». – Харків: Око, 1996. – С. 305–310.

42. *Чугуєнко М.* Панько Куліш та Дмитро Донцов // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – 1995. – Т. 5. – С. 49–62.

43. *Чугуєнко М.* Полеміка навколо українського питання напередодні першої світової війни та її історичне значення // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – 1998. – Т. 6. – С. 13–28.

44. *Квіт С.* Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет. – К.: Київський університет, 2000.

45. *Квіт С.* Трагічний оптимізм Дмитра Донцова // Слово і час. – 1993. – № 3. – С. 43.

46. *Сварник Г.* Чи існувала «празька школа» української літератури? // *Українські проблеми.* – 1995. – № 2. – С. 94.

47. *Сварник Г.* Дмитро Донцов як редактор «Літературно-наукового вістника» (1922–1932 рр.) і «Вістника» (1932–1939 рр.) у Львові // *Доповіді та повідомлення 2-ої Всеукр. наук.-теор. конф. «Українська періодика: історія і сучасність».* – Львів–Житомир, 1994. – С. 154.

48. *Баган О., Гузар З., Червак Б.* Лицарі духу. Українські письменники-націоналісти – «вісниківці». – Дрогобич: Відродження, 1996.

49. *Гльницький М.* Критики і критерії. Літературно-критична думка в Західній Україні 20–30-х рр. ХХ ст. – Львів: ВНТЛ, 1998.

50. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999.

51. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст.: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993.

52. *Касьянов Г.* До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2003.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛЬСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ БІОГРАФІЧНОЇ ДОВІДКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Викладено результати порівняльного дослідження методичних засад польських та австрійських довідкових біографічних видань та універсальних словників, насамперед багатотомного «Польського біографічного словника» та його австрійського аналогу — «Австрійського біографічного лексикону», у яких міститься чимало матеріалів про українців, які жили та працювали на землях, що перебували в різні часи під владою Польщі та австро-угорської монархії. Відзначено, що досвід створення цих багатотомних праць і їх біографічні матеріали можуть бути корисними для підготовки українських біографічних словників, енциклопедій і лексиконів. На думку автора, зважаючи на незавершеність фундаментального Польського біографічного словника, найбільш інформативною для українознавців є 28-томна польська «Загальна енциклопедія» С. Оргельбранда (1859–1869).

The results of the comparative study of the methodical principles of Polish and Austrian reference biographical editions and universal dictionaries, first of all, the 'Polish biographical dictionary' in many volumes and its Austrian analog — the 'Austrian biographical lexicon' which contain a lot of materials about the Ukrainians who lived in territories which were under power of Poland or the Austrian-Hungarian monarchy in different times are presented. It is noted that the experience of creating these works in many volumes and their biographical materials can be useful in the preparation of Ukrainian biographical dictionaries, encyclopedias and lexicons. In the author's opinion, despite the incompleteness of the fundamental Polish biographical dictionary, the Polish 'General Encyclopedia' by S. Orgelbrand (1859–1869) in 28 volumes is the most informative for specialists in Ukrainian history and culture.

Протягом багатьох століть своєї історії Україна була розділена між багатьма державами. Поряд із Росією найбільший вплив на історію України мала Польща, до якої досить тривалий час входила більшість українських етнічних теренів. Водночас, Західна Україна більше, ніж сто років входила до складу імперії Габсбургів, спадкоємницею якої є Австрія. Відтак, як і в попередні часи — за доби польського панування — найбільший вплив на розвиток означеного регіону мала польська культура. Про це свідчать не тільки польські, а й австрійські біографічні видання.

Автором поставлені два основних завдання — порівняти досвід створення великих біографічних видань у Польщі й Австрії та визначити важливість їх фактичного матеріалу для української біографістики.

У попередніх роботах такі завдання вже ставилися для

польських біографічних видань та універсальних словників, а саме — досліджувалися перші томи Польського біографічного словника [1] та вивчалися польські довідкові видання середини XVIII–XIX ст. [2]. Результати цих робіт використані у даному повідомленні.

Австрійська біографічна традиція давніша за польську. Вже з 1856 р. по 1891 р. в Австрії видавався 60-томний «Біографічний словник Австрійської імперії» [3]. У ньому вміщені персоналії діячів Австрійської імперії, які етнічно належали до всіх народів, що входили до володінь Габсбургів, а після їх розпаду виділилися у суверенні держави: австрійці, угорці, чехи, словаки, серби, хорвати, поляки Сілезії, українці Галичини та Буковини. Словник Вюрцбаха виходив протягом 45 років. Він містить 25 тисяч коротких біографій, більша частина яких присвячена австрійцям і німцям. А угорцям, скажімо, у ньому відведено 3,5 тис. статей (менше 15%). Біографії зображають особистостей переважно верхівки угорського народу. Наприкінці кожного тому словника приводиться покажчик імен за окремими місцевостями, який дає змогу легко встановити територіальну та національну приналежність діячів (скажімо, художник із Галичини Марсель Масковський).

Перед закінченням Першої світової війни комісія з австрійських учених під керівництвом Антона Беттенльгейма й Освальда Редліха почала створення нового зводу біографій за період 1815–1918 р.. За хронологічну точку відліку був взятий Віденський конгрес 1815 р., що поділив Європу після наполеонівських війн.

За первісним планом за зразок збиралися взяти багатотомний «Біографічний лексикон», «Загальну німецьку біографію» (Allgemeine Deutsche Biographie), «Національну біографію» (National Biography). Та досить швидко первісний план піддався істотним змінам. Тепер видання мало складатися з 3-х розділів: із біографій, бібліографії та власне біографічного словника, а також повинен був містити різну допоміжну інформацію.

Перший розділ «Біографії» або «Тома тексту» (Textbande) мав містити без особливого систематичного порядку в оповідальній формі життєписи видатних австрійців. Перший том цього розділу з'явився в 1923 р. у видавництві «Віденський друк» (Wiener Druck). З 2-го тому словник був переданий до друкарні «Amalthea» та отримав нову назву «Великі австрійці» (Grosse Oesterreicher). 9-й том з'явився у 1956 р.

Перша частина видання — «Нова австрійська біографія. 1815–1918» являє собою збірку з 500 біографій із бібліографією й іконографією (1923–35, вип. 1–33; 1935–66, вип. 1–3). До останнього тому вміщено іменний покажчик до всіх 16 випусків.

Другий розділ «Бібліографія» призначений для укладачів біографій і містить у собі список найважливіших довідників, журналів, газет [без особливої повноти], а також архівів (державних, університетських, тощо).

Але навіть у 1946 р. здійснити план 1916–1917 рр. із трьома розділами у новій інтерпретації виявилось неможливим у зв'язку з недоліком засобів і кваліфікації співробітників. Було вирішено у недалекому майбутньому доробити короткий лексикон і встановити нові хронологічні межі: 1815–1950 р.. З цією метою була створена академічна комісія та видання, що готувалося, одержало більш відповідну назву — «Австрійський біографічний лексикон».

Другий випуск «Австрійського біографічного словника. 1815–1950 роки» є переробленим і хронологічно розширеним виданням словника Вюрцбаха. Він містить біографії: «чоловіків і жінок, що жили у колишніх державних кордонах країни, і проявили себе у суспільному житті, мистецтві, науці, народному господарстві, політиці тощо». У цьому виданні взяла участь Австрійська АН. Перший том вийшов 1954 р.

До «Австрійського біографічного лексикону» були вміщені відомості про осіб, що жили та вмерли в Австрійській імперії та Австрії між 1815 і 1950 рр. і гідні уваги завдяки своєму внеску у громадське життя, розвиток мистецтва, науки, економіки, політики, військової справи тощо. Це період панування колишньої Австрійської імперії, відповідно з 1867 р. на т.зв. західній території Австро-Угорської монархії. Тому перед редакційною колегією стояло складне завдання — виробити основні критерії оцінки їхніх досягнень. Цей вибір, із одного боку, мав відбивати наукову та професійну сторону діяльності, а з іншого — багатоетнічну специфіку країни.

У 1946 р. К. Гроссман приступив до редагування біографічних матеріалів Австрійського біографічного Лексикона. Особливу складність становили старі матеріали (їхній збір розпочався з 1916 р.), якими володіла редакція. Вони являли собою розрізнені матеріали у вигляді заміток. Довелося докласти багато зусиль, щоб систематизувати їх за літерами А, В, С, D. Найважчим був період із 1900 до 1950 р.. Виявилось, що рані-

ше зібраний матеріал на цей час уже не завжди зберіг суспільний інтерес. Менша увага була приділена групам персоналій, що належали до літератури, мистецтва, живопису. Навпаки, — представники техніки й економіки подавалися ширше. Вперше приділялася увага альпіністам, теологам і деяким іншим діячам незвичних занять.

Зважаючи на нову концепцію виявлення імен слід було спочатку організувати інтенсивний збір матеріалу на широкій основі, всебічно використовуючи оригінальні джерела. Обсяг матеріалів залежав від кількості співробітників. По можливості, до роботи були залучені фахівці з різних галузей людської діяльності, всіх федеральних земель, національних груп, що належали до численної родини Австро-Угорської монархії, а також австрійці, які жили за межами держави. Спочатку труднощі здавалися нездоланими, оскільки у редакції не було необхідних грошей і вона не могла виплачувати гонорари. Незважаючи на це, знаходилися ідеалісти, скажімо проф. Г. Шмайдель, який незабаром помер. Заплановане видання могло бути здійснене тільки за умови регулярного фінансування. Австрійська АН і федеративні міністерства виділили необхідні кошти, крім того використовувалися гроші спонсорів.

Статті «Австрійського біографічного лексикону» були складені у формі коротких біографій, що містили дати життя, життєпис, оцінки творчості, та, за можливістю, об'єктивну характеристику видатних досягнень особистості, а також найважливіші роботи у хронологічній послідовності [4].

У заголовках біографій діячів іноземного походження, коли мова, якою писалися їхні імена та прізвища, не була широко відомою, у дужках подавався німецький переклад. До бібліографії вміщувалася добірка з різних творчих періодів. Перевага віддавалася першим виданням, скажімо, в історика К.Г. Ганаля.

У спірних випадках написання прізвища й імені використовувалися свідоцтва про народження, смерть, власноручно записані дані в книгах актів цивільного стану. Редакторському колективові довелося відмовитися також від великих родоводів. Батьки, чоловіки, діти згадувалися тільки в тих випадках, коли їхня діяльність становила суспільний інтерес. Родинні зв'язки персоналій описувалися лише у разі потреби. Діячі мистецтва входили до Лексикону під своїми фактичними прізвищами. Дворянські імена та титули вказувалися для персоналій, що жили до 1918 р. і опускалися для наступного часу, скажі-

мо, «лицар», «дворянин». Імена членів австрійських дворянських родин, на протигагу суспільним концепціям, писалися відповідно до офіційно існуючих при монархії основних правил. Було приведено у відповідність написання імен, географічних назв. Саме це потребувало багато часу та перешкоджало роботі.

Правильність спірних біографічних зведень перевірялася шляхом опитування священиків, керівників громад, службовців похоронних бюро і т.п.. Назви багатьох місцевостей, що входили до складу колишньої Австро-Угорської держави та Австрії ХХ ст., залишилися нез'ясованими. Особливо гострою ця проблема виявилася для періоду 1938–1945 рр., коли багато відомих австрійців через різні обставини залишили свою батьківщину та вмерли у чужих країнах. Важче у таких випадках також встановити дату смерті.

Для того, щоб полегшити пошуки місць народження та смерті таких осіб, редакція розпочала видання сучасних довідників. Ті місцевості, що у період панування Австро-Угорської монархії мали німецькі назви, скажімо, багато земель у Банаті, Словаччині чи у Семиградді (Трансільванія), розміщувалися під тими самими німецькими назвами, але у дужках давалася сучасна назва (скажімо, Hermannstadt (Sibiu)). А коли ця назва була неофіційною — подавалася загальноприйнята назва та у дужках сучасний топонім (скажімо, Erefes (Presov)). Проте, іноді було неможливо встановити офіційну назву, особливо щодо назв маленьких місцевостей, перейменованих у 1945 р..

Обсяг біографічних довідок значно поступався обсягові персоналій Польського біографічного словника.

Під літерою «L» (література) подавалися всі використані джерела з даної персоналій взагалі, тобто — від автобіографій до енциклопедій, газет, журналів. Mitt. NN. означало, що певне видання мало важливе значення для створення біографії. Літерою «L» позначалися також оригінальні зведення, що спиралися на дані архівів, фондів тощо. Орфографія базувалася на лінгвістичному довіднику Duden, правилах написання в німецькій мові й іноземних словах. Було вирішено за можливістью уникати скорочень у тексті, для того, щоб зберегти чіткість змісту.

Кожний зі співробітників керував групою працівників (укладачів біографій), вони ж виробляли спеціальний погляд на біографічний матеріал, вміщений у Лексиконі.

Окремі професійні групи, як то: «загальна історія», «промисловість», «техніка», «театр», «керування», «господарство»,

«економіка» тощо були поділені відповідно між окремими редакторами, науковими організаціями. Обсяг зібраного матеріалу був розрахований на 5–6 томів. У процесі роботи виявилось, однак, що кількість матеріалу все збільшувалася через численні надходження з усіх частин світу.

Обсяг статті, насамперед, визначався значенням описуваних осіб, причому біографії діячів, що жили в останні сторіччя, описувалися більш повно. Щодо широко знаних людей, без яких не обходився жодний біографічний словник, «Австрійський біографічний лексикон» давав лише короткі орієнтовні статті. Редакція додержувалася основного принципу приймати також матеріал про маловідомих діячів, «маленьких людей», чії дії мали значення тільки для обмеженого кола осіб, бо їх не можна незаслужено забути. Вона намагалася не зраджувати своїм принципам і послідовно працювати в одному напрямку, не зневажаючи другорядними та маловідомими персоналіями, бо життєпис саме цих груп писати найважче.

Наведемо приклади статей, присвячених представникам українських земель, що входили до складу Австрійської імперії.

«Абрахам [Abraham] Владіслав, історик церкви та права. Самбор, 10. 10. 1860 – Львів, 15. 10. 1941. Навчався юриспруденції та історії, у 1886 р. — приват-доцент Церковного права у Краківському університеті, з 1888 р. — професор означеного фаху у Львові, де викладав до 1935 р. З 1903 р. — член Польської академії наук, доктор чотирьох університетів.

Гломбінський [Głabiński] Станіслав, націонал-економіст і політик. Сколе (Галиція), 25.2.1862 – Москва, 1943. Навчався у Львівському університеті. З 1895 р. — професор політичної економіки Львівського університету. У 1902–1918 рр. — депутат рейхстагу. З 1905 р. — голова Польської націонал-демократичної партії. У 1909–1911 рр. — президент Польського клубу. Мав великий вплив на австрійську внутрішню політику і у 1911 р. незначний час був Міністром залізниць. Під час Першої світової війни через прихильність до Антант був під наглядом австрійської поліції. На початку 1918 р. йому повернули його австрійські відзнаки (Командирський хрест ордена Леопольда 1908 р. та чин Таємного радника 1911 р.). З 1919 по 1922 р. Г. був депутатом сейма та головою Клубу націонал-демократів. З 1923 р. — міністр культу, з 1928 р. — сенатор. Автор ряду досліджень із фінансового розділу економіки та творів на політичну тематику, у яких виступав за самостійність Галичини» (тут і

далі переклад — *В.Т.*).

У Польщі довідкове видання такого масштабу — «Польський біографічний словник» почало виходити лише з 1935 р. [5] і не завершене до нашого часу.

Обидва видання («Польський біографічний словник» і «Австрійський біографічний лексикон») містять біографічні довідки представників українських земель, що входили до складу Речі Посполитої чи Імперії Габсбургів. Проте в Польському біографічному словнику їх більше, вони також переважають за обсягом довідки «Австрійського біографічного лексикону». Крім останнього відомі ще декілька австрійських біографічних видань, скажімо, вже згаданий попередній варіант «Австрійського біографічного лексикону» — «Нова австрійська біографія. 1815–1918», яка являє собою збірку з 500 біографій із бібліографією й іконографією [6] й «Австрійський персональний лексикон» (виданий у 1992 р., охоплює час із 1918 р. по час видання, нараховує 1600 персоналій) [7], але там відомостей про осіб, пов'язаних із Україною надзвичайно мало. У першому подаються досить великі за обсягом нариси про життя найвизначніших осіб Австрійської імперії. В останньому коротко описується життя людей, які зіграли важливу роль у різних царинах розвитку Австрії від 1918 р. до наших днів: у культурі, політиці, спорті, економіці та науці. Ці видання можуть бути цікавими для української біографістики лише як досвід побудови. Натомість у польських книгах важливі біографічні довідки присутні не тільки у спеціальних біографічних виданнях (скажімо, «Словник польських живописців» (1850–1851) Е. Раствацького [8] чи «Словник польських граверів» (1886) [9], «Словник працівників польської книги» (1972) [10]), а й в універсальних виданнях, зокрема у «Загальній енциклопедії» (1859–1868) С. Оргельбранда [11]. Важливість цього та інших універсальних видань, де містяться також біографічні довідки, полягає у тому, що Польський біографічний словник не був завершений і життєписи осіб, прізвища або імена яких починалися на літери, що йдуть після літери «П» можуть бути вивчені лише за універсальними словниками. Тим, що велике біографічне видання досі не завершене, польська біографістика суттєво поступається австрійській. Це відображається і на знанні про персоналії, пов'язані з Україною. Так, широкі життєписи польських монархів із дуже розповсюдженим іменем Владислав можна знайти тільки у «Загальній енциклопедії» (1859–1868)

С. Оргельбранда [11, т. 27, с. 334–346, 408, 412]. Довідки про них у майже сучасній нам польській «Великій загальній енциклопедії» [12], що друкувалася після Другої світової війни, занадто стислі.

Пізніше у Польщі видавалися й інші універсальні словники, що містять біографічні довідки, але за різних причин за важливістю для української біографістики вони поступаються «Загальній енциклопедії» (1859–1868) С. Оргельбранда [2]. Так, випуск «Великої загальної ілюстрованої енциклопедії» (1890–1914) через Першу світову війну зупинився на слові «Patrokolos» (вийшло 55 томів) [12]. Та енциклопедія С. Оргельбранда за багатьма параметрами суттєво застаріла. Там відсутній науковий апарат, більшість статей написані літераторами у формі, наближеній до художніх нарисів [2]. Натомість «Австрійський біографічний лексикон» має всі елементи сучасного наукового видання. Основним джерелом для написання його персоналій, пов'язаних із Польщею, і, через неї, з Україною, є перші томи «Польського біографічного словника», у яких, звичайно, цим особистостям приділено більше уваги. Отже, з вищенаведених причин для вивчення осіб, пов'язаних із історією тих частин України, що перебували у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії (Східна Галичина, Північна Буковина та Північна Бесарабія) на літери після «П» «Австрійський біографічний лексикон» може стати найважливішим біографічним виданням, що за рівнем науковості та широтою підбору біографічних довідок переважає польські універсальні словники.

Відтак, найбільше фактичного матеріалу важливого для української біографістики містить Польський біографічний словник. Проте його дуже великим недоліком є те, що він не закінчений. Компенсувати відсутність персоналій на літери після «П» можуть лише великі універсальні довідкові видання або вузькоспеціальні біографічні словники. В австрійській біографічній літературі такої проблеми немає. Але персоналії найгрунтовнішого австрійського біографічного видання — Австрійського біографічного лексикону надзвичайно короткі. Окрім того біографічних довідок, пов'язаних із Україною там значно менше. При використанні цього видання для створення Українського біографічного словника його основна функція полягатиме у поданні інформації про особистості тих регіонів України, що входили до складу імперії Габсбургів.

1. Попик В.І., Романова Н.П. Критерії добору імен діячів неукраїнського походження до Українського біографічного словника // Українська біографістика. Вип. 2. — К.: РІО, 1999. — С. 18–33.

2. Тимченко В.М. Польські довідкові видання середини XVIII–XIX ст. як джерело електронного Українського біографічного архіву // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вип. 15 / НАН України. Нац б-ка України ім. В.І. Вернадського. АБУ; Редкол.: О.С. Онищенко (гол.) та ін. — друкується.

3. Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die lebensskizzen des denkwürdigen personen, welche 1750 bis 1850 in Keiserstaate und seinem Kronlandern gelibt haben. Т. 1–60, Wien, 1856–1891.

4. Oesterreichisches Biographisches Lexikon. Т. 1. — Wien, 1954.

5. Polski Słownik Biograficzny. — Т. I. — Kraków: Polska Akademia umiejętności, — 1935. — 480 s.

6. Neue Oesterreichische Biographie. 1815–1918, begründet von A. Bettelheim, A. Fournier, H. Fried. Abt. I, Bd. 1–16, Wien, 1923–66).

7. Ackerl Isabella, Weissensteiner Friedrich. Oesterreichisches Personen Lexikon. Oesterreichisches Personen Lexikon. Wien, 1992.

8. Rastawiecki Edward. Słownik malarzyw polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających. — Т. 1–2. — Kraków, 1850–1851.

9. Rastawiecki Edward. Słownik rytowniwyw polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających. — Poznań, 1886. — 331 s.

10. Słownik pracowniwyw książki polskiej. — Warszawa — Łydz: Państwowe wydawnictwo naukowe, — 1972 — 1043 s.

11. S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna. — Warszawa: Wydawnictwo towarzystwa akcyjnej Odlewni Czcionek i Drukarni S. Orgelbranda synuw, 1898-1912. — т. 1–18.

12. Wielka encyklopedia powszechna. — Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, — 1964. — Т. 3. — 837 s.

VI. ВІКТОР ПЕТРОВ (ДОМОНТОВИЧ) У ДОКУМЕНТАХ ТА СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

Валентина Корпусова

ВСТУП

Віктор Платонович Петров (Домонтович) (1894–1969) — оригінальний мислитель, ключова постать української гуманітарної науки ХХ ст.: філософ, історик літератури, фольклорист, лінгвіст, етнолог, археолог, культуролог, організатор науки, педагог, один із чільних українських письменників ХХ ст. Він був одним із небагатьох українців, хто сказав своє слово в розвитку світової думки. Історична пам'ять про нього в Україні після 1991 р. повертається із забуття та неприйняття, а його постать та інтелектуальна спадщина починає стверджуватися в контексті української культури.

Ім'я Віктора Петрова (Домонтовича) входить до нових енциклопедичних, наукових, довідкових, меморіальних, інформаційно-іміджевих видань України: Петров (Домонтович) Віктор

Платонович (1894–1969) // *Alma mater*. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920 років. – Кн. I. – К.: Прайм, 2000 – С. 115–130; Віктор Петров (Домонтович) // *Золота книга української еліти: Інформаційно-іміджевий альманах: у 6 т.* – Т. 2. – К., 2001. – С. 286–287; Віктор Петров (Домонтович) // *Золоті імена України. Народжені Україною. Меморіальний альманах: У 2 т.* – Т. 2. – К., 2002. – С. 312–313; *Матеріали до біографій етнологів і народознавців України.* – К., Запоріжжя, 2001; *Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України: Енцикл. Словник-довідник.* – Чернігів, 1997; *Київський некрополь.* – К., 1994 та ін.

За розпорядженням Президії Національної академії наук України від 11.11.1999 р. за № 1421 було створено робочу групу з метою вивчення рукописної спадщини — наукових праць із проблем археології, історії, філософії, фольклору, етнографії, літературознавства, мовознавства колишнього керівника Етнографічної комісії ВУАН і директора Інституту українського фольклору АН УРСР Віктора Платоновича Петрова.

Рукописні праці В.П. Петрова зберігаються у фондах Інституту археології НАН України, Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України, Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Української вільної академії наук (Нью-Йорк, США), Бібліотеки імені С. Петлюри (Париж, Франція).

Донині не існує жодної збірки наукових праць ученого, хоча перші кроки в цьому напрямку вже зроблено. Перевидано з нагоди 110-ої річниці з дня народження В.П. Петрова (Домонтовича) добірку його історіософських і культурологічних текстів, мало відомих українському читачеві, оскільки були опубліковані в Мюнхені у 1946–1947 рр. (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського — «Студії мистецтвознавчі». – Ч. 1(9). – К., 2005. – С. 73–106). Також були перевидані окремі наукові праці, серед яких особливе значення мають «Походження українського народу» (К., 1992 / уперше видано — Регенсбург, 1947) та «Діячі української культури (1920–1940) жертви більшовицького терору» (К., 1992 / уперше видано — Мюнхен, 1955). Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України вперше опубліковано працю В.П. Петрова «Мислення родового суспільства (на підставі археологічних та етнографічних джерел)» (К., 2006. — 150 с. / підготовка тексту та коментар В.М. Корпусової).

На відміну від наукових праць, збірки його художніх творів в Україні перевидані (за виданням: В. Домонтович. Проза. Три томи. — Сучасність, 1988): «Доктор Серафікус. Без ґрунту» (К.: Критика, 1999), «Дівчина з ведмедиком. Болотяна Лукроза» (К.: Критика, 2000), «Без ґрунту. Повісті» (К.: Гелікон, 2000).

Постаті Віктора Петрова (Домонтовича), його науковому, художньому спадку (документи з його біографії, спогади про нього, перша публікація частини його наукової рукописної спадщини, дослідження його творчості) повністю присвячений 10-й номер журналу «Слово і Час» (К., 2002) Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України та Національної спілки письменників України. У цьому журналі вперше надруковано мистецтвознавчу розвідку В.П. Петрова «Человек, которого мучила бесконечность. О мудрости тургеневской» (2006. — № 5. — С. 68–72 / підготовка тексту та коментар В.М. Корпусової).

Інтелектуальна спадщина вченого розглядалася на круглому столі «Довкола Домонтовича» в межах VII Міжнародної наукової конференції молодих учених (Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Київ, 2004). Наукова конференція «В.П. Петров (Домонтович, Бер) — видатний мислитель, учений, письменник» була організована філософським факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 2003), її матеріали опубліковано (Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. — Вип. 74–75. — 2005). Інститутом археології АН УРСР проведено в 1984 р. науково-практичну конференцію, присвячену 90-річчю від дня народження В.П. Петрова.

Ювілеям вченого було присвячено низку наукових збірників: журнал «Археологія» (Інститут археології АН УРСР. — 1975. — № 18.) — 80-річчю від дня народження; «Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян» (Інститут археології НАН України. — Київ-Львів, 1997) — 100-річчю від дня народження; «Slavica та baltica в ономастиці України» (Інститут української мови НАН України. — К., 1999) — 30-річчю від дня смерті вченого.

Слід відзначити, що окремі наукові розвідки вченого перевидаються в різних виданнях. Художні твори В.П. Домонтовича нещодавно введено до обов'язкової освітньої програми з літератури в Україні, їх вивчають також за кордоном (Варшавський університет та ін.). Дослідженню творчості В.П. Петрова (Домонтовича) присвячено кандидатські дисертації: з літера-

турознавства (Київ, Львів, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ, Харків), фольклору (Донецьк), філософії (Київ).

Однак розкриттю життєвого та творчого шляху цієї складної особистості заважає брак фактографічного біографічного матеріалу та розпорошеність існуючих даних. Це призводить до низки помилок у дослідженнях життєпису Віктора Петрова (Домонтовича), які перекочують із однієї розвідки до іншої (Соломія Павличко (1999), Михайло Брайчевський (2000), Юрій Загоруйко (2000) та ін.): йдеться, зокрема про рік захисту третьої наукової дисертації доктора наук (1966, 1968 замість 1967), неточності щодо місця (Москва замість Києва) та року публікації монографій тощо. Частково заповнити існуючу джерелознавчу лакуну в життєписі В.П. Петрова (Домонтовича) дадуть змогу матеріали, надруковані нижче.

За ознаками виду документи розподіляються на три частини.

Перша частина репрезентована першоджерелами: автобіографіями, дипломами про закінчення Київського університету в 1918 р. та про захист дисертації доктора філологічних наук у 1967 р. Низка стислих автобіографій, написаних у різні роки, робить їх документами часу, свідками драматизму, залежності людини від тогочасних обставин політичного життя. Автор був змушений при написанні автобіографії в певні роки вибірково змінювати наголос на різні факти свого життя, деякі замовчувати, інші маскувати, тощо. У цьому сенсі автобіографії В.П. Петрова (Домонтовича) наочно підтверджують правдивість його історіософської тези: «Час ущільнився. Сторіччя сконцентрувалися в подіях одного дня, або кількох місяців. Кожна людина числить за собою кілька життєписів. Одне ім'я стало явно недостатнім для людини.... Жаден з нас не має власної біографії, бо його біографія належить відтинкам епох, які круто відрізняються один від одного» (Історіософічні етюди. – 1946. – С. 8).

Друга частина суб'єктивованих джерел складається зі спогадів про Віктора Петрова (Домонтовича) двох останніх десятиріч його життя, за винятком спогадів Є.В. Махно. Ці роки життя ученого найменше досліджені, залишають багато неясного. Спогади написані співробітниками Академії наук України наприкінці другого тисячоліття на замовлення Р.М. Коргодського для збірки художніх творів В.П. Домонтовича (2000) та на початку третього тисячоліття на замовлення В.М. Корпусової для журналу «Слово і Час» (2002) та для наукової конференції філософського факультету Київського національного університету імені Тара-

са Шевченка (2003), що були присвячені дослідженню життя та творчості В.П. Петрова (Домонтовича). Час написання спогадів віддалений від відходу із життя ученого на три десятиріччя, проте їхні цінність полягає в тому, що Віктора Платоновича Петрова автори описують таким, яким вони його бачили, не підозрюючи в ті часи навіть, із якою величчю їм пощастило спілкуватися.

Третя частина джерел для створення біографії В.П. Петрова (Домонтовича) стосується внеску вченого у розвиток світової наукової думки. Ці джерела знаходяться на перетині біографістики з археологією та етнологією.

ДОКУМЕНТИ

Діяльність В.П. Петрова міцно пов'язана з Інститутом археології АН УРСР (нині — НАН України), де він працював протягом 1933–1941 рр., а також із 1956 р. до кінця життя. Тому в архівах Інституту зберігаються документи, що стосуються В.П. Петрова. Частина їх зберігається в архіві відділу кадрів в особовій справі В.П. Петрова, інша — у Науковому архіві інституту Археології НАН України (далі — НА ІА) в авторському фонді В.П. Петрова (№ 16). Інформація про В.П. Петрова також розосереджена по документах діловодства Інституту та інших фондах НА ІА.

Архів діловодства, зокрема, відділу кадрів довоєнних часів, було за наказом уряду знищено у 1941 р. напередодні евакуації Інституту, тому документи щодо В.П. Петрова зберігаються тільки з кінця 1956 р. — із часу повернення його до Інституту. Проте документи цього періоду також збереглися не повністю, про що свідчить їх склад. В особовій справі В.П. Петрова відсутні окремі обов'язкові документи щодо переатестації, накази та ін., значно порушено нумерацію сторінок.

Оскільки архів відділу кадрів до кінця не оброблено, то особова справа В.П. Петрова досі не має переліку документів і загальної нумерації сторінок. У даній збірці друкуються документи з особової справи, за винятком заяви В.П. Петрова про участь у конкурсі на заміщення вакантної посади старшого наукового співробітника у 1968 р.

Авторський фонд В.П. Петрова складається із суто наукових праць та рукописів здебільшого археологічної й етнографічної тематики та поодиноких літературознавчих і лінгвістичних рукописів, які було передано до НА ІА вдовою Віктора Платоновича.

Серед документів, що потрапили до НА ІА, є папка (спр. № 267), у яку при обробці архіву В.П. Петрова було зібрано все, що не належало до наукових праць. У ній зберігаються документи, зокрема, чернетки заяви В.П. Петрова до ВАК, його автобіографії. Цими документами, зігнутими навпіл, було перегорнуто перелік друкованих праць В.П. Петрова. У цьому самому фондї, як наукова праця, зберігається чернетка В.П. Петрова — звернення до ВАК про надання йому наукового ступеня доктора філологічних наук за підписом директорів інститутів С.М. Бібікова та М.Є. Сиваченка. Інше звернення до ВАК такого самого змісту (див.: документ № 14) за підписом П. Попова, вірогідно було написано також В.П. Петровим. Стиль і вживання українського слова «керівник» у російському тексті, що повторюється як у документі № 15, так і в автобіографіях В.П. Петрова, засвідчують, що чернетка звернення П. Попова була написана також самим В.П. Петровим. Ці документи цікаві, крім усього, в аспекті самоаналізу В.П. Петровим свого наукового надбання. У його автобіографіях повторюється більшість основних подій життя, але в кожній із них є така інформація, якої немає в інших.

Документи стосовно В.П. Петрова, наведені нижче мовою оригіналу, є не тільки документами окремої особи, а й документами часу, що має бути враховане при їхньому дослідженні. Так, у зверненні до ВАК (документ № 14) необхідно було сказати про методологічні недоліки та переваги діяльності фольклорно-етнографічної комісії, не можна було не робити посилань на класиків марксизму-ленінізму тощо. Заява про початок роботи в ІА АН УРСР (документ № 6) написана Віктором Петровим у формі майже військового рапорту, але такі за формою документи в 60-ті рр. всі писали навіть після повернення з відпустки. Ці документи є документами часу і в тому розумінні, що доводять, як із плином часу В.П. Петров вимушено змінює наголоси щодо своєї діяльності. За його словами: «Тотожність імені більше не відповідає зламам етапів. Над усім панує епоха. Функція людини за однієї доби одна, а за іншої інша. У зміні діб утрачає вагу сталість особи. Жаден з нас не має власної біографії, бо його біографія належить відтинкам епох, які круто відрізняються один від одного».

Порядник документів В.М. Корпусова

1. *Фізер І.* Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів // НУ КМА: Наук. записки. – К., 1999. – Т. 17: Філологія. – С. 44.

№ 1.

Диплом про закінчення В.П. Петровим Університету Св. Володимира.

ДИПЛОМ

Предъявитель сего, Петров Виктор Платонович, православного вероисповедания, сын священника, родившийся 10-го октября 1894 г., выдержал на *историко-филологическом* факультете университета Св. Владимира, по отделению *славяно-русскому*, полукурсовые испытания: по введению в философию — весьма удовлетворительно, по логике — весьма удовлетворительно, по психологии — весьма удовлетворительно, по введению в языковедение — весьма удовлетворительно, по греческому автору — удовлетворительно, по латинскому автору — весьма удовлетворительно, по введению в славяноведение — весьма удовлетворительно, по сравнительной грамматике славянских языков — весьма удовлетворительно, по истории греческой литературы — весьма удовлетворительно, по истории римской литературы — удовлетворительно, по истории новой философии — весьма удовлетворительно, по русской истории — весьма удовлетворительно, по сравнительной грамматике индоевропейских языков — весьма удовлетворительно, по истории русской церкви — весьма удовлетворительно; представил курсовое сочинение на тему: «Н.М. Языков, жизнь и творчество», удостоенное серебряной медали, и, по зачете восьми семестров, подвергался окончательному испытанию в *историко-филологической* испытательной комиссии при университете Св. Владимира в мае и сентябре месяцах 1918 года, при чем оказал следующие успехи: по истории русской литературы — весьма удовлетворительные, по славянским языкам и литературам — весьма удовлетворительные, по старославянскому языку и палеографии — весьма удовлетворительные, по русскому языку и диалектологии — весьма удовлетворительные, по истории западноевропейской литературы — весьма удовлетворительные.

Посему, по зачете ему вышеназванного сочинения в качестве дипломной работы, на основании ст. 81 общего устава Российских университетов 23 августа 1884 года, определением вышеупомянутой комиссии 17-го сентября 1918 года, г-н Петров Виктор Платонович достоин диплома *первой* степени. В удостоверение сего и дан настоящий диплом г-ну Петрову Виктору за над-

лежащую подписью и с приложением печати университета
Св. Владимира. Город Киев, сентября 17 дня 1919 года.

/печать/ № 322
за Ректора Университета Св. Владимира. /подпись/

Председатель Историко-филологической
Испытательной комиссии /подпись/

Делопроизводитель
Испытательной комиссии /подпись/

Архів відділу кадрів ІА НАН України, особова справа В.П. Петрова (№ 24).
Копія.

№ 2.

Лист — повідомлення до В.П. Петрова від Державного російського географічного товариства від 19.04.1927р.¹

Р.С.Ф.С.Р.

Народный Комиссариат Просвещения.

Главнаука.

Государственное

Русское географическое

общество

19 апреля 1927 г.

№ 717

Ленинград, Демидов пер., 8-а,

Телефон № 555-76.

Многоуважаемый Виктор Платонович.

Государственным Русским Географическим Обществом присуждена Вам за совокупность Ваших трудов малая серебряная медаль, о чем и объявлено в Годовом Общем Собрании 17 марта с. г.

О присуждении Вам указанной почетной награды Общества, считаю приятным долгом Вас уведомить.

Пользуюсь случаем, прошу Вас принять уверение в совершенном моем уважении

В. П. Петрову

Ю. Шокальский

Науковий архів ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 1. — Спр. 269. Оригінал, машинопис чорного кольору на бланку установи, перший примірник.

¹ Під текстом листа підпис — автограф чорним чорнилом Ю. Шокальського — тогочасного президента Російського Географічного Товариства.

№ 3.

Лист-повідомлення до В.П. Петрова від Державного російського географічного товариства від 30.11.1928 р.¹

Р.С.Ф.С.Р.
Народный Комиссариат Просвещения
Главнаука.
Государственное
Русское Географическое
Общество
30 Ноября 1928 г.
№ 2174
Ленинград, Демидов пер., 8-а,
Телефон № 555-76.

Многоуважаемый Виктор Платонович.

Государственное Русское Географическое Общество, желая пользоваться просвещенным участием Вашим в трудах своих, избрало Вас своим Действительным Членом, о чем и уведомляет Вас.

При сем препровождаются два бланка, которые, по выполнении, покорнейше прошу вернуть в Канцелярию Общества.

Примите уверение в совершенном моем почтении и преданности.

В.П. Петрову

В. Комаров

Науковий архів ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 269. Другий примірник, звернення «Виктор Платонович» та адресування «В.П.Петрову» додруковано першим примірником.

¹ У лівому нижньому куті надруковано прізвище адресата — В. П. ПЕТРОВА. Під текстом листа підпис — автограф чорним чорнилом В. Комарова (у 1930–1956 рр. — віце-президента АН СРСР, в 1936–1945 рр. — президента АН СРСР).

№ 4.

Посвідчення В.П. Петрова¹

СССР
Украинский штаб
Партизанского
движения
20 июня 1950 г.
№ ОК/1237

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Выдано тов. Петрову Виктору Платоновичу в том, что он с 10 февраля 1942 г. по 15 мая 1945 г. состоял в партизанском отряде соединения «им. Берия» в должности бойца.

Выбыл из партизанского отряда в связи с расформированием.

Гербовая печать

Украинского штаба партизанского движения

Начальник отд. кадров

Украинского штаба

партизанского движения

/подпись/

Науковий архів ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 269. Оригінал.

¹ Автограф фіолетовим чорнилом на бланку Українського штабу партизанського руху. Папір звичайний. У лівому верхньому куті штамп установи чорного кольору, дата та № написані від руки фіолетовим чорнилом. У лівому нижньому куті — гербова печатка Українського штабу партизанського руху. Це посвідчення службового використання В.П. Петров надавав наразі потреби як документ про свою реабілітацію як зрадника Вітчизни. Посада бійця, скоріше за все, не відповідала дійсності.

№ 5.

Диплом доктора філологічних наук

Министерство Высшего и Среднего
Специального
Образования СССР
Высшая Аттестационная Комиссия

**ДИПЛОМ
ДОКТОРА НАУК
МФЛ № 000372**

Москва 1 июля 1967 г.
Решением Высшей Аттестационной Комиссии
от 13 мая 1967 года / протокол № 24/

**ПЕТРОВУ ВИКТОРУ ПЛАТОНОВИЧУ
ПРИСУЖДЕНА УЧЕНАЯ СТЕПЕНЬ ДОКТОРА
ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК**

Председатель Высшей Аттестационной
Комиссии /подпись/

Ученый Секретарь
Высшей Аттестационной Комиссии /подпись/

М.П.

Архів відділу кадрів ІА НАН України, особова справа В.П. Петрова (№ 24).
Копія.

№ 6.

Заява В.П. Петрова від 01.12.1956¹.

Директору Института
Археологии АН УССР
профессору — доктору
Сергею Николаевичу Бибикову
Петрова Виктора Платоновича

Заявление

В соответствии с отношением ИА АН УССР за № 216 от 5-ХІ с.г. и распоряжением за № 137 от 15-ХІ с.г. по ИИМК АН СССР о переходе в порядке перевода, на работу в ИА АН УССР, 30-ХІ с.г. я прибыл в г. Киев и приступил к выполнению своих служебных обязанностей по ИА АН УССР.

г. Киев, 1 декабря 1952 г.

В. Петров

/Резолюция в левом верхнем углу:/

В приказ. Оформить на должность ст. научного сотрудника согласно решения Президиума АН УССР в порядке перевода с ИИМК АН СССР

с 1/ХІІ-56 г.

Ив. Шовкопляс

Архів відділу кадрів ІА НАН України. Особова справа В.П. Петрова (№ 24). Оригінал.

¹ Дата: 1952 р. зазначена В.П. Петровим помилково. Має бути: 1956 р. (В.М. Корпусова).

№ 7.

Наказ по Институту археології АН УРСР від 03.12.1956

Приказ № 200
по Институту археологии
Академии наук УССР

г. Киев

3 декабря 1956 г.

§ 1

Тов. Петрова Виктора Платоновича, в порядке перевода из Института истории материальной культуры Академии наук СССР, назначить с 1 декабря с/г исполняющим обязанности старшего научного сотрудника отдела славянской археологии с окладом 1500 рублей в месяц.

Основание: Постановление Президиума АН УССР от 23 сентября 1956 г. за № 54 § 728 п. 6 и Распоряжение дирекции Института истории материальной культуры АН СССР от 15 ноября 1956 г. за № 137.

и.о. директора института
археологии АН УССР
кандидат исторических наук

/И.Г. Шовкопляс/

Архів відділу кадрів ІА НАН України, особова справа В.П. Петрова (№ 24).
Оригінал.

№ 8.

Заява В.П. Петрова в ВАК СРСР, чернетка¹

В Высшую Аттестационную Комиссию
Петрова Виктора Платоновича

Заявление

По решению Президиума Высшей аттестационной комиссии от 7/У1-52 г. /протокол № 144 §13/ рассмотрение вопроса о возможности присуждения мне, Петрову, Виктору Платоновичу, ученой степени доктора филологических наук поручено Совету Института мировой литературы АН СССР.

В связи с вынесенным постановлением Президиума ВАК считаю нужным, со своей стороны, отметить следующее:

1. Вся моя научная работа в предвоенное время протекала в учреждениях Академии Наук УССР.

2. Объем и направление моих научных работ в области филологических дисциплин в течение всей моей 30-летней научной деятельности был шире, чем только область литературоведения, охватывая, помимо последнего, также фольклористику, этнографию, др., как это видно из списка моих научных работ, приложенного к моему заявлению от 23 мая текущего года.

3. Начиная с 30-х годов преимущественное большинство моих научных работ посвящено комплексному изучению, по совокупности источников /фольклор, этнография, археология/, исследованию основных вопросов, связанных с изучением первобытно-общинного периода, и прежде всего работам Ф. Энгельса о роде, родовом строе, родовой идеологии /цикл статей, посвященный взглядам Ф. Энгельса на аграрный строй у древних германцев, книга о п/общинной и античной мифологии, монография о подсежном земледелии, монография об обрядовом фольклоре и т.д./

Учитывая все вышеизложенное, как то, что вся моя предшествующая научная работа была связана с Академией Наук УССР, так и то, что мои научные раб. в области филологич. дисциплин имели более широкий охват, не только область литературы с ...², области фольклора.

Науковий архів ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 267. Чернетка, не закінчена.

¹ За змістом датується періодом перебування В.П. Петрова у Москві, тобто, до 1956 р.

² Два нерозбірливі слова.

№ 9.

Заява В.П. Петрова в ВАК СРСР¹

В Высшую Аттестационную Комиссию
Петрова Виктора Платоновича

Заявление

С началом Великой Отечественной Войны я, ПЕТРОВ Виктор Платонович был призван в ряды Советской Армии и в январе 1941/2² года направлен на фронт, как переводчик 1 разряда, в 41 гвардейскую дивизию. Здесь, находясь на фронте, я был переброшен в один из партизанских отрядов, в каковом и состоял в должности бойца с 10 февраля 1942 года по 15 мая 1945 года, вплоть до расформирования отряда. Оставленный в служебной командировке за границей, в середине 1949 года я вернулся из заграничной командировки в Москву и получил возможность вновь вернуться к научной работе, которую я вел до мобилизации.

До мобилизации, перед началом Великой Отечественной Войны, я работал в Академии Наук УССР, в двух Институтах Академии: на должности старшего научного работника, завсектора феодальной археологии Института Археологии АН УССР и на должности директора Института Фольклора АН УССР. К этому времени, к моменту мобилизации, я имел 23-летний научный стаж по непрерывной работе в Академии Наук УССР, свыше 100 печатных научных работ, в 1930 году, согласно существовавшему тогда положению, при Комиссии по присуждению научных степеней при Уполномоченном Главнауки в Киеве, я защитил диссертацию на степень доктора и мне была присуждена научная степень доктора литературоведения. В 1927–1928 гг. я был избран действительным членом Русского Географического Общества и мне была присуждена медаль от Рус. Геогр. Общества за мои этнографические работы. В 1941 г. группа академиков, действительных членов АН УССР, во главе с акад. Фил. Колессой, представила меня к избранию в действительные члены Академии Наук УССР. Бюро Общественных

¹ Зважаючи на текст документа, він був написаний у період перебування В.П. Петрова у Москві, тобто, до 1956 р.

² Машинописно написано 1941, чорним олівцем почерком В.П. Петрова дату виправлено на 1942 р., цифру 1 перекреслено, над нею написано 2.

Наук АН УССР, выдвинув мою кандидатуру на замещение должности директора Института Фольклора АН УССР, в своем представлении Президиуму АН УССР в 1941 году, охарактеризовало меня как «одного из лучших знатоков фольклора и наиболее выдающегося специалиста в области этнографии».

Однако в настоящее время, когда, демобилизованный, я получил возможность вернуться к научной работе, мое оформление на должности старшего научного работника со ставкой научного работника, имеющего докторскую степень, в Ин-те Истории Матер. Культуры АН СССР тянется с конца 1950 года, упираясь в отсутствие соответствующих аттестационных документов. Документы не сохранились. Они не могли сохраниться, так как, согласно правительственному постановлению, с приближением врага в июле 1941 года к Киеву, все архивы и вся документация ~~нр~~³ государственных учреждений, в том числе и Института Археологии АН УССР, где хранилось мое личное дело, уничтожены. Требование о представлении подлинников документов в этих условиях оказывается противоречащим здравому смыслу.

С конца 1950 года и до сегодняшнего дня я продолжаю числиться на должности младшего научного работника без степени в ИИМК СССР. Полагаю, что мой научный стаж, мои научные работы /общим числом до 200/, моя научная аттестация с 1930 года, как доктора литературоведения, должности, которые я занимал до призыва в ряды Советской Армии, закон, подтверждающий за каждым трудящимся, после демобилизации, право занять должности, соответствующие тем, которые он занимал перед его мобилизацией, дают мне достаточное основание обратиться в Высшую Аттестационную Комиссию и ходатайствовать перед Президиумом ВАК³ а подтвердить за мною ученую степень доктора наук на основании всех вышеизложенных данных.

Науковий архів ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 267. Машинопис. Примірник є чернеткою звернення до ВАК АН СРСР. Дати немає.

³ Літери «пр.» перекреслено при друкуванні.

*Біографія В.П. Петрова*¹

КОРОТКИЙ ЖИТТЄПИС

Петров Віктор Платонович народився в м. Дніпропетровському в 1894 р. Батько — викладач Духовної Семінарії.

В 1913 р. скінчив Холмську гімназію. В 1918 р. закінчив Київський Університет. За працю «Н.М. Языков. Жизнь и творчество» одержав від Іст.-Ф. Факультету медаль. В 1918 р. був залишений при Київському Університеті для підготовки до професури. В 1920 р. асистент Вищих Педагогічних курсів, потім ІНО. З 1923 р. до 1927 р. аспірант при Н.-Д. Кафедрі Мови й літератури; по закінченню аспірантури здобув звання наукового робітника і працював при Кафедрі. З 1919 р. працює при Академії наук УССР, в 1919–20 р.р. — як секретар Комісії по складанню історичного словника, з 1920 до 1933 — секретар, керівник, науковий співробітник Етнографічно-Фольклорної Комісії, яка з 1933 ввійшла до складу Інституту Історії Матеріальної Культури /пізніш Інститут Археології/.

З 1933 до цього часу співробітник ПМК — Інституту Археології. В теперішній час: зав. сектору дофеодальної і феодальної археології Інституту Археології АН УРСР, зав. етнографічного відділу Інституту Фольклору АН УРСР. Разом з тим є член Фольклорної секції Інституту Літератури Академії наук СРСР, член Географічного Товариства при АН СРСР, працює за окремими дорученнями в Інституті Антропології й Етнографії АН СРСР, Інституті язика й мислення АН СРСР, Інституті Історії Матеріальної Культури АН СРСР.

За етнографічні праці в 1927 нагороджен срібною медалею від Русского Географического Общества. В 1930 здобув ступінь доктора літературознавства за працю «П. Куліш у 50-і роки», /37 друк. арк./.

Науковий архів ІА НАН України. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 267. Чернетка.

¹ За змістом датується довоєнним часом.

*Біографія В.П. Петрова*¹

КРАТКАЯ БИОГРАФИЯ

Петрова Виктора Платоновича.

Родился 10-X-1894 года в городе Днепропетровске. В 1914 году окончил Холмскую мужскую гимназию. В 1918 году закончил Историко-Филологический Факультет Киевского Университета по отделу славяно-русской филологии. В том же 1918 году был оставлен при Киевском Университете, как профессорский стипендиат, для подготовки к профессуре.

В 1923 году, с организацией ИНО и аспирантуры при ИНО был принят в состав аспирантов Научно-Исследовательской Кафедры Языка и Литературы Киевского ИНО /руководитель акад. А.М. Лобода/.

В 1927 году, по окончании аспирантуры, защитил при Кафедре, согласно тогдашних правил, первую диссертацию; по защите диссертации было присвоено звание научного работника.

В 1930 году, согласно существовавшего в УССР положения о присуждении научных степеней, защитил докторскую диссертацию при «Комиссии по присуждению научных степеней при Уполномоченном Главнауки в Киеве» /под председательством акад. Фомина и при официальных оппонентах ак. ак. А.М. Лободы и В.Н. Перетца. По защите диссертации «П. Кулиш в 50-х годах. Жизнь и творчество. Киев. 1929, стр. 1–578. Сборник Ист. филол. отдела ВУАН, № 88», была присвоена научная степень доктора литературоведческих наук.

В 1917 году Историко-Филологическим факультетом Киевского Университета была присуждена медаль за работу «Н.М. Языков, поэт Пушкинской плеяды. Жизнь и творчество» /рукопись, 40 п.л./.

В 1927 году 17 марта Государственным Русским Географическим Обществом за совокупность научных трудов присуждена серебряная медаль /Уведомление от 19-4-1927, № 717, за подписью акад. Ю. Шокальского/.

В 1928 году Госуд. Русское Географическое Общество избрало своим Действительным членом /Уведомление от 30-XI-1928 г. № 2174, за подписью ак. В. Комарова/.

¹ За змістом датується періодом перебування В.П. Петрова у Москві.

С 1919 до 1941 года бесперерывно на научной работе в Академии Наук УССР. До 1932 года секретарь, ст. научный работник и заведующий Этнографическо-Фольклорной Комиссии. С 1932 года — старший научный работник и заведующий сектором в Институте Ист. Матер. Культуры — Институте Археологии. В 1941 году назначен Директором Института Фольклора и представлен к избранию в действительные члены Академии Наук УССР.

С конца 1941 мобилизован в действующую армию. Принимал участие в Великой Отечественной Войне как переводчик 1 разряда в 41 Гвардейской дивизии, с 10 февраля 1942 г. по 16 мая состоял в партизанском отряде соединения «им. Берия» в должности бойца. /Удостоверение Украинского Штаба Партизанского Движения, № ОК 1237, 20 июня 1950 г./ С расформированием отряда научный сотрудник Мин-ва Внешторга /Гузимз/.

С конца 1950 года на научной работе в ИИМК АН СССР.

Науковий архів ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 267. Чернетка.

КРАТКАЯ АВТОБИОГРАФИЯ
Петрова Виктора Платоновича

Петров Виктор Платонович родился 10 октября 1894 года в гор. Днепропетровске в семье учителя.

В 1913 году закончил Холмскую гимназию, в 1919 году — Историко-Филологический факультет Киевского университета. В том же году, по окончании Университета, оставлен при Университете для подготовки к профессуре по кафедре истории литературы.

В 1923–1927 гг. — аспирант Научно-Исследовательской кафедры языкознания при Киевском ИНО по отделу истории литературы /руководитель акад. А.М. Лобода/. По защите диссертации при кафедре в 1927 году присуждено звание научного сотрудника.

В 1930 году защитил диссертацию «П.А. Кулиш в 50-х годах» при Комиссии по присуждению ученых степеней и званий при Главнауке. По защите диссертации присуждена ученая степень доктора литературоведения /председатель Комиссии акад. А. Фомин, рецензент акад. Вл.Н. Перетц и акад. А.И. Лобода/.

В 1917 году за сочинение «Н.М. Языков — поэт пушкинской плеяды. Жизнь и творчество» присуждена медаль от Историко-Филологического факультета Киевского университета.

В 1927 году за этнографические работы присуждена медаль от Русского Географического общества.

В 1928 году избран действительным членом Русского Географического общества.

В Академии Наук УССР работает с 1919 года. В 1919–20 гг. — секретарь Комиссии по составлению Исторического словаря украинского языка /председатель проф. Н.К. Грунский/. С 1920 года — член Этнографическо-фольклорной Комиссии /председатель акад. А.М. Лобода/. С 1924 года по 1932 год — штатный научный сотрудник этнографич.-фольклорной Комиссии, в 1924–29 г.г. — секретарь Комиссии, с 1927 — Заведующий /керівник/.

По реорганизации Академии Наук с 1933 года по 1942 год

¹ Автобіографія написана в Москві для переводу в Інститут археології АН УРСР.

— научный сотрудник и заведующий отделом ИИМК — ИА АН УССР. С февраля 1941 года — Директор Института фольклора и этнографии АН УССР.

Участник Отечественной войны с 10.11.1942 по 15 мая 1945 г. /Удостоверение Укр. Штаба Партизанского движения от 20 июня 1950 года за № ОК 1237/.² В 1945–49 в заграничной командировке на должности научного сотрудника Министерства Внешней торговли.

С 3/X-1950 года по настоящее время — научный сотрудник ИИМК АН СССР / Москва/.

Свыше 200 печатных работ. Работы /монографии и статьи/, — по истории материальной культуры, археологии, истории украинской и русской литературы, языковедению, фольклору публиковались в изданиях: Института Этнографии, Ин-та истории русской литературы /ИРЛИ/, Ин-та языка и Мышления, Фольклорной Комиссии Академии Наук СССР, в изданиях Академии Наук УССР: Записки іст.-філол. Відділу, Збірник іст.-філол. Відділу. Наукові записки ІМК, Етнографічний вісник, український фольклор и друг.

12 сентября 1956 г. Киев

Петров

Киев, ул. Ленина д. 80 кв. 2

1. Москва. Просп.бр. Садовских 2

ИИМК АН СССР

2. г. Железнодорожный Московск. обл.

ул. Пролетарская, д. № 32

*Архів відділу кадрів ІА НАН України, особова справа В.П. Петрова. Оригінал.

² Див.: Док. № 4.

*Автобіографія В.П. Петрова*¹

АВТОБИОГРАФИЯ
Петрова Виктора Платоновича

Родился в семье учителя 10 октября 1894 года в гор. Днепропетровске. В 1913 году окончил Холмскую мужскую гимназию. В 1918 году окончил Киевский Университет по Историко-Филологическому Факультету. За сочинение «Н.М. Языков, поэт пушкинской плеяды. Жизнь и творчество» (30 печ. л.) в 1917 году Ист.-Фил. Факультетом Киевского Университета была присуждена серебряная медаль. По окончании Университета был оставлен при Университете при кафедре русского языка и литературы для подготовки к профессуре как профессорский стипендиат (1917–1920 гг.). В Академии Наук УССР работает с 1919 года: в 1919–20 гг. состоял секретарем Комиссии по составлению исторического словаря украинского языка (председатель Комиссии проф. Н.К. Грунский). С 1920 года работал в Этнографической Комиссии (председатель Комиссии акад. А.М. Лобода) как научный сотрудник, с 1923 года как секретарь, с 1927 года как заведующий. В 1925–1930 гг. редактировал журнал «Етнографічний Вісник» и другие издания Комиссии. С конца 1933, начала 1934, после реорганизации научной структуры Академии Наук УССР, состоял научным сотрудником сначала СИМК, затем ИИМК — Института Археологии АН УССР; с 1939 года завсектора дофеодальной и феодальной Археологии АН УССР, с 1941 года — Директор Института Украинского Фольклора АН УССР.

В 1941 году был призван в ряды Красной Армии, с 1 января 1942 до 10 февраля 1942 — переводчик 41-ой гвардейской дивизии; с 10 февраля 1942 года по 15 мая 1945 года состоял в партизанском отряде (Удостоверение Укр. Штаба партизанского движения от 20-VI-1950 № ОК /1237). С 6-VIII-1945 г. по 23-III-1950 года состоял на службе в Министерстве Внешней Торговли в должности научного сотрудника.

С 1950 года 1 октября по 1 декабря 1956 года состоял науч-

¹ Автограф написано російською мовою синім чорнилом ручкою на одному аркуші форматом А-4 білого паперу в лінійку. Приписку зроблено також автографом синім чорнилом ручкою у лівому нижньому куті зворотнього боку аркуша.

ным сотрудником Института Истории Материальной Культуры Академии Наук СССР (Москва).

Согласно отношению Института Археологии АН УССР за № 216 от 5-XI-1956 года с 1-XII-1956 перешел, в порядке перевода, на работу Институт Археологии АН УССР (Распоряжение по ИИМК № 137 от 15-XI-56).

В 1927 году за совокупностью научных трудов Государственным Русским Географическим Обществом присуждена серебряная медаль (Отношение от ГосРГОбщ. за № 717 от 17² апреля 1927 г.)

В 1928 году избран действительным членом Гос. Рус. Геогр. О-ва (Отнош. за № 2174 от 30-XI-1928 г.)

Научных работ по археологии и истории материальной культуры, этнографии, украинскому фольклору, истории литературы до 200, в том числе ряд монографических работ (список приложен особо)

В. Петров 8 декабря 1956 г. С 1956 года никаких изменений в моем служебном и проч. положении по сравнению с данным текстом Автобиографии не произошло

Киев В. Петров

10 февраля 1961 г.

Архів відділу кадрів ІА НАН України, особова справа В.П. Петрова. – Арк. 23 та 23 звор. Оригінал. Автограф.

² Цифра 7 написана поперех 9.

Звернення проф. П. Попова у ВАК СРСР¹

В ВЫСШУЮ АТТЕСТАЦИОННУЮ КОМИССИЮ СССР

Считаю вполне обоснованным и справедливым представление Академией Наук УССР к присуждению ВАКом СССР ученой степени доктора филологических наук старшему научному сотруднику Института археологии АН УССР Виктору Платоновичу Петрову.

В.П. Петров является автором около ста напечатанных и подготовленных к печати исследовательских работ по филологии: по истории литературы, фольклористике, языковедению, филологической текстологии. Он написал и печатал начиная с 20-х годов ряд работ о Сковороде, Квитке, Гоголе, Шевченко, Костомарове, Кулише, Лесе Украинке, Потебне, об академиках — фольклористах Н. Сумцове, Ф. Колессе, В. Гнатюке, о советском фольклоре.

В.П. Петров является известным знатоком ряда важных филологических проблем о взаимосвязях между литературой и фольклором, между народным бытом, народным мировоззрением и фольклором разных эпох, о взаимосвязях между русской и украинской культурой, о литературных течениях на Украине и в России во времена Гоголя, Шевченко, Кулиша и пр.

В 1930 г. Комиссия по присуждению ученых степеней при Уполномоченном Главнауки в Киеве присудила В.П. Петрову за его работы, особенно за книгу в VI–572 страницы, изданную Академией Наук УССР: «Пантелимон Кулиш у пятидесяті роки. Життя, ідеологія, творчість» /К. 1929/ ученую степень доктора филологических наук. На одном из заседаний этой Комиссии, возглавляемой академиком Фоминым, состоялся докторский диспут В.П. Петрова. Официальными оппонентами были: академик двух академий — СССР и УССР, В.Н. Перетц и академик АН УССР, член-корреспондент АН СССР А.М. Лобода. На тогдашнем этапе истории филологии на Украине этот диспут был заметным явлением. Отзыв акад. В.Н. Перетца о докторской диссертации В.П. Петрова опубликован в одном из сборников Ленинградского научного общества исследователей литературы и пр.

¹ Число дати та автограф П. Попова написані синім чорнилом. Підпис П. Попова не завірено, печатки установи немає.

В 20-х годах и в начале 30-х годов В.П. Петров проявлял энергичную деятельность по организации на Украине советской фольклорно-этнографической работы как руководитель /«керівник»/ Фольклорно-этнографической комиссии АН УССР. Совместно с акад. А.М. Лободой, В.П. Петров возглавлял организацию большой корреспондентской сети для сообщения фольклорных и этнографических материалов в тесной связи с краеведческим движением; возглавлял также создание в Институте украинского фольклора АН УССР обширного и ныне существующего фольклорного фонда-архива, /параллельно архиву «Русского Географического общества в Ленинграде»; возглавлял вместе с акад. А.М. Лободой издание первого в СССР специального периодического органа, объединявшего советских фольклористов не только Украины, но и Москвы, Ленинграда и других научных центров СССР.

При известных методологических недостатках, деятельность фольклорно-этнографической комиссии имела свои достоинства: ориентацию на русскую науку и культуру, стремление овладеть с возможной тогда полнотой марксистско-ленинским методом в исследовании народной жизни, народного быта и фольклора; стремление поднять значение народных масс в истории культуры, бороться с буржуазными националистическими и другими вредными теориями как на Украине /школа М. Грушевского/, так и за границей.

В виду сказанного, становится закономерным, что после смерти в январе 1941 г. директора Института украинского фольклора акад. АН УССР Ю.М. Соколова, директором этого института был назначен В.П. Петров, состоял им до Великой Отечественной войны, когда институт прекратил свое существование.

После перерыва, связанного с войной, В.П. Петров, возвратившись к научно-исследовательской работе, стал уделять большое внимание и ранее проводимым им исследовательским работам по археологии, по постановке и решению ряда проблем славянского этногенеза на основе совокупности первоисточников из области археологии, эпиграфики, этнографии, истории материальной культуры.

Однако и в этот период В.П. Петров уделял в своих печатных и неопубликованных работах значительное внимание славянским и балтийским языкам, топонимике, гидронимике, этнонимике в тесной связи с историей культуры славянских народов.

Также и в этот период В.П. Петров не оставлял в стороне /и

ныне не оставляет/ своих филологических интересов, старается сочетать их в едином комплексе материальной и духовной культуры славянских и других народов. Это — ценная и доселе еще, к сожалению, редкая черта в научной продукции ученых.

Одним из ярких доказательств сказанного является весьма удачное выступление В.П. Петрова на сессии АН УССР 29 мая 1963 г., посвященной 1100-летию славянской письменности. В своем докладе под заглавием «Слов'янська писемність за археологічними джерелами» В.П. Петров впервые опубликовал сначала устно, на сессии, а потом и в печатном сборнике Института языковедения АН УССР ценнейшие, доселе неизвестные материалы, проливающие новый свет на целиком еще не разгаданную тайну возникновения и первоначального развития письменности у славянских народов. Эта работа является ценным вкладом в славистику, вкладом весьма необходимым не только в связи с всеславянским юбилеем 1100-летия возникновения письменности у славян, но и в связи с международным съездом славистов в Софии /Болгария/ в сентябре текущего года.

Член-корреспондент АН УССР,
доктор филологических наук,
проф. Киевского гос. ордена Ленина
университета им. Шевченко
18 сентября 1963 г.

Киев

П. Попов /П. Попов/

Архів відділу кадрів ІА НАН України, особова справа В.П. Петрова (№ 24). – Арк. 7–9 (1–3). Оригінал. Машинопис, перший примірник.

*Звернення інститутів археології та мистецтвознавства,
фольклору і етнографії АН УРСР до ВАК СРСР¹*

В ВЫСШУЮ АТТЕСТАЦИОННУЮ КОМИССИЮ

Институт археологии Академии наук УССР, где в предвоенные годы и в настоящее время на должности старшего научного сотрудника работает ПЕТРОВ Виктор Платонович, и Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рыльского Академии наук УССР, директором которого В.П. Петров был в предвоенные годы, возбуждает перед Высшей Аттестационной Комиссией ходатайство о разрешении Петрову Виктору Платоновичу представить к защите на степень *доктора филологических наук* по совокупности опубликованные им работы.

Петров В.П. автор /свыше 200/ научных работ в области истории литературы, фольклора, этнографии, истории материальной культуры и археологии, имеет 45-летний стаж научной работы.

По окончании в 1918 г. Киевского университета он тогда же был оставлен при университете как профессорский стипендиат для подготовки к профессуре. По окончании аспирантуры при научно-исследовательской кафедре языка и литературы Киевского Института народного образования и защиты в 1927 г. первой диссертационной работы, В.П. Петров, в соответствии с положением о присуждении ученых степеней, действовавшем до создания Высшей Аттестационной Комиссии /ВАКа/ в 1930 г. защитил в Комиссии по присуждению ученых степеней при уполномоченном Главнауки диссертационную работу «П. Куліш у 50-ті роки» /Киев, 1929, У1-572 стр./ Официальными оппонентами выступали акад. АН СССР и УССР В.Н. Перетц и акад. АН УССР А.М. Лобода. По защите В.П. Петрову была присуждена ученая степень *доктора филологических наук*.

С 1919 г. по настоящее время Петров В.П. работает в Академии Наук УССР.

В.П. Петров — ученый широкого научного профиля. Соединение специальности филолога и археолога позволило ему ставить и решать исторические вопросы этногенеза, языка и фольклора на основании первоисточников, в ряде случаев до-

¹ Датується за змістом 1966 або 1967 рр.

бытых и разрабатываемых им самим.

Основной предмет его долголетних научных изысканий составляют в области языковедения, фольклористики и этногенеза по преимуществу первобытно-общинная и феодальная эпохи.

Как полевой исследователь В.П. Петров изучал археологические памятники первобытно-общинной и феодальной эпох от трипольской культуры до Киевской Руси. Проведенные им раскопки, которыми он руководил или в которых он принимал участие, охватывают обширную территорию юга СССР от Дуная и Прута до Донца и от Нижнего Днепра до рр. Тетерева и Стрыя на Волыни. Им была открыта новая, ранее неизвестная энеолитическая культура волынского Полесья в с. Городске, получившая общее признание в советской и зарубежной археологической науке; раскопаны поселения и могильники черняховской культуры в Лохвице на р. Суле, в Радущковке на р. Днепре, в Николаеве на р. Роси, в Стецовке в Потясминье, Баеве на Волыни, Лопатне и Малаештах в Молдавии /рр. Днестр-Прут/, Нерушае /Подунавье/; участвовал в раскопках трипольского поселения в уроч. Коломыйщина, позднескифских городищ Знаменского и Гавриловского на Нижнем Днепре, скифских городищ в Пастырском и Шарповке, салтовского катакомбного могильника на р. Донце. Из памятников раннеславянского времени им исследовались поселения у с. Стецовки и Пеньковки на р. Тясмине, из памятников Киевской Руси — городища в Райках, Городске, Плиснеске и Галиче.

Еще в предвоенные годы В.П. Петров приступил к подготовке к изданию корпуса памятников зарубинецкой и черняховской культуры. Война помешала осуществлению этого плодотворного начинания. В послевоенные годы в сборниках «МИА», издаваемых Институтом археологии АН СССР, им были опубликованы материалы раскопок В.В. Хвойки Зарубинецкого и Черняховского могильников, С.С. Гамченко — Масловского и Корчакского могильников, создана необходимая источниковедческая база для изучения названных культур с III в. до н. э. по VII в. н. э.

Параллельно созданию источниковедческой базы по археологическому изучению древнейших периодов истории СССР В.П. Петров, на основе трудов классиков марксизма-ленинизма, развернул работы по изучению социального строя и идеологии доклассового общества. Ему принадлежит цикл работ, составивших в целом монографическое исследование, об общинной по-

земельной собственности у древних германцев. Обширное исследование: «Ф. Энгельс о родовом строе древних германцев. К вопросу о земельных отношениях у древних германцев.» опубликовано в сборнике Института ААЭ АН СССР /1936 г./, посвященном 50-летию книги Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства». Опыт филологической критики и знание древних языков позволили внести ряд важнейших исправлений в чтение текстов Цезаря и Тацита у Фюстель де Куланжа и других авторов.

Исследования по истории земледелия были продолжены в ряде опубликованных статей о подсечном земледелии. Кроме статей на материалах Русского Севера 18–20 вв. В.П. Петров подготовил к печати обширную монографию: «Агротехника лесного подсечного земледелия», объемом до 25 печ. лист., работа хранится в Научном архиве ИА АН УССР.

В своем отзыве об этой работе член-корреспондент АН СССР П.Н. Третьяков писал, что работа В.П. Петрова «представляет почти исчерпывающую сводку и освещение данных о подсечном земледелии, главным образом, Восточной Европы. Ничего подобного ни в нашей, ни в иностранной литературе никогда не появлялось».

Изучение этнографических материалов 18–20 вв. о допашенном земледелии лесного Севера Восточной Европы открыло возможность обратиться к лингвистическим розысканиям в области исторической семасиологии. В тесном сотрудничестве с Ю.А. Лариным и Ф.П. Филиным в статьях, опубликованных в сборниках Института Языка и Мышления имени Н.Я. Марра АН СССР, В.П. Петров на соответствующих примерах раскрыл реальный смысл первичных семантических связей в архаическом слое восточно-славянских языков. В новейших своих работах, продолжая семасиологические исследования 30-х гг., В.П. Петров сосредоточил свое внимание на изучении гидронимической лексики бассейнов рек Днестра и Днепра. Эти исследования, позволившие выяснить на материалах гидронимии территориальные границы балто-славянского расселения, составили вместе с тем отдельные главы этногенетических работ.

Вопрос о славянском этногенезе в предложенной В.П. Петровым постановке этой труднейшей исторической проблемы увязывается с вопросом об языковой и этнической принадлежности местного населения Восточной Европы в ее зональном расчленении Прибалтики, Причерноморья и средней, промежуточной

между Прибалтикой и Причерноморьем полесско-лесостепной полосы в I тысячелетии до н. э., т.е. в скифское время.

В опубликованных разделах монографии «Скифы. Язык и Этнос» изложены основные положения, выдвинутые автором. Исследуя остатки скифского языка, как они по преимуществу представлены в эпиграфических памятниках Северного Причерноморья, В.П. Петров, в отличие от предшествующих авторов, начиная от Всев. Миллера и до В.И. Абаева, Я. Харматты, Л. Згусты и др., ограничивавшихся привлечением сравнительных данных иранских языков, указал на необходимость сравнительной характеристики скифского языка с позиций лингвистической географии. С точки зрения, выдвинутой В.П. Петровым, скифский язык не диалект иранского, а самостоятельный язык, находящийся в связях с языками территорий, смежных с Скифией, Ирана, Балтики и Фракии, — требование, отвечающее территориальному положению Скифии. Изучение местных собственных имен в надписях из античных городов Северного Причерноморья, остающееся на сегодня областью иранистики, не может быть оправдано. Новейшие работы Вл. Георгиева, Д. Дечева, Й. Руссу позволили установить ближайшую родственность фракийского и скифского языков, как двух самостоятельных языков.

Вопрос об этногенетических процессах на территории Восточной Европы от Северного Причерноморья до Балтики в I тысячелетии до н.э. включает вопрос о балтославянских языковых отношениях. Отсюда балтийские студии. В настоящее время В.П. Петров завершает подготовку к печати книги: «Древнепрусский язык. Фонетика. Морфология. Лексика.», работа над которой заняла свыше десяти лет.

Обширный раздел в научно-организационной и научно-исследовательской деятельности В.П. Петрова занимает его фольклористическая деятельность.

Советская фольклористика на первых этапах ее построения в 20–30-х годах строилась при непосредственном участии Ю.М. Соколова /Москва/, М.К. Азадовского /Ленинград/ и В.П. Петрова /Киев/. Им редактировался ж. «Этнографический Вестник» /10 книг/, издавался «Бюллетень Этнографической комиссии» /свыше 25 №№/, были изданы монографии и сборники о вертепе, днепровских лощманах, чумаках и чумацтве, библиография украинского фольклора и др., подготовлены

к печати корпусы — частушек, народно-календарного обрядового фольклора, народной драмы, свадебного фольклора и т. д.

Обширен и разнообразен список /см./ исследовательских работ В.П. Петрова по украинскому фольклору. Не вдаваясь в подробности, следует отметить здесь методологические принципы, положенные им в основу фольклористических исследований. В основу положено марксистское учение о родовом обществе. Изучая особенности идеологии первобытно-общинной эпохи, представлений о роде, как нерасчлененной общности живых, мертвых и нерожденных, на этнографических материалах палеоазиатских народов Сибири, В.П. Петров вскрывает элементы реликтовых переживаний в восточно-славянском фольклоре народно-календарного и семейного циклов.

Как историк литературы В.П. Петров известен своими трудами в области украинской, русской и западно-европейских литератур. Ему принадлежат многочисленные исследования о Г. Сковороде, Г. Квитке, М. Максимовиче, Т. Шевченко, Н. Костомарове, П. Кулише, Н.В. Языкове, Н.В. Гоголе, Лесе Украинке, Н. Зерове, М. Рылском, об общественных движениях 40–60-х годов, Кирилло-Мефодиевском обществе и др.

В 1919–1920 гг. — ученый секретарь Комиссии по составлению исторического словаря украинского языка. С 1919 по 1932 г. — член, секретарь, руководитель /«керівник»/ Фольклорно-этнографической Комиссии АН УССР /председатель А.М. Лобода/. С 1932 года научный сотрудник, зав. Отделом славяно-русской археологии Института истории материальной культуры, ныне Института археологии АН УССР. После смерти акад. Ю.М. Соколова в 1941 г. — директор Института фольклора и этнографии. За научные работы в области фольклора и этнографии в 1927 г. награжден серебряной медалью от Русского /ныне Всесоюзного/ Географического общества; в 1928 г. избран действительным членом Географического общества. В 1941 г. академики Ф.М. Колесса, М. Возняк, В. Щурат, К. Студинский выдвинули кандидатуру В.П. Петрова в действительные члены Академии наук Украинской ССР.

В.П. Петров — участник Великой Отечественной войны /партизанский билет Украинского штаба Партизанского движения № ОК /1237/. В 20-летие Отечественной войны в мае 1965 г. награжден орденом Отечественной войны 1-ой степени.

В послевоенные годы — научный сотрудник Института ар-

хеологии АН СССР /Москва/ и с 1956 г. по настоящее время —
Института археологии АН УССР.

Директор Института археологии
АН УССР

член-корреспондент АН УССР

С.Н. Бибииков

Директор Института искусствоведения,
фольклора и этнографии

им. М.Т. Рыльского АН УССР

доктор филологических наук

Н.Е. Сиваченко

Архів відділу кадрів ІА НАН України, особова справа В.П. Петрова (№ 24).
Копія.

№ 16.

Лист В.П. Петрова до Л.М. Славина

Глубокоуважаемый Лазарь Моисеевич!¹

От Сергея Николаевича² я узнал, что в 1956 году в ИА предполагается Научная конференция, посвященная исследованию городов Северного Причерноморья!

Я мог бы предложить два доклада для конференции

1) Среднее и Нижнее Поднепровье в зарубинецкое время (К вопросу о взаимоотношении археологических культур);

2) Собственные имена в эпиграфике городов Северного Причерноморья (К вопросу об иранстве населения Северного Причерноморья в скифское и сарматское время).

Названия, конечно, условны и могут быть соответственно изменены.

Жалею, что я узнал о всем уже перед отъездом и не смог переговорить с Вами лично.

Желаю Вам всего лучшего.

С искренним уважением

В. Петров

10 октября 1955 г. Киев

Науковий архів ІА НАН України. Авторський фонд Л.М. Славина (№ 17). –
Арк. 731–732. Оригінал.

¹ Лазарь Моисеевич Славин (1906–1971), член-корреспондент АН УРСР. У 1939–1941, 1944–1945 рр. — директор, а в 1945–1951 — заступник директора Інституту Археології АН УРСР; 1939–1946 рр. — вчений секретар Відділу суспільних наук АН УРСР; у 1944 р. заснував кафедру археології Київського Держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка, якою завідував до кінця життя.

² Сергій Миколайович Бібіков (1908–1989), член-корреспондент АН УРСР. У 1955–1968 рр. — директор Інституту археології АН УРСР.

СПОГАДИ

Валентина Корпусова

ІЗ ОСТАННЬОГО ЖИТТЄПІСУ ВІКТОРА ПЛАТОНОВИЧА ПЕТРОВА (ДОМОНТОВИЧА): «ВІН БУВ ЛЮДИНОЮ ПОКЛИКАННЯ, А НЕ ВИЗНАННЯ»

Прізвище Домонтовича як знайоме, але призабуте з роками, я почула на початку літа 2000 р. із присвяченої йому радіопередачі, в якій йшлося про те, що письменник не тільки володів словом, а й знав, про що писати. Говорилося про його повість «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти». Саме тоді вийшли з друку у видавництвах «Критика» та «Гелікон» художні твори Віктора Домонтовича. Блискавично майнула думка: «Це ж йдеться про Віктора Платоновича Петрова, він же мені розповідав, що писав під псевдонімом Домонтович». Виникло бажання прочитати знову його твори, щось зробити для його пам'яті. Тієї ж осені з нагоди дня його народження я запросила тих, хто його знав і шанував, вшанувати його пам'ять біля могили. Прийшли не всі, але серед тих, хто прийшов, були й незнайомі мені вчені. Отець Богдан, настоятель студентської церкви Києво-Могилянської академії, відслужив біля могили панахиду, якої не було при похованні Віктора Платоновича. Тоді на громадянській панахиді, що відбулася в червні 1969 р. на першому поверсі акаде-

мічного будинку по вул. Кірова, 4 в інститутському приміщенні, що була не парадною залогою, а музеєм і одночасно камеральною лабораторією, линула українська пісня «...степом, степом йшли з війни солдати...». У тому ж 2000 р. я збагнула, що треба писати спогади про Віктора Платоновича, поки ще живи ті, хто його пам'ятає, й будь-де друкувати їх. На мою пропозицію відгукнулося не всі.

У мене закарбувався кінець пізньої весни, що збігся з початком календарного літа 1969 р., тоді, 8 червня, Віктора Платоновича Петрова не стало. Він пішов із життя, працюючи за письмовим столом над рукописом із редакційними правками своєї монографії «Етногенез слов'ян». Софія Федорівна поралася на кухні, коли почула вигук Віктора Платоновича. Вона вирішила, що врешті-решт прийшов кореспондент журналу «Огонек», на якого вже тривалий час чекав Віктор Платонович, щоб дати інтерв'ю про свою діяльність розвідника. Гадала, що Віктор Платонович просить відчинити двері, щоб самому не відволікатися від рукопису. Проте за дверима в парадному нікого не було. Софія Федорівна повернулася до кімнати сказати про це Вікторові Платоновичу, але його там не побачила. Він сповз із стільця під стіл і вже не дихав. Вигук, що чула Софія Федорівна, був його останнім, передсмертним. Софія Федорівна відразу зателефонувала Катерині Семенівні Корнієнко, а та мені. І ось ми сидімо втрьох біля Віктора Платоновича. А він, ніби спочиваючи, лежить на дивані. Труни ще не було. Впадало в вічі, який Віктор Платонович худий, виснажений, маленький на зріст. За життя Віктора Платоновича я майже не помічала його зовнішнього вигляду, що не мав ніякого значення при спілкуванні з ним, до того ж увага зосереджувалася на його очах. Їх, як і широкі чорні брови, не приховували окуляри. Я та Катерина Семенівна мовчки плакали, говорила лише Софія Федорівна. Ми, три жінки, були дуже різні в усьому, але нас об'єднував Віктор Платонович, дорога людина, яка уособлювала для кожної з нас своє.

Софія Федорівна Зерова — дружина Віктора Платоновича, його молодече кохання на все життя, з якою він одружився наприкінці життя. Вона зуміла зберегти за часи кривавої війни та тяжких повоєнних років найцінніше — наукові рукописи Віктора Платоновича¹ Але мені здавалося, що Софія Федорівна все

¹ У великому за обсягом та змістом авторському фонді В.П. Петрова, одна частина якого зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України (НА

життя кохала свого першого чоловіка — Миколу Зерова, а Віктор Платонович як був для подружжя другом, одним із неокласиків, так і залишився живою згадкою про загиблого чоловіка. Навіть біля щойно померлого Віктора Платоновича Софія Федорівна розповідала тільки про свій перший шлюб, про наглу смерть сина Костика, про арешт чоловіка, про свою трагедію. Казала, що до неї приходила якась людина, що нібито сиділа в одному концтаборі з Миколою Зеровим. Цей чоловік розповів, що Микола Костьович у концтаборі на нарах із голови перекладав вірші Овідія. Прибулець запропонував Софії Федорівні виїхати за кордон і свою допомогу в цьому, та вона відмовилася. Потім надходила до неї невідомо від кого грошова допомога. Ми чекали спогадів про Віктора Платоновича, котрого дуже любили, та не почули про нього жодного слова. Ніби це не він, а Микола Костьович лежав поруч на дивані, очікуючи похорону. В декількох кроках від дивана були завжди відчинені двері, за якими в куту іншої маленької кімнати, на тумбочці, мов ікона, стояв великий за розміром портрет Миколи Зерова, написаний маслом, його було видно щойно заходиш із коридору до першої кімнати. Розмовляти біля померлого про іншу людину було неприродно, тому я вважала, що Софія Федорівна діє під впливом інстинкту самозбереження, що в неї спрацьовує захисна реакція. Взагалі зрозуміти й увияти Софію Федорівну, як таку, я не могла, для мене вона залишалася «річчю в собі». Вона була на 4 роки старша за віком від Віктора Платоновича, вища від нього на зріст, худа, зі стрункою і одночасно наче монументальною статуєю, велична, стримана, мовчазна. Запам'яталася якась відчуженість, неприйняття жодних тем розмов, окрім теми літературного життя Києва за часів неокласиків. Вона наполягала, щоб Віктор Платонович про це писав мемуари, а він уперто працював над граматикую давньопрусської мови та чекав на кореспондента журналу «Огоньок», щоб дати інтерв'ю про свою розвідницьку діяльність. Софія Федорівна була коректна, ввічлива, розмовляла короткими фразами. Я завжди відчувала, що прийшла в гості саме до Віктора Платоновича, а не до них двох, та так воно й було. Вона була доброю господинею, завжди гостинно пригощала, їжа була смачна, хоча і звичайна, суп, котле-

ІА НАН України) (№ 16), а друга — в ЦДАМЛМУ (№ 243), є його автографи 20–30-х рр., деякі з них написані на бланках Етнографічної комісії ВУАН. Коли Віктор Платонович перебував у Німеччині та в Москві, де не мав постійного місця проживання, ці рукописи могли зберігатися тільки у Софії Федорівни.

ти, чай. Чай був із сухариками, як це було прийнято «за старих часів», про що ми знали з дитячої пісеньки про бідну пташку, яка піймалася у тенета. Віктор Платонович учив мене, як правильно пити чай із сухарями тощо, його поради, як батьківські, з різних приводів, ніколи мене не ображали. Родина Петрових жила бідно, а після смерті чоловіка матеріальне становище Софії Федорівні ще погіршилося, стало дуже скрутним, частини пенсії Віктора Платоновича вона не отримувала. Її доглядала дружина племінника Віктора, яка мала малу дитину, Олександра. Проте, Софія Федорівна до кінця свого життя, хоча мала обмаль грошей, систематично сплачувала прибиральниці кладовища за доглядання могили Віктора Платоновича, в якій згодом, у 1985 р., вона знайшла свій спокій.

Катерина Семенівна Корнієнко була неформальним лідером Інституту археології. Вона завідувала бібліотекою, її кабінет був ніби штабом для майже половини співробітників Інституту, там часто бував і Віктор Платонович. Вона з зими 1942/43 р. пройшла війну санінструктором роти на фронті, тому бачила в особі Віктора Платоновича насамперед бойового побратима, героя війни, а потім — видатного вченого, літню людину, якій у буденних справах була потрібна допомога. І, відчуючи підтримку «згори», (її чоловік — І.С. Корнієнко, заслужений діяч мистецтв України, завідував сектором літератури та мистецтва ЦК КПУ, потім був головним редактором журналу «Мистецтво», ректором Театрального інституту), з вірою в свою правоту та перемогу, з упертістю справжнього бійця пройшла чисельні інстанції всіх рівнів і домоглася для Віктора Платоновича того, чого пересічному науковцеві літнього віку, без наукового ступеня, яким «за законом» був Віктор Платонович, було отримати дуже важко — квартири, пенсії, путівки в санаторій (хоча й однієї — в Ірпінь), друкування монографій і, навіть, поховання на військовому кладовищі.

Для мене Віктор Платонович уособлював дуже особисте: він нагадував про те, що мало статися, але не сталося з моїм батьком. Петров залишився живим, батько загинув на фронті в Сталінграді у вересні 1942 р. Я зовсім його не пам'ятала, фантазувала, що похоронка — це помилка, батько живий, через полон (було ще повідомлення, що пропав «безвісті») опинився десь далеко, проте, головне, що залишився живим, а все інше — не мало значення. Ці фантазії підсилювали «ворожі» радіопередачі з-за кордону, що в 1949 р. розповідали про переми-

щення українців із таборів «ді-пі» в Німеччині до різних країн. Ці передачі глушили в ефірі, але, хто бажав, той все одно їх слухав. Згодом мої фантазії увійшли в підсвідомість. Коли в 1962 р. по закінченні Київського університету я почала працювати в Інституті археології, то там я зустріла Віктора Платоновича, що повернувся через багато років живим з війни, з Німеччини. Виникли підсвідомі асоціації батька з Віктором Платоновичем. Я ніколи не розповідала про це нікому, вони були моєю таємницею, можливо, Віктор Платонович про це здогадувався й відчував таке моє ставлення до нього. Після смерті Віктора Платоновича багато років у день Перемоги, 9 травня, я сама одна приходила на військовий цвинтар і біля його могили думала про батька та згадувала Віктора Платоновича. Могила спочатку була на краю кладовища, тут можна було подумати в тиші. Згодом цвинтар поширився, на сусідніх могилах справляли справжні пікніки, лунали веселі пісні, сміх п'яних родичів похованих. Пам'ятаю, як невдовзі після смерті Віктора Платоновича, в кабінеті Катерини Семенівни, як завжди, ми зібралися й згадували про нього. Говорили про підготовлену, але не здану до друку його монографію і я пообіцяла сприяти її друкові. На той час це була фантастична, нездійснена обіцянка, але нині цілком реальна.

Хоча в Інституті я працювала в іншому відділі, ніж Віктор Платонович — скіфо-античному, все ж мала нагоду відразу ближче познайомитися з ним завдяки Надії Кравченко, з якою відразу заприятелювала. Вона була перспективною аспіранткою слов'янського відділу, в якому працював Віктор Платонович. Надія Кравченко досліджувала черняхівську археологічну культуру, брала участь у роботі експедицій Віктора Платоновича, їй він подарував для написання дисертації свої авторські права на матеріали розкопаного ним Косанівського могильника. Це був дуже цінний дарунок, бо на збір матеріалів шляхом польових досліджень звичайно витрачається багато років. Саме Кравченко познайомила мене з Віктором Платоновичем, з яким я спілкувалася спочатку в Інституті, а потім вдома у нього.

Навколо Віктора Платоновича за його життя склалося багато міфів, плутанини, пліток через брак справжньої інформації про нього, навіть звичайної, що не була, на сьогоднішній погляд, ніякою таємницею, на кшталт анкетних даних особової справи, наказів та ін., проте вони тоді були засекречені. Такі були реалії життя. Віктор Платонович повернувся з Москви до Києва на-

прикінці 1956 р. Тут, порівняно з Москвою, його становище в буденних справах значно покращилося. Він переїхав жити до Софії Федорівні. Вирішилася сізифова праця — пошуків у Москві та Підмосков'ї тимчасового житла, моторошного процесу отримання кожного разу тимчасової прописки. Якщо в Москві Віктор Платонович займав посаду молодшого наукового співробітника, що було принизливо для нього, то в Києві відразу, з 1.12.1956 р. за наказом виконуючого обов'язки директора Інституту І.Г. Шовкопляса *de jure*² він числився в слов'янському відділі на посаді виконуючого обов'язки старшого наукового співробітника. Віктор Платонович за чинним законом мав право, після демобілізації обіймати посаду, відповідну посаді до призову в кінці 1941 р., тобто, завідувати науковим відділом. *De facto* Віктор Платонович працював, очевидно, за домовленістю, з своєї чи не зі своєї волі, науковим керівником архіву Інституту. Проте, архів, як допоміжний, а не науковий структурний підрозділ Інституту, не міг планувати розробки наукових тем. Склалася загальнопоширена думка, що В.П. Петров завідував архівом, хоча за штатним розкладом у 1957–63 рр. завідуючою архівом була Н.В. Лінка. Праця в архіві недооцінювалася, вважалася другорядною.

Щоб захвати справжні причини такого працевлаштування вченого, казали, що він 10 років по поверненні з Німеччини мав бути засекреченим. Водночас, В.П. Петров працює в міжнародній Радянсько-Болгарській експедиції (1957), репрезентуючи Інститут історії матеріальної культури АН СРСР [1], в Москві та Києві публікуються його статті під власним ім'ям [2; 3]. В архіві Віктор Платонович працював до осені 1960 р. Праця в архіві мала й свої переваги, там він не був обтяжений щоденними архівними справами, досліджував ту наукову проблему, що його цікавила, й одночасно, як науковець, виконував планові наукові теми слов'янського відділу.

Саме в архіві, де Віктор Платонович «керував» двома жінками, він знайшов, на противагу ставлення до нього більшості

² За наказом № 200 від 3.12.1956 р. виконуючого обов'язки директора Інституту археології АН УРСР І.Г. Шовкопляса В.П. Петрова за переводом із ПМК АН СРСР на підставі постанови Президії АН УРСР від 23.09.1956 р. за № 54 § 728, п. 6 та розпорядження ПМК АН СРСР від 15.11.1956 р. за № 137 з 1.12.1956 р. призначено виконуючим обов'язки старшого наукового співробітника відділу слов'янської археології зі ставкою 1500 руб. на місяць (Архів відділу кадрів ІА НАН України, Особова справа В.П. Петрова).

науковців, справжню повагу, шану, розуміння з боку добре знайомих із довоєнних часів — Надії Володимирівни Лінки та Серафіми Михайлівни Кузнецової. Вони були одного віку з ним і належали, як і Віктор Платонович, до «старорежимної інтелігенції». Якщо Н.В. Лінка до й протягом війни працювала в Історичному музеї, то С.М. Кузнецова — у відділі, яким керував В.П. Петров. Мабуть, у Інституті вона була найближча до нього, він і пізніше, коли працював у відділі, заходив до неї в архів, а вона приходила до нього в гості до дому. Для цих жінок Віктор Платонович залишався ученим рівня академіка і вони при нагоді в ділових документах до його прізвища обов'язково додавали звання професора, підкреслюючи цим свою пошану та сприймання його у довоєнному статусі³. Згодом, до В.П. Петрова як до професора, свого члена письмово зверталася Об'єднана рада відділу літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР із проханням узяти участь у її засіданні з приводу захисту чергової кандидатської дисертації. На таке засідання 10 червня 1969 р. Віктор Платонович уже не зміг прийти.

Інститут археології з 1960 р. розміщувався в академічному, щойно збудованому, будинку по вул. Кірова, № 4 (нині — вул. Грушевського). Раніше, ще з довоєнних часів Інститут було розміщено в старому будинку колишньої чоловічої гімназії по бульвару Шевченка, в тому його крилі, що виходить на вул. Володимирську. В ньому Віктор Платонович мав для роботи окрему маленьку кімнату. В основній частині будинку розміщувалися історичний факультет та інші гуманітарні факультети КДУ ім. Т.Г. Шевченка. Співробітники Інституту археології, за домовленістю із завідуючим кафедрою археології КДУ Л.М. Славним, читали курс лекцій для студентів-археологів. Я, як староста археологічного гуртка кафедри археології КДУ, часто приходила до Інституту домовлятися з науковцями, зокрема з М.Ю. Брайчевським, О.І. Тереножкіним та ін. стосовно часу та місця проведення лекцій. На жаль, серед лекторів не було В.П. Петрова, хоча Л.М. Славін знав науковий рівень і лекторську майстерність Віктора Платоновича, бо в довоєнні роки вони працювали разом у Інституті археології, перший — як директор, другий — як заввідділом. Мабуть, тут

³ Наприкінці заяви до бухгалтерії, написаної рукою Н.В. Лінки 1.X.1957 р., перед прізвищем Петрова стоїть слово «професор» (Архів діловодства НА ІА НАН України. Спр. без номера).

далася взнаки обережність Л.М. Славіна.

У новому будинку наш Інститут займав перший поверх і більшу частину другого. В будівельному проекті не було передбачено маленьких кабінетів для співробітників. Робочі кімнати для науковців були великі, по одній для кожного відділу, тому працювати в цих переповнених приміщеннях було важко. Була лише одна маленька кімната для наукових співробітників, у якій знаходився стіл Віктора Платоновича та майже впритул до нього ще два столи, господарі яких змінювалися: тут сиділа то співробітниця з античного відділу, то зі слов'янського, то столи займали аспіранти. Віктор Платонович, зважаючи на вік та свою вдачу, працював удома та приходив на роботу, коли це було потрібно. Частенько ми з Надею Кравченко зустрічали його на початку Хрещатика, коли він тільки йшов до Інституту, а ми робили собі недозволену перерву, вибігали купити морозиво. У таких випадках Віктор Платонович звертав на те, що ми робили негідне культурної людини. Він по-батьківськи корив нас і вчив гарним манерам, кажучи, що морозиво треба їсти в кафе, а не на вулиці на ходу.

Спілкування співробітників відбувалося в світлому коридорі, що проходив уздовж усього будинку, біля вікон на подвір'я. Між вікнами було розміщено тимчасову виставку знайдених у поточному році археологічних знахідок, що сприяло розмовам. На початку 60-х років Інститут був не чисельний, у ньому працювало близько 50 осіб, тому всі знали багато про всіх, проте ті знання були поверховими. Науковці старшої генерації мовчали. Післявоєнна генерація Віктора Платоновича сприймала передусім як розвідника і цілком недооцінювала як ученого, і лише дехто чув про нього як про письменника та літературознавця. Для більшості археологів історія Інституту та й сама археологія України фактично починалася з повоєнних часів, хоча в історіографії мав бути врахований і критикований дореволюційний період, а праця багатьох науковців 20–30 рр. фактично замовчувалася. В Інституті не йшлося про наукові довоєнні здобутки Віктора Платоновича та широкий діапазон досліджень. Залишалися невідомими для більшості його етнографічні дослідження, як-то: «Вогнезрубна система хліборобства і хліборобський культ вогню», «З студії про предкласове суспільство. Ловецькі і хліборобські культури», «Тотемізм і родове суспільство» та ін., що безпосередньо стосуються також проблематики археології. Археологічна молодь, можливо з чи-

єї подачі, звертала увагу на другорядне, яке здавалося майже забороненим. Так, моє знайомство з науковими працями Віктора Платоновича почалося з статті «З фольклору правопорушників. Збірка пісень», яку порадив мені прочитати молодий співробітник В. Гладилін. Журнал «Етнографічний вісник» (II, 1926 р.), де була опублікована ця стаття, спеціально лежав на столі читального залу бібліотеки. Ця стаття сприймалася молоддю 60-х років як опозиційна, бо тоді в археологічних експедиціях на протипагу офіційним співали які завгодно пісні.

Площина мислення Віктора Платоновича для більшості археологів була terra incognita. Вони мислили іншими категоріями і не сприймали розробок Віктора Платоновича. Так, готуючись до доповіді на слов'янському відділі на тему балто-слов'янських зв'язків, Віктор Платонович передбачав її неприйняття, про що свідчить начерк вступного слова доповіді, який вважаю доцільним навести повністю мовою оригіналу, щоб краще збагнути ситуацію.

«Pro domo sua

Во избежание недоразумений

Сравнительный материал — языковедческий материал сравнительных сопоставлений общепринят общепризнан это стандартный материал стоит вне дискуссий простая арифметика. Я не вносил никаких в него изменений, — и прошу относиться к нему как к таковому. Ни о какой ревизии языковедения, как науки, и языковедческих данных не м.[ожет] б.[ыть], надеюсь, речи.

Благодарен товарищам и руководству Сектора за предоставление мне возмож.[ности] выступить с докладом вне-профиля ИА.

Поскольку приходится выступать перед археологами, прошу рассматривать доклад в порядке информации, а не обсуждения.

При сегодняшней ситуации в археологической науке, навсёз этнизированной науке, получившей сугубо этнический крен, думаю, будет небесполезно ввести в курс языковедческих данных, как ставится та же проблематика в языковедении, как решается эта проблематика языковедами и как м.[ожет] решаться.

Ниже я отмечу, что принадлежит лично мне, и за что я не несу ответственности, в отличие от того, что мне не принадлежит, что является принадлежностью языковедческой науки

и где возможна только одна позиция: или языковедение, как наука существует, и тогда с ее положением нужно считаться, или данной науки не существует и тогда...» [4, спр. 260].

Три крапки наприкінці документа не потребують коментарів.

Серед археологів і співробітників інших гуманітарних інститутів було поширено багато чуток і пліток стосовно розвідницької діяльності Віктора Платоновича: одні сприймали його як героя, інші ставилися до нього обережно і навіть упереджено, або з таємною ворожістю, заздрістю та неучтвом. Найприкріше, що й нині в Інституті археології багато науковців не знають, що Віктор Платонович Петров — це і є В.П. Домонтович, не читали його художніх творів, не знають не тільки його історіософії, а й фольклорно-етнографічних праць, безпосередньо пов'язаних із інститутською проблематикою, не уявляють масштабу та неперевершеності інтелектуальної спадщини В.П. Петрова [5].

У 70-х рр. на інститутському стенді «Вони воювали за Батьківщину» було фото В.П. Петрова з коротеньким написом «розвідник», без будь-якого військового звання, в штатному розкладі Інституту воно було «рядовий», хоча, можливо, це було загальноприйняте маскування. Віктор Платонович не був членом КПРС, про що знали всі, що підтверджується документами⁴. Ми дивувалися, як радянський розвідник не був комуністом, але це так і було. В Інституті переказували слова Віктора Платоновича, що не всі археологи, що втекли з німцями і кого вважають зрадниками, насправді є ними, що прийде час — і правда відкриється. Але чия та правда, чиї прізвища — не знали. Серед втікачів-археологів найчастіше тоді згадувалися імена В. Козловської, П. Курінного, але чи про них йшлося — залишилося невідомим.

Тоді люди звикли до підозрливості, були схильні випадковим розмовам і приватним справам надавати двозначності, присмаку підозри — особливо це торкалося співпраці Віктора Платоновича з КДБ. О.В. Сухобоков, тодішній аспірант, згадав, що одного разу всім трьом аспірантам слов'янського відділу, які малі робочі місця в одній кімнаті з Віктором Платоновичем, запропонували вийти з кімнати. В ній Віктор Платонович увесь день розмовляв із якимось журналістом, але в жод-

⁴ Архів діловодства, штатний розклад Інституту за 1957 р. [6].

ному журналі чи то в газеті це інтерв'ю не було надруковане, невідоме й ім'я журналіста. І з цього факту робився хибний висновок. Лише у 2003 р. зміст цього інтерв'ю й ім'я журналіста — Микола Шудря — стало відомим завдяки його доповіді на конференції філософського факультету КНУ ім. Т.Г. Шевченка: «В.П. Петров (Домонтович, Бер) — видатний мислитель, учений, письменник».

Віктор Платонович Петров нічого не вимагав від влади, він казав: «Коли я був потрібен Батьківщині, мене двічі мобілізували, але я у неї просити нічого не буду». Знали, що Віктора Платоновича для виконання завдання розвідника було перекинуто до німців під Харковом. Це пояснює, звідки Віктору Платоновичу знайомий «голод Харкова взимку 1942 року... Найстрашніший голод — зимовий голод, пустельний і злий!» [7]. Стосовно двох мобілізацій. Зараз, коли розсекречені ті документи особової справи Віктора Платоновича, що зберігаються в Інституті археології НАН України, зрозуміло, які мобілізації він мав на увазі. Він про це говорить конкретно, хоча і мовою того часу. Перша мобілізація: «С конца 1941 мобилизован в действующую армию. Принимал участие в Великой Отечественной войне как переводчик 1 разряда в 41 Гвардейской Дивизии, с 10 февраля 1942 г. по 16 мая [1945 р.] состоял в партизанском отряде соединения «им. Берия» в должности бойца (Удостоверение Украинского штаба Партизанского Движения, № ОК/1237, 20 июня 1950 г)» [4, спр. 267]. Це посвідчення було надане за рік після повернення з Німеччини до Москви, до початку (03.10.1950 р.) роботи в Інституті археології АН СРСР⁵ Друга мобілізація: «С 6-VIII-1945 по 23-III-1950 состоял на службе в Министерстве Внешней Торговли в должности научного сотрудника»⁶. Час цього «закордонного відрядження» не збігається з реальним поверненням Віктора Платоновича до СРСР, до його складу входять ті місяці, про які ми досі нічого не знаємо. Не збігаються дати закінчення першої та початку другої мобілізації. Невідомо, тут звичайні чи обмірковані описки, або плутанина дат при складанні автобіографії.

Стосовно того, що Віктор Платонович нічого не просив у влади, то справді, він не просив ані квартири, ані прописки, ані зарплати, ані посади. Проте, він вперто вимагав найголовнішо-

⁵ Стисла автобіографія написана 12 вересня 1956 р. (Див.: док № 12 у цьому зб.).

⁶ Автобіографія В.П. Петрова, написана 8 грудня 1956 р. (Див.: док № 13 у цьому зб.).

го в житті — повернення свого наукового статусу, підтвердження за ним наукового ступеня доктора філологічних наук. Це він робив, спираючись на чинний закон, але ця його боротьба не була відома археологічному загалу. Збереглася чернетка заяви до ВАК, де він пише: «Полагаю, что мой научный стаж, мои научные работы (общим числом до 200), моя научная аттестация с 1930 года, как доктора литературоведения, должности, которые я занимал до призыва в ряды Советской Армии, закон, подтверждающий за каждым трудящимся, после демобилизации, право занять должности, соответствующие тем, которые он занимал перед его мобилизацией, дают мне достаточное основание обратиться в Высшую Аттестационную Комиссию и ходатайствовать перед Президиумом ВАК подтвердить за мною ученую степень доктора наук»⁷. Хоча ця чернетка, як й інша такого самого змісту, не має дати, проте обидві, зважаючи на дату – 1952 р., згадану в тексті, написані в Москві. Негативна реакція влади відома. Тому Віктор Платонович, коли пише чергову автобіографію, зазначає як вирок: «С 1956 года никаких изменений в моем служебном и проч. положении по сравнению с данным текстом Автобиографии не произошло. 10 февраля 1961 г.»⁸.

Повернувшись до Києва, Віктор Платонович не залишає боротьбу за науковий ступінь. Коли стало цілком зрозуміло, що повернення наукового ступеня не буде, Віктор Платонович став притримуватися іншої тактики: у похилому віці він домагається нового захисту дисертації *honoris causa* на ступінь доктора філологічних наук. Ця боротьба тривала декілька років, не менше чотирьох, точніше можна визначити за архівом ВАК. В.П. Петрова підтримують. У 1963 р., після його доповіді на сесії АН УРСР, присвяченій 1100-річчю слов'янської писемності, член-кор. АН УРСР, доктор філологічних наук, професор КДУ П. Попов надсилає звернення до ВАК стосовно надання В.П. Петрову вченого ступеня доктора філологічних наук. У ньому, високо оцінюючи вклад В.П. Петрова в науку, який зараз ми назвали б культурологічним, він наголошує, що В.П. Петрову притаманні цінні риси, що рідко зустрічаються в творчості інших учених. Він пише, що коли В.П. Петров: «возвратившись к научно-исследовательской работе, стал уделять

⁷ Автобіографія В.П. Петрова, написана 8 грудня 1956 р., (Див.: док № 13 у цьому зб.).

⁸ Заява В.П. Петрова в ВАК СРСР (Див: док. №9 у цьому зб.).

большое внимание и ранее проводимым им исследовательским работам по археологии... Также и в этот период В.П. Петров не оставлял в стороне (и ныне не оставляет) своих филологических интересов, старается сочетать их в едином комплексе материальной и духовной культуры славянских и других народов. Это — ценная и доселе еще, к сожалению, редкая черта в научной продукции ученых».⁹

У 60-ті роки про все це ми не знали. Як нам було відомо, на початку війни для створення легенди розвідника в газеті «Правда» В.П. Петрова було оголошено зрадником, українським буржуазним націоналістом. Після його демобілізації, коли в 1949 р. скінчилося «закордонне відрядження», як людину його було, за його ж словами, «повністю реабілітовано», але як ученого — ні, бо загубилися оригінали атестаційних документів. Ось і все, що знали. Тоді було засекречено, що оригінали документів зберігалися в Києві, бо за часів захисту Віктора Платоновича ВУАН сама вирішувала свої справи і до Москви документи не потрапляли, бо ВАК АН СРСР ще не було створено. Напередодні евакуації Академії наук до Уфи за наказом Уряду оригінали атестаційних документів В.П. Петрова разом із іншою академічною документацією було знищено¹⁰. Ми не знали про справжні причини принизливого стану вченого, що опинився без будь-якого наукового ступеня, який, на мою думку, йому був потрібен не для престижу, а для можливості залишити в друкованих монографічних працях свої ідеї. Без наукового ступеня В.П. Петрову дозволялося друкувати тільки статті з археології, лінгвістики й етнографії. Ученому світового рівня, оригінальному філософові ХХ ст. не давали слова.

Це стало можливим тільки після нового захисту дисертації, який йому врешті-решт було дозволено, але тоді, коли Віктор Платонович був уже дуже хворий, лише за два роки до смерті. Поблажливості до вченого рівня академіка не було, йому довелося як початківцеві (за тих часів і я складала іспити з кандидатських мінімумів) задовольнити всі вимоги до захисту дисертації. Це було знуцанням. Віктор Платонович склав усі кандидатські мінімуми-іспити: з археології, філософії, німецької мови. Згадую, як ми, молодь Інституту, обурювалися тим, що кафедра

⁹ Звернення проф. П. Потапова у ВАК СРСР. (Див.: док № 14 у цьому зб.).

¹⁰ Архів діловодства, зокрема відділ кадрів Інституту археології НАН України зберігає документацію тільки з 1944 р., тобто, з часів відтворення ІА після його повернення з Уфи.

іноземних мов оцінила знання Віктора Платоновича з німецької мови на «задовільно», до речі, я тоді на іспиті отримала «відмінно». Тепер я впевнена, що Віктор Платонович на цьому іспиті жартував у душі Домонтовича, мабуть розмовляв давньогерманською мовою, або діалектною, наприклад, баварською, чи якимось інакше відвів душу. Між іншим, згадую поради Віктора Платоновича стосовно вивчення іноземної мови: треба хоч би що розмовляти мовою, яку вивчаєш, думати нею і наводив приклад, як він при потребі заговорив французькою мовою, яку не любив. Зараз така порада здається азбучною істиною, але тоді методику вивчення мови в учбових закладах усіх рівнів цілеспрямовано було скеровано тільки на переклад фахової літератури, бо розмовна мова сприяла отриманню всілякої інформації по радіо та спілкуванню з іноземцями, що було недопустимо.

В Інституті археології вважали, що Віктор Платонович захищається на ступінь кандидата історичних наук, став доктором саме історичних наук, тому такий ступінь іноді писали в окремих офіційних другорядних документах Інституту, скажімо, бухгалтерії. Таку саму помилку й нині роблять деякі дослідники В.П. Петрова (Домонтовича). Науковому загалу було невідомо, що замість підготовки захисту кандидатської дисертації, приховано готувався захист на ступінь доктора філологічних наук. Це засвідчує як обсяг автореферата (при захисті кандидатської дисертації це один друкований аркуш, а автореферат В.П. Петрова — чотири, що відповідає вимогам докторської дисертації), так і звернення до ВАКу директорів інститутів АН УРСР археології — С.М. Бібікова та мистецтвознавства, фольклору й етнографії — М.Є. Сиваченка¹¹. Звісно, тоді не можна було захищати докторський ступінь, перескочивши через кандидатський, до того ж прихованість цього задуму була в душі того часу й, мабуть, правильною, бо у Віктора Платоновича було чимало недоброзичливців, які могли затримати захист, який і так затягнувся. Від розповсюдження автореферату до захисту у випадку Віктора Платоновича пройшов майже рік. Автореферат надруковано 25.04.1966 р., захист відбувся 13.05.1967 р., а не в 1966 р, як це помилково увійшло в літературу¹². Чому Віктор Платонович вибрав науковий ступінь саме

¹¹ Звернення інститутів археології та мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР до ВАК СРСР. (Див.: док № 15 у цьому зб.).

¹² «Решением Высшей Аттестационной Комиссии от 13 мая 1967 г. (протокол № 24) Петрову Виктору Платоновичу присуждена ученая степень доктора фи-

з філології? Чи він сам вважав свій вклад більшим саме в цю галузь науки, чи у такий спосіб він боровся, відстоюючи свій довоєнний науковий статус, чи обрав той науковий осередок, де йому було вільніше дихати, пам'ятаючи про свою освіту саме на історико-філологічному факультеті Київського університету, чи він надто широко трактував фах філолога, який, в його випадку, не вкладався в загальноприйнятні академічні межі, а можливо, спрацювали всі чинники, хто знає. Говорячи сучасною мовою, його автореферат «Язык. Этнос. Фольклор», який ішов під грифом Відділу літератури, мови та мистецтвознавства «по совокупности работ на соискание ученой степени кандидата филологических наук» за своїм українознавчим змістом відповідає напрямку культурології.

Для повоєнного наукового загалу масштабність наукового надбання Віктора Платоновича виявилася лише на захисті його дисертації, вже третьою в його житті. В 1927 р., як аспірант (із 1923 р.) Науково-дослідної кафедри мовознавства при Київському інституті народної освіти з відділу історії літератури (керівник А. Лобода), він захистив дисертацію на звання наукового співробітника, в 1930 р. став доктором літературознавства. В 1967 р. захист відбувся на Об'єднаній Вченій раді із захисту дисертацій Секції суспільних наук АН УРСР і визвав велику зацікавленість та увагу наукових співробітників усіх гуманітарних інститутів. Чималий конференц-зал Секції суспільних наук АН УРСР (на другому поверсі будинку по вул. Кірова, 4) був повним. Уперше Віктор Платонович мав змогу розповісти повоєнному науковому загалу про свої концепції, власний внесок в гуманітарну науку, в українознавство. Перед слухачами виступив не просто вчений із широким колом досліджень, а зовсім інша постать — мислитель. Члени Ради по захисту, філологи, історики, етнографи, мистецтвознавці гостро сперечалися за право надати В.П. Петрову ступінь доктора відповідно до своєї наукової галузі. Це була справжня баталія. Мабуть, вона була грою за підготовленим сценарієм, проте щира та правдива. Завдяки захисту дисертації внесок Віктора Платоновича в науку вже не можна було замовчувати. Це був його тріумф вперше за повоєнне життя на Батьківщині і ми

логических наук.» Звертаємо увагу на те, що в наукових дипломах дата рішення ВАК вказує на дату й номер протоколу захисту дисертації на Вченій раді по захисту у відповідній установі, у даному разі АН УРСР» (Диплом доктора наук МФЛІ №000372. Москва 1 июля 1967 г. [8, с. 150]).

щиро раділи разом із ним. Суперечка з приводу вибору науки для надання ступеня Віктору Платоновичу не мала сенсу, бо він за своєї суттю був учений майбутнього, дослідження якого поєднують різні галузі гуманітарної науки в одне ціле.

В.П. Петров вивчав історію українського народу в різних аспектах. Він високопрофесійно знав першоджерела з духовної сфери життя людини — слов'янські та балтійські мови, топоніміку, гідроніміку, етніміміку, епіграфіку, етнографію, фольклор, історію та літературу, а також першоджерела з матеріальної сфери життя людини. Матеріальні артефакти репрезентує археологія. Тому В.П. Петров вивчав археологію ще з 1933 р., хоча і не зовсім зі своєї волі, в різних інституціях, що мали різну назву та врешті-решт перетворилися на Інститут археології. Саме ця наука надала вченому нові можливості вивчення людини, зокрема, походження українського народу. Вона не була для нього тільки безпечним місцем утечі, схованкою, як помилково вважається (Ю. Шевельов, С. Павличко та ін.), бо серед репресованих учених було чимало археологів (М. Макаренко, С. Магура, М. Рудинський, Л. Дмитров та ін.).

Віктор Платонович, як археолог, був фахівцем високого рівня. Розуміючи цінність першоджерел, в довоєнні роки він ставить завдання повної публікації матеріалів раніше розкопаних В.В. Хвойкою, П.І. Смолчевим, С.С. Гамченком археологічних пам'яток і друкує їх. Як археолог, Віктор Платонович ніколи не був кабінетним ученим, проводячи ще до війни розкопки, зокрема, пам'яток трипільської культури. В 50–60-х рр. він майже кожний польовий сезон проводив на розкопках археологічних пам'яток різних культур: черняхівських, ранньослов'янських, пізньоскифських (Гаврилівське та Знам'янське городища Нижнього Подніпров'я). Після повернення до Києва Віктор Платонович зосереджував увагу на розкопках черняхівських пам'яток. Перебуваючи в Москві, він також проводив розкопки: в 1955 р. — могильника біля с. Лохвиці на р. Артополоті (басейн Сули), в 1956 р. — поселення в с. Миколаївці на р. Рось. Розкопки він проводив не тільки для отримання нового джерела, а й щоб побачити власними очима топографію пам'яток, матеріали *in situ*, більшу частину яких не беруть до фондосховищ, до того ж, у процесі розкопок з'являються думки та така інформація, яка не фіксується в польових звітах. До речі, хоча в археологічних експедиціях було чимало труднощів і незручностей буття, експедиції давали можливість відокремитися від сьогодення, відпочити від ідеологічно-інформаційного

тиску. Привертає увагу той факт, що в повоєнні часи вчений ніколи не керував експедицією, а тільки одним із її загонів. Не виключено, що цей факт також був обумовлений певним ставленням до Віктора Платоновича, а не його рішенням. У перший рік роботи в Києві (1957) він продовжив польові дослідження поселення Миколаївка, керуючи Миколаївським загonom Радянсько-Болгарської експедиції АН СРСР та АН УРСР, причому, Віктор Платонович презентував Інститут історії матеріальної культури АН СРСР (Москва), а Інститут археології АН УРСР — Є.В. Махно [1]. Тут немає протиріччя, бо експедиції завжди плануються заздалегідь, а в 1956 р. В.П. Петров працював ще в Москві. У тому самому 1957 р. та в 1958 р. він керує Спецівським загonom Кременчуцької ранньослов'янської експедиції ІА АН УРСР [9]. У 1958 р. розкопав поселення черняхівського типу в с. Радущівка на Полтавщині [10]. У 1959 р. він, уже хворий, розкопує катакомбний могильник салтівської культури в с. Верхній Салтів на Харківщині¹³. У 1961 р. керує Косанівським загonom Південно-Бузької експедиції, розкопує черняхівський могильник Коса ново [12] 1965 р. був останнім роком польових досліджень 71-річного хворого вченого, який, керуючи загonom Дністро-Дунайської експедиції, розкопував черняхівське поселення Нерушай на Дунаї [13] та черняхівський могильник у с. Баєві на Волині [14].

Археологічні матеріали, разом із лінгвістичними та письмово-історичними були потрібні Віктору Платоновичу для вирішення проблеми етногенезу слов'ян-українців. Концепція склалася вже в 1946 р. [15], але тільки після захисту дисертації уможливився друк монографії «Етногенез слов'ян». Цікаво, що на полі автореферату В.П. Петрова поруч із назвою рукопису «Проблема славянського етногенеза» в переліку наукових праць рукою директора Інституту С.М. Бібікова олівцем написана примітка: «Кучере М.П., в печать», яка фактично була директивною друку цієї монографії. Але її друк чиновниками від науки затримувався різним чином. Віктор Платонович у друкованому вигляді «Етногенезу слов'ян» не побачив. За його життя в повоєнні роки було надруковано тільки дві монографії, обидві в один 1968 р. у видавництві АН УРСР «Наукова думка»¹⁴ за рішенням учених рад різних інститутів. Інститут архе-

¹³ Див.: щоденник В.П. Петрова в звіті Д.Я. Березовця [11].

¹⁴ С.Д. Павличко помилково вважала, що «Підсичне землеробство» російською мовою було опубліковане в Москві [16].

ології видав фундаментальну працю «Подсечное земледелие», важливу для розуміння загально-історичних явищ. Інститут мовознавства, в роботі якого В.П. Петров брав жваву участь, видав монографію «Скіфи. Мова і етнос». Після захисту, як доктор філологічних наук, В.П. Петров уже мав надію на видання низки своїх узагальнюючих праць. Про його сподівання та плани говорить «Календарний план підготовки до друку монографій у 1969–1972 рр.: 1969 р. — Етногенез слов'ян. Проблеми і джерела. Здано до видавництва в березні – квітні 1968 року. 18 др. арк.; 1970 р. — Класики марксизму-ленінізму про первіснообщинне суспільство. Має бути здано до друку в квітні 1969 р. 20 друк. арк.; 1971 р. — Мислення родового суспільства (На підставі археологічних і етнографічних джерел). 20 друк. арк.; 1972 р. — Обрядовий фольклор календарного і сімейного циклів. 20 друк. арк.»¹⁵. У цьому плані немає монографії з граматики давньопруської мови, над якою він працював у 60-ті роки за домовленістю з Академією наук Латвійської РСР, де ця робота мала бути надрукована. Заплановані наукові праці мали втілити ідеї Віктора Платоновича, засади яких почали формуватися вже в 20–30-ті рр. Монографії практично були майже написані, матеріали давно зібрані, систематизовані, вивчені, написані окремі глави, деякі з них опубліковані у вигляді статей. Тому заплановані праці вказані також в авторефераті (1966) у переліку рукописів [17].

Добре пам'ятаю, як після захисту дисертації та видання монографій, археологічна молодь у коридорі Інституту з западом обговорювала ідеї Віктора Платоновича, зокрема, етногенетичну концепцію. На жаль, після смерті Віктора Платоновича його ідеї, що відрізнялися від загальноприйнятих, із часом перестали обговорюватися, наслідування не заохочувалося і не підтримувалося. За словами скіфолога В.А. Іллінської: «Петров вивав з обойми історіографії».

Віктор Платонович був людиною дії, яка для нього була синонімом праці, наукових здобутків. Він тримався осторонь від усяких дискусій, але в другій половині 60-х років, у рішучий момент для долі Інституту, коли виникла протидія опозиції адміністрації та вирішувалося питання зміни керівництва, вчений виявив свою позицію. Він зробив вибір на користь поліпшення роботи Інституту. Віктор Платонович виказав своє

¹⁵ Календарний перспективний науковий план В.П. Петрова [4, спр. 276].

ставлення до подій на профзборах, проголосувавши проти тодішнього директора С.М. Бібікова. На моє запитання, чому він голосував проти директора, Віктор Платонович лаконічно відповів: «Бібіков поганий адміністратор». Безсумнівно, Віктор Платонович краще за інших бачив усі вади керівництва Інститутом.

Саме в ті дні взимку 1967/1968 рр. я вперше прийшла до дому Віктора Платоновича. Він через хворе серце вже працював удома, лише зрідка з'являючись в Інституті. Мені потрібна була допомога — йшлося насамперед про мою віру у справедливість, у людей. Уперше в житті я усвідомила несправедливість, бо на собі відчула, що твою працю можуть закреслити не тому, що вона погана і нікому не потрібна, а тому, що ти належиш до іншого товариства. Хоча я працювала в експедиціях і в відділі з тими, хто підтримував адміністрацію, та товаришувала з Надією Кравченко й поза інститутом, у вільний час спілкувалася «не з тими людьми». Відтак, мою статтю виключили з інститутського журналу «Археологія», висунувши вимогу за три дні покласти рецензію на статтю на стіл редакції. Рецензент мав виступити проти дирекції, на що ніхто не наважився. Я звернулася до Віктора Платоновича, тому що за тих обставин тільки він міг написати рецензію, яку б ніхто не міг оскаржити. Віктор Платонович зрозумів мене і повністю підтримав: у моїй присутності відсунув на письмовому столі в бік власний рукопис, над яким працював, і, прочитавши мою статтю, негайно написав схвальну рецензію, в якій радив й надалі займатися питанням зв'язків античного світу з черняхівською та сарматською культурами, вказавши також на інші матеріали до цього питання. Статтю надрукували. З того часу я часто була в нього вдома, де почувалася зручно, щасливо. Я відвідувала його без попередження, бо він не мав телефону. Завжди усмінений, лагідний, Віктор Платонович поспішав у коридор, допомагав мені зняти верхній одяг. Через молодість мені навіть на думку не спадало, що я відволікаю вченого від праці, що людина похилого віку може погано почуватися. Віктор Платонович жодного натяку на це ніколи не давав, навпаки, виявляв радість. Мабуть, йому також було потрібне спілкування.

Віктор Платонович на той час нещодавно переїхав із центра міста у Московський район, отримавши там зусиллями К.С. Корнієнко квартиру. Пересічному громадянину тоді

одержати квартиру було дуже важко, її чекали десятиріччями. Нова квартира, так звана «хрущовка», була на другому поверсі будинку, що розташовувався на розі вулиць Володимиро-Либідської (будинок № 16, квартира № 98) та Горького. Новий район був незручним для життя, віддаленим від місця роботи Віктора Платоновича. Вікна квартири виходили на вузьку вулицю, на іншому боці якої стояв новий будинок Володимирського ринку. Віктор Платонович неодноразово іронізував над типовим проектом цього будинку, що не мав конкретного функціонального призначення. Особливо його дратувала форма даху у вигляді гострих піднятих догори кутів, та з вікна нічого іншого не було видно. Тут із самого ранку до ночі було чутно невщухаючий гомін базару, гучний безперервний гуркіт машин жвавого руху по вул. Горького. Не було поблизу ні садка, ні парку, де можна відпочити. Звідси до центру Києва, де знаходилися всі інститути Відділу суспільних наук АН УРСР, далеко, до зупинки тролейбуса треба підійматися вгору по крутій, хоча й короткій, вулиці. Нова квартира не подобалася і Софії Федорівні, бо в старому зручному для життя центральному районі, де вона мешкала змолоду та куди переїхав із Москви в 1956 р. Віктор Платонович, залишилися її давні подруги. Вона жалкувала за однокімнатною комунальною квартирою в старому будинку з високими стелями (кол. вул. Фундуклівська, потім Леніна, буд. 80, кв. 2), що їй була більше до вподоби. Проте, для Віктора Платоновича, починаючи з воєнних років, це була перша власна квартира, де він міг спокійно працювати. Квартира мала все дуже маленьке — коридорчик, кухню, дві прохідні вузькі витягнуті вздовж кімнати («вагончики»). Перша, більша за площею, була вітальня та одночасно робоча кімната Віктора Платоновича, друга — спальня, кабінету не було. В кімнатах знаходилися лише необхідні старі меблі, тому кімнати здавалися просторими. Завжди відчинені двері між кімнатами підсилювали ілюзію простору. Книг, на відміну від інших археологів, що мали вдома великі власні бібліотеки, Віктор Платонович мав дуже мало¹⁶. У шафах зберігалися чис-

¹⁶ Я перевірила свої спогади таким чином: 24.IV.71 р. Софія Федорівна безкоштовно передала в дар бібліотеці ІА (археологічна, лінгвістична, етнографічна тематика) книги Віктора Платоновича [18]. Це окремі відбитки, монографії, 5 словників, наукові журнали. Значна частина праць має дарчий напис або є ав-

ленні рукописи. Відразу по його смерті частину архіву забрало КДБ, невідомо що і в якій кількості, але й та частина архіву, що нині зберігається в ІА НАНУ та в Центральному Архіві-Музеї літератури та мистецтва України, займає багато місця. В кімнатах не було ніяких прикрас, окрім портрета Миколи Зерова, про який уже йшлося. Квартира була бідна, проте охайна, затишна. В новій квартирі Віктор Платонович, якщо б і бажав, то не зміг би оновити чи доповнити меблі, цього не дозволяла зарплата. Пенсії, яку вдалося оформити, він не отримувач, бо тоді не дозволялось одночасно отримувати пенсію та працювати. Після повернення за переводом із Москви до Києва Віктор Платонович отримувач московську ставку: з 1 грудня 1956 р. до моменту захисту дисертації молодшого наукового співробітника — 1500 руб., відповідно після реформи 1960 р. — 150 руб. [6], а не київську ставку старшого наукового співробітника. Лише два останні роки життя Віктор Платонович, як доктор наук, мав ставку 350 руб. Між іншим, стаж його роботи, як визначається в наказі Інституту стосовно «звільнення з посади з приводу смерті», був 47 років 9 місяців [6]. Отож, маючи невелику платню на двох, бо пенсія Софії Федорівни була мізерна, не дивно, що Віктор Платонович іноді не мав у кишені навіть декількох рублів і мусив їх позичати.

У розмовах із Віктором Платоновичем і в Інституті, і вдома я знаходила відповіді на багато питань із археології, історії, етнографії, фольклору, культури, мистецтва, літератури, проте не пам'ятаю розмов про війну, політику, репресії. Цих тем, на противагу моїм рідним, також майже не торкалися інші археологи старшого віку, з якими я часто спілкувалася (М. Вязьмітіна, Є. Веймарн, П. Шульц), й які пережили репресії, війну, окупацію. Розуміючи, що згадані теми дуже делікатні, я вважала навіть нетактовним розпитувати їх про це. З розмов із Віктором Платоновичем згадую, що він дуже не любив К. Паустовського, іронізував, згадуючи його. Тоді твори К. Паустовського були дуже модні, ними захоплювалися, але я не була їх шанувальницею, хоча й читала. Своє ставлення до Паустовського Віктор Платонович мені пояснював тим, що в автобіогра-

торськими екземплярами. З 136 книг лише чотири — довоснні видання, серед них відбиток: Петров В.П. «К палеоморфологии слова» (1934); Перцов П. «Венеция» (1905), 11 праць видано у 50-ті роки, основна частина — у 60-ті. Зрозуміло, що бібліотека зібрана у 60-ті рр., після повернення Петрова до Києва.

фічних творах цього письменника, де йдеться про Київ двох перших десятиліть ХХ ст., є багато брехні, неправдивого, й наводив приклади. Так, К. Паустовський ніколи не вчився в Університеті Св. Володимира. Цікаво, Максим Рильський також терпіти не міг К. Паустовського. Він завжди втрачав витримку, дратувався навіть тоді, як тільки чув прізвище К. Паустовського¹⁷. Таке негативне ставлення до К. Паустовського двох київських неокласиків, петлюрівця та кадета, можна пояснити тим, що вони та К. Паустовський були тоді по різні боки в боротьбі за Україну.

До розмов із Віктором Платоновичем я була підготовлена не тільки жагою нових знань, а й тим, що про культуру знала дещо більше за університетську програму, внаслідок спілкування з інтелектуалами-ученими старої генерації. Я знала дещо про українську заборонену поезію 20-х рр. ХХ ст. від М.І. Вязьмігіной, яка в 20–30 рр. була відомим сходознавцем, істориком мистецтва ісламського Сходу, а після знищення української сходознавчої школи в середині 30-х рр., вона, забута як сходознавець, складним шляхом перейшла до археології. Я вперше почула про О. Влизька, М. Семенка, М. Волошина, з якими вона була особисто знайома, про Дім поета в Коктебелі за життя М. Волошина, де вона неодноразово була й про тих, із ким там спілкувалася, зокрема, з О. Грінном, О. Толстим, О. Антоновим. Добре відчувалося, що в Інституті М.І. Вязьмігіної, як і Віктор Платонович, була чужою. Я читала поезії М. Зерова, А. Кримського, О. Влизька, В. Блакитного, імена яких було повернуто, а твори передруковано за часи хрущовської «відлиги». Але українська проза 20-х рр. для мене залишалася *terra incognita*, її відкриттям був роман «Доктор Серафікус» В.П. Домонтовича, який дав мені читати сам автор. Це була невеличка книжка в м'якій обкладинці, з акуратно вирізаним у формі прямокутника місцем видання, закресленим роком друку, який все ж прочитувався. Подобався стиль, мова роману на противагу важкій науковій археологічній мові тих часів. Сприймалися, як сучасні, теми з науки та життя вчених. Читання роману ніби продовжувало наші розмови з автором на усілякі теми. Коли я тепер цей роман знов перечитала, враження залишилися попередньо вражаючим, захоплюючим,

¹⁷ Цей факт знаю зі слів В. Келембетової, співробітниці ІМФЕ, директором якого тоді був М.Т. Рильський.

ніби я знов веду розмову з Віктором Платоновичем. З такими самими почуттями я читаю всі інші його художні твори, підкреслюю олівцем рядки, з яких можна скласти правдиву найкращу розповідь про нього. З розмов із Віктором Платоновичем я знала, що «Доктор Серафікус» він написав в 20-ті рр., але не видав, бо видавництво, де мав друкуватися роман, перестало існувати разом із закінченням непу, що цей роман видано в Мюнхені в 1948 р. Я не запитувала Віктора Платоновича, як ця книга опинилася у нього в Києві. Я знала про існування ще двох його книг: «Романи Куліша», «Дівчинка з ведмедиком», але їх не читала. Проте, хоч би як не подобався мені «Доктор Серафікус», я не сприймала Віктора Платоновича як видатного письменника, хоча знала, що де-хто з філологів (їх прізвищ я тоді не знала, тепер знаю, що однією з них була З. Франко) дуже цінують творчість В.П. Домонтовича. В глибині душі я подіячому ревнувала Віктора Платоновича до того, що не було археологією. Для мене він був на той час прекрасною, чуйною, доброю, цікавою людиною, археологом. Ким він сам себе відчував? Цікавий факт із життя Віктора Платоновича може свідчити про те, що він у 60-ті рр. поведився як звичайний науковець. Свої статті для друку в журналі «Народна творчість та етнографія» він завжди приносив саме в редакцію, як звичайний автор, а не як колишній редактор цього видання, не як колишній директор цього Інституту, хоча міг би передавати їх через директора М. Рильського, свого колишнього друга. Така поведінка може бути пояснена філософським підходом до життя Віктора Платоновича: «Час ущільнився... Кожна людина числить за собою кілька життєписів. Одне ім'я стало явно недостатнім для людини. Тотожність імені більше не відповідає зламам етапів. Над усім панує епоха. Функція людини за однієї доби одна, за іншої — інша. У зміні діб утрачає увагу сталість особи. Жаден з нас не має власної біографії, бо його біографія належить відтинкам епох, які круто відрізняються один від одного» [19]. І хоча він прожив кілька «життєписів», і в останній «відтинок епохи» він залишався собою. В.П. Домонтович не зник. Віктор Платонович до кінця життя залишався самим собою, тому іпостась Віктора Домонтовича, що була часткою особистості ученого В.П. Петрова, була в ньому до кінця життя. Чому Віктор Платонович давав читати «Доктор Серафікус» мені, Н. Кравченко, Є. Максимову та іншим? Мабуть, намагався познайомити нас з інтелектуальною українською літерату-

рою, показати, що в першій чверті ХХ ст. існувала інша Україна, інше життя, про яке ми майже нічого не знали.

Як він реагував на забуття В. Домонтовича? Мабуть, хотів щоб його довоєнні наукові та літературні твори читали, хотів адекватного визнання, що властиве для кожної нормальної, живої, з людськими почуттями, творчої людини. Цим можна пояснити його радість, коли його привітали з ювілеєм Української Академії Наук подружжя І.Г. та Г.М. Шовкоплясів, які прийшли до нього до дому, не забувши, що він був одним із перших учених новоствореної Академії. Чому в його власному архіві зберігалася, а не була викинута недатована записка директора Інституту археології, написана на маленькому клаптику паперу: «Виктор Платонович! Мене постійно упрекають за те, що я-де не організував Вашого чествовання. Будьте добры, дайте справку о состоянии вопроса. С. Бибиков». Тут йдеться, імовірно, про захист дисертації. Мабуть, Віктору Платоновичу було дуже боляче та гірко терпіти в похилому віці принизливе становище науковця без ученого ступеню і всі наслідки з цього, становище письменника, чий твори ніхто не знає. Це було витонченим знущанням над творчою людиною.

Мабуть, психологічно з цим пов'язана його фактична відмова допомогти редагувати посмертне видання збірки творів М. Рильського, обласканого владою. У М.Т. Рильського було директорство ІМФЕ, якому потім було надано його ім'я, можливість створити свою наукову школу, звання академіка та все, що з цього випливало, а головне, друкували та передруковували збірки його праць. У Віктора Платоновича нічого з цього не було. Про друк його збірки не йшлося ніколи. Не було можливості залишити своїх послідовників. Йдеться не про те, що ті чи інші науковці вважають себе його учнями. Віктор Платонович любив молодь, котра як у Києві, так і в Москві та ін. містах відповідала йому взаємністю та сприймала його таким, яким він був на той час — доброзичливим інтелектуальним учителем, якого слухали: «...з привабливою і зворушливою вдячністю. Так, певне, урочисто і поважно слухали учні, десть за часів кватроченто або чінкваченто, в італійських майстернях свого вчителя: з довірою, до якої не домішувалося нічого двозначного й темного». Краще за ці слова Віктора Платоновича з його повісті «Без ґрунту» сказати не можна. Ніби це він казав про нас, бо учні завжди учні, якщо є справжній учитель, яким і був Віктор

Платонович. Але ми були ще не готові взяти від нього все те, що він міг нам дати, ми не мали належного освітнього, наукового рівня, а Віктор Платонович набагато випереджав свій час. Йдеться про те, що Віктору Платоновичу не дали створити свою наукову школу, бо методологія його досліджень, його власна історіософія, філософія історії не була марксистською. Це основне. Тому не було йому дано, як було обіцяно, не тільки директорства Інституту етнографії чи мистецтвознавства¹⁸, а й маленького структурного наукового підрозділу Інституту археології. А найголовніше — не дозволявся друк не тільки збірки його наукових творів, а й окремих монографій, що створили б як прихильників, так і опонентів оригінального мислителя, вченого, письменника ХХ ст., що був такий один в Україні. Якщо б треба було взяти епіграф до його останнього «життєпису», то найвірніші були б слова самого Віктора Платоновича: «Він був людиною покликання, а не визнання».

1. НА ІА НАН України. — Ф. е. — №1957/39.
2. *Петров В.П.* Раскопки на Гавриловском и Знаменском городских // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 47–48.
3. *Петров В.П.* Зарубинецкий могильник: по материалам раскопок В. В. Хвойко в 1899 г. // МИА. — 1959. — № 70. — С. 32–61.
4. НА ІА НАН України. — Ф. 16. — Оп. 1.
5. *Білокін С.* Довкола таємниці / *Петров В.* Походження українського народу. — К.: Фенікс, 1992. — С. 178–179.
6. НА ІА НАН України. Архів діловодства. (Без номера).
7. Болотяна Лукроза / *Домонтович В.* Дівчина з ведмедиком. Болотяна Лукроза. — К., 2000. — С. 282.
8. Архів Відділу кадрів ІА НАН України. Особова справа В.П. Петрова. (Без номера).
9. НА ІА НАН України. — Ф. е. — №1957/58/26.
10. НА ІА НАН України. — Ф. е. — №1958/2.
11. НА ІА НАН України. — Ф. е. — № 1959/61–6а.
12. НА ІА НАН України. — Ф. е. — № 1961/7.
13. НА ІА НАН України. — Ф. е. — № 1965/15-а.
14. НА ІА НАН України. — Ф. е. — № 1964-65/3а.
15. *Петров В.* Походження українського народу. — К., 1992.
16. *Павличко С.* Роман як інтелектуальна провокація / *Домонтович В.* Доктор Серафікус. Без ґрунту. — К.: Критика, 1999. — С. 9.
17. *Петров В.П.* Язык. Этнос. Фольклор. Автореферат дис. На соис. уч. степені канд. філолог. наук / отд. литер., языка и искусств-

¹⁸ Див.: лист В.П. Петрова до С.Ф. Зерової від 26.IV.5 [20].

вовед, АН УССР. – К., 1966. – 62 с.

18. Архів бібліотеки ІА НАН України. – Інвентарна книга 22. – Запис 51424–51550.

19. *Петров В.* Історіософічні етюди / МУР: Мистецький український рух. – Мюнхен; Карльсфельд, 1946. – Зб. II. – С. 8.

20. *Корогодський Р.* На межі... ще один полонений доби «українського відродження» / *Домонтович В.* Без ґрунту. – К., 2000. – С. 489.

Перший варіант спогадів В.М.Корпусової «Третє життя В.П. Петрова: «Він був людиною покликання, а не визнання» опублікований у журналі «Слово і Час», № 10 за 2002 р.

ПОДВИЖНИК НАУКИ

Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова

Серед визначних діячів науки, з якими пощастило мені спілкуватися, найпочесніше місце в моїй пам'яті належить Віктору Платоновичу Петрову. Ще задовго до зустрічі з ним я була серед перших численних і захоплених читачів його книжки «Романи Куліша», що вийшла в 1930 р. Ця книга була однією з найпопулярніших в ті часи серед молоді комсомольського віку Кіровоградщини.

Пам'ятаю, з яким захопленням, ми, тоді студенти педтехнікуму, читали та перечитували цей твір і поодиночі, і групами вголос, присвячуючи цьому майже все своє дозвілля, і в просторих гарно освітлених кімнатах величного будинку технікуму на вул. Т. Шевченка, і в напівтемних густо населених кімнатах студентського гуртожитку по вул. К. Маркса.

Написаний на підставі винятково та строго документальних, талановито опрацьованих фактів, цей твір уводив нас в таємниці минулого століття. Все в ньому було зроблено так досконало та майстерно, що здавалось йдеться не про минуле, а про сучасне, і описані події відбуваються поруч.

У нашому товаристві особливо запам'яталася та викликала щирі співчуття привітна постать Білозерської — дружини Куліша. Змальована тонкими, майже непомітними штрихами, її зворушлива вірність, тепла, безкорислива турбота про родину. Досить стримано був сприйнятий образ Пантелеймона Куліша. Ні його величезна творча робота, ні величезна громадська діяльність не змогли скрасити сухуватий, до деякої міри егоїстичний, образ.

Ми високо цінували документальну і талановиту яскраву розповідь про події недавнього часу, добре розуміючи, що книжка «Романи Куліша» враз підіймала наші знання на новий вищий щабель, допомагала поглибити пізнання навколишнього світу.

Мені невідомо, чи була ця книжка поширена в інших місцях України і яким успіхом вона там користувалась. Не виключено однак, що безумовному успіху її на Кіровоградщині певною мірою сприяла та обставина, що серед викладачів Кіровоградського педтехнікуму працювало чимало талановитих спеціалістів

високого рівня, серед яких особливо відзначався професор Василь Іванович Харцієв. На педагогічний процес він мав вплив величезний.

Професор Харцієв — незабутній трудівник, талановитий, майстерний і уважний педагог, впертий послідовник визначного лінгвіста О. Потебні. Він довгі роки відбував адміністративне заслання в Кіровограді і користувався абсолютно незаперечним авторитетом і великою популярністю серед студентства і викладачів. В похилому віці він вправно, майже щоденно покривав відстань в кільканадцять кілометрів з одного кінця міста в протилежний. Його добре знали всі мешканці міста. Нерідко він виступав із цікавими розповідями в клубі «Металіст» на прославленому заводі сільськогосподарських машин «Червона зірка».

Аналізуючи події того часу з позиції сьогодення, у нас є достатньо підстав для здогадки, що книжка «Романи Куліша», написана Віктором Платоновичем Петровим, потрапила в широкі маси Кіровоградського студентства з ініціативи професора Харцієва.

Вперше Віктора Платоновича я побачила мимохідь у 1938 р., працюючи після закінчення 4-го курсу Київського університету в Київській археологічній експедиції, яка під керівництвом М.К. Каргера досліджувала площу Михайлівського Золотоверхого собору. Привернув мою увагу і зацікавив мене інтелігентний чоловік невисокого зросту віком понад 40 років. Він скромно стояв в центрі дослідженої площадки на високому насипу із землі, добутої при розкопках, і уважно спостерігав за всім, що діялося на розкопі. Будучи випадково присутньою при розмові особи, що мене зацікавила, з одним із учасників експедиції, я могла зрозуміти, що він є співробітником Інституту археології і має багато друкованих праць.

Скоро після цього, розмовляючи тоді ще із студентом, нині відомим вченим, Григорієм Нудьгою, я довідалася, що це і є Віктор Платонович Петров — автор не тільки так глибоко вразившої кіровоградських студентів книжки про Куліша, а й ще одного також біографічного, не менш цікавого глибокого і повчального твору «Аліна і Костомаров». Обидві книжки користувалися величезною популярністю в найширших колах населення і вже на час нашої розмови стали бібліографічною рідкістю. На той час книжку «Аліна і Костомаров» мені прочитати не пощастило. Але навіть в переказі Григорія Нудьги переді мною постав привабливий образ дівчини-аристократки, яка

добровільно готова була розділити гірку долю різночинця Костомарова, засудженого до покарання за участь у Кирило-Мефодієвському братстві. Бувши вірною намірам своєї юності, вона, не зважаючи на упередження світу, скрасила останні дні свого колишнього нареченого.

Джерелами для написання цих творів слугували матеріали, які Віктор Платонович ретельно опрацьовував для своєї докторської дисертації, після захисту якої він став одним з найперших докторів наук в Радянській Україні. В Українській академії наук він працював з часу її утворення ще в 1918 році. Докторська дисертація В.П. Петрова «Куліш в 40–50-ті роки» до цього часу лишається неперевершеною, вона засвідчила високі можливості автора в джерелознавстві. Архівні матеріали, в тому числі ті, які не увійшли в дисертацію, були успішно використані в двох названих біографічних творах.

Одна з аспіранток Ленінградського відділення Академії наук тих часів Соловйова, яка була очевидцем перших успіхів Віктора Платоновича в науці, свідчила, що його участь в наукових форумах Ленінграду була справжнім святом для багатьох аспірантів тих часів. За її словами, глибина його виступів переконливо свідчила, що на неспокійному небосхилі радянської науки впевнено піднімається яскрава зірка першої величини.

В архіві Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, за свідченням наукового співробітника цього Інституту Г.Т. Рубай, зберігається чимало матеріалів тих часів, які вказують на величезну активну і керівну роль Віктора Платоновича у створенні етнографічної науки на Україні радянських часів. Також зберігається його особисте листування з величезною кількістю кореспондентів по всій території України.

М.В. Нагорний, тоді вчений секретар Інституту фольклору, ненароком розповів мені, як він потрапив в незручне становище, звернувшись в академічні установи Ленінграду з проханням порекомендувати кандидатуру для керівництва аспірантами з етнографії і одержавши відповідь: «Кращого керівника, ніж ваш Петров, вам не знайти».

Поріділі ряди спеціалістів до деякої міри в перспективі мусила поповнити молодь, яка протягом 1938–1939 років працювала на розкопках в Ольвії та Київській експедиції під керівництвом запрошеного з Ленінграду професора М.К. Каргера. Отже, після закінчення Київського університету, пройшовши дворічну практику в Київській експедиції, в серпні 1939 року я почала

роботу в Інституті археології як асистентка В.П. Петрова.

Обстановка у відділі суспільних наук АН УРСР наприкінці 30-х рр. почала стабілізуватися. Значною мірою цьому сприяла щойно закінчена праця академіка Б.Д. Грекова «Киевская Русь». Написана на підставі великої кількості різноманітних першоджерел, вона блискуче завершила на користь феодалізму дискусію з проблеми соціального устрою Древньої Русі, яка точилася майже століття.

Однак вирішення проблеми про феодалізм в Древній Русі відразу ж поставило на порядок денний не менш складну проблему про її попередників і ця проблема відразу набула надзвичайної гостроти. Почалася активна розробка писемних джерел, опрацьованих ще в ХІХ ст. головним чином чеським ученим П.Й. Шафариком. З'явилося чимало статей радянських славістів. Стало ясно, що для розв'язання цієї проблеми необхідно мобілізувати археологічні пам'ятки перших століть нашої ери на території України.

І ось це складне завдання опрацювання археологічних матеріалів перших століть нашої ери на території України з власної ініціативи не тільки взяв на себе В.П. Петров, але і виконав його. Причому, це, саме по собі нелегке завдання ускладнилось ще й тим, що після тотальних арештів кваліфікованих кадрів в Україні, по суті, не залишилось, обсяг же дослідження був величезним.

Отже роздумувати часу не було. Із першої ж години перебування в Інституті мене завантажили повністю. В такому режимі я працювала із серпня 1939 р. до початку війни в червні 1941 р. І хоч я роботу намагалась виконати якнайкраще і зробити якнайбільше, жодного разу я не почула похвали і не могла зрозуміти, чи моєю роботою керівник задоволений, чи ні... Більше того, коли до Віктора Платоновича звернулись з проханням у стіннівку до 8 березня дати характеристику моєї роботи, він лаконічно сказав: «Якщо буде працювати, то можливо буде толк». Роздумуючи над минулим, я з вдячністю згадую Віктора Платоновича, який жодного разу не принизив мене поблагливістю. Його строге ставлення до моєї роботи я сприймала як аванс і надію на успіх моїх наукових досліджень в майбутньому.

Хіба можна було працювати інакше? Адже сам Віктор Платонович самою своєю присутністю створював атмосферу поваги до праці і поваги до джерел, як до тієї основи, без якої наука неможлива.

Він жив самотньо на вул. Малій Підвальній у просторій кімнаті, в якій стояли лише шафа, величезний письмовий стіл і тахта. Робочий день ученого починався о шостій годині ранку. В робочій кімнаті інституту завжди панувала абсолютна тиша.

Його весела і уважна доброзичливість робила спілкування з ним легким і приємним. Саме це в різних обставинах завжди ставило його в центр уваги. Талановитий організатор наукового процесу, він умів завжди пропонувати кожному саме те, від чого відмовитися було неможливо, бо інший зробити це краще просто не зумів би. За виконанням взятих зобов'язань Віктор Платонович стежив строго, але в разі потреби завжди надавав потрібну допомогу.

Все це, навіть при відсутності достатніх кадрів, допомогло в короткий час створити велику групу виконавців, які охоче взяли на себе складні зобов'язання і будь-що домагалися їх виконання. Такі групи були створені в Києві, Львові і Харкові. Всі вони повністю і в обумовлений термін свої зобов'язання виконали. Перший том корпусу «Пам'ятники культури «полів поховань» на території УРСР» був готовий до початку війни.

На черзі були археологічні матеріали Житомирського, Білоцерківського, Черкаського і Дніпропетровського музеїв, які уже почали опрацьовувати. Але саме в цей час почалася Велика Вітчизняна війна і робота припинилась.

Але саме тоді, перед початком війни, після раптової смерті академіка Ю.М. Соколова, Віктора Платоновича призначили замість нього директором Інституту українського фольклору АН УРСР. Разом з адміністративним персоналом Академії наук України він був евакуйований до Уфи. Зовсім не дивно, що на чергових виборах академіків в евакуйовану Українську академію наук висувалася і кандидатура Віктора Платоновича Петрова. Набагато загадковішим було те, що Віктор Платонович раптом з'явився на окупованій території. І зовсім неймовірним було, що нам (мені й моєму чоловікові — М.В. Слободянюку, одному з найздібніших учнів Віктора Платоновича) довелося зустрітися з ним в окупованому Кіровограді, на моїй батьківщині, коли він, одягнутий у німецьку військову форму, виконував небезпечно і почесне завдання розвідника.

Це було восени 1943 р., коли наступ радянської армії розгорнувся по всіх фронтах. Майже напівлегальне становище М.В. Слободянюка змусило нас переїхати з Умані назустріч фронту в Кіровоград. Німецька ж організація, в якій був Віктор

Платонович, навпаки, планувала відступ з Кіровограда до Умані. Цілком випадкова і короткочасна зустріч з Віктором Платоновичем переконала нас в тому, що навіть в найскладніших і найнебезпечніших умовах він продовжував свою наукову і письменницьку діяльність. В журналі «Український засів», який офіційно редагував Віктор Платонович (один екземпляр він подарував нам на згадку), були вміщені частини його художнього твору «Без ґрунту» і його наукова розвідка про Потебню. Чи не свідчила ця розвідка про хоч які-небудь зв'язки Віктора Платоновича з нашим шановним викладачем професором Харцієвим? Тепер уже про це довідатись неможливо. На жаль, цей журнал загинув під час бомбардування Кіровограда. Під час прощання, з властивим лише Віктору Платоновичу жартівливим оптимізмом, він висловив надію на можливість нашої зустрічі в майбутньому.

Восени 1949 р., тобто рівно через 6 років після останньої зустрічі, мені стало відомо, що Віктор Платонович повернувся на Батьківщину. Якраз в цей час (22 листопада) я захищала кандидатську дисертацію, тему для якої він мені запропонував свого часу. Завдяки його строгому керівництву я набула потрібної практики для наукової обробки матеріалу і, до того ж, у моєму розпорядженні були матеріали Київського історичного музею, ретельно опрацьовані під керівництвом Віктора Платоновича (в цій роботі брала посильну участь і я). Отже, повернувшись на Батьківщину, Віктор Платонович міг переконатися в плідності тієї роботи, яку розпочали археологи відділу під його керівництвом. Цілющим джерелом наповнювали вони зміст дослідницької роботи 40-х і початку 50-х рр., замінивши сплюндровані війною українські археологічні фонди.

Якщо можна було б одним лише словом охарактеризувати всю творчу діяльність Віктора Платоновича, то для цього є тільки одне найоб'ємніше слово — подвиг і тільки подвиг за будь-яких, навіть, найтяжчих обставин.

Перший, скорочений, варіант спогадів Є.В. Махно опублікований у журналі «Слово і Час», № 10 за 2002 р.

ІЗ СПОГАДІВ ПРО В.П. ПЕТРОВА

З В.П. Петровим я працювала в одному відділі Інституту археології АН УРСР, а саме у відділі слов'янської та давньоруської археології, з кінця 50-х років і до його смерті. Про діяльність В.П. Петрова перед війною знаю небагато від співробітників, які працювали тоді в інституті, зокрема від Є.В. Махно. В.П. Петров перед війною завідував слов'янським відділом. Був дуже вимогливим завідуючим. Усі співробітники кожного дня писали «щоденники», в яких зазначали, що було зроблено за день. В.П. Петров особисто знайомився з записами, а тому знав, що робив кожен із співробітників протягом дня. Під керівництвом В.П. Петрова та за участю Є.В. Махно у відділі було підготовлено Корпус пам'яток Черняхівської культури, яким користуються і зараз.

Про діяльність В.П. Петрова під час війни знаю мало, переважно за словами співробітників відділу. Коли розпочалася війна, В.П. Петров евакуювався разом із інститутом до Уфи. Там, одного разу, до його помешкання під'їхав «чорний ворон» і В.П. Петрова було заарештовано. Незабаром у Києві він з'явився у формі німецького офіцера. Співробітники інституту, що лишилися в окупованому Києві, бачили його, але не наважувалися заговорити до нього, вважаючи зрадником. Коли німецькі війська відступили з Києва, В.П. Петров виїхав на захід. Дуже мало знаю про його діяльність за кордоном. Завідуючий слов'янським відділом В.Й. Довженок передавав слова Петрова, який певний час жив у Берліні та працював у імперській канцелярії. Він був малим гвинтиком і виконував дрібну роботу, не знаючи про загальне завдання. На початку 50-х років В.П. Петров з'явився у Москві, де став працювати в Інституті археології АН СРСР.

Є.В. Махно з гумором розповідала про свою першу зустріч із В.П. Петровим після війни. Вона була у відрядженні у Москві і, будучи невеликого зросту, зіп'ялася навшпиньки, щоб зазирнути до кімнати із зашклененими дверима. В ту саму мить В.П. Петров зазирнув через ті самі двері у протилежному напрямі. Їх обличчя зустрілись, притиснуті до скла, і Є.В. Махно трохи не зомліла зі страху, побачивши у Москві «зрадника».

Я познайомилася з В.П. Петровим у 1951 р., також у Моск-

ві, коли я аспіранткою інституту поїхала туди на конференцію, присвячену давньоруським містам. В.П. Петров справив враження ввічливої та люб'язної людини. Одного разу, коли учасники конференції після засідання вечеряли за столиком у кафе, В.П. Петров підсів до нас із коробкою тістечок. Я була єдиною жінкою за столом, і всі тістечка дісталися мені.

У Київ В.П. Петров переїхав в кінці 50-х рр., де став працювати у Інституті археології АН УРСР у відділі давньоруської та слов'янської археології. Був він невеликого зросту, середньої статури, одягнений у скромний костюм без зайвого шику. Тримався стримано, у гарячі наукові суперечки ніколи не встрявав.

Ми сиділи у різних кімнатах і тому бачилися не дуже часто. До того ж він був у інституті не кожного дня, а за графіком. Був дуже ввічливий. Якщо із коридору зі співробітником заходив до кімнати, обов'язково пропускав його поперед себе. За манерою поведінки та розмови був типовим «гнилим інтелігентом». Дивлячись на нього, не приходило в голову, що він міг бути розвідником, хоч про це і ходили чутки, але ніхто напевне не знав. Постать його була дещо таємничою. Почавши працювати в інституті у Києві В.П. Петров брав активну участь в експедиційній роботі.

У 56–58 рр. він досліджував ранньослов'янське поселення в с. Стецівка на Тясминні. Моя кузина І. Войцехівська, що була тоді студенткою, захотіла поїхати в експедицію. Але я була того літа хвора і не могла взяти її до своєї експедиції. Я попросила В.П. Петрова взяти її до його експедиції. В.П. Петров сказав мені: «Ви жінка і можете наказувати». Він зарахував племінницю до експедиції. П. Препотенський, який також був учасником експедиції, а згодом одружився з моєю племінницею, потім розповідав мені, яке велике враження справило на нього те, як В.П. Петров плавав. Він плавав не просто майстерно. Видно було, що його навчали професійно. У 1959 р. мені довелося бути в одній експедиції з В.П. Петровим, а саме в Кочетокській експедиції в с. Верхній Салтів на Харківщині. Нею керував Д.Т. Березовець. Ми працювали на різних розкопках, тому бачилися не часто. Я бувала на розкопі В.П. Петрова, що знаходився на сонячному схилі. Сонце страшенно пекло, і я пам'ятаю, як В.П. Петров постійно знімав свого солом'яного бриля та витирав спітніле чоло. Можливо, вже тоді давалося взнаки серце, від хвороби якого він потім помер. Тримався В.П. Петров в експедиції дещо осторонь, не поспішав спілкува-

тися з колегами. Принаймні я ні разу не бачила його на річці Сіверський Донець, куди співробітники увечері сходились купатися. Тому я не могла переконатись, як В.П. Петров плавав.

У 1966 р. В.П. Петрова було нагороджено орденом Вітчизняної війни першого ступеня. Він перестав бути таємничою фігурою, і стало ясно, що він справді був розвідником.

У 1967 р. Петров захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук. Йому дозволили захистити дисертацію за «сукупністю праць». В.П. Петров публікував багато праць: матеріали Черняхівського могильника, Маслівського могильника, ранньослов'янського поселення Спецівка, монографії «Вирубне землеробство», «Етногенез слов'ян», на перший розділ останньої праці я писала рецензію, рекомендуючи монографію до друку. Природна спостережливість і вміння аналізувати дозволили В.П. Петрову в останній праці зробити важливі історичні висновки.

Останні роки життя В.П. Петров хворів серцем. Йому важко було діставатись на роботу, але він працював до останнього.

Підготовку тексту здійснено В.М. Корпусовою, в архіві якої зберігається рукопис.

СПОГАДИ ПРО В.П. ПЕТРОВА 50–60-Х РОКІВ

Вперше я почув ім'я В.П. Петрова в Інституті археології. В 1947 р. мене запросив заступник директора — Л.М. Славін. Він керував видавничою діяльністю нашої установи і я — редактор інститутських численних наукових журналів, збірників і монографій, часто бував у нього в кабінеті. «Ми отримали вказівку директивних органів» — сказав Лазар Мойсеевич, — «не допускати згадок в наукових працях імен археологів, які запламували себе контактами з німецькими фашистами в часи окупації і подалися з ними на Захід. Це — Курінний, Козловська, Пастернак, Петров. Їх небагато і тому не допустити жодної згадки про них — справа підсильна». З того часу я вісім років старанно викреслював усі цитати і бібліографічні посилання на праці цих ворогів народу, які зникли з української науки та життя у вирі тих буремних років.

Проте така доля обминула Віктора Платоновича. Як з'ясувалося згодом, «ворогом народу» він став за наказом тих самих директивних органів, за допомогою яких зник у 1942 р. з Уфи, де перебував разом із співробітниками інституту, перейшов лінію фронту та почав працювати в якихось німецьких установах — чи то військових, чи напіввійськових — про це я достовірно не знаю.

В Києві В.П. Петров з'явився десь в 1954 р. Я сидів у кабінеті Л.М. Славіна, який роздивлявся рукопис чергового примірника журналу «Археологія», підготовлений мною як редактором. Раптом зайшла секретарка і з порога доповіла, що його просить прийняти Віктор Платонович Петров. Л.М. Славін від тих слів став блідий, ніяковий, а тим часом до нього наближався сам Віктор Платонович з папірцем в руці — від компетентних органів, де значилося, що він — не ворог народу, а учасник партизанського руху...

Скоро Віктор Платонович, розпрощавшись із Москвою, почав працювати в Інституті археології АН УРСР на посаді в.о. старшого наукового співробітника відділу слов'янської археології, бо не мав наукового ступеню, хоч ще в довоєнні роки захистив докторську дисертацію, та документи про це зникли у вирі війни. Лише згодом, через 10 років він успішно захистив докторську дисертацію за сукупністю робіт на тему «Мова. Етнос. Фольклор».

А до того Інститут готував документи до його кандидатського захисту, де, крім всього, треба було попередньо скласти іспити з трьох предметів — археології, марксистсько-ленінської філософії та іноземної мови. Враховуючи літній вік абітурієнта — Віктору Платоновичу в ті часи було за 60 — перші два іспити пройшли у дружній атмосфері, оскільки й археологи, й філософи добре знали про неабияку ерудицію Віктора Платоновича. Що ж до іноземної мови, то у нас не було жодних сумнівів, адже Петров по-німецькому розумівся ще до війни, а під час неї років із 10 перебував у Німеччині. Проте... на кафедрі іноземних мов АН УРСР спеціалісти з німецької були іншої думки. Не те, що їх не влаштував бранденбурзький акцент абітурієнта, — це до уваги не бралось, зате з граматичних хашч він вибирався не хвацько.... Одним словом, за німецьку мову Віктор Платонович отримав «3» — під гучний сміх присутніх на захисті. Втім, захист на кандидата історичних наук був замінений на докторський, який Вчена рада затвердила одногосно.

Не зважаючи на наявність, чи відсутність наукових ступенів, Віктор Платонович брав участь у науковому житті Інституту археології. Тоді, наприкінці 50-х, на початку 60-х рр. найактуальнішою проблемою слов'янської археології була черняхівська. Яскравою зіркою сявав авторитет Михайла Юліановича Брайчевського, який був автором вагомого рукопису про антський (черняхівський) період в історії давніх слов'ян. Цей період обіймав час від III по VII ст. н.е., аж до початків доби Київської Русі, фундаторами якої були саме анти-черняхівці. Проте у багатьох існували певні сумніви щодо тих антив-русів. Уже почали з'являтися не черняхівські пам'ятки, V–VII ст. — пеньківська культура Д.Т. Березовця. А Віктор Платонович увів у науковий обіг пам'ятки синхронної пеньківській, але дещо іншої корчакської культури, дослідженої в 30-х роках С.С. Гамченком.

Проте в бурхливих дискусіях, які проходили на засіданнях відділу слов'янської археології з приводу твору М.Ю. Брайчевського, Віктор Платонович слова не брав. Свою думку він висловив згодом, писемно, у відомих тепер статтях 60-х рр. про корчацькі та черняхівські пам'ятки та участь носіїв цих культур в процесі етногенезу слов'ян. Про це підсумовано в його відомій монографії «Етногенез слов'ян». У вирішенні цієї проблеми він відкидав міграціоністську та автохтонну гіпотези, які панували в науці. Оскільки мовних залишків від давніх слов'ян аж до другої половини I тисячоліття н.е. не залишило-

ся, то єдиною основою, за В.П. Петровим, мають бути історико-соціальні дані. А вони вказують на корінні зміни в етносі, економії, побуті, релігії населення України від трипільської культури до скіфської, далі — зарубинецької та черняхівської. В ці часи слов'янських мов, так само як і балтійських, германських та інших ще не було, вони перебували в процесі становлення. Можливо, в цьому питанні Віктор Платонович стояв ближче від усіх до істини...

Я дивлюсь на його фотографію, подаровану мені в 1972 р. Софією Федорівною Зеровою — дружиною Петрова, разом із книгою «Етногенез слов'ян» — вершиною його історичної творчості. Добра, поблажлива усмішка... Таким він і залишився в моїй душі — людиною, яка знала багато, ще більше — розумілася в людях і науці, що можливо і допомогло подолати Віктору Платоновичу свій шлях у бурхливому морі життя та спокійно вмерти за писемним столом на 75 віці життя.

Проте безперечно, що і сама доля була до нього прихильною. Адже в 30-ті роки він міг безвісно згинути під час репресій. У роки Великої вітчизняної війни він — розвідник у тилу ворога, уникнув лютої смерті. Післявоєнні роки Віктор Платонович провів із коханою жінкою — Софією Федорівною Зеровою, вдовою поета-неокласика Миколи Зерова, репресованого в 1939 р. Софія Лобода в 20-х рр. була першою красунею в колі київської літературної молоді, тоді ж вийшла заміж за Зерова. Віктор Платонович завжди кохав Софію Федорівну і після свого повернення до Києва одружився з нею. Софія Федорівна була привітною господинею, щиро частувала друзів. З нею було приємно спілкуватися — красива, розумна літня жінка, яка поблажливо ставилася до наших історико-археологічних проблем, не беручи участі в таких дискусіях.

Віктор Платонович не був за життя вславленим і відзначеним. На його могильній плиті вибито зображення скромного ордена Великої Вітчизняної війни та два слова — професор Петров, 1894–1969. Поруч поховано й Софію Федорівну. До цих напівабутих могил інколи приходять люди, які знали і поважали цих видатних людей.

Підготовку тексту здійснено В.М. Корпусовою, в архіві якої зберігається рукопис.

В.П. ПЕТРОВ (В. ДОМОНТОВИЧ)

Віктор Петров, відомий також за псевдонімом В. Домонтович, — одна з найцікавіших особистостей української науки передвоєнного та післявоєнного часу. Одержавши прекрасну освіту гуманітарного циклу, він посів видатне місце у вітчизняній науці. Вражає широта творчих зацікавлень ученого, що так чи інакше торкалися трохи не всіх галузей суспільної проблематики. Крім історії та археології, В.П. Петров зробив і відчутний внесок у філософію, мовознавство, літературознавство, економіку, етнографію, мистецтвознавство, соціологію, емблематику.

Навряд кому поталанить відшукати дослідника з таким діапазоном фахових осягнень. До того ще слід додати твори белетристичні, належні до художньої літератури, такі як роман «Аліна і Костомаров», «Дівчина з ведмедиком».

Інститут археології, в якому працював В. Петров перед війною і який тоді мав назву «Інститут історії матеріальної культури», як наслідок мавпування всього російського, пережив важкий час. Ішлося про відродження науки про старожитності та передовсім поновлення кадрового потенціалу. Серед тих, на кого покладено це завдання, був Петров, призначений завідувачим відділом скито-сарматської археології, до складу якого входила ранньослов'янська тематика.

Петров розгорнув активну діяльність очоленої ним інституції. Головне полягало в концентрації та консолідації творчих сил. Довкола Петрова гуртувалися фахівці з археології, зокрема культури полів поховань (зарубинецького та черняхівського типу). Серед них бачимо фахівців різних поколінь: С. Коршенка, В. Козловську, В. Шугаєвського, І. Самойловського, І. Феценка, Є. Махно і т. д.

Наслідком тої діяльності була підготовка ряду видань — монографічних і збірників, присвячених проблемі культури полів поховань. А перед самою війною кандидатура Петрова була висунута на дійсного члена АН УРСР із питань етнографії та рекомендована на посаду директора Інституту етнографії, який створювався в той час. Але доля розпорядилася інакше.

В червні 1941 р. почалася Друга світова війна, яка тяжко відбилася на стані української науки і, зокрема, — ранньо-

слов'янської проблематики. Війна спричинилася до демографічних утрат. Частина дослідників загинула; дехто опинився на Заході в ролі «переміщених осіб», проголошених зрадниками батьківщини. Частина співпрацівників інституту евакуувалася та після визволення Києва повернулася до столиці.

Одного дня до будинку в Уфі, де працювали евакуйовані археологи з України, приїхала автомашина, з якої вийшло кілька молодиків, які зажадали бачити Петрова-Домонтовича. До тої машини всадили Віктора Платоновича і повезли його в невідомому напрямку. Ця подія справила велике враження на колектив — як місцевих, так і евакуйованих учених.

— Ну, братці, — сказав В. Гончаров, висловлюючи опінію загалу, — більше нашого Віктора Платоновича ми не побачимо.

Але, на здивування колег, наступного ранку Петров з'явився до інституту та зайняв своє місце на своєму стільці за своїм столом. У відповідь на численні питання він сказав, що його мобілізують і посилають на фронт.

Не можу сказати, що таке пояснення навряд чи кого задовольнило — беручи до уваги вік, творчий хист і посаду вченого, яку він займав. Але наш народ був приучений не задавати зайвих запитань, особливо, — репрезентантам певних інституцій. Отож поглиблювати сюжет ніхто не став і Віктор Платонович залишився в свідомості колишніх колег зрадником і злочинцем. І справді, дуже скоро після зникнення Петрова з Уфи він опинився на території, окупованій німцями. Він мав на собі німецьку уніформу та амуніцію і, здається, вогнепальну зброю. Частина свідків згадує пістолет, інші — гвинтівку (напевне, то був автомат, який щойно входив до стрілецького вжитку). В. Петров редагував журнал «Український засів», увесь тираж якого нищив власноруч, аби він не потрапив до рук читачів. У цей час у місті Кіровограді з Петровим мала зустріч Є. Махно¹. То була єдина особа, яка не вірила в зраду свого колишнього керівника. Вона неодноразово казала (зокрема й мені):

— От побачите: Віктор Платонович ще повернеться до нас і посаде достойне місце.

Чим же справді займався Петров на чужині? Які завдання радянської розвідки виконував? Проблема залишається відкритою.

Те, що Петров-Домонтович був розвідником, ясно. Але чи-

¹ Євгенія Махно — співробітник Інституту археології АН УРСР.

їм? На кого він працював? Цікавим аспектом тої діяльності була психологія людини, що стояла на межі можливого. Ось один із епізодів того кшталту, що мав місце влітку 1957 р.

На той час Петров уже повернувся на Батьківщину, був легалізований і активно працював на ниві археології. Проблема полів поховань була одною з найактуальніших проблем історичної науки. Отож не дивно, що їй була присвячена конференція, яка відбулася 1957 р.. Після офіційної частини учасники збіговиська влаштували банкет (здається перший того класу). Віктор Платонович, як кажуть в народі, «трохи перебрав», і Дмитру Березовцю² було доручено доставити Петрова додому.

Але з ним сталася дивна метаморфоза, явно продиктована спогадами про пережите в часи війни. По-перше, він забув українську та російську мову і розмовляв тільки німецькою. По-друге, Березовцю довелося добре повозитися з ним, аби запхнути в таксі: заклавши одні дверцята авто, він виліз назовні через другі і т.д.

Але повернемося в сорокові роки, коли розгорталася діяльність Петрова в ролі розвідника. І до сакрального питання про конкретну місію вченого. Зараз, мабуть, я один із живих знаю правду про цей сюжет. Пригадую: четверо археологів сидять за столиком у київському ресторані «Динамо». Це — Петров, Симонович, Довженко та я. Розмова точиться довірча та торкається різних проблем. У тому числі і про роки війни. І ось Петров піднімає завісу таємничості щодо його особистого внеску. Врешті-решт втаємничене стає світлішати, і піднятий сюжет знаходить певне розв'язання з уст самого Домонтовича (точніше — Віктора Петрова. — *Р. К.*). Серед тих завдань і доручень головних було два (слухайте, слухайте!).

Перше з цих завдань, з яким Петров з'явився на території, окупованій німцями, полягало в тому, що він має увійти до складу українського уряду (про який на той час точилися розмови), а принагідно й очолити цей уряд. Але реалізувати цей задум не пощастило через зміну загальної ситуації в Україні. Окупанти після поразки під Москвою відмовилися було від співробітництва з українськими націоналістами.

Професор київського університету О. Оглоблін, призначений київським головою міста (вища посада на той час), був усунений від керівництва; редактор київської газети «Українське

² Дмитро Березовець — співробітник Інституту археології АН УРСР.

слово» Іван Рогач розстріляний і питання про незалежну українську державу зникло з порядку денного.

Друге доручення Петрову полягало (слухайте, слухайте!) в ліквідації Гітлера. Заплановану акцію було добре підготовлено, але реалізувати її не пощастило: на заваді стала генеральська змова, спрямована проти лідера німецьких фашистів.

Восени 1949 р. (Помилка — 18 квітня 1949 р. — *Р.К.*) В. Петров-Домонтович повернувся до СРСР. Певний час жив у Москві. Офіційно вважалось те виявом волі, але нині я думаю, що радянська служба безпеки не дозволяла ученому постійно проживати в Києві — подібно до Олександра Довженка. Лише 1956-го року Петров остаточно повернувся на батьківщину, сподіваючись створити творчу групу по тематиці культури полів поховань (на жаль, безуспішно).

Опинившись в Україні, Петров розгорнув широку діяльність, зокрема видавничу. Головне, йшлося про логічне завершення тих заходів, що розпочалися ще перед війною. Разом із тим, у післявоєнні роки Петровим написано ряд творів, що тематично виходять далеко за межі археологічної (в тому числі історичної взагалі) науки. Згадаю для прикладу серію монографій, присвячених великим філософам минулого (Декарту, Спінозі тощо) (Помилка — Сковорода, Гоббс, Шевченко, Гельдерлін, Вольтер. — *Р.К.*).

Нам були відомі творчі осягнення Петрова, але ми сприймали їх досить своєрідно, щоб не сказати сильніше. Товсті публікації з'являлися одна за одною, але до друкарського верстата не доходили. Ті, хто знав Домонтовича та його творчі потенції, не могли збагнути цей феномен, який однак, як всі реалії, мав свої причини. Повернувшись на Батьківщину, розвідник Петров не був розсекречений, і його ім'я з цілком зрозумілих обставин не могло з'являтися у відкритій пресі. Для радянської розвідки він був колегою, поставленим на секретну службу; для оунівців — одним із визначних ідеологів націоналістичного руху.

Як відомо, після смерті його засновника Є. Коновальця ОУН пережила розкол. Частина членів (більш поміркованих) мала за лідера А. Мельника; друга (більш радикальна) очолювалася С. Бандерою. Вона невдовзі розпочала збройну боротьбу як проти німців, так і проти СРСР. В. Петров належав до мельниківців.

Коли він повернувся на Україну, а отже зник з оунівського обрію, виникла проблема: що з ним сталося, куди він подівся.

Мельниківці твердили, що його убили бендерівці; останні ж протиставили їм версію, за якою Домонтович (Віктор Петров. В. Домонтович — псевдо Петрова й ім'я прозаїка. — Р. К) був агентом Москви і попросту повернувся до своїх хазяїв.

Українська діаспора на Заході дуже уважно слідкувала за тим, що коїлося в Україні. От конкретний приклад тої уваги.

Досить було керівникові археологічної експедиції, у складі якої задля заробітку працював Петров, пом'янути його ініціали та прізвище, щоби в діаспорі почалася гостра дискусія з питання, про якого В.П. Петрова — розвідника чи літератора — йдеться. Адже в Радянському Союзі на той час проживали тисячі (а може, й десятки тисяч) Петрових, і серед них — скільки то з ініціалами «В» та «П». Доводилося чекати.

Коли справжнього Петрова було розсекречено, його наукові праці посипалися, як з рога достатку. Вийшли з друку монографії «Подсечное земледелие», «Скіфи, мова і етнос», «Етногенез слов'ян»; статті, що обсягом дорівнювали монографіям, і т.д.

Поховано В. Петрова на Лук'янівському військовому кладовищі, з військовими почестями.

28 квітня 1998 рік. Київ

Вперше опубліковано у виданні: В. Домонтович. Без ґрунту. — К.: Гелікон, 2000. — С. 510–513.

НЕЗАБУТНІ ЗУСТРІЧІ

1944 рік. Війна. Я студентка історичного факультету Київського державного університету. Спеціалізуюсь по археології та досить часто буваю в Інституті археології АН УРСР. І ось одного разу Л.М. Славін, який створив і завідував кафедрою археології й одночасно був директором Інституту археології, запропонував мені піти на засідання слов'янського відділу інституту, мовляв, там будуть доповіді і так, як для студентки, це буде корисно. Я пішла. Я згадую про це засідання тому, що саме на ньому я вперше почула прізвище Петрова Віктора Платоновича. Не пам'ятаю, про що йшлося на тому засіданні, але на все життя закарбувалося в моїй пам'яті те третє питання порядку денного, де говорили про долю наукових праць, авторами яких були колишні співробітники інституту, «вороги народу», репресовані в 1937 р. Серед них було названо й прізвище Віктора Платоновича Петрова як зрадника, який під час окупації німецькими фашистами міста Києва «продався німцям і зрадив Батьківщину». Хтось із присутніх вигукнув, що бачив Петрова під час окупації в Києві в формі німецького офіцера та розмовляв із ним, хтось навздогін до цього щось додав і винесли вердикт, що В.П. Петров — зрадник, а археолог Мовчанівський і ще декілька закатованих археологів (прізвища їх не пам'ятаю) «вороги народу». Отак співробітники слов'янського відділу з зашореними очима завдяки більшовицькій пропаганді легко та бездумно вішали ярлики чесним вченим. Ні у кого з присутніх навіть не виникало сумнівів, що може це було якось по іншому. А як було насправді розповів на з'їзді партії М.С. Хрущов, але це було набагато пізніше. А на цьому засіданні слов'янського відділу любителі легкої наживи, «вболіваючи» за радянську науку, почали вирішувати, хто надрукує під своїм ім'ям праці «ворогів народу». Виявилось, що у В.П. Петрова в архіві не було готової до друку монографії, у інших теж, а ось у Мовчановського така монографія під назвою «Райковецьке городище» була і зібрання вирішило віддати цей щасливий лотерейний квиток співробітникові відділу, одному з молодих вельми вчених із семикласною освітою. Щасливчик не приховував від цього свого захоплення.

Пройшло зовсім небагато часу. Я закінчила археологічний

відділ університету й, отримавши диплом «с отличием», була призначена на посаду молодшого наукового співробітника слов'янського відділу Інституту археології. І першим моїм завданням було — перекласти українською мовою монографію «Райковецьке городище», яку тоді почали готувати до друку. Але той бідолаха «автор» подарованої йому монографії, українець за походженням і місцем проживання, навіть не знав достеменно української мови. Та що це переклад, ніхто з читачів не дізнався, як і не дізнався про прізвище справжнього автора монографії. Про це тільки подейкували в інституті...

Щодо В.П. Петрова, то його архівні матеріали «шукачі щастя» тоді не могли використати, бо вони не були готові до друку. Може згадане засідання — подія і незначна, але закарбувалася в моїй пам'яті надовго. Коли через довгі роки я з Віктором Платоновичем говорила на цю тему, він сказав, що це — не дріб'язок, а «хрещення» молодої людини, яка вступала в науку.

Проїшли роки... Я з початку 50-х років викладала в Середньоазіатському університеті в м. Ташкенті і до батьків у Київ приїздила лише у відпустку. І ось під час одного з моїх відвідин Інституту археології мене познайомили з Віктором Платоновичем Петровим. Коли він потиснув мені руку, я зніяковіла, а він, лагідно посміхаючись, запропонував мені сісти і в повільній задумі, наче щось згадуючи, почав розмову. Він говорив про природу Середньої Азії, про звичаї народу, розпитував про мої дослідження на ниві сходознавства, одним словом, була приємна розмова, як для першого знайомства. Потім мені розповіли, що В.П. Петров під час війни був радянським розвідником і після війни ще довго працював за кордоном. Про це він не любив говорити, а коли докучали допитливі, на всі питання відповідав лаконічно: «Я був у відрядженні».

В.П. Петров після війни вперше з'явився в Москві. А в 1956 р. переїхав до Києва і почав працювати в Інституті археології. Моє постійне спілкування з Віктором Платоновичем почалося після того, як я повернулася до Києва і з 1960 р. почала працювати в Інституті археології.

Я дізналася (не від нього) про те, що після війни були скасовані всі його наукові ступені та звання, хоча до війни він був доктором наук, директором Інституту фольклору, відомим ученим і забороненим письменником. Він працював в Інституті археології тепер співробітником без ученого ступеня. І тільки незадовго до смерті йому присудили ступінь доктора філологічних наук за

сукупністю праць. Я не думаю, що така дискримінація не приводила його в розпач. Тому я не раз провокувала розмову на цю тему, але він завжди мовчав. Одного разу, коли я йому розповіла про те, що поступово приходять із заслання ті партизани та підпільники, яким давали ордени під час війни, а по війні їх арештовували і висилали до Сибіру, він мовчав і тільки смуток я бачила в його очах. Після цього при нашому спілкуванні я не торкалася цієї теми, бо зрозуміла біль душі, який при цьому відчувала ця людина.

Одного разу, коли я зайшла до нього в робочу кімнату схвильована зі сльозами на очах, він, спитавши в мене в чому справа, весело засміявся. Я вже не пам'ятаю, в чому там була причина мого хвилювання, але пам'ятаю його слова про те, що я з такого дріб'язку плачу, а що робити йому, якщо він стільки років ходить по лезу ножа, бо чує весь час погрози вбивства на свою адресу.

Віктор Платонович був привітний і його розумні очі випромінювали доброту. Будучи людиною комунікабельною, він в той же час, уникав спілкування з колегами з Інституту археології. Може час від часу він в якійсь мірі і спілкувався з кимсь, але це було вже поза моєю увагою. Заглиблюючись у наукові проблеми, Віктор Платонович наче не помічав оточуючих його людей. А в Інституті археології поводився індіферентно, що навіть іноді мені здавалося, що він не почуває себе його співробітником. Тільки й того, що займає тут окрему кімнату, де працює. На засіданнях в інституті він теж не бував. І, разом із тим, переймався справами Інституту мовознавства. Був там членом Наукової ради, брав активну участь у роботі ономастичної комісії та при наших зустрічах розповідав мені про теми досліджень, якісь цікаві думки з того чи іншого приводу і т. ін. Віктор Платонович ніколи бурхливо не висловлював своїх вражень, але я завжди відчувала, чим він був захоплений, які проблеми його поглинають цілковито.

Віктор Платонович не мислив дріб'язково і, будучи зосередженим на якійсь конкретній проблемі або темі (будь-то в контексті етногенезу слов'ян, або історико-лінгвістичних концепцій), він викликав це захоплення і в співбесіднику. При цьому він, як широко ерудований вчений, умів скромно, але впевнено доводити справедливість своєї точки зору і, разом із тим, проковувати контраргументи з боку співрозмовника. Коли я в запалі обговорення якогось питання бувало вибухну, відстоюючи

свою точку зору, Віктор Платонович примруживши очі та лагідно посміхаючись, пропонував: «До речі, напишіть про це». Це «до речі» з'являлось у нашій розмові не раз і не два і, як я запримітила, тоді, коли якісь мої аргументи особливо йому подобалися. Я пишу саме про ці епізоди в наших розмовах тому, що пригадую Віктора Платоновича як людину, яка ніколи не відбивалася від чужої думки, нехтуючи аргументами співрозмовника, і то не залежно від того, обговорювалася широка проблема або якесь одне конкретне питання. Віктор Платонович неухильно слідував за аргументацією та відповідно на неї реагував, викликаючи ентузіазм і відвертість співрозмовника.

Згадуючи сьогодні Віктора Платоновича в Інституті археології, переді мною повстає наче дві постаті. З одного боку мовчазна людина, що ніби уникає спілкування, не помічаючи навколо себе людей. З іншого боку він, ніби зраджуючи себе, при спілкуванні випромінював енергію, очі спалахували, як вогники, захоплено й аргументовано говорив. При зустрічі з ним почувалася радість від спілкування. Чому так? Питання не безпідставне, особливо, якщо врахувати наше тоталітарне минуле та обставини часу, коли умови спілкування були особливі. І це був суттєвий фрагмент біографії кожного із нас, хто жив і працював у той час, бо саме він корегував наші взаємовідносини в колективах. Думаю, що Віктор Платонович добре усвідомлював саме ці «обставини часу», судячи по деяким його іронічним коментарям із приводів здавалося б дріб'язкових.

А що до «обставин часу», то як добре відомо старшому поколінню, вони були саме такі, що після романтики воєнного часу держава посилено заходилася шукати шпівонів і «інакомислячих». В 50–60-ті рр. проводилася «охота на відьом» і мисливцями тут були не стільки військові з КГБ (вони виконували роботу спецслужб), а свої колеги по роботі, інформатори, просто ті, хто зраджував своїх же товаришів. Багато хто із «колег» не міг стриматися від спокуси отримати за зраду товаришів по роботі пристойну квартиру, підвищення по службі та відповідну зарплату, а головне — зайняти належне місце в академічній ієрархії. Наука тут була вже на останньому плані.

Віктор Платонович Петров не був «заслуженим дідусем», підробляючим у КГБ, а він був справжнім патріотом — ученим і, за сумісництвом, видатним письменником нашого часу, забороненим у себе на Батьківщині. Тому йому не давали пристойної квартири протягом усіх років його роботи в Інституті

археології, а маленьке помешкання він із дружиною отримав незадовго до смерті. Вчену ступінь доктора філологічних наук за сукупністю праць він отримав також незадовго до смерті, хоча на тяжке матеріальне становище нікому не скаржився.

Віктор Платонович мав, як він писав у короткій автобіографії, «до 200 друкованих праць». Його художні твори виходили за підписом В. Домонтович, філософські — за підписом Віктор Бер, а літературознавчі, етнографічні, археологічні — за підписом Віктор Петров. У 1968 р. у Києві були опубліковані його монографії «Подсечное земледелие», «Скіфи. Мова і етнос». Праця «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика» вийшла в 1972 р. посмертно.

Не зупиняючись на численних публікаціях В.П. Петрова, принагідно відзначимо, що в 1988 р. видавництво «Сучасність» у Нью-Йорку видрукувало 3 томи прози В. Петрова під ім'ям В. Домонтович. Саме з цього видання в 1999 р. у Києві видавництвом «Критика» було передруковано два його романи «Доктор Серафікус» і «Без ґрунту», як «перша спроба повернути українському читачеві найкращі романи видатного письменника». Не знаю, наскільки В. Петров (В. Домонтович) «зашифрував себе в своїх романах», як пише Соломія Павличко в Передмові до цього видання, не знаю в якій мірі були притаманні йому риси його героїв, тому можу говорити тільки про власні відчуття, зрідка споглядаючи його при спілкуванні з людьми та спілкуючись із ним сама.

Віктора Платоновича пов'язувала давня дружба з Максимом Тадейовичем Рильським. Коли Максим Тадейович був смертельно хворий, Віктор Платонович його провідував і, коли приходив до інституту, він був у тяжкому настрої та з боєм розповідав мені про майже безнадійний стан здоров'я Максима Тадейовича, про його жадоху життя. Наче рефреном до його сумних розповідей завжди були слова про те, як багато Максим Тадейович зміг би ще зробити для науки, культури та наших людей. У словах Віктора Платоновича я не відчувала безнадії, він надіявся на життя і не міг уявити собі чогось іншого. Я бачила, що він страждає і втрата старого друга для нього — це тяжкий удар.

Сказане ще і ще раз переконує, що Віктор Платонович не був самозакоханим індивідуалістом, а його бажання в Інституті археології усамітнитися, поводитися більше відчужено, було обумовлено, як я уже сказала вище, умовами нашого існування в тоталітарній радянській системі.

Але розумні, уважні очі Віктора Платоновича бачили не тільки це. Він до війни займався багато археологією і, хоча був директором Інституту фольклору, але Інститут археології добре знав. Арешти провідних співробітників цього інституту він також пережив і іноді в контексті розповіді про якісь дослідження називав їхні прізвища. Відділ слов'янської археології, співробітником якого був Віктор Платонович по війні, потерпів найбільше від арештів 1937 р. провідних спеціалістів інституту, а також втрат під час війни. З евакуації з інститутом повернулося лише кілька колишніх співробітників. Тому дирекція Інституту археології заходила в спішному порядку укомплектовувати штат наукових співробітників, розшукувалися археологи, розсіяні війною по всьому СРСР, неминуче в інститут попадали також випадкові люди, навіть без професійної підготовки. Таких було найбільше у слов'янському відділі. В 1948 р. взяли у відділ і кілька випускників першого повоєнного випуску історичного факультету Київського держуніверситету, серед яких була і я. Вчених масштабу В.П. Петрова там не було, що розуміли всі. Тому, коли Віктор Платонович прийшов у 1956 р. працювати в Інститут археології, то він зустрівся з настороженою втаємниченою ворожістю певного кола співробітників слов'янського відділу. Вони-то й організовували потаємну змову проти Віктора Платоновича, хоча неписані правила поваги і зберігалися. Саме ці люди культивували в Інституті археології насторожене ставлення до Віктора Платоновича. Бо дехто явно боявся втратити шматок хліба з маслом (невідомо за які заслуги перед наукою вони отримали цей шмат). Віктору Платоновичу вони нічого протиставити не могли, базикаючи на коридорах. А Віктора Платоновича все це аж ніскілечки не обходило, хіба що викликало більше відчуження та бажання усамітнитися. В цьому я завжди була переконана. А цілковито та назавжди впевнилася в цьому після однієї нашої розмови.

Одного разу я зайшла до нього в кімнату з цікавою статтею, автором якої була жінка. Розповідаючи про зміст цієї статті, я подумала, що тут буде доречно сказати Віктору Платоновичу про мою недавню розмову з керівником відділу, який мені на прямки сказав, що жінка не повинна займатися загальними проблемами та «лізти» у «велику науку». І якби я не рвалася у «велику науку», а обмежувалася невеликими статтями на різні теми, то вже давно б отримала підвищення по службі та більшу зарплату. Довірливо розповідаючи Віктору Платоновичу про

цю безцеремонну відвертість, я чекала на його реакцію. Але побачила повну байдужість. Гортаючи сторінки статті, він, між іншим, пробурмотів: «А Ви? А я?». Відповіла, що в мене і чоловік із рахунком у банку і, якби хотіла мати свої великі гроші, то пішла б торгувати пивом, там, принаймні, до грошей ближче, ніж в Інституті археології. Далі я сказала, що після цієї розмови керівник при зустрічі зі мною навіть не вітається. Віктор Платонович уже весело сміявся, а потім, ледве стримуючись від сміху, сказав, що не будемо гаяти часу та продовжив почату розмову. А я назавжди зрозуміла, що розмови про «постаті» від археології — це для нього згаяний час і ніяких емоцій не викликають. Саме так, не викликають навіть тоді, коли це стосувалося його самого. І був один епізод, який мене переконав у цьому. Я знала, що Віктор Платонович брав участь у роботі різних археологічних експедицій, але ніколи — на посаді керівника експедиції. Таку зневагу до нього керівництва інституту я розцінила як бажання зробити прикрість Віктору Платоновичу, бо його начальники експедицій були зовсім молоді люди, які тільки п'ялися на ноги в науці. Мою особливу увагу привернули ранньослов'янські матеріали з розкопок Петрова поселення Спецівка на р. Тясьмін. Навіть абстрагуючись від амбіціозних міркувань, я глибоко була переконана, що цей матеріал йому треба врахувати, працюючи над проблемою етногенезу слов'ян (його книгу «Етногенез слов'ян» було видано посмертно), а цей матеріал валявся, як непотріб, припадаючи пилом, по полицях фондів і довести до кінця справу було нікому. Я декілька разів згадувала про це поселення, пропонуючи свої послуги. Але Віктор Платонович мовчав. Він знав мої наукові зацікавлення, а також знав, що матеріалів я маю достатньо. Тоді що це? Забаганка чи чергове несподіване рішення (мені розповідали, що його завжди вражала несподіванка моїх наукових рішень). Поки він здивовано мовчав, я уважно дивилася на нього (адже це я робила для нього), але, не дочекавшись відповіді, сказала, що буду працювати над матеріалом із Спецівки. Цілий рік у наших розмовах ми не згадували ні цієї експедиції, ні поселення Спецівка та здавалося, що наша розмова забулася. Коли через рік я йому показувала перший варіант моєї статті «Стратиграфія и хронология древнего поселения около с. Стецовка на р. Тясьмин» (за декілька років по смерті Віктора Платоновича ця моя праця була видана в одному з лінгвістических наукових видань), Віктор Платонович був приємно зди-

вованій і тільки з вдячністю подивився на мене. А я була впевнена в тому, що ця робота йому буде потрібна, хоча таких звичайних для мене слів «до речі, напишіть про це» я і не почула. А не почула тому, що тут був його інтерес і його делікатність.

Я часто спілкувалася в Інституті археології з Віктором Платоновичем і коли, зустрівшись зі мною в інституті, він казав мені: «Заходьте до мене, є цікава тема для розмови», я знала, що йтиметься про етногенез слов'ян. Я далеко не завжди погоджувалася із ним по окремих питаннях, але, не зважаючи на це, коли йому подобались якісь мої міркування, він пропонував мені: «Між іншим, напишіть про це». Оце «між іншим» не було рідкістю для мене і я, сміючись, зі словами «який тягар» відмовлялась. Але в згаданому випадку я зрадила собі від обурення і образи за Віктора Платоновича.

Із розповідей Віктора Платоновича я зрозуміла, що він із задоволенням спілкується з колегами з Інституту мовознавства. Не раз казав про засідання Ономастичної комісії, про питання, які там обговорювалися. Не раз і мене запрошував на ці засідання. І сьогодні я з глибоким сумом пригадую нашу останню розмову з Віктором Платоновичем про останнє в його житті засідання ономастичної комісії. Я йшла до інституту, а Віктор Платонович спускався по сходах і, побачивши мене, зупинився. Зупинилася і я. Подумала, що він хоче щось спитати у мене. Ми при зустрічі в вестибюлі ніколи не вели розмову, а тільки віталися. А цього разу, коли ми зупинилися, він одразу почав розповідати мені про останнє засідання Ономастичної комісії. Почав із того, що при обговоренні якогось проблемного питання (вже забула якого) він розповів загалу про якісь мої міркування з цього приводу. Саме з цього ми почали сміятися, бо я сказала, що раз він розповів, то це вже не мої міркування, а його. А тому «між іншим» натякнула я йому на друкування його ж словами. Він весело сміявся і ми отак, стоячи на сходах продовжували цю веселу розмову. Вона для мене була трохи незвичною, бо він завжди був дуже стриманий і серйозний, розмовляючи зі мною. Коли я стояла на сходах і сміялася в захопленні від почуття гумору Віктора Платоновича, я уявити собі не могла, що це остання наша зустріч і невдовзі я буду плакати біля його труни. Отак стоячи там і не розуміючи, чому смерть вибирає найсміливіших, найрозумніших, найліпших, я не могла уявити собі, що більше його ніколи не побачу.

Віктор Платонович Петров, цивільна людина, похований

на Лук'янівському військовому цвинтарі серед заслужених військових — генералів і полковників, що пройшли, як і він, тяжкими дорогами війни. Тільки на його надмогильному пам'ятнику не значаться військові звання, а замість них по цивільному:

**Професор Петров В.П.
1894–1969**

Часто буваючи на Лук'янівському військовому кладовищі на могилі свого чоловіка, я приходжу до могили професора та видатного письменника ХХ ст. Петрова Віктора Платоновича (Домонтовича). Стою залякло біля його пам'ятника і думаю, що доля у вирі життя не загубила ім'я славного українця і воно повертається народові України.

Підготовку тексту здійснено В.М. Корпусовою, в архіві якої зберігається рукопис. Перший варіант спогадів Л.М. Рутківської опублікований у журналі «Слово і Час», № 10 за 2002 р.

ОСОБЛИВА ЛЮДИНА (ВІКТОР ПЛАТОНОВИЧ ПЕТРОВ)

Віктор Платонович був людиною особливою. Приходив на роботу з точністю до хвилини, не палив, не тинявся коридорами, багато не говорив, працював, працював. Як для вчених, які працюють в галузі точних і природничих наук, існують наукові лабораторії, так для вчених гуманітаріїв — бібліотеки. В Інституті археології АН України була бібліотека, куди приходили не лише як у храм науки, а нерідко й поділитися також своїми радощами та прикрасами. Більше, як працівники бібліотеки, ніхто з ученими не спілкується. Під час бесід на будь-яку тему завжди заходила розмова про Віктора Платоновича: хто він? Чутки були найрізноманітніші. На полицях бібліотеки Інституту стояло багато наукових праць Віктора Платоновича, а він — молодший науковий співробітник без ученого ступеню — знав декілька іноземних мов. Скільки? В анкетах писав коротко: «8 та інші». Крім наукових праць серед його книг є і художні твори як рідною мовою, так і іноземними, зокрема німецькою.

Говорили, що він був розвідником у тилу ворога. Його колеги по роботі, кому довелося бути в окупованій Україні, зустрічали його в різних містах України (наприклад, Євгенія Володимирівна Махно зустріла його в Кіровограді, коли під час окупації добувала там продукти для своїх хворих домочадців. Тоді він попросив Євгенію Володимирівну, щоб вона, як тільки наша армія вступить на звільнену територію, віддала листа першому солдатові, з яким зустрінеється. Не передала — із невідомих причин...).

Виникало питання — чому до війни Віктор Платонович мав науковий ступінь, звання професора, був автором багатьох наукових праць, а тепер — лише молодший науковий співробітник без ученого ступеню, веде розкопки в археологічних експедиціях, пише статті, а їх не друкують. І так було доти, поки не нагородили В.П. Петрова орденом Великої Вітчизняної війни першого ступеню. Заходжу якимось до вченого секретаря Інституту — Петра Петровича Толочка і чую, як Віктор Платонович просить у Петра Петровича дозволу піти з роботи до Верховної Ради у справі — йому належить одержати урядову нагороду. Вийшов-

ши з кабінету вченого секретаря, я вирішила про цю приємну подію розповісти співробітникам. Поки схвильований В.П. Петров ходив до Верховної Ради, його робочий стіл і кімната набрали святкового вигляду. Квіти... Валентин Миколайович Даниленко з цієї нагоди написав віршоване привітання. Бібліотека була на першому поверсі. Я попросила чергову: як тільки з'явиться Віктор Платонович — дайте мені знати про це. Минуло небагато часу — і я чую голос чергової: — «Прийшов! Прийшов!».

Підіймаюся на другий поверх, заходжу до приймальної віце-президента АН І.К. Білодіда та запрошуюю його піти привітати Віктора Платоновича з одержанням урядової нагороди. Це було в 60-ті роки, такі події тоді були явищем рідкісним. Іван Костьович трохи повагався, але пішов. Приємна звістка швидко проникла й до інших інститутів. Адже досі особа цього вченого була загадковою. Він був не тільки археолог, а й філолог, етнограф, фольклорист — тому всі вітали його щиросердно. Крім віце-президента І.К. Білодіда прийшли його привітати співробітники науковці інших інститутів: мовознавства, літератури та ін.. Серед них була Дзєня Франко, Вікторія Юзвенко, Віктор Степанович Шабліовський. З полегшенням зітхнули присутні — тепер вони вже знають, хто такий насправді їх колега — Віктор Платонович.

Нагородили його за виконання завдань у тилу ворога. Привітання та щирі побажання на майбутнє було підкріплено чаркою вина. Розпитували: «Як став Віктор Платонович розвідником?», і чули коротку відповідь: «Треба було стати і став». Я спитала: «Чому повернулись?» Відповідь була також лаконічна: «Засвітився зв'язковий».

Одного разу за дружнім столом у родині відомого кінорежисера Левчука Тимофія Васильовича ми обмінювались враженнями після перегляду його фільму «Два роки над безоднею» (про українського розвідника Івана Кудрю), і я розповіла про В.П. Петрова. Присутній серед нас генерал-лейтенант КДБ СРСР Степанов (консультант названого фільму) сказав, що саме він супроводжував до кордону у розвідку Петрова Віктора Платоновича. Передайте йому вітання.

У 50-ті роки Віктор Платонович повернувся до Москви — відвітував. Йому сказали: повертайтеся тепер до своєї наукової роботи. Як учений він був відомий.

Директором Інституту археології (на той час: Інститут істо-

рії матеріальної культури) АН СРСР був тоді Борис Олександрович Рібаков. Він запросив Петрова працювати в його інституті. Але його потягло на рідну Україну. Так він став співробітником Інституту археології АН УРСР.

Закінчились поздоровлення з нагородою. А далі що?

Я підійшла до голови місцевому інституту Владлена Опанасовича Анохіна і кажу: «Давайте допоможемо Віктору Платоновичу. У нього ж відібрали все і забули про це. Якби він про себе дбає». Ми з В.О. Анохіним попрямували до КДБ. Не достукалися. Другого дня кажу Анохіну: «Підемо ще?» А він мені у відповідь: «Хочеш — іди, а я не піду». І я пішла сама і достукалася.

Прийняв мене заступник голови КДБ УРСР генерал Борис Сергійович Шульженко. Цю установу я уявляла собі сірою, похмурою, а тут опинилася в кабінеті світлому та затишному. На питання — «В якій справі я завітала?», відповідаю: «Наш учений В.П. Петров був під час Великої Вітчизняної війни розвідником у тилу ворога і повернувся. В газеті «Правда» було повідомлення про те, що він український буржуазний націоналіст, перейшов кордон і здався фашистам. Тепер його нагородили як заслуженого розвідника. Треба повернути йому все, що свого часу відібрали: вчений ступінь, звання професора, тобто, зробити так, щоб його наукові праці зайняли належне їм місце на книжкових полицях. Подбати й про те, щоб ця шановна людина мала достойне житло».

Подзвонивши по багатьох телефонах, генерал відповів: «Усі на стрельбищах. А я тут людина нова. Прийдіть завтра».

— До вас потрапити дуже важко.

— Але ж потрапили? Перепустка буде замовлена.

Добре, що моя обідня перерва не співпадала з обідньою перервою цієї установи, куди мені доводилося звертатися. Після другого прийому мені відповіли: таких людей, як В.П. Петров, на Україні всього 13 чоловік. Усі документи буде передано до міськкому партії. Щодо квартири — підіть до заступника голови міської ради. Його повідомили.

Поки документи «йшли» до міськкому партії, я вирішила квартирне питання. Для одержання ордеру на квартиру була потрібна заява Петрова. Коли я йому про це сказала, то він відповів: «Я не писав заяви, коли йшов на завдання».

Що робити? Сіла, намалювала заяву і поставила підпис: Петров. Одержала ордер на квартиру аж біля Виставки досяг-

нень народного господарства. Ні, це не підходить. Далеко. Іду знову в Президію АН. Кажу, цю квартиру дайте комусь із молодих, а для Петрова — десь ближче. Узяв ордер і кудись вийшов. Чекаю. Бачу — іде й посміхається. Думаю, все гаразд. Так воно і було. Квартиру дали у відомчому будинку заводу Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона

Далі — Президія Академії наук. На прийом до Б.Є. Патона потрапила одразу. У приймальні було двоє: завідувача приймальною та молодий чоловік.

— З яким питанням ви до президента?

— У справі В.П. Петрова.

Молодий чоловік ввічливо та делікатно мовив: я знаю В.П. Петрова, ми з ним зустрічалися в Мюнхені. Передайте йому вітання (назвав своє прізвище, але я його тепер не пам'ятаю).

У кабінеті президента я почула перше питання Бориса Євгеновича: квартиру?

— Ні, квартира вже є.

— Тоді легше, — мовив він.

Розповівши задля чого я прийшла, пославшись на секретаря міськкому партії тов. Дрозденко В.І., я сказала: мені радили звернутися до вас.

— Так, — відповів Б.Є. Патон і взявся за вирішення мого питання. Порадив насамперед звернутися до керівника Редакційно-видавничої ради від його імені, щоб він зайнявся питанням про видання наукових праць В.П. Петрова.

— Ні, — заперечила я, — запросіть його нині до себе, сюди.

Кинувши на мене багатозначний погляд, нічого не сказавши, президент запросив голову РВР. Що він подумав тоді про мене — не знаю. Розпорядився, але мене ще не відпустив. Запросив головного бухгалтера та ще якогось відповідального працівника Президії АН і сказав їм:

Встановити В.П. Петрову заробітну плату в розмірі доктора наук;

видати для оздоровлення двомісячний оклад заробітної плати доктора наук;

забезпечити санаторним відпочинком.

Унаслідок, за моєю участю вийшло три монографії В.П. Петрова:

1) «Подсечное земледелие», 1968; 2) «Етногенез слов'ян», 1972; 3) «Скіфи. Мова і етнос», 1968.

На цьому мої турботи про Віктора Платоновича кінчилися.

У мене тяжка втрата — помер мій чоловік. Я зайнялася питаннями видання його праць та іншими життєвими турботами.

Відтоді В.П. Петров починав свій робочий день із відвідання моєї робочої кімнати. Це була надзвичайно цікава людина. Шанобливо і чемно ставився до жінок, завжди, вітаючись із ними, цілував руку.

Помер В.П. Петров за своїм домашнім робочим столом, чекаючи кореспондента журналу «Огонек». Кореспондент не встиг. Лікар Віктора Платоновича сказала мені, що він переніс на ходу шість інфарктів міокарда. Це також багато що говорить. Своїй дружині Софії Федорівні він заповідав: поховати його на воєнному кладовищі.

— Хіба це можливо? Ти ж людина цивільна, — мовила дружина.

— Про все це знає Катерина Семенівна. Вона також знає, як це зробити.

Академія наук звернулася у цьому питанні до воєнного коменданта м. Києва. Дозвіл було дано. Поховали Віктора Платоновича на Лук'янівському воєнному кладовищі — саме під час цвітіння півоній, які й провели його в останню путь. Інститут археології піклувався про осиротілу дружину вченого — Софію Федорівну до кінця її життя. Поховали її поруч із чоловіком як виняток, бо дружин не ховали на воєнному кладовищі.

І досі їх могилу доглядають і відвідують у дні народження і смерті покійних.

5.03.2001

Підготовку тексту здійснено В.М. Корпусовою, в архіві якої зберігається рукопис. Перший варіант спогадів К.С. Корнієнко опублікований у журналі «Слово і Час», № 10 за 2002 р..

МОЇ ЗУСТРІЧІ З В.П. ПЕТРОВИМ

Ми з Віктором Платоновичем Петровим познайомилися у 1959 р., коли я почала постійно працювати в штаті Інституту археології АН УРСР. Спочатку я працювала у фондах інституту, — готувала археологічні матеріали до перевезення їх на вул. Кірова, 4, куди повинен був переїхати наш інститут. Коли роботу по перевезенню було закінчено, мені забажалося опублікувати колекцію трипільського поселення з с. Гарбузин на р. Росі. Ця колекція була зібрана В.П. Петровим під час розвідок Кременчуцької експедиції у 1958 р. Я звернулась із проханням до Віктора Платоновича дозволити мені опублікувати ці матеріали і він люб'язно дозволив це.

Вперше доводилося мені писати статтю українською мовою, для мене це було зовсім нова справа. Бо я приїхала до Києва з далекого від України Уралу після закінчення Пермського університету. Працюючи над статтею, я прагнула «убити двох зайців»: по-перше, вивчити українську мову і, по-друге, — набутти навички дослідницької роботи із зовсім новими для мене матеріалами. Для цього я попросила В.П. Петрова, В.М. Даниленка, О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінську прочитати мою скромну статтю та надати свої зауваження перед тим, як я віддам статтю до редакції «Археології»; всі вони дали мені свою згоду надати таку допомогу, але які ж були дивовижні наслідки: якщо перші два автори говорили мені одне, то два останні — зовсім протилежне. Вже не пам'ятаю всіх деталей тих подій, але дуже добре пам'ятаю свої враження. Відгуки В.П. Петрова та В.М. Даниленка були схожі між собою — обидва дуже обережно поставилися до моїх ідей і до спроби в українській мові.

Віктор Платонович завжди імпував мені як людина дуже розумна, вихована й інтелігентна, його відзнакою була дуже висока моральна чистота. Мені здавалось навіть, що В.М. Даниленко задрив йому саме в цьому. В останні роки його життя, коли він ішов до Інституту та проходив повз наш відділ до свого слов'янського, я дуже часто зустрічала його і ми розмовляли. Він уже тоді був літнім чоловіком, невеличким на зріст, в окулярах, завжди акуратний, витриманий та небагатослівний.

Одного разу, коли я була на розкопках на хуторі Миклашевському з М.П. Кучерою, де досліджувалося вперше в Укра-

їні кругле болотяне давньоруське городище, слов'янський відділ прибув до нас майже в повному складі (В.П. Петров, Б.Б. Копилов, М.Ю. Брайчевський, В.Й. Довженок та ін.). Ми показували розкоп, у якому були розчищені горілі конструкції вала городища. Всю цю компанію археологів треба було влаштувати на ночівлю в нашій експедиційній кімнаті, але у них не було ніяких постільних речей. Тоді ми принесли копицю сіна і розстелили її на всю кімнату, всі вчені лягли спати на цьому сіні. Після розмов усе стихло. Зненацька нічну тишу прорізав лемент В.Й. Довженка: «Ой-ой, что это?» Спокійний голос Віктора Платоновича відповів йому: «Это мои ноги». Всі розсміялися і вже потім спокійно спали до ранку.

Мені Віктор Платонович завжди подобався як розумна і взагалі незвичайна людина, але для мене було помітно, що ставлення до нього його колег було не дуже добре. Н.М. Кравченко з'ясувала мені чому. Справа в тому, що на початку останньої світової війни у Віктора Платоновича було одібрано наукову ступінь, тому всі вважали його ворогом народу, чому вони були повинні терпіти його у своєму відділі — вони цього не розуміли.

Несподівано для всього колективу сталося розсекречування діяльності Віктора Платоновича під час війни в тилу ворога. Його нагородили орденом Великої Вітчизняної війни за військові заслуги перед Вітчизною. Віктор Платонович повинен був убити Гітлера, коли той приїздить на територію окупованої України. Але Гітлер не поїхав в Україну й завдання Петровим не було виконане, та до кінця 60-х років не було можливості до розсекречування його як розвідника.

У той час ми з Н.М. Кравченко багато розмовляли про Віктора Платоновича, вона також дала мені прочитати його невеличку книгу «Доктор Серафікус», яку було видано чи то в перші роки радянської влади, чи ще раніше. Тепер я мало що пам'ятаю із цієї книги, але дуже добре пам'ятаю враження від цього художнього твору Віктора Платоновича. Я була в захваті від безумовної своєрідності стилю, змісту, композиції, крім того, ця повість відзначалася незвичайністю змісту, глибиною, витонченістю мови.

Тоді ж стало відомо, що під час війни при виконанні завдання, Віктор Платонович загубив зв'язок із Центром. Зустрівши Є.В. Махно в окупованому Києві, він попросив її передати одному їх знайомому записку, але Євгенія Володимирівна не передала її, спалила. Про це я розмовляла з Віктором Пла-

тоновичем та Євгенією Володимирівною. Віктор Платонович сказав, що в записці не було нічого компрометуючого, отже по одержанні її адресатом було б з'ясовано, що Віктор Платонович живий і готовий до виконання особового завдання. Євгенія Володимирівна, як вона сама мені казала, боялася провокації, тому й спалила записку. Я кажу це не для осуду її вчинку, а задля правди подій.

Після розкриття діяльності Віктора Платоновича як розвідника, стали друкуватися його монографічні дослідження, на жаль третя з них із друку вийшла вже коли Віктор Платонович помер, бо стан його здоров'я різко погіршувався, він ослаб на очах. Ми з Н.М. Кравченко приходили до нього додому і завжди бачили його за робочим столом. Мене вразила простота домашнього обладнання — нічого зайвого. Його дружина Софія Федорівна була також чарівною, хоча і старою жінкою із дуже жвавим поглядом, рухлива і дуже приємна у зверненні до нас. Ми старалися не часто бувати в них, бо нам було незручно відволікати його від роботи. Невдовзі він помер, так і помер за своїм робочим столом.

Ми, його колеги, дуже уболівали за нього, тому що він так мало пожив із того часу, коли йому не треба було ховатися, його людську гідність було відроджено й оцінено, заслуги винагороджено.

Я з художником нашого інституту М.І. Тригубом (тепер також покійним) ще два рази відвідала Софію Федорівну. У неї була збірка поезій Зерова, який був її першим чоловіком, М.І. Тригуб дуже хотів прочитати їх. Другого разу ми з Тригубом відвідали Софію Федорівну, щоб повернути цю збірку Зерова. Більше я її не бачила.

Пам'ять про В.П. Петрова залишиться назавжди в моєму серці як про людину надзвичайно світлу, високої моральної чистоти, уважну та добру. Такі зустрічі рідкісні й не забуваються ніколи.

20.03.2001

Підготовку тексту здійснено В.М. Корпусовою, в архіві якої зберігається рукопис.

ЗБАГНЕННЯ

Моє знайомство і близьке співробітництво — в експедиціях і слов'яно-руському відділі Інституту археології НАН України — з Віктором Платоновичем Петровим тривало більше 10 років. У 1957 р. мене, студентку 3-го курсу історичного факультету Московського університету, привела в невелику, тісно заставлену шафами, кімнату на бульварі Шевченка, 14, де містився Інститут археології, Надія Володимирівна Лінка. Назустріч швидко підвівся, простягнувши руку для вітання, літній чоловік. «Петров Віктор Платонович» — представився. Довідавшись про мету мого візиту, швидко відшукав папку — матеріали до вивчення черняхівської культури.

Варто сказати, що до Києва я приїхала під час зимових канікул із завданням від мого наукового керівника академіка Б.О. Рибакова — зібрати матеріали для курсової роботи. Він рекомендував попрацювати в архіві Інституту археології, яким тоді завідував В.П. Петров. До цього його імені я ніколи не чула: ні в Київському університеті, де починалося моє навчання і прилучення до професії археолога, ні в Московському, куди я перевелася з метою удосконалити знання в галузі слов'янської археології.

Надія Володимирівна, друг нашої родини, до якої я звернулася по допомогу, пообіцяла познайомити мене з людиною, котра добре володіє матеріалом, що мене цікавить, і додала: «Про нього говорять різне, але повір мені, — він порядна людина і великий учений». У той час я не могла цілком зрозуміти, що означали ці слова.

В.П. Петров був стриманий у спілкуванні. На мої питання відповідав коротко, надавши мені право самостійно робити маленькі відкриття, розкопуючи архівні нашарування. Заняття виявилось не менш захопливим, ніж натуральні розкопки.

Мій науковий керівник з неприхованим інтересом поставився до зібраного матеріалу і рекомендував продовжити роботу в архіві Інституту археології в Києві. Але був чимало здивований, довідавшись, що на літній сезон я підрядилася в Потяминську експедицію Інституту археології, у загін, яким керував Віктор Платонович Петров.

Я ще зовсім не знала нічого про В.П. Петрова — ні про його

науковий статус, ні про громадянські подвиги. Н.В. Лінка також обмежилася лише тією загадковою фразою. Б.О. Рибаків, у ті роки — «головний археолог країни», директор союзного Інституту археології, що володів абсолютною монополією на концепцію давньої слов'яно-руської історії та археології, добре знав, хто такий В.П. Петров, його біографію, його внесок у науку. У мене є підстави так думати. Але і Б.О. Рибаків вважав зайвими хоч би які пояснення для мене стосовно Віктора Платоновича.

У середині червня 1958 р. я дісталася с. Стецівки на мальовничій річці Тясьмин (Черкащина), у розташування загону В.П. Петрова. Розкопки вже велися. В.П. Петров із самого початку неофіційного наукового шефства наді мною всіляко заохочував мою самостійність і ініціативу. У роботі він був дуже методичний і вимагав того ж від нас. Можна навести багато прикладів, але я зупинюся на одному.

Паралельно з нами розкопки аналогічного поселення в с. Пеньківці вів Д.Т. Березовець. Копав він траншеями — «ловив плями» (залишки жител). Його розкопки, на відміну від наших, були «дуже результативними»: десятки жител, інвентар тощо. Віктор Платонович копав широкою площею, послідовно розкриваючи квадрат за квадратом. На обраній ним ділянці жител не було — йшов культурний шар з окремими, у цілому цікавими знахідками. Все це ретельно фіксувалося. Віктор Платонович вів найдокладніші записи в польовому щоденнику й вимагав того ж од мене. Але нам — молодіжному складу експедиції — привабливішими здавалися розкопки Д.Т. Березовця. Останній, побувавши в нас у гостях, спровокував мене на пошуки «об'єктів». Нехай, мовляв, В.П. Петров, рішучий супротивник траншейного методу, продовжує копати «вулиці» і «площі»... В.П. Петров не заперечував. Обмежившись пошуковими шурфами, я розкрила два житла на Стецівському поселенні. Віктор Платонович був задоволений, але всіляко схилив мене до стратиграфічних спостережень: у культурному шарі, крім знахідок пеньківського типу, траплялися гончарна кераміка та бронзові фібули черняхівської культури.

В.П. Петров продовжував методично копати площею, вивчаючи культурний шар, ведучи ретельні спостереження. Він, безсумнівно, мав рацію: структуру поселення можна вивчити тільки розкопками широкою площею — траншеї спотворювали справжню картину. Для В.П. Петрова не існувало проблеми «рентабельності» розкопок у розумінні Д.Т. Березовця.

Але брати до уваги його дослідницькі принципи керівництво експедиції не хотіло. Місяць розкопок у Стецівці — і наш загін за наказом перекидають у наступний пункт — Радущівку. Тут повна плутанина. Пам'ятник уже почала копати Є.В. Махно.

Авторитарний стиль керівництва наукою ставив учених у положення лаборантів, позбавляв їх свободи вибору, свободи наукової творчості й у полі, й у кабінеті. Це було образливо. Але В.П. Петров зберігав дивовижну витримку: він краще, ніж ми й будь-хто з молодшого покоління, розумів з якими керівниками мав справу. Потрапивши в таку ж ситуацію, М.Ю. Брайчевський одверто бунтував — обурювався, протестував і змушений був залишити Інститут археології.

Як я зрозуміла згодом, В.П. Петров цінував кожен день, кожну годину, коли міг займатися науковою працею — нічим іншим. У цей час для нього не існувало інших занять і інтересів. Працював він не менше 18-ти годин на добу. Я могла це спостерігати під час спільної роботи в експедиціях. В.П. Петров впродовж дня змінював види робіт. Мав при собі завжди 2–3 незакінчені рукописи. Його феноменальна працездатність вражала.

Ми з подивом спостерігали, як щодня на розкопі о 12-й годині він брав для себе тайм-аут і, сівши прямо на земляному уступі, витягав словник із давньопруськими вокабулами і за гімназичною методою їх заучував. За старою гімназичною звичкою, мовами В.П. Петров займався неухильно щодня. Він був поліглотом: знав латину, давньогрецьку, сучасні європейські мови. Німецькою володів бездоганно. Останнім часом його лінгвістичні заняття були пов'язані з давньопруською.

Для співробітників експедиції наймали кімнати в місцевих мешканців. В.П. Петров на диво вмів привернути симпатії своїх господарок. Вони піклувалися про його побут, готували їжу. В.П. Петров був дуже невибагливий, але глечик молока неодмінно стояв на його столі. Крім того, фрукти, якими могли похастуватися всі, хто відвідував Віктора Платоновича. «Старий спить на лаві! Наче в мене ліжка немає!» — обурювалася його господиня, побоюючись, що сусіди її осудять.

З чим би ми не приходили, Віктор Платонович був незмінно простий і привітний. Його стиль спілкування імпував демократизмом і тим, що атмосфера в його експедиційному загоні вирізнялася спокійною діловитістю і зацікавленістю. Будучи вимогливим, Віктор Платонович, проте, ніколи не чіплявся до дрібниць.

У Радуцківці я вперше, — таке траплялося винятково рідко, — побачила, як В.П. Петров утратив самовладання. До нас на розкопки приїхали колеги із сусіднього загону, що працювали у с. Воїні, разом з начальником експедиції В.Й. Довженком. Є.В. Махно провела екскурсію на пам'ятці, розповіла про свої результати і прокоментувала розкопки на ділянці В.П. Петрова, зробивши безтактні зауваження на адресу вченого та з приводу його методу розкопок. Віктор Платонович, зауваживши, що, напевно чи він чим-небудь може бути корисний, рішуче відійшов. Ніхто з присутніх Є.В. Махно не зупинив. Надалі мені довелося переконатися, у неприязному ставленні певної частини колег (з оточення керівництва відділу) до В.П. Петрова, зовні нічим невмотивованому, що іноді переростало у відверте хамство.

Зараз я впевнено можу дати пояснення багатьом подіям, що відбувалися в ті роки на моїх очах, — з позицій набутого досвіду, повнішої інформації про відносини в провінційно-академічному середовищі Києва (Москва уявлялася на цьому тлі оазою свободи) і, власне, про біографію самого В.П. Петрова. А тоді звідки мені було знати, що Віктор Платонович ще до Великої Вітчизняної війни захистив дві дисертації і обіймав досить високі посади (зокрема посаду директора Інституту українського фольклору) в адміністративній ієрархії Академії наук, що він — автор серйозних монографій і статей у галузі гуманітарних наук: етнографії, історії, порівняльного мовознавства, історії літератури та археології. І, звичайно, мені було невтямки, що я спілкуюся з одним із видатних українських письменників, визнаним «шостим неокласиком» поряд з М. Рильським, Драй-Хмарою та ін. Адже праці В.П. Петрова в повоєнні роки не значилися в каталогах, його книжки не стояли на полицях бібліотек.

Тоді ж, у першій спільній з ним експедиції, мене мимоволі вражали деякі його, як здавалося, парадоксальні, судження, його байдужість і навіть неприйняття музики та поезії, у той час, як він при цьому виявляв прекрасну обізнаність і в одному, і в другому. Дивувало постійне читання детективів («Дуже люблю!»). Все це мов би провокувало мій пуританізм щодо питань мистецтва і літератури.

Уже багато пізніше Віктор Платонович, виступаючи з доповіддю на відділі, в якому працював, зазнав критики у відверто брутальній формі з боку деяких співробітників, що мали досить примітивні уявлення про предмет обговорення. Мова

йшла про топоніми України й методику їхнього вивчення. Критики В.П. Петрова відстоювали «позиції», коли назва ріки пояснювалася, виходячи з найближче співзвучного слова: Ступна — від «стогон», «стогнати»; Березина — від «берези» і т.д. у душі «народної етимології». В.П. Петров був одним із перших дослідників, які стояли біля джерел наукової топоніміки і гідронімії. В основу його досліджень було закладено знання сучасних і давніх мов і розуміння того, що назви багатьох річок сягають дослов'янської доби. Його дослідження відкривали шлях, поряд з іншими — писемними й археологічними джерелами, для оригінальних історичних реконструкцій. Результатом чого і була монографія «Етногенез слов'ян» (К., 1972) — остання книжка. Смерть наздогнала вченого за письмовим столом — він вичитував верстку «Етногенезу...».

Але повернемося до того злощасного засідання відділу. Відверта агресія і настільки ж відверте неучтво опонентів справили вплив: В.П. Петрову зрадили його звичайна витримка й коректність. Почервонівши і щось буркнувши на адресу критиків, Віктор Платонович залишив кімнату. Моїм першим поривом, пригадую, було наздогнати його й просити продовжити доповідь. Але В.П. Петров зник у коридорі. Після перерви, однак, він повернувся за кафедру (чого, — розуміється з різними почуттями, — ніхто не очікував) і, вибачившись перед присутніми за свою нестриманість, закінчив доповідь. Після цього епізоду В.П. Петров ніколи більше перед цією аудиторією не виступав.

Звичайно, на розкопках у Радуцьківці, у 1958 р., я не могла нічого знати про атмосферу, що панує в Інституті археології й, зокрема, у відділі слов'яно-руської археології.

Як було сказано, В.П. Петров подібні інциденти ніколи не обговорював. А на зауваження з цього приводу тих співробітників, що підтримували його й обурювалися поведінкою колег, реагував завжди з гумором, переводячи розмову на інші теми. Він немов абстрагувався і, я би сказала, виводив себе з контексту такої ситуації. При цьому всілякі не дуже гарні вчинки він скоріше з відтінком поблажливості до нерозумності тих, хто їх скоїв, називав «хлоп'яцтвом» і «дрібним інтриганством». Залишався завжди вище будь-яких чвар і пересудів.

У 1961 р. мене, вже співробітницю Інституту археології, направили в експедицію на Південний Буг (керував нею В.М. Даниленко) у загін В.П. Петрова — на розкопки могильника черняхівської культури в с. Косанове. Розкопки Косанів-

ського могильника продовжувалися чотири сезони, три з яких ми працювали з В.П. Петровим рука об руку. У 1965 р. В.П. Петров надав мені можливість самостійно закінчити дослідження пам'ятки. За його порадою і з його згоди Косанівському могильнику була присвячена моя дисертація.

У Косанові Віктор Платонович додержувався свого принципу розкопок широкою площею. Але не заперечував проти моїх намірів «прискорити» процес виявлення поховань і встановлення границь могильника за допомогою пошукових траншей. Вони ж відігравали роль стратиграфічних розрізів. Подібна комбінація виявилася результативною, дозволивши вперше виявити і вивчити на пам'ятках такого типу культурний шар і виділити специфічний тип «розсіяних» поховань — кремацій. (Для порівняння: аналогічна ситуація при розкопках Маслівського могильника була реконструйована В.П. Петровим як «зруйновані поховання зі спаленнями»). Цієї версії дотримувалися й інші дослідники черняхівських могильників.

Цікаво відзначити, що у Віктора Платоновича була своєрідна манера «впливу» — він уникав прямолінійних повчань. Іноді він «давав завдання», чітко формулюючи шляхи й методи його виконання; в інших випадках, розповідаючи яку-небудь байку — «як це було». Він залишив чудові документи — польові щоденники, у яких до дрібниць був відбитий увесь хід розкопок і спостережень, що їх супроводжували.

У 1965 р. я продовжувала розкопки в Косанові на Вінничині, сам же В.П. Петров відправився в Буджацький степ, де поблизу невеликого містечка Татарбунари були відкриті нові пам'ятки черняхівської культури. Тоді вченому йшов 71 рік... Необхідно підкреслити, що він не пропускав жодного польового сезону. Вважав кожен із них неповторним і тому самоцінним для кожного археолога. У Нерушаї на Одещині, де він почав у 1964 р. розкопки першого черняхівського поселення на степовому південному заході України, ми повинні були зустрітися для спільної роботи. Але не судилося... Ця експедиція для Віктора Платоновича стала останньою.

Останні роки свого життя В.П. Петров працював над згадкою монографією, а також продовжував дослідження з топоніміки й літературознавства. Мені відомо, що до нього звертали-ся з проханням, написати спогади про М. Рильського, з яким він був досить близький у довоєнні роки. Крім того, Віктору Платоновичу довелося заново захищати своє право на наукове

звання. На жаль, в архівах ВАКу (Москва) не вдалося відшукати документи про дисертації захищені ним у 30-ті роки. На його прохання, розшуки були проведені конфіденційно. Офіційній відповіді на його запит він, певно, не довіряв.

Коли надій поновити вчений ступінь доктора не залишилося, В.П. Петрову довелося заново готувати матеріали до захисту на звання кандидата наук. Щоправда, дисертацію він не писав, а захищався за сукупністю праць. Тема відбита в його авторефераті: «Язык. Этнос. Фольклор». І, ніде дітися, — складав кандидатській мінімум... Звичайно, без курйозу не обійшлося. На кафедрі іноземних мов вимогливі екзаменатори знайшли, що німецька вимова в літнього здобувача «страждає», ... і знизили йому бал — поставили «четвірку». На другому поверсі академічного будинку по Кірова (нині Грушевського), 4, де розміщувався тоді Інститут археології, довго не вщухав гомеричний регіт; новина облетіла всі поверхи, всі інші інститути, де В.П. Петрова добре знали. Екзаменаційна історія Віктора Платоновича стала академічним анекдотом року: «До берлінської вимови в Києві є деякі претензії».

Захист пройшов із триумфом: академіки, визнавши себе «онуками по науці» В.П. Петрова, йому, не титулованому академіку, присудили ступінь доктора наук. Для багатьох з нас, присутніх на цьому захисті, це стало святом торжества справедливості.

У молодіжному середовищі Інституту археології у 60-і роки назрів бунт проти монополізму в науці з боку керівництва й буйно розквітлого протекціонізму. В цій ситуації зазвичай нейтральний і незворушний Віктор Платонович став на бік бунтівної молоді. Справа дійшла до ЦК КПУ, почалася перевірка нашого Інституту за заявою партбюро (до складу його було обрано свого часу багато молоді). Адміністрація намагалася представити всю проблему як звичайну чвару.

Тоді мені довелося відвідати В.П. Петрова і розповісти про справи. Несподівано він зібрався і хворий, з важкою задишкою заявив, що він їде зі мною в Інститут. В.П. Петров змінив свою позицію «над сутичкою» і з'явився в кабінет віце-президента Академії, де засідала Комісія ЦК. Мені здається, що він значною мірою вплинув на задовільний характер висновків комісії. У всякому разі, теза про «чвару» була знята.

Віктор Платонович після повернення «із закордонного відрядження» у 1949 р. і кількох років «карантину» у Москві, із

свою дружиною Софією Федорівною Зеровою жив у невеликій кімнаті комунальної квартири у відомому киянам «будинку письменників» по вул. Леніна (нині Б. Хмельницького). Мені доводилося не раз там бувати. В.П. Петров і його дружина були незмінно привітні. Але коло їхнього домашнього спілкування в ці роки, за моїми спостереженнями, лишалося невеликим.

Кімната була заставлена шафами. В них зберігалися рукописи М. Зерова — першого чоловіка Софії Федорівни, який був репресований і загинув в Гулазі, й рукописи В.П. Петрова. Всі ці архіви Софія Федорівна зберігала також під час війни. Біля стіни стояв великий портрет М. Зерова, виконаний олійними фарбами. Крім великого обіднього столу, більше придатного для окремої кімнати — їдальні, був ще маленький витончений столик старої роботи, інкрустований перламутром, із гнутими ніжками, за яким Віктор Платонович працював.

Я запитувала В.П. Петрова не раз, чому він не клопочеться про надання зручнішого житла. Вчений незмінно відповідав: «Вони знайшли мене в 1942 році, коли я їм був потрібний, сподіваюся знайдуть і зараз і подбають про мене». Подбала про нього чудова жінка — Катерина Семенівна Корнієнко, завідувачка нашої інститутської бібліотеки. Вона перша почала стукати в усі двері й, насамперед, тієї установи, з якою В.П. Петров був, безсумнівно, зв'язаний, але про що з нами ніколи не говорив, а Катерині Семенівні, очевидно довірився. В.П. Петров був серед її друзів. Саме К.С. Корнієнко домоглася для нього дозволу друкувати рукописи. До цього вчений працював «у стіл». Після 1965 р. приблизно за три роки в нього вийшли три монографії, багато статей і рецензій. Вона ж домоглася й надання В.П. Петрову двокімнатної квартири на Володимиро-Либідській, куди перевезли обидва архіви й усю обстановку.

Віктор Платонович почувався щасливим. Саме в ці дні він зізнався, *що одержав від життя все, чого можна було бажати*. Подружжя прожило разом у скромних людських умовах недовго.

У 1965 р. про заслуги В.П. Петрова-розвідника згадали, він був нагороджений орденом Великої Вітчизняної Війни 1-го ступеня. Ця подія офіційно розсекретила його справжню місію під час війни як радянського розвідника. Петров після цього не став балакучим, але тема стала відкритою.

У той час ми були вже сусідами по робочому кабінету. У 1960 р. Віктор Платонович залишив архів інституту і став співробітником слов'яно-руського відділу. Інститут переїхав у

новий будинок — на Кірова, 4. Робочі кабінети знаходилися на другому поверсі. У нашій кімнаті працювала інститутська молодь, до якої В.П. Петров ставився доброзичливо; незмінно уважний і привітний, не допускав, проте, амікошонства. І був стражем абсолютного робочого порядку у відділі.

Часом В.П. Петров дозволяв собі приємність пожартувати над нашою комсомольською всеїдністю: наприклад, коли під час робочого дня ми влаштовували заняття іноземною мовою (тоді по Академії наук вийшло розпорядження, яким дозволялося заняття іноземними мовами в робочий час і з оплатою цих занять від організації). З цього приводу Віктор Платонович висловлював неясну для нас сентенцію: «Мову слід розуміти зусиллям волі, без словника». Це, звичайно, був його черговий парадокс. Річ у тому, що ніколи не вивчаючи, в гімназичному розумінні, французьку, він «зусиллям волі» змусив себе зрозуміти якусь розмову французькою, що врятувало йому життя. Імовіріше за все, В.П. Петров критично оцінював той дійсно малоефективний спосіб оволодіння чужими мовами, що переважав у радянських школах, вузах і різних інших формах післявузівської підготовки.

З іронією ставився він до фіззарядки в робочий час, уведеної на підприємствах і в установах по всій країні. Йому це просто заважало... Але прямих заперечень Віктор Платонович ніколи не висловлював. Він просто намагався «закрити питання»; так тільки-но черговий сплеск профспілкового ентузіазму загрожував перервати його заняття, він запитував: «Скільки?» — і ліз у кишеню за грошима.

У той день, коли він був нагороджений орденом, ми чекали його у відділі. Накрили стіл, поставили квіти. Під час поздоровлення квітів не вручали, знаючи, що Віктор Платонович цього не любив. Однак, співробітниця відділу Є.В. Махно порушила встановлене на квіти табу. Вона ввірвалась у кімнату з букетом і гучними поздоровленнями, але В.П. Петров зупинив її зауваженням, що здивувало нас. Він відкинув її бурхливі вітання, нагадавши про давній борг перед ним. Зараз уже ніхто не довідається справжніх подій тієї далекої історії, коли вони зустрілися в окупованому Кіровограді (?). В.П. Петров, що одержав наказ відступити разом із німцями, передав Євгенії Володимирівні валізу з документами і якесь усне повідомлення. Це важливе для нього доручення не було виконано. В.П. Петров ніколи не повертався до цієї теми. Але зміст епізоду, свідками яко-

го були співробітники відділу, на мій погляд, варто розголосити. Можливо він пролле світло на деякі події для майбутнього біографа вченого.

Я не раз бувала у В.П. Петрова. В пам'яті збереглися відвідини, коли ми прийшли разом із Георгієм Борисовичем Федоровим та його дружиною Мар'яною Григорівною Рошаль. Г.Б. Федорова і В.П. Петрова зв'язували старі узи дружби, про які я до цього не знала, хоча на той час вже кілька років співробітничала з Г.Б. Федоровим. Його за рекомендацією акад. Б.О. Рибаківа затвердили моїм науковим керівником в аспірантурі. Ми відвідали В.П. Петрова 21 вересня 1967 р. У той час він уже не виходив із дому, — хвороба не відступала. Але був у відмінному настрої, радів зустрічі з Г.Б. Федоровим.

Мар'яні Григорівні, досвідченій журналістці, вдалося розговорити В.П. Петрова. Пам'ятається спочатку йшлося про московського історика О.М. Некрича (друга і сусіда Г.Б. Федорова по будинку), що недавно видав книгу «1941, 22 червня» (М., 1965), в якій вперше була відкрита завіса над таємницями нищівного розгрому радянських військ на першому етапі війни. Несподівано це допомогло направити розмову на тему, близьку В.П. Петрову. Він уперше розповів, коли й за яких обставин опинився по той бік фронту, якого роду завдання він виконував.

Уперше в цій розмові від Віктора Платоновича я почула, що на початку війни, перебуваючи в Уфі, куди евакуювали АН УРСР, він був мобілізований, а наприкінці 1942 р. перейшов лінію фронту під Харковом. Підкреслив, що зробив це самотійно, без провідника. Попередньо він проаналізував хід війни по зведеннях військової преси, — в основному, газети «Красная звезда». За його словами, цього було достатньо, щоб виявити «коридори», де не було німецьких військ.

Цікаві висновки він зробив ще в 1941 р. про стан німецької армії та її потенціал на момент битви під Москвою. На його думку, німецька військова машина вже дає збої, армія видохнулася. Тому під Харковом цілком можлива була би перемога, що визначила би зовсім інший хід війни і міжнародне становище в повенній Європі (перешкодила би союзу США та Західної Німеччини). На думку В.П. Петрова, перемога під Харковом запобігла б окупації Кавказу та Прикубання; війна закінчилася б раніше і не «в Берліні, а на берегах Ла-Маншу». Трагічною помилкою маршала С.К. Тимошенка в битві під Харковом, де загинула в оточенні велика армія, В.П. Петров уважав його тактику «кулака»

(досвід фінської кампанії). Під Харковом не було єдиного фронту, німці стояли по окремих селах. І радянська розвідка була добре інформована про це. Сам же В.П. Петров вирахував для себе шлях, «де можна було вільно гуляти, що я і зробив».

У цій бесіді я вперше побачила В.П. Петрова як військового аналітика. Очевидно, йому не раз придалося вміння працювати з джерелами — текстами. Не беруся судити, наскільки мав рацію В.П. Петров щодо альтернативи тим подіям, які розгорнулися реально. Тоді кожен момент військового протистояння гітлерівській експансії був сповнений таких альтернатив, коли вже діяли не «загальні закономірності», а протистояння волі, інтелекту, самовідданості окремих людей, на якій би ділянці, в якій би точці цього протистояння вони не перебували. В.П. Петров розумів це і діяв відповідно до свого розуміння. Хоча в літературі, присвяченій вченому, цей епізод іноді трактується як наслідок бруталного примусу з боку КДБ. Я переконана, що це був вільний вибір 47-річного доктора наук.

Нас, звичайно, цікавило питання, якого роду завдання він повинен був виконати. Збір інформації? Кивком погодився. Віктор Платонович, розповідаючи про ту боротьбу, що розгорнули навколо його персони «бандерівські кола», відкрив завісу ще над однією секретною сторінкою своєї шпигунської епопеї.

З відповіді можна було зрозуміти, що В.П. Петрову призначалася провідна роль у передбачуваному на першому етапі війни маріонетковому українському уряді, обіцяному Гітлером, — чи не президента. Він мав переваги порівняно з іншими «претендентами» (прямо їх не називали, але можна було здогадатися, що йшлося про західноукраїнських діячів ОУН — вони вже сформували майбутній уряд). З окремих реплік В.П. Петрова стало зрозумілим, що з їхнього боку постійно загрожувало викриття: письмові доноси окупаційній владі, в яких його подавали як «радянського шпигуна», Вікторові Платоновичу не раз показували німецькі «колеги». В.П. Петров мав справу з журналістами, працював головним редактором київського часопису «Український засів». Для німців В.П. Петров був «європейцем». Вони довіряли йому більше, ніж представникам націоналістичного крила українських політичних діячів. Це протистояння не закінчилося в окупованому Києві, тривало й потім, у післявоєнній Німеччині.

Коли стало ясно, що витівка з «автономією» провалилася і Гітлер визначив Україні менш почесний статус — колонії рей-

ха, завдання В.П. Петрову змінили. Відповідаючи на прями запитання М.Г. Рошаль, Віктор Платонович удаватися до подробиць, не став, сказав лише, що це було зв'язано з Вінницею. Але нічого конкретніше він нам не розповів.

Оскільки мовиться про одну з найдокладніших розмов на «шпигунську» тему, що відбулася, завдяки безсумнівному журналістському обдаруванню М.Г. Рошаль і, ймовірно, всій атмосфері, нової для В.П. Петрова — «розсекреченості», мені пощастило вперше почути від нього сюжету, пов'язані з діяльністю на окупованій території.

Приблизно тоді ж мені стали відомі кілька епізодів, пов'язаних з поверненням В.П. Петрова на Батьківщину. Про один із них розповіла Т.С. Пассек. У післявоєнні роки вона була вченим секретарем Інституту історії матеріальної культури (з 1954 — Інституту археології) АН СРСР у Москві. В.П. Петрова добре знала, тому що до війни працювала разом із ним в експедиціях на розкопках пам'яток трипільської культури (поселення Коломийщина на Волині, 1937–38). У 1950 р. вона працювала у своєму кабінеті. У будинку в той день (Інститут археології займав невеликий будинок у Лаврушенському пров., 10) нікого не було, крім чергового, — настав польовий сезон і співробітники роз'їхалися по експедиціях. Несподіваний рип дверей змусив Тетяну Сергіївну відірватися від паперів. Далі, за її словами, вона відреагувала на відвідувача єдиним можливим для слабкої жінки способом — блискавично сховалась між тумбами масивного письмового столу. Тетяна Сергіївна впізнала у відвідувачі Віктора Платоновича Петрова. З радянської преси їй було відомо, що він «мерзенний зрадник» і «буржуазний націоналіст» (одна з центральних газет за 1942 р. опублікувала велику статтю про зрадників Батьківщини і перебіжчиків, серед яких був названий і В.П. Петров). У напівтемній кімнаті Т.С. Пассек здалося, що у простягнутій руці Петров тримав пістолет.... Виявилось — задалегідь приготовлене посвідчення про відрядження. Комічна ситуація розв'язалася дуже прозаїчно: з-під столу вченому секретарю довелося вилізти і за всіма правилами «закрити» В.П. Петрову посвідчення про відрядження, в якому повідомлялося, що він із такого-то по такий-то час перебував у закордонному відрядженні у справах Зовнішторгу.

Г.Б. Федоров мені повідав про те, що кілька років після повернення з Німеччини В.П. Петров жив у Москві, і, не маючи

свої квартири, одержав пристановище на підмосковній дачі тестя Федорова — Григорія Львовича Рошала та його дружини Віри Павлівни Строевої, відомих кінорежисерів. Працював він у ці роки в секторі слов'яно-руської археології Інституту археології АН СРСР над письмовими джерелами. За запрошенням Г.Б. Федорова В.П. Петров поїхав до нього в Молдавію. Як жартує зізнався Георгій Борисович, не без користі для справи й себе особисто: наймаючи співробітником людину, що співпрацювала з органами держбезпеки, Г.Б. Федоров розраховував, що до нього з цієї організації вже не відрядять «чужого». А побоюватися в нього були причини: в ті роки в експедиції Г.Б. Федорова працював поет Наум Коржавін, відомий своїми антирадянськими віршами. Г.Б. Федоров дотепно придумав, як вирішити проблему «нагляду»: В.П. Петрову доручили «охороняти» Коржавіна, їх поселили разом, в одному наметі.

В.П. Петров згадав цю історію під час того, останнього, побачення з Г.Б. Федоровим. Н. Коржавін завдав йому чимало турбот: феноменально розсіяний, з поганим зором, він усюди губив листки зі своїми віршами. В.П. Петрову доводилося їх збирати й допомагати переховувати.

Під час однієї з останніх зустрічей В.П. Петров згадав ряд письменників, повідомивши деякі подробиці про їхнє життя і долі. Пригадую, я тоді запитала, чому б йому про це не написати? Він промовчав, а за нього відповіла Софія Федорівна: «Так він уже написав, рукопис — у КДБ». Я ще тоді не сміла відкрито розпитувати В.П. Петрова про все, що стосувалося такої делікатної теми, як держбезпека. Але не переставала дивуватися: чому рукопис про письменників — у КДБ?

Згодом мені до рук потрапила книжечка «Петров Віктор. Діячі української культури (1920–1940 рр.) — жертви більшовицького терору» (К.: Воскресіння, 1992. — Передрук видання 1959 р.). У передмові зазначено: «Студія Віктора Петрова, що друкується тут з деякими скороченнями, була написана на початку 1940-их років, під час війни». Мене вразив глибокий аналіз більшовизму й усієї радянської системи як глобально руйнівного, а не творчого організму. Висновки В.П. Петрова мене тоді приголомшили. «Отже, коли ми говоримо про руйницьку суть большевизму, ми маємо на оці зовсім не суму репресій, конфіскацій, заслань і розстрілів, застосовуваних до селянства, навіть не голод 1933, як наслідок цієї політики, але істоту й цілескерованість большевизму, в основі якого лежало

не ствердження, а негація, не творчий дух миру, а нищівна тенденція заперечення, покликаною стати загальним» (стор. 26). Далі ставляться крапки над і: теза «знищення кляс» і побудови «безклясового суспільства» мала у більшовиків не економічний зміст, ні тим більше просвітительський, а «буквальний і конкретний сенс фізичного знищення». Ця брошура — мартиролог української літературної еліти — жертв сталінських репресій і аналіз більшовизму як системи, була не просто елементом «легенди» радянського розвідника. Завдяки цій праці В.П. Петров вивільняв себе як особистість, виходив з ролі слухняної маріонетки чи заляканої системою безвладної особи. Він сам визначив свою роль у цій аж ніяк непростій ситуації. Можливо, це моя відповідь тим, хто намагається представити В.П. Петрова як «подвійного шпигуна», насмерть переляканого «сексота КДБ». У цьому він виявив волю, свободу вибору й думається, виявляв її не раз.

Згодом я довідалася, що на останнє завдання В.П. Петров пішов сам — йому було дане право відмовитися, більш того, — рекомендовано відмовитися, тому що він лишився без зв'язкового. Але В.П. Петров прийняв рішення і нібито виконав завдання. Своє зникнення він також організував власними силами так, що ця таємниця протягом декількох років (як «Справа Петрова») не сходила зі сторінок української емігрантської преси. Але, зрозуміло, багато чого залишається ще невідомим.

Закінчуючи, я хочу висловити незгоду з однією тезою Ю. Загоруйко, яку дослідниця висловила в книжці про В.П. Петрова (К., 1993) про його особисту долю як вченого і письменника. Зміст її такий: В.П. Петров у 1949 р. імітувавши свою смерть, не вмер, але вмер В.П. Петров як письменник, перестав існувати як Домонтович. «Життя його було покалічене, душа переполовинена: одна половина письменника була свідомо стерта, друга — вченого — існувала, не виявляючись на повну силу».

Якщо в цій сентенції є частка правди, то вона фіксує тільки зовнішній бік життя В.П. Петрова. Дійсно, він не повернувся до літературної творчості. В цей період він відкриває для себе нові світи в науці. На жаль, слід визнати, що про В. Петрова як про вченого-енциклопедиста відомо дуже небагато і лише вузькому колу фахівців. Кілька статей дещо заповнюють цю прогалину: в 1997 р. Інститутом археології був виданий збірник присвячений 100-річчю від дня народження В.П. Петрова. В той же час, внесок В.П. Петрова у слов'янознавство досі по справ-

жньому не оцінений. Зокрема, його оригінальні праці з проблем, етногенезу слов'ян, які є взірцем цивілізаційного підходу в розумінні археологічних культур, залишаються не затребуваними і не стали предметом наукового обговорення.

Хотілося б заперечити всім, хто намагається віднести наукову спадщину Петрова до категорії історіографічного казусу. На мій погляд, В.П. Петров як вчений виконав поставлені ним же собі завдання (вбачаючи в цьому свій обов'язок). Стосовно археології це полягало, зокрема, в опрацюванні й публікації архівних матеріалів зарубинецької та черняхівської культур, зібраних ще до війни у зводі «Пам'ятки «полів поховань» під його керівництвом. Саме в цій праці вчений виявив вірність головному науковому принципу позитивізму щодо джерел. Водночас він встиг закінчити (проте, гадаю, лише в загальних рисах) основну свою працю — «Етногенез слов'ян», яка містить багато новаторського, як у конкретних розробках писемних, археологічних та лінгвістичних джерел, так і в теоретичному осмисленні історичного процесу. Навіть за умов повної методологічної несвободи В.П. Петров виступає як оригінальний мислитель, якого зараз зарахували б до модерністів. Про останнє, зокрема, свідчить його розуміння історичного процесу як зміни епох, а самої епохи — як закритого і самодостатнього відтинку часу.

Зрештою, саме археологія дала йому безперечні докази того, що історичний процес не становить собою «безперервного потоку буття». Відмінність епох В.П. Петров розглядає як наслідок «заперечення». Хто б міг собі дозволити так далеко вийти за межі «історичного матеріалізму» з його односпрямованістю і детермінованістю в розумінні історичного розвитку? Замість пошуків «генетичних коренів» дещо скомпрометованого на той час індоєвропеїзму, вчений чітко прокреслив цивілізаційні підходи в оцінці місцевих археологічних культур України. В.П. Петров і в даному разі лишався вірним собі. Саме в еміграції сформувалися його історіософські погляди. На це звернув увагу І. Фізер: «Віктор Петров, которому доля відвела тільки неповних шість років інтелектуальної свободи в повоєнній Німеччині, сформував свою філософію історії не лише текстуально, а також шляхом осмислення ... драматичної безпосередності свого часу ...» (Фізер Іван. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох філософів // Наукові записки НАУКМА. – 1999. – Т. 17. – С. 44).

І, повторюю, він був господарем свого життя і на тому етапі.

Вірю в щирість тих слів, коли він мені й Г.Б. Федорову зізнався, що вважає пройдений шлях цілком вдалим і щасливий усвідомленням цього. Маючи сильний інтелект і сильну волю, Віктор Платонович як художник, імовірно, жадав перевтілення і знаходив його не тільки на сторінках своєї прози, а й у житті. Припускаю, що він прожив кілька життів в одному. Зумів за неймовірних умов несвободи залишитися вільною особистістю і, напевне, не раз міг сказати про себе словами так шанованого ним Григорія Сковороди: «Світ ловив мене, та не впіймав».

Хтось ще шукатиме відповіді, розгадуючи загадки, залишені нам нашим минулим. Одна з них це — феномен В.П. Петрова — ученого-енциклопедиста, письменника-новатора, і ... «воїна в тилу ворога» — розвідника, безсумнівно патріота. Нам залишається задовольнятися здогадами — кожному в міру своїх здібностей і можливостей, нарешті, поінформованості.

Складність завдання побачив Улас Самчук, присвятивши Віктору Петрову такі рядки: «...його інтелект належав усе-таки до «вільних» і «незалежних», у нього розвилось почуття переваги до усього, що було поза ним, а якщо він не міг що-небудь підкорити своїй волі... він міг це в собі затаїти і відноситися до цього поблажливо... Почуття його переваги було настільки саме собою зрозумілим, що воно не вимагало зовнішньої самодемонстрації» (Самчук У. На коні вороному: Спогади. – Вінніпег, 1975. – С. 221).

Усвідомлюю небезпеку, що чатує на всіх, хто пише про видатних особистостей: звести своїх героїв до рівня власного усвідомлення й розуміння. З цього приводу дотепно сказав Оскар Уайльд: «Усі великі особистості приречені виявитися на рівні їхніх біографів». Але я прагнула залишатися в рамках викладу фактів і особистих вражень.

2000 р.

Підготовку тексту і переклад здійснено Н.С. Абашиною. Вперше надруковано у скороченому варіанті у журналі «Слово і Час», № 10 за 2002 р.

СПОГАДИ ПРО ВІКТОРА ПЛАТОНОВИЧА ПЕТРОВА

Ім'я видатного вченого-археолога, етнографа, філолога-мовознавця Віктора Платоновича Петрова мені стало відомо у 50-х рр. А наприкінці 50-х і на початку 60-х років мені пощастило особисто познайомитися з ним. Працюючи в Житомирському обласному краєзнавчому музеї, потім у Чернівецькому державному університеті та у Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті (нині педуніверситеті), у 50-х і 60-х роках я досить часто бував у Києві, працюючи переважно в бібліотеці Інституту археології АН УРСР, а також спілкуючись з науковцями відділу слов'яно-руської археології.

Серед поважних учених цього відділу і за зовнішнім виглядом, і за енциклопедичним інтелектом виділялась постать Віктора Платоновича Петрова. Це була надзвичайно скромна людина, типовий інтелігент. Тоді, у 50–60-х роках, про нього знали не тільки як про поважного вченого-дослідника слов'яно-руських старожитностей України, ерудита в галузі етнографії та мовознавства. Річ у тому, що навколо В.П. Петрова ходили легенди про його участь, як розвідника високого класу, що діяв у окупованому німецькими фашистами Києві. Навіть після завершення Великої Вітчизняної війни він ще тривалий час (до початку 50-х років) виконував важливі завдання радянської розвідки за кордоном. Кілька разів йому прилюдно в Інституті археології представники влади вручали високі урядові нагороди за подвиги в роки Великої Вітчизняної війни.

А зовні він зовсім не виглядав на героя-розвідника. Був він дуже чемним і доброзичливим у стосунках із колегами, з усіма кого знав. У 1964 р. проходила одна з наукових археологічних конференцій у м. Керчі, в Криму. Віктор Платонович Петров був одним із її учасників. Я теж був на тій конференції. Одного разу, коли Е.О. Симонович, Е.А. Рікман, В.І. Пругло, В.П. Петров були на набережній, я запропонував усім сфотографуватися на пам'ять. Віктор Платонович відмовився від фотографування, пославшись на те, що у нього не фотогенічне обличчя...

Як учений, він був дуже прихильний до молоді, що розпочинала свій шлях у науці. Йому імпонували люди, які по-справжньому трудяться, зокрема в галузі слов'яно-руської археології. У 1966 році у виданні Кам'янець-Подільського дер-

жавного педагогічного інституту вийшла моя брошура «Матеріальна і духовна культура населення Середнього Подністров'я в першій половині I тисячоліття н.е.». У праці йшлося, зокрема, про новий напрям — вивчення духовної культури населення Лісостепу України II–V ст. н.е. Знаючи, що Віктор Платонович чимало зробив для вивчення й узагальнення матеріалів черняхівської культури, я подарував йому цю брошуру.

В одну з моїх поїздок до Києва, при зустрічі в Інституті археології восени 1966 року, Віктор Платонович спитав у мене, чи зможу я ввечері прийти до нього додому на чай. Я сказав, що зможу, — і зустріч на квартирі у В.П. Петрова відбулася.

Під час цієї зустрічі Віктор Платонович сказав мені, що напрям вивчення духовного світу, ідеології носіїв черняхівської культури в науковому плані досить актуальний, особливо у зв'язку з вивченням етногенезу слов'ян. Він загалом позитивно відгукнувся про зміст моєї брошури. Але, разом із цим, він указав на необхідність залучати праці сучасних етнографів, йшлося зокрема про книгу В.Я. Проппа «Русские аграрные праздники» (Ленінград, 1963). При цьому Віктор Платонович відзначив, що роботи дослідників XIX ст., які приведені у брошурі (Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. М, 1866. Т. 1; Фаминцын А. С. Божества древних славян. СПб, 1884), по-своєму важливі, але вимагають певного критичного аналізу саме з позицій сучасного бачення щодо виникнення аграрних свят і обрядів у слов'ян у тісному зв'язку з їх повсякденним трудовим землеробським досвідом.

Це влучне зауваження наштовхнуло мене на потребу залучення результатів досліджень сучасних етнографів, що і було згодом реалізовано у моїх книгах 70–90-х рр.

Таким чином, я коротко розповів про епізодичні зустрічі з видатним ученим і прекрасною людиною, яким був Віктор Платонович Петров (Домонтович).

5.02.2001 р.

Підготовку тексту здійснено В.М. Корпусовою, в архіві якої зберігається рукопис.

ПАМ'ЯТІ В.П. ПЕТРОВА — ЗАПИСИ, УРИВКИ, СПОГАДИ

Із молодих років мою бабуню, Маргариту Михайлівну Калинович, пов'язували ширі людські стосунки з Віктором Платоновичем Петровим і Софією Федорівною Зеровою, — дружба крізь усе життя. Майже з впевненістю можу сказати, що Софія Федорівна була її найближчою подругою. У них завжди були взаєморозуміння та повна довіра одна до одної. До самого поважного віку (бабуня — 1896 р. народження та прожила до 87 літ) вони регулярно передзвонювалися по телефону і бачилися щотижня, а то й частіше...¹ У Маргарити Михайлівні четвер був «приймальним днем» і до неї приходили, в основному, одні й ті самі близькі друзі, серед яких завжди були присутні Софія Федорівна Зерова та Надія Петрівна Гришкова-Динник.

У гості до Софії Федорівни та Віктора Платоновича бабуня звичайно відправлялася у вихідні дні, частіше в суботу. Особливо добре я пам'ятаю той період, коли вони жили на вул. Володимиро-Либідський, оскільки мені доводилося супроводжувати туди бабуню через її слабкий зір (вона була короткозорою та побоювалася сама переходити вулицю). Крім Маргарити Михайлівні там іноді збирались їх спільна приятелька Ніна Олександрівна Оберучева-Машкевич і сестра Софії Федорівни — Анна (Лідія-?) Федорівна². Із «сімейних» розмов я пригадую, що Ніна Олександрівна переїхала (повернулася) до Києва із Саратова (у повоєнні роки). Що стосується сестри Софії Федорівни, то у неї була дочка (Галя-?), до якої Софія Федорівна була дуже прив'язана та постійно турбувалася за неї та її сина (синів-?)³. Взагалі ж Софія Федорівна була стриманою жінкою, як мені тоді здавалось, із вольовою вдачею. Вона завжди розмовляла з бабуною рівним голосом, без «перепадів емоцій», навіть, коли мова йшла про серйозні речі, що її хвилювали.

Віктор Платонович теж, в ті роки, справляв враження тихої, зосередженої на своїх думках людини, що поживавлювала-

¹ Ім'я бабуні в цьому зв'язку згадується в листі Віктора Платоновича до Софії Федорівни від 11.03.1953 [1, с. 506].

² Див.: світлину в кн: *Домонтович В.* Без ґрунту [1, с. 509].

³ Серед рідних Софії Федорівни бабуня ще згадувала іншу сестру — Євгенію Федорівну Федоренко, що проживала в Луцьку (Софія Федорівна родом із Луцька).

ся лише тоді, коли її цікавила тема розмови. Софія Федорівна іноді мусила докладати деяких зусиль, щоб «відірвати» Віктора Платоновича від паки паперів (його рукописів і книг) на письмовому столі й усадити за «чайний» стіл. Маргариту Михайлівну він завжди особливо виділяв серед співрозмовниць і звичайно сідав біля неї (Маргарита Михайлівна жваво цікавилася його висловлюваннями та брала участь в обговоренні). Софія Федорівна була занепокоєна станом здоров'я Віктора Платоновича, казала, що він занадто багато працює та втомлюється (що повністю співпадало з моїм, ще дитячим, враженням). Мене захоплювали різносторонність і глибина його знань та інтересів, і, в той же час, охоплювало сумне почуття, що робота відбирає у Віктора Платоновича занадто багато сил. Тоді я мала про нього лише деякі уявлення як про вченого Петрова, проте не знала Домонтовича, — письменника європейського рівня (!) Який жаль, що ми не зустрілися в часі!

Так, Віктор Платонович був люб'язним хазяїном і, коли помічав, що серед гостей нудьгує замкнута дівчинка (якою я була в ті роки), бувало «розважав» мене недовгим читанням, але з його головними художніми творами тоді я ще не була знайома.

Пізніше бабуня часто нарікала на те, що в мене є друзі, але нема «середовища», подібного до того, яке було у неї в молодості. Під своїм «середовищем» вона розуміла наукову та творчу українську молодь 10–20-х років, уже минулого ХХ ст. Ця київська молодь отримала блискучу на той час освіту. Маргарита Михайлівна Калинович (дівоче прізвище Отроковська) закінчила Вищі жіночі курси при Університеті Св. Володимира в Києві (історико-філологічне відділення). З Михайлом Яковичем Калиновичем вона познайомилася ще у 12-річному віці на гімназійному балу. Михайло Калинович і брат бабусі, Володимир Отроковський, закінчивши колегію Павла Галагана, продовжили навчання у Київському Університеті (де обидва потім і були залишені на посаді приват-доцентів). У роки навчання у Маргарити Михайлівни було широке та постійне коло спілкування (поети, літератори, люди мистецтва, вчені)⁴. Віктор Платонович знав бабусиноного брата і, мабуть, її теж іще у студентські часи. Поняття «нашого кола» він уживав у дещо вужчому значенні, ніж бабусине «середовище» [2].

⁴ Вона і сама займалася художніми перекладами з французької.

У 1915 р., ставши дружиною Михайла Яковича, вона познайомилася ближче з його друзями та колегами, серед яких був і Микола Зеров. Думаю, Софію Федорівну вона ще знала як С. Лободу за дівочим прізвиськом. Тут доречно згадати про професора Андрія Лободу, бо збіг прізвищ не випадковий, вони були родичами.

Згідно із розповідями бабуні, Микола Зеров і Михайло Калинович захоплювалися один одним. М. Калинович любив повторювати, що поетів-перекладачів рівних М.Зерову просто не існує! За іронією долі, друзів заарештували в один день (за доносом невідомих «товаришів» по роботі). Цілком випадково, діда звільнили за два дні, а доля М. Зерова, як відомо, склалась по-іншому.

Гортаю бабусин «Щоденник» 1939–1948 років. Люди, події, пам'ятні дати... Звертає на себе увагу той факт, що на першій сторінці записані тільки два телефони: «Соні» (С.Ф. Зервої) (4-74-86) і сім'ї Рильських (інших номерів у всьому Щоденнику не зустрічається взагалі).

У записах М.М. Калинович, що стосуються В.П. Петрова, незмінно присутня тривога за нього та безмірна людська приязнь:

— «14 января 1941 г. Зашел попрощаться Виктор Плат. Вот счастливый. Уезжает на два месяца. Соняша таки поскучает» (Скоріше за все, В.П. Петрова було командировано до Львова — *Л.К.*).

— «31 декабря 1941 г. Уехал Виктор Плат. в Москву (из Уфи — прим. *Л.К.*), мобилизован как преподаватель АК (не разбирливо, возможно ОК чи РК — *Л.К.*) Генштаба. Ждем от него письма».

— «31 января 1942 г. Наш день. (День одруження М.М. і М.Л. Калиновича — *Л. К.*). Месяц, как нет известий о Вик. Плат.».

— «2 апреля 1942 г. Получила письмо от Лариных из Ташкента. (Бориса Олександровича та Наталії Яківни — *Л.К.*) Милая Тасенька (Наталя Яківна — *Л.К.*). Мне тоже так бы хотелось увидеть ее. Уже не надеюсь увидеть Виктошу. Три месяца».

У записах цього періоду ім'я В.П. Петрова більше не згадується, проте є одна примітка, що свідчить про те, що Маргариті Михайлівні стало дещо відомо стосовно Віктора Платоновича.

— «20 апреля 1942 г.. Получила письмо от Павки (очевидно, мається на увазі чоловік племінниці Софії Федорівни —

Л.К.), очень, очень рада».

Примітно й те, що в Щоденнику простежуються незмінно теплі стосунки з А.Ю. Кримським, який періодично бував у гостях у Калиновичів, як і В.П. Петров. Схоже на те, що в цьому домі не мали сумніву у принциповості та порядності обох учених.

Із глибин часу на мене дивляться проникливі очі Віктора Платоновича, які явно посміхаються над моїми записами...

Лютий 2001 р.

1. *Домонтович В.* Без ґрунту. — К., 2000.

2. *Домонтович В.* Київський Університет і становлення українського неокласицизму // Народна творчість та етнографія. — 2000. — № 4. — С. 80.

Підготовку тексту здійснено В.М. Корпусовою, у архіві якої зберігається рукопис. Перший варіант спогадів Л. Калинович опублікований у журналі «Слово і Час», № 10 за 2002 р.

НА ДВА ФРОНТИ

Невисокий на зріст, щуплуватий, але сповнений внутрішнього вогню й завзятого, він не мав душі нарозхрист і жив «сам у собі»... Таким я й увявив його за нюрнберзькими нотатками зі щоденника Юрія Яновського, який помилився, зустрівши Віктора Петрова на суді народів, і назвав незнайомця небожем Лесі Українки. Згодом романіст розгледить у цьому образі свого майбутнього героя — Гемінгвея Другої світової війни. Та невідомо, що завадило письменникові здійснити свій задум: чи поверхове знання воєнного матеріалу, чи, може, одіозна постать прототипа?

Тільки мені, залюбленому в автора «Вершників» і «Чотирьох шабель», поталанило заприятелювати з Віктором Платоновичем. Я тоді працював у журналі «Народна творчість і етнографія», і мій сусіда з академістечка Григорій Колесник, учений секретар Інституту мовознавства, якось у розмові похвалився своїм знайомством із цією видатною особою: літератор, науковець і, треба ж! — розвідник? Я тоді захоплювався такими людьми; вже, було, подружився з «таємничим партизаном» Кур'ято, який вивіз із-під Праги секрет вофатитів, що очищали та знезаражували воду. Щоправда, мене викликали до «Контори Глибокого Буріння» й застерегли, що про це ніде жодного слова.

Я розумів, що це не що інше, як технічне шпигунство, а «нашій» людині не до лиця викрадати за кордоном чужі винаходи. Але політична розвідка, здавалося мені, це та ж самісінька війна: змагання думок, боротьба переконань, зрештою, сутичка ідеологій, і тут можна розраховувати, принаймні, на публікацію документальної повісті чи «нарису із продовженням». Гриць мене попередив, що не так легко «вийти на Петрова»: він перебуває під пильним оком наглядачів. Але мимохідь приятель пробалакався, що розвідник, повернувшись із Москви, трудиться в Києві археологом; та йому суворо наказано тримати язик за зубами та дозволено хіба що обговорювати наукові питання...

Редакція мого журналу та відділ Віктора Петрова, на щастя, містилися в одному корпусі (лише на різних поверхах), і я притьмом кинувся в археологічний інститут, щоб з'ясувати там, як мені погомоніти з розвідником. Перший, хто потрапив мені на дорозі, був учений Валентин Миколайович Даниленко.

Ми з ним не раз розмовляли про його знахідки з поля письменності часів неоліту, навіть я уже підготував репортаж для друку, та він не вийшов у світ, бо текст і написи «зарізали» знайомі заздрісники. Але між нами й потому тривали добрі взаємини, й завдяки їм Валентин Миколайович привів мене до столу в кутку. Вони вдвох пошепки перемовилися кількома словами, й відтоді я міг щотижня спілкуватися з цією дивовижною («напівзабороненою») людиною.

Спершу Віктор Платонович порадив мені прочитати в бібліотечі його художні твори та наукові дослідження з літературознавства; потім він пообіцяв зв'язатися з «хатою» й добитися дозволу на подальші кроки. Звісно, малася на меті лише його літературно-наукова діяльність — і тільки.

Але з часом, діставши «добро», Віктор Платонович поволи відкрив переді мною деякі сторінки своєї загадкової біографії: як загітували в Уфі стати розвідником у ворожому тилу, де саме він перетнув лінію фронту та куди повели далі шляхи-дороги.

Після численних перевірок в окупованому Харкові, німці визнали Петрова за втікача з-під радянської дійсності. Адже він — і «неокласик», і «колишній кадет», і «син архієпископа»... Йому вдалося переконати гестапо, що на нього можна цілком покластися. І Петрова, як свідчили очевидці, відтоді бачили в різних місцях України у формі німецького офіцера.

Постійним осідком розвідника став Харків. Тут він редагував, заснований ним же, літературно-публіцистичний часопис «Український засів». Можна сказати певніше: чисто літературне видання. На його шпальтах з'явилися імена Григорія Косинки, Євгена Плужника, Миколи Зерова та інших — усіх тих, кого знищила на Соловках сталінщина. Це був цвіт українського письменства, й Петров свідомо, не просто працював на «фатерлянд», а висвітлював «розстріляне відродження» України.

Ми з Віктором Платоновичем ніколи не сперечалися. Я розпитував його про те, про се, а він завжди відповідав вичерпно, із прикладами й поясненнями. Це була своєрідна школа, де я осягав уроки літератури та новітньої історії.

Одного разу, наважившись, я спитав: «Як же може людина так перевтілитися, щоб ніхто не втямив, коли вона справжня: чи виконуючи завдання радянської розвідки, чи під час служіння фюрерові?» Віктор Платонович скрушно похитав головою, поцмокав губами й заплющив очі в задумі. «А ви читали

моє оповідання «Чорний ангел»? Там усе сказано...». Я, на свій сором, і досі з ним не ознайомився. Та знавці мені доводять, що в Петрова нема твору з такою назвою. Це може бути новела «Апостоли»...

Але я пригадую, що співрозмовник запевняв мене, що саме він був «чорним ангелом», але скрізь, де йому випадало діяти, ніколи не кривив душою: завжди за статутом виконував доручення командування і так само віддано служив окупаційній владі. І, між іншим, тоді я почув від Віктора Платоновича, що для нього Україна не була порожнім звуком, і він, як міг, дбав про її майбутнє. Навіть опинившись за кордоном, у Берліні, викладаючи в Українському університеті чи виступаючи перед емігрантськими колами, Петров ніколи не зраджував свого духовного покликання.

Водночас, розвідник не був би розвідником, якби зрікся свого патріотичного (чи партійного!) обов'язку: обстоювати й боронити міць і велич своєї Батьківщини!

Що ж мав робити Віктор Петров на користь своєї Вітчизни? Якось я вимовив це слово з притиском, а він виправив мене: «Ні, та вітчизна для мене писалася з малої літери... Бо це батьківська земля, а не політичний, заідеологізований термін».

Розвідник, мабуть, вірив у те, за що він боровся. Авжеж. У його руках перебувала ціла група людей — українських буржуазних націоналістів. Це — не завжди вороги Країни Рад, як твердили комуністи. Найчастіше — вони заступники рідного народу, носії ідей самостійності та державної незалежності України, гартовані воїни національної борні. Їх намарне кудись закликати, вони завжди напоготові, це незламні лицарі (не за посадами, а з переконання).

Але від мого основного запитання Віктор Платонович усіляко ухилився. Я вже подумав, що він ніколи й не розкриється переді мною. Та вже перебуваючи на дачі в Ірпені (це десь напроти садиби Леоніда Первомайського на вулиці 8 Березня) з його вуст зринуло признання: «Мені можна було чинити все, що заманеться. Та від мене вимагали одного — стати, за будь-яких обставин, резидентом радянської розвідки... В перекладі з латини це означає: «той, що залишається на місці». І я був «своєю людиною» для агентури в Харкові. Потім перебрав на себе обов'язки радянського резидента в Берліні...».

Іншим разом Віктор Платонович розповів, як він їздив до фашистської столиці налагоджувати свої зв'язки, як йому дове-

лося тікати на Захід під ударами Червоної Армії і як його влаштували (чи взяли?) на роботу до пропагандистського осередку «Вінета» Розенберга. Тут працювали «відомі» фахівці з «української справи» Мирон Кордуба, Зенон Кузеля, Павло Зайцев та знавці з інших національностей: Росії — Володимир Набоков, з Татарстану — Муса Джаліль, який за свою роботу в підпіллі по-смертно відзначений званням Героя Радянського Союзу.

Петров не лише трудився серед «радянської розвідки», а й хутко висунувся у своєрідні лідери серед антирадянських кіл! Йому вже нічого не коштувало завоювати довір'я в оточенні й ніколи не тільки не поривати з ним, а навпаки: будучи радянським розвідником — вести українську еміграцію за собою.

Юрій Шевельов (справжнє прізвище Шнейдер), який особисто знав Петрова, аніскільки не сумнівався в його відданості Україні, в прихильності до української ідеї, в незаплямованому відступництвом сумлінні вченого, письменника й патріота. Твори, написані й оприлюднені Віктором Платоновичем на чужині, зовсім далекі від комуністичної ідеології; вони наскрізь просякнуті історичною правдою, закликом до боротьби з комуністично-російським тоталітаризмом та вияскравлюють гасла національного й соціального визволення з лабет сталінщини.

Віктор Платонович був надзвичайно обов'язковою людиною. Мені здавалося, годинник у нього не на руці чи в кишені, а в голові. Він і не давав йому ні на мить забаритися, забути про умовлений час. І от його нема... Що сталося? Це ж не перша наша зустріч...

Довго хвилюватися не довелося. Він прийшов, засмучений і зніяковілий. «Невже я вам щось зайве бовкнув?» — спитав. — Ми ж погодилися: кожна розмова — між нами». А виходить, його в «конторі» взяли на «пonti» й попередили, щоб нікому не розповідав, як він «провалився»... Бо радянські розвідники не здаються до кінця. Навіть смертю смерть долаючи...

Ми сиділи в його кутку. Я помітив, як археолог із сусіднього столу вийшов з кімнати, щоб не заважати нам. Було тихо й бентежно. І я вже втяг шию у плечі, очікуючи якоїсь несподіванки. А Віктор Платонович журливо схилив чоло над своїм місцем й мовив: «Тільки не записуйте. Навіть вдома. Знаю: у вас така звичка».

Справді, все, про що ми гомоніли, я занотовував, але не в присутності співрозмовника, а в редакції, де я працював, чи в бібліотеці, бо жив у затісній «гостинці».

Так от... — і Петров замовк, ніби зважуючи свої думки, — Тільки не записуйте... Гарзд?

І я, мабуть, єдиний у світі, став свідком зізнання в тому, як радянського резидента «вираховала» англійська розвідка, як до нього в кабінет Мюнхенського університету зайшли незнайомі відвідувачі; миттю схопили його, кляп до рота й попід руки вивели на подвір'я, де стояла легкова машина з відкритим багажником. Чекісти (а Петров почув, як вони перекинулися між собою кількома російськими словами) запхали його в порожнечу, зачинили за ним кришку, й мотор несамовито заревів... Розвідник ледь не задихнувся, доки вони переїхали міст на Ельбі й зупинилися в радянській зоні. Після багатьох допитів і перевірок Віктора Платоновича забезпечили проїзними документами, й він оговтався аж у готелі, в Москві.

А в столиці нові зустрічі, клопоти — і звинувачення. Петров ніколи не думав про нагороди й почесні. Та невже він так кепсько працював, що йому в розвідвідділі почали докоряти за те, ніби він не зумів утримати українську еміграцію в Німеччині, а всі її основні діячі подалися до Сполучених Штатів Америки й Канади. Тепер їм не даси ради...

І лише на 20-ліття Перемоги над фашизмом Вікторові Платоновичу вручили історичну реліквію — орден Вітчизняної війни першого ступеня. Не медаль Золоту Зірку, не найвищу урядову нагороду — орден Леніна, а так собі, відзнаку за участь у бойових діях. Як усім.

Уже по смерті В.П. Петрова, 1991 року, я звернувся до Комітету державної безпеки України, дозволити мені ознайомитися з його особистою справою. Звідти відповіли, що це не належить до їхніх повноважень: розвідники перебували на обліку в Москві. Та все ж незабаром була підготовлена широка довідка. Її передав мені тодішній заступник голови КДБ Євген Марчук (дивно: машинопис на звичайному аркуші паперу, без надпису й печатки). Я вже використав уривок звідти у своєму нарисі «Неокласики, або «Гроно п'ятірне нездоланих співців».

Ось — мій переклад із російської мови:

«1941 року В. Петров разом із Академією наук був евакуйований до Уфи, де працював ученим секретарем Інституту суспільних наук. Визначний учений із світовим іменем (майже 300 друкованих праць) В. Петров, маючи два докторських ступені, знаючи досконало кілька іноземних мов, зокрема німецьку, коли над країною нависла смертельна загроза, добровільно

виявив бажання допомагати в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Його прохання задовольнили, й він був зарахований у розвідку. Після відповідної підготовки, в лютому 1942 року, його перекинули в район Харкова через лінію фронту для виконання завдань у тилу ворога.

Згідно з даними дорученнями, В. Петров ужився в потрібні для розвідки кола й незабаром виїхав до Берліну, а після закінчення війни — до Західної Німеччини. Останнє місце його роботи за кордоном — продекан філософського факультету так званого Українського Вільного Університету (Мюнхен). За цей час В. Петров подав цілу низку важливих матеріалів, які цікавили радянську розвідку й нашу країну.

1949 року внаслідок зради одного із зв'язкових, якого використовували для підтримання стосунків із В. Петровим, його вивезли із Західної Німеччини на територію Радянського Союзу й через певний час (закреслено: «звільнили з розвідки») він попросився з розвідки й перейшов працювати за фахом.

1965 року за велику роботу в тилу ворога В. Петров був нагороджений орденом Вітчизняної війни першого ступеня.

Останнім часом працював в Інституті археології Академії наук УРСР.

Помер В. Петров 8 червня 1969 року».

Отож, за Шевельовим — український патріот без страху та докору; за визнанням держбезпеки — самовідданий чекіст. І це справді так. Віктор Платонович був щирою душею українець, а як вірний громадянин СРСР — розвідник без ганджу. Ці суперечливі першопочатки якимось чином поєднувалися в ньому: патріот незалежної України та радянський громадянин. І він ніде ані на крок не схибив, працюючи на обидва фронти.

Майбутнім дослідникам спадщини та й особистості Віктора Петрова належить із достеменною визначити, де й коли терези його таланту переважали в той чи той бік.

Листопад 2003 р.

Вперше надруковано у виданні: Вісник Київського національного ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Філософія. Політологія. — 2005. — Вип. 73–75. — С. 76–77.

**ВІКТОР ПЛАТОНОВИЧ ПЕТРОВ
ТА ЙОГО ПСЕВДОНІМ В. ДОМОНТОВИЧ**

Кінець п'ятдесятих—кінець шістдесятих років в історії українського мовознавства ХХ ст. був ознаменований бурхливим розвитком ономастичних чи назвознавчих студій, центром яких став Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, нині Національної Академії наук України. Очолений К.К. Цілуйком, цей напрямок власнойменних досліджень знайшов своє науково-організаційне ствердження як у створенні 1960 р. Української ономастичної комісії, так і в проведенні цілої низки конференцій, котрі хоча і відбувалися в Києві, однак фактично мали статус всесоюзних. Одним із найактивніших учасників і певною мірою навіть ідеологів цього ономастичного руху був Віктор Платонович Петров.

Дарма, що пушкінське питання «что в имени тебе моём?» було риторичним, а наука зятято шукала своєї відповіді на нього. І саме на шляхах чи путівцях, якщо не стежках, таких шукань той, хто пише ці рядки, і зустрівся з В. Петровим – В. Домонтовичем.

Невисокий на зріст, у скромному зеленуватому костюмчику, ось він, Віктор Платонович Петров, стоїть біля вікна в коридорі Інституту археології, на першому поверсі по тодішній вулиці Кірова, будинок № 4. Я підходжу до нього, вітаюся. В.П. умів якось по-особливому вклонятись — не то щоб у перегин, але стримано хитнувшись усією поставою, як не робив ніхто інший. Про щось запитую і чую у відповідь: «Очевидячки...».

Оскільки сам я не носив окулярів, а В.П., здавалося, ніколи їх і не знімав, то це незвичне для мене «очевидячки» сприймалося надто предметно. В усякому разі, як би треба було підібрати якесь дружнє прізвисько для В.П., то годі було б шукати кращого.

В.П. підтримував мене, тоді ще тільки початкуючого дослідника балто-слов'янських мовно-етнічних і культурних взаємин. Принаймні двічі він люб'язно відгукнувся на моє прохання прорецензувати для вченої ради та видавництва рукописи моїх книжок: на подвійних аркушах учнівського зошита дуже чітким округлим почерком учений писав, зокрема, про значен-

ня мовних свідчень для історії підсічного землеробства.

Взагалі В.П. був притаманний широкий культурологічний підхід до мови як найважливішої дописемної пам'ятки кожного народу. Що ж до суто людських вимірів нашого знайомства, то В.П. ніколи не вказував на кілометраж відстані поміж нами, а поводився так, ніби ми в усьому стоїмо поруч. Як при розмові біля вікна у тому ж таки коридорі Інституту археології на першому поверсі Секції суспільних наук за сучасною адресою вул. М. Грушевського, 4.

Ховали В.П. сонячного червневого дня 1969 р. На громадянській панахиді, що відбувалася на першому поверсі будинку за вище вже згаданою адресою, виступив віце-президент АН УРСР академік І.К. Білодід, який серед іншого сказав, що: «Віктор Платонович Петров забирає з собою в могилу багато таємниць, про які ми вже ніколи так і не дізнаємося».

Однак дуже показово, що хоча останній промовець був перший за рангом в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні (як його директор), проте жодна офіційна особа нашої установи не проводжала В.П. на місце його вічного спочину. Ніким не організовані, цю данину шани В.П. склали тільки троє на той час молодших наукових співробітників лінгвістичної інституції — А.П. Корепанова, О.С. Стрижак та автор цих рядків.

Від тих хвилин прощання на військовій половині Лук'янівського кладовища ще й досі не звірилися з пам'яті далеко не скупі чоловічі сльози одного вже немолодого археолога, який говорив про В.П. як про свого найбільшого вчителя...

А потім, одразу після похорону, самі ж по собі подалися ми втрьох на річковий вокзал, щоб там у ресторані «Прибій» у складчину пом'янути Віктора Платоновича Петрова. І дуже прикметним є те, що ні до того дня, ні після нього, хоча минуло вже три десятиріччя, — ніщо більше не збирало нас утрьох за будь-яким столом — саме в такому персональному складі!

Восени 1984 р. Інститут археології проводив невелику наукову конференцію, присвячену двом річницям життя В.П.: 90-річчю від дня народження та двадцятип'ятиріччю від дня смерті. Мене було запрошено розповісти про балтійські зацікавлення та дослідження вченого. І ось після засідання, яке проходило у початковому кварталі вулиці Володимирської, кілька учасників конференції (у тому числі і нижче підписаний), купивши у найближчому кутовому гастрономі вино, торт і цукерки, відправилися провідати вдову В.П. — Софію Федорівну, що жила на Во-

лодимиро-Либідський вулиці (в кварталі між тодішніми вулицями Червоноармійською та Горького; вхід зі двору).

Софія Федорівна чимало згадувала про свої гімназичні роки, знайомство ще з юнаками М. Зеровим, В. Петровим, одруження з першим і через багато-багато років — із другим. І, попри дуже поважний вік удови В.П., розповідь відзначалася ясністю мислення та чіткістю викладу.

Пригадую, як хтось поцікавився, чи знала вона, що В.П. зовсім не був зрадником, а навпаки, і Софія Федорівна відповіла ствердно: мовляв, одного разу приходив один чоловік, який розпитував про її статки, після чого вона отримувала певну допомогу... І ще одне. Не пам'ятаю, у зв'язку з чим, але вдова В.П. навела слова Ніколо Паганіні, що начебто гідний жалю той народ, у якого національним музичним інструментом є гармошка... Здивований, я спитав її, звідки вона таке взяла, на що Софія Федорівна відповіла, що сама це вчитала у Паганіні...

Разом із тим, скільки ми чи то разом, чи то кожний окремо не займалися проблемами дослідження власних назв, а Віктор Платонович Петров усе ж залишив для нас і ще одну нерозгадану таємницю, цього разу ономастичну — свій літературний псевдонім — В. Домонтович.

Так, 1970 р. у своїй книжці «Балтійські родичі слов'ян» (як і в її литовський версії 1983 р.) автор цих спогадів звертав увагу на те, що В.П. у своїх наукових доповідях і публікаціях 60-х рр. настійно порушував проблему балтійських елементів у річкових назвах України. Це з одного боку. Але ж з другого, ще в 1920-х рр. він же, В.П. Петров, виступаючи як прозаїк, підписувався псевдонімом В. Домонтович (порівняймо литовське — Daumantas)! Отже, коло замкнулося. Та що означає ця балтійська хронологічна «оправа» літературних і наукових пошуків В. Петрова — В. Домонтовича?

Ще в 1914 р. журнал «Русский филологический вестник» (Т. LXXII, С. 191) у серії словникових статей «Словяно-балтійские этимологии», що належала перу засновника литовського мовознавства К. Буги, опублікував як приклад тлумачення литовського особового імені: Daugmantas і Daumantas (m із gm) «много мутящий» (польськ.) Wielemat. Власне кажучи, саме другий литовський варіант Daumantas і ліг в основу псевдоніма Домонтович.

Тож постає питання, чи було вже відомо В. Петрову буквально значення балтійського антропоніма на час вибору письменни-

ком свого літературного імені? Якби йшлося не про 20-ті, а про 60-ті роки, коли ми маємо незаперечні свідчення про активне дослідження українським ученим матеріалів балтійських мов, то наша відповідь була б однозначно ствердною. Однак у нашому випадку, коли поява псевдоніма В. Домонтович датується 20-ми роками, поставлене питання залишається відкритим.

Повністю усвідомлюваний вибір В.П. Петровим псевдоніма Домонтович, із огляду на внутрішню семантичну форму цього імені («много мутящий» — див. вище), безперечно, мав би полемічний характер. Однак, за відсутності виразних доказів на користь такої тези, доводиться розглядати інші можливості пояснення.

У своїй книжці «Балтосеверославянские языковые связи» (1976) ми вже звертали увагу на те, що під 1536 р. у пам'ятках згадується Домонтове село (тепер Домантово, село Золотоніського р-ну Черкаської обл. України) і що, очевидно, саме від назви села походять і антропоніми Іванъ Домонтовецъ та Яцько Домонътовецъ, занотовані в «Реєстрі Війська Запорозького», 1949 р.

Отже, вкорінений в українські власні назви ще в XIV–XVII ст., уже засвоєний литовський антропонім Домонт цілком міг стати вихідною основою для утворення В.П. Петровим свого літературного псевдоніма В. Домонтович.

Вперше опубліковано у виданні: В. Домонтович. Без ґрунту. — К.: Гелікон, 2000. — С. 514–516).

**ПОСТАТЬ ВІКТОРА ПЕТРОВА
ЯК ПРОБЛЕМА ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО ВИБОРУ**
(*виступ на науковій конференції*)

Здавалося б, що ще може тривожити науково-мистецький світ, окрім творів науковця та мистця?

Час вніс корективи. Місце «білих плям» (насправді цілком кривавих) заступила смуга ґрунтовніших досліджень. Однією з найконтroversійніших постатей останньої «п'ятирічки» став Віктор Платонович Петров, чиє ім'я, діяльність в одних ви-кликає просто лють, в інших — замилювання.

Усе це від емоцій.

Звичайно, існує Величезна Проблема Таємниці Петрова. Сьогодні ми їй не здатні документально розв'язати. Москва архіви НКВД, МГБ, КГБ ще довго триматиме замкненими. Саме там існують відповіді на деякі особливо пікантні питання щодо діяльності Петрова-розвідника. Та це не значить, що ми маємо сидіти, склавши руки. І наша конференція є свідченням правильно обраного шляху. Шукаймо, думаймо, досліджуймо, стукаймо й картина життєпису Петрова потроху прояснюватиметься. Було б добре, аби організатори конференції звернулися до СБУ та спробували хоч тут щось цікаве віднайти. Гадаю, необхідно постійно збільшувати потік інформації та розмислів навколо неї, гадаю, необхідно опрацювати й видавати всі твори Петрова, що НЕ застаріли морально, що зберегли науковий інтерес, якими б не були вони суперечливими й контroversійними. (Само собою, це не стосується «творів», які він писав як «соціальне замовлення», що по-своєму можуть бути цікаві лише спеціалістам).

Як на мене, вся українська культура, гуманітарна наука ХХ ст. у своїй глибинній основі зазнала жорсткого екзистенціального впливу. Інша справа (і цю обставину вкрай важливо виділити — NB!), як позначився цей вплив на конкретній творчості конкретної особистості. Скажімо, трагізм, песимізм, закинутість у світ чи «вкинутість» в існування, Сартрівське буття «для себе», тотальна та різні міри людської ізоляваності, турботи, тривоги й, головне, філософськи дистильована смерть — весь цей, далеко неповний набір екзистенційного інструментарію ми зустрінемо в романі «Місто» В. Підмогильно-

го та поезовиверті «Партія веде» Тичини. І кризь образно-пластичну структуру таких різних творів однаково проглядає особистість авторів, бо автори були талановитими митцями. Та людьми вони були різними й долі в тунелі тоталітаризму їм судилися трагічні лише різною мірою: великого прозаїка розстріляли, геніального поета на довгий час перетворили на бланзя. Це очевидні, доволі прозорі сюжети української реальності 20—30-х рр. ХХ ст.

Випадок Віктора Платоновича Петрова ви-нят-ко-вий.

Винятковий де facto: агент НКВД, розвідник, явно працював на українських націоналістів в екзилі, явно недопрацював на московського господаря, можливо, щось не виконує, ба більше — «відбився від рук»... Результат — 18 квітня 1949 року советська спецслужба його викрадає з Мюнхена й перевозить до Москви на Луб'янку.

Вісім років Петров закинутий у московську замкненість. Без родини, без друзів. І навіть знайомих. З восьми років півтора — перебував у Луб'янці, тобто тюрмі. З тих сімнадцяти місяців перебування на Луб'янці вісім місяців лежить у їхній лікарні. Випустили, аби він помер «на волі». А він НЕ вмер. Сам себе вирятував голодом, «желсоком» (шлунковий сік), а головне, — здатністю мислити, філософувати, в екзистенційній пустелі інтуїтивно віднаходити ледь відчутні стежки та водночас оптимальні для фізичного виживання.

Скажімо, В.П. Петров пише «Автобіографію». Перший же рядок: «Родился в семье учителя»... Неправда.

«В 1941 году был призван в ряды Красной Армии»... Неправда.

«С 1 января 1942 по 10 февраля 1942 переводчик 41-ой гвардейской дивизии»... Неправда.

«...С 10 февраля 1942 по 15 мая 1945 года состоял в партизанском отряде»... Неправда. Ще й нагла, бо партизанські загони існували лише до 1944 р.

«С 6.VIII-1945 по 23.III-1950 года состоял на службе в Министерстве Внешней Торговли в должности научного сотрудника». Неправда.

Навіть наводить вихідні дані «Удостоверения укр. Штаба партизанского движения от 20.VI-1950 № ОК/1237», що є кричущою неправдою, бо (зверніть увагу):

1. рівно рік і два місяці тому його викрали з Мюнхена (у ніч із 18 на 19 квітня 1949 р.);

2. минуло п'ять років як скінчилася Друга світова війна, отже, про який «Штаб партизанського руху» може йти мова! Маячня, абсурд! А я до цього й веду;

3. і, насамкінець, «Удостоверение», тобто документ, що юридично засвідчує наявність особи, конкретної людини. А конкретна людина — NB! — «в темниці сырой»: її нема, особа знеособлена. Вона — ніхто, ніщо. І все це за життя!

Отак виникає відчуження цілковитого абсурду: «Це — абсурд, — писав Сартр, — що ми народилися (згадайте автобіографічне: «Родилася в семье учителя — неправда!), і абсурд, що ми помremo. А хіба сам факт нашого зібрання не є свідченням правоти Сартра? Далі: щодо інструментів смерті й життя в пам'яті. Адже щось відбувалося з нашим героєм аж поки він не потрапив до лікарні на вісім місяців. Отже, ЩО! Це не питання, а констатація існування в режимі «ніщо». Поділю тлумачення «ніщо», яке наводить Владислав Татаркевич у своїй «Історії філософії»: «Існуванню немає куди вирватися, бо його оточує ніщо.— А далі, міркуючи про життя людини, автор продовжує, — У ньому все є «творчістю й винаходом». А якщо так, то існування людини не є а priori визначеного сенсу, матиме лише той сенс, котрий людина створить сама. У цьому значенні екзистенціалізм є гуманізмом» (розбивка моя.— Р. К., виділення Автора).

На духовно-філософському рівні Віктор Петров давно собі й усім нам намагався пояснити новітню екзистенційну ситуацію, що так гостро постала по Другій світовій війні. Перебуваючи ще в Західній Німеччині, він писав: «Зміну діб сприйнято як особисте переживання. Її усвідомлюємо на прикладі власної долі. Трагедія останніх поколінь полягає в тому, що вони живуть уривками уявлень різних діб, тоді як належать новій, іншій, якої вони ще не уявляють собі». При одній нагоді з цієї цитати, яку навела незабутня Соломія Павличко, я обрав для пильнішої обсервації фактор часу як провідний. Сьогодні видається цікавим інше питання: до якої генерації в епохальному вимірі належить сам Петров? Окремо — Віктор Бер? Окремо — В. Домонтович? І чи його особиста трагедія віднайшла, зрештою, катарсисне розв'язання?

Суспільно-світові тектонічні вибухи породжують усе нові й нові обставини, а моральні критерії історичної доби християнства залишаються константною величиною. Жовтневий переворот, ВЧК, ГПУ, НКВД, МГБ, КГБ, СБУ, комуністи, диктату-

ра пролетаріату, українізація, «трійки», «розстріляне Відродження», полонені митці, смерть тирана, «відлига», шістдесятництво, новий/старий терор 70–80-х років, перестройка, незалежність, і все, що ми думаємо сьогодні з цього приводу, — для мене все це є обставини.

А ще є доля.

«Долю конем не об'їдеш» — оповідає народна мудрість. Віктор Платонович Петров, мудра, сильна й, водночас, слабка людина, безмежно талановитий мистець і філософ, тонкий естет, лірик й іроник, насмішник, цинік, авантюрист — він надто глибоко проглядав не лише свій час, а як археолог бачив цілу структуру історичного становлення людської цивілізації, й як філософ розмірковував над процесом становлення християнської доби, її колізій (див.: оповідання «Апостоли», «Святий Франціск із Ассізі», «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі» та ін.). Серед цього огрому знань і в тому часі захитаному моральному підмурівку життя душею сама доля приміряла для нього екзистенційні шати й вони йому пришилися впору, як найкраще...

2003 р., за твердженням Юнга, закінчується історична доба християнства. Спостерігаючи, що діється в світі, я відчуваю правдивість цього постулату. А відтак думаю, що В. Домонтович, який таки спромігся не вступити в гру диволіади й волів краще вмерти, аніж гвалтувати себе доктриною «соц.ре.», залишиться в музеї цивілізації як експонат минулої доби — видатний український прозаїк. Віктор Бер, Віктор Петров, які уявляли себе й належали і н ш і й добі почуватимуться як у себе вдома, в комфорті осягання їхньої спадщини. А щодо катарсису — судіть самі. Всі ми — різні, отже, маємо різні уявлення про трагедію. Очевидно лише одне: вона заслуговує на пильну увагу. Заслуговує!

Вперше надруковано у виданні: Вісник Київського національного ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Філософія. Політологія. – 2005. – Вип. 73–75. – С. 20–21.

Андрій Томашевський

**ВНЕСОК В.П. ПЕТРОВА У СТАНОВЛЕННЯ
ВІТЧИЗНЯНИХ ЕКОЛОГО-ГОСПОДАРСЬКИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОЇ ДОБИ**
(виступ на науковій конференції)

Приємно, що наукова спадщина Петрова стає об'єктом всебічного вивчення та аналізу. Це не є церемоніальним ритуалом календарно-ювілейного походження. Суть у тому, що нормальний розвиток наукових дисциплін вимагає опори на попередників, усвідомлення часу, обставин, потреби, способів і причин, за яких вперше конкретний вчений першим усвідомив і сформулював відповідні важливі новаційні положення та висновки. Постать В.П. Петрова, — вченого — ерудита й енциклопедиста, універсала, аналітика з потужним даром передбачення і виразними ознаками геніальності не випадково викликає у вчених уже кількох поколінь закономірний і багатограний інтерес. Усвідомлення цілісності, системності поглядів і наукового доробку Петрова ще попереду.

Сучасний розвиток вітчизняної історико-археологічної науки відзначений появою нових важливих тенденцій. Все активніше і ширше дослідники звертаються до розробки проблематики систем заселення, факторів, що їх визначали, до реконструкції давніх природних умов заселення і господарювання. Актуальні ці проблеми і для слов'яно-руської археології. Здається тепер таки, стає очевидним, що коректне та науково вірогідне дослідження східнослов'янського етногенезу та становлення державності не буде обгрунтованим і вичерпним без відтворення динамічної моделі заселення, його демографічного потенціалу, ознак ієрархії та внутрішньої структури, обставин вибору умов тогочасного довкілля.

На жаль, теоретична та методична лінія палеоекологічних і палеогосподарських досліджень, окреслена В.П. Петровим, не знайшла повноцінного продовження у тогочасній вітчизняній науці. Вчений-енциклопедист Петров природно та гармонійно поєднував у своїй науковій діяльності найрізноманітніші інтереси, знання та дослідницькі прийоми. Натомість, увага практично всіх тогочасних та наступних дослідників, їх методи формування і обробки джерельної бази були направлені на виділення все нових різновидів культур, варіантів і типів за етнізуючи-

ми, не рідко суб'єктивно визначеними, ознаками. Пошук довільно відокремлених від загального системного контексту ознак та етно-індикаторів усе далі заводив дослідників від вивчення матеріалізованих, уречевлених у земляній проекції базових складових — системи заселення, екологічного тла та демографічно-господарського потенціалу населення тих чи інших соціальних організмів давнини. Саме ці компоненти складають основу культури життєзабезпечення, як її тепер називають. До речі, це був кризовий за його наслідками, процес відходу від нормального раціонального економічного марксизму до старого німецького, по суті завдань та методів, пошуку «крапель крові», тільки тепер — умовно слов'янської.

Сучасне повернення на новому рівні до питань заселення, екологічної та палеогосподарської проблематики, синхронного та діахронного порівняння рівнів розвитку господарства населення різних регіонів, визначення їх зв'язків неодмінно повертає нас до вивчення й усвідомлення наукової спадщини та теоретичного доробку вченого-універсала В.П. Петрова.

Цікава і показова динаміка розвитку наукової думки вченого: початок 30-х років — вивчення підсічного землеробства та пов'язаних із ним особливостей заселення, лексики, обрядовості та фольклору. Після війни, з розвитком польових досліджень і поповненням археологічної джерельної бази, особливий науковий інтерес В.П. Петров проявляє до слов'янських старожитностей середини — третьої чверті I тис. н.е. та спеціально до корчакських (житомирських) пам'яток, відчуючи їх унікальне значення у етногенетичних процесах Східної Європи. Корчакські старожитності цікавили вченого не випадково і тому він, спираючись на архівні джерела С.С. Гамченка, намагався пролити більше світла та систематизувати ці матеріали. Сплав глибоких знань, незорої ерудиції, наукового прозріння вченого та митця дозволяли В.П. Петрову розгледіти крізь туман неповного знання і браку наявних необхідних повноцінних джерел обриси і власне самий напрямок майбутніх досліджень суто слов'янських пам'яток.

Знайомство з роботами вченого, його методичним арсеналом та методологічними засадами переконує, що В.П. Петров без декларацій, реально у власній науковій практиці досліджував ключові проблеми, застосовуючи комплексний, просторовий, динамічний підходи. Звідси струнка, але структурно складна концепція слов'янського етногенезу та розселення і

актуальні й досі погляди на пошуки слов'янської прабатьківщини у часі і просторі.

Дуже промовиста, з точки зору розуміння суті і значення постаті Петрова-вченого і така обставина. Знаний лінгвіст, філолог, фольклорист, семіотик, фаховий етнолог, він усвідомив і сформулював положення, згідно яких саме система, спосіб і потенціал заселення, прийоми господарського освоєння ландшафтно різних територій окремим соціумом є найбільш важливими, фундаментальними та ідентифікуючими характеристиками етносу. Звідси впливала й особлива роль джерел археологічного походження та науки, в яку В.П. Петров повернувся в повоєнний період. При роботі з класичною та непересічною працею «Подсечное земледелие», створеною ще у першій половині 1930-х років (!) і не виданою ще досі у своєму повному обсязі, не полишає відчуття, що В.П. Петров збирав і аналізував величезний обсяг спеціалізованої етнологічної інформації про лісопольове господарство, маючи на увазі аналогії археологічної давнини. І лише епізодично він висловив це над-завдання: «...ясно, що будь-яке з відзначених явищ може бути проєктованим на глибоке минуле, дозволяючи відтворювати зв'язки, які не сприймаються безпосередньо в уривчастих згадках писемних джерел чи з конкретних спостережень, отриманих у результаті археологічних розкопок. Припустимість подібних співставлень цілком очевидна». [1, с. 49].

Принагідно зазначимо, що саме на підставі порівняння територій і характеру систем заселення, способів освоєння просторів, ландшафтно прив'язки населених пунктів і відповідних умов навколишнього господарювання, вчений, крім низки інших важливих спостережень, підкреслив системну принципову різницю між черняхівською, та вірогідно, слов'янською серединами I тис. н.е. археологічними культурами.

Глибоко проаналізувавши історичні джерела і володіючи всією сумою етнологічних знань, В.П. Петров сформулював глибинний принцип давньослов'янського племінного розселення по річках, річкових басейнах. «Річкові системи визначали собою морфологію (і структуру) слов'янського племінного розселення — розчленування...» [2, с. 43]. Аналізуючи твори Іордана, Прокопія, псевдо-Маврикія, нашого літопису «про жалюгідні хатинки на великій відстані одна від одної, про розкиданість «окремих селищ», про «часте змінювання місця мешкання», про необхідність «займати багато землі» дослідник

зазначає, що ці згадки «пояснюють нам ландшафтно-топографічні і виробничо-господарські обставини, які зумовили той спосіб племінного розселення по річках, про який говориться в літописі. ...Поселення тяглися по течії ріки від гирла до верхів'їв» [2, с. 44].

Цікаве в цьому контексті побіжне міркування вченого про систему трипілля, що призводила до стягування земельних ділянок до осель і як кінцевий результат до — завершення роздроблення племінної території.

Зазначимо також інші окремі аспекти творчого доробку В.П. Петрова у справі еколого-господарських досліджень слов'яно-руської доби:

1. В.П. Петров практично впровадив необхідність вивчення просторового відображення суспільних і господарських явищ. Він увів у науковий обіг розуміння господарської діяльності, адекватної конкретним природним обставинам, як умови стійкого успішного заселення та функціонування конкретних соціальних організмів (СО) давнини.

2. Заклав підвалини вивчення давніх систем заселення, еколого-господарських умов заселення та їх впливу на способи господарювання і природокористування. Для цього він блискуче апробував і застосував *етнологічний підхід*. Причому хронологічно це сталося тоді, коли закордонні марксистсько орієнтовані вчені та центри ще тільки опановували самі теоретичні основи, які згодом через десятиріччя призведуть їх до формулювання засад нової географії та археології, процесуальної археології, і в цих рамках — просторового та палеоекологічного підходу.

3. Одним із найважливіших висновків вченого є *дефініція комплексного характеру лісового господарства східних слов'ян*. Актуальним і важливим є розуміння системи підсічного лісопольового землеробства, як складової частини складного і стрункого багатогалузевого лісового і річкового господарства в комплексі з неземлеробськими заняттями: мисливством, бортництвом, рибальством, лісовими промислами та ремеслами [1, с. 10, 33].

4. В.П. Петров вивів також *нерозривний зв'язок процесів розселення — освоєння як синхронного пошуку угідь, сировини, місць помешкання, визначив населений пункт як основу системи заселення*.

5. Вчений постулював *нерозривний територіальний зв'язок (суміщення) місця помешкання (оселення) і відповідних угідь*

(«новин» — «ляд», угідь, ловів, бортей) його мешканців в ресурсних зонах населених пунктів (РЗНП за сучасною термінологією) лісової зони; **єдність підсіки — ловища — починка**. [1, с. 10, 35]. Підкреслена потенційна нерентабельність обробки ділянок за межами **5 верст** від оселення. [1, с. 17], що на півстоліття випередило загальноновживаний тепер дослідниками **5-кілометровий** радіус.

6. Розгляд етнографічних і археологічних матеріалів показав взаємозв'язок рельєфно-топографічного положення поселень і навколишніх угідь з формами господарства, перш за все — його аграрними галузями [1, с. 40–49, 61–63]. **Створена ландшафтно-топографічна модель та її складові — рельєф, відношення до водної артерії, експозиція, ґрунтовий та рослинний покрив** були визначені як **основні чинники** (та дослідницькі індикатори) способу заселення та господарювання СО. Відокремлений рельєф, **відкрита мисова прирічкова схилова топографія** ділянки, вкритої мішаним лісом, як **вирішальні системостворюючі фактори** — умови при доборі місця підсіки — селища. [1, с. 41]. В свою чергу, вже у наш час це спонукало дослідників до спеціального виділення специфічних ознак неукріплених селищ, як категорії населених пунктів, найбільш наближених до аграрно-промислової діяльності селянського населення [3, с. 54–55; 4, с. 22–26].

7. Спостереження В.П. Петрова на мікрорегіональному рівні свідчать, що причини особливостей топографії та експозиції селищ і навколишніх аграрно-господарських палеоугідь слід шукати саме в сукупній дії **мікрокліматичних чинників**. Комплексний аналіз етнографічно-статистичних матеріалів минулого, здійснений В.П. Петровим, розкриває закономірності заселення та освоєння лісових територій, пов'язані з аграрним господарством в умовах суцільної лісової зони, включаючи річкові долини. Хоча перш за все це стосується вогне-зрубного землеробства, але в умовах Полісся притаманне будь-яким іншим модифікаціям землекористування (перелогу, орним системам). Справа в тому, що розробка невеликих польових підсічних ділянок в оточенні лісів, в низинах або на глухих вододілах призводила до затінення ділянок, застою над ними повітря, туманів і надмірної вологості, ранніх паморозків [1, с. 50]. На прирічкових смугах з крутими вигинами, островами, мисами, луками забезпечувався набагато кращий дренаж, циркуляція повітря, більш повільний хід добових температур, що

впливало на урожайність і сприятливість землеробства. Перевага віддавалась ділянкам на схилах підвищень, увалах на відміну від вододілів і долинних заплав [1, с. 52–53, 57; 5, с. 65].

8. Досліднику належить розуміння підсіки, як способу господарювання окремих починків — селищ, **ізольованих односімейних спільнот з 5 членів** — «ртів», але зовсім не обов'язково — великих родових громад. **Сім'я = сільце** [1, с. 14].

9. На основі проаналізованого етнологічного та статистичного матеріалу вчений уклав **квалітативні моделі, вихідні рамкові умови вибору господарських ділянок, їх урожайності, термінів і способів використання, тощо.**

10. В.П. Петрову притаманне **застосування наукового підходу, що передбачав вивчення палеоекологічних і палеогосподарських проблем через діяльність, розподіл часо-енергетичних витрат, їх цифрове вираження.** В.П. Петров у своїх роботах практично та блискуче використовував і розвивав ідеї О.В. Чайнова.

11. В.П. Петров випередив Л.М. Гумільова в **ідеї складних зв'язків генезису конкретного етносу та ландшафтів, у яких цей процес починався та проходив.**

Звісно, також, що до створення етнологічної археології Бінфорда, розробки засад та практики site catchment analysis ресурсних зон НП, моделювання ємності ландшафту, та багатьох сучасних методів і підходів передової світової науки залишалися ще десятиліття пошуків і прозрінь Чайлда, Кларка та їх наступників.

Система поглядів, ключові положення й окремі спостереження В.П. Петрова фактично та безумовно, свідомо чи підсвідомо лежать у основі сучасних вітчизняних і світових досліджень процесів розселення, господарського природокористування давнини.

На основі розроблених В.П. Петровим положень нам вдалося у свій час, в межах загального динамічного аналізу системи заселення, його палеоекології та господарської моделі Древлянської землі, по-новому оцінити відому фразу літопису. Йдеться про події 945 р., коли княгиня Ольга, взявши в облогу столицю древлян — Коростень, пропонувала мешканцям здатися: «...а вси городи предашася мнѣ,... и дѣлають нивы своя и земли своя; а вы хочете измерети голодом...» [6, стб. 47]. Цей уривок досить широко використовувався для доказу ролі землеробства (орного) у слов'ян, і древлян зокрема, на початкових етапах розвитку Давньоруської держави [7, с. 253; 8, с. 26]. Етимологічний ана-

ліз вжитого літописцем терміну «нива» свідчить, що слово «нива» означало одночасно і поле, і ліс [9, с. 15], а його використання пов'язане з вогне-зрубною технологією обробітку ґрунту, вивільненого в такий спосіб від лісу. Якщо «лядою» називали лісову місцевість, придатну до випалу, то «нивою» — вже підготовлене місце — підсіку. Характерний приклад є в житії XV ст., де Варлаам каже: «...древо посекаю и нивы творя» [10, с. 233–234]. Отже, вираз «дьяльть нивы» досить чітко фіксує цілком певну аграрну систему, що існувала у древлян, як союзу племен лісової зони [11, с. 152].

1. *Петров В.П.* Подсечное земледелие. – К.: Наукова думка, 1968. – 228 с.

2. *Петров В.П.* Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. – К.: Наукова думка, 1972. – 214 с.

3. *Томашевський А.П.* Природно-господарський аспект заселення р. Тетерів у середньовічні часи // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 46–59.

4. *Томашевський А.П.* Правобережне Полісся (Система заселення) // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – 232 с.

5. *Щербань М.И.* Микроклиматическое районирование // Природа Украинской ССР. Климат. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 202–213.

6. Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. — М.: Наука, 1962.

7. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К.: Наук. Думка, 1991. — Т. 1. — 736 с.

8. *Довженко В.Й.* Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 267 с.

9. *Петров В.П.* Язык. Этнос. Фольклор: Автореф. по совокупности работ на соискание учёной степени канд. филол. наук. — К., 1966. — 61 с.

10. *Колесов В.М.* Мир человека в слове Древней Руси. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. — 312 с.

11. *Томашевський А.П.* Населення Східної Волині V–XIII ст. н. е. (Система заселення, екологія, господарство): Дис. канд. іст. наук. — К., 1993. — 406 с.

Вперше опубліковано у виданні: Вісник Київського національного ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Філософія. Політологія. — 2005. — Вип. 73–75. — С. 72–74.

VII. АВТОБІОГРАФІЇ ТА СПОГАДИ

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ РОТАЧ

(1925–2007)

*Ганна Дениско,
заслужений журналіст України,
лауреат премії імені Симона Петлюри*

«БЛАГОСЛОВЛЯЮ Я ТІ ДНІ, КОЛИ ДО ПРАВДИ ПРИХИЛИВСЯ»

В Україні є міста, яким можна по-доброму позаздрити, бо тут усупереч будь-яким історичним і політичним обставинам витворювалося таке культурне середовище, яке захищало і надихало, давало відчуття плеча. Такий собі гуцульний аркан навколо вогнища. Самотнім там не почуваєшся, навіть якщо навкруги — темінь.

Полтава підсоветських десятиліть — місто, яке народжує таланти з такою ж фантастичною щедрістю, як і в проминулі століття, але потім або витискує їх до столиць (Києва, Мюнхена, Торонто, Нью-Йорка), або вони постійно відчуватимуть тут брак кисню і тратитимуть надзусилля на самостояння. Утім, подібне бачимо й у минулому. Навіть Іван Величковський, великий поет українського бароко, який жив у Полтаві, служив священиком в Успенській церкві і десь спить вічним сном під асфальтом чи газонами Соборного майдану, записаний літературознавцями до Київсько-чернігівського духовного осередку, хоча в часи гетьмана Івана Мазепи Полтаві не бракувало яскравих зірок на небосхилі поезії, малярства, сницарства.

Життя письменника, літературознавця і краєзнавця Петра Петровича Ротача було типовим життям полтавського, українського інтелігента: не **завдяки**, а **всупереч**, не в шані, а під постійною загрозою втрати роботи, волі, а то й життя; не в дружньому колі веселих, розкутих, богемних парнасців, а вічним Петром Самотнім, який, проте, уперто запалює свою свічку на вікні...

Життєвий шлях і творчість Петра Ротача засвідчують, що не було такої сили, яка б змусила його загасити ту свічку любові до України, до рідного Слова.

А тих, що служили Темряві, було ой як багато! І червоних, і коричневих. Вони викидали родину Ротачів з рідного хутора Калениківщини Роменського повіту на Полтавщині; вони вивезли Петруся на каторгу до Німеччини; вони, по поверненні на Батьківщину замість вибачитись за те, що не захистили від ворожої наруги, десятиліттями виливали свою злобу, підозрі-

лість і ядуче словоблудство на незахищену, інтелігенту, совісну людину, вірну Богові й Україні.

А Петро Ротач уперто запалював свою свічку на вікні. І коли влітку 2007 р. його відспівували під склепінням ще недобудованого, відновлювального Успенського собору, того самого, де служили і дід Івана Котляревського, й Іван Величковський, куди приїжджав Патріарх Мстислав, — проводити Петра Ротача в останню дорогу прийшли всі Петри Самотні міста, яке поволі скидає із себе пута як Петра Біснுவатого, так і шварцбардів, швондерів і шарикових новітніх часів.

І з'ясувалося, що насправді останні чверть століття ми зовсім не були самотні. Бо нас єднав і спонукав до дії своїм прикладом цей скромний чоловік з негучним голосом, худенькими плечима книжника, колосальною працездатністю орача літературних перелогів і незламною волею борця за українську Україну.

У нас у Полтаві наприкінці ХХ—на початку ХХІ ст. таки був духовно-мистецький осередок, і його провідником, визнаним моральним і професійним авторитетом був письменник, літературознавець, краєзнавець, бібліофіл і енциклопедист Петро Петрович Ротач. До нього горнулися викладачі полтавських університетів і найрозумніші зі студентів, невтомні просвітяни (а Петро Петрович — один із засновників Товариства «Просвіта» на Полтавщині); молоді письменники з обласної організації НСПУ; історики, краєзнавці, архівісти, мистецтвознавці...

Якби не він, чи кожен з нас би витримав ту петросамотність, що нею обдаровувало місто «петровської вікторії», в яке ми поприїжджали із сіл і хуторів затопленої селянської Атлантиди?

Петро Ротач був живим прикладом того, як можна перетворити поле письмового столу на велике поле неполтавської битви за Українську Україну; як можна з-під намулу заборон, брехні піднімати пласт за пластом цілі материки затонулих культурних атлантид.

В Україні, очевидно, не було більше такого послідовного й наполегливого дослідника творчості і життєвого шляху українських письменників, яких советська Україна-мачуха витиснула на чужину. Ці літературні острови Петро Ротач міцно з'єднав з материком, і завдяки йому близьким широким колам читачів стали Леонід Полтава і Олекса Ізарський, Василь Барка й Іван Багрянний, Дмитро Нитченко й Ігор Качуровський, Олекса Веретенченко і Григорій Костюк, Григорій Ващенко і Надія Фесенко...

Книга «Розвіяні по чужині: полтавці на еміграції» (1998) стала справжнім бестселером не тільки на Полтавщині.

Свою двотомову «Полтавську Шевченкіану» він скромно назвав «спробою крайової Шевченківської енциклопедії», але якби в кожній області було зроблено подібні «спроби», ми мали б фундаментальний Літопис Духовного Відродження Нації, її життя з Шевченком і в Шевченкові.

Люблю брати до рук літературний календар Петра Ротача «Колоски з літературної ниви». Розповіді про 131 письменника в ній розміщені за річним календарним циклом — неоціненний посібник для вчителів, бібліотекарів, усіх, хто небадужий до рідного слова.

Колосальний обсяг інформації дає читачеві книга Петра Ротача «І слово, і доля, і пам'ять» (2000), де йдеться про велич тих, хто служив Українському Слову в ті десятиліття і століття, коли його намагалися знищити. «Пам'ять про них не може бути і не буде стерта ні часом, ні ворожим ставленням до них, ні байдужістю», — писав Петро Ротач. І ці слова з повним правом можна сказати і про Петра Петровича.

Перелік усіх книг і статей Петра Ротача зайняв би десятки сторінок. Глибокий їх аналіз зробив доктор філологічних наук, професор Микола Степаненко у книзі «Рідне українське слово» (Полтава, АСМІ, 2005), і нам залишається лише адресувати читача до статті в цьому збірнику «Він присвятив своє життя Слову... Замітки до життєпису дослідника-літературознавця Петра Ротача».

Але не можна бодай дещо не сказати про поезію Петра Ротача. Письменник Петро Засенко в одній зі статей слушно зауважив, що про поетичну майстерність Петра Ротача «можна судити по інтонаційно-успокоєному і звукописно-точному рядку, в якому завжди проглядається плід вагової думки». Ось як поет окреслив суть періоду брежнівсько-сусловського «застою»:

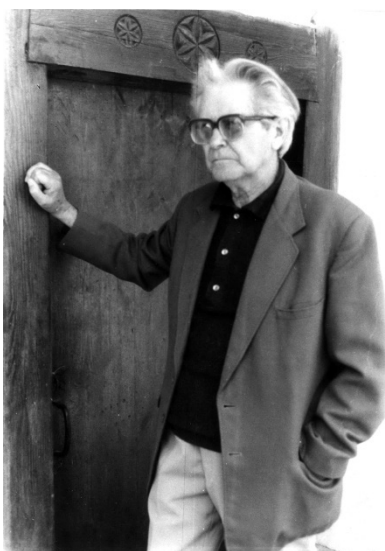
*Ми зустрічали шістдесяті
З палкою вірою, поки
Запоночіло в нашій хаті
І завелися павуки.
Все обснувала павутина,
Нема найменшого світка...
І дух гнітить, мов гільйотина,
Зловісна тінь Маланчука.*

На жаль, і помирати Петрові Петровичу довелося з тривогою за долю України, яка ще не захищена від новітніх маланчуків, валуєвих і шварцбардів. (Між іншим, полтавські райці так і не спромоглися надати Петрові Петровичу за життя звання почесного громадянина Полтави, хоча в місті не було достойника, якому б більше личило це звання. Замість того «уконтетували» тим званням Вірку Смердючку, нівелювавши таким чином почесне громадянство до балаганного рівня).

Найвищою нагородою для людини Петро Ротач завжди вважав чесно пройдений шлях.

*Я йшов між чорної злоби.
Круті, круті дороги слались.
Обіч хилилися раби,
А горді зрідка зустрічались...
Й тепер нелегко йти мені,
Але з душі тягар звалився.
Благословляю я ті дні,
Коли до правди прихилився.*

...Петро Самотній — це був його перший літературний псевдонім, який він поставив під оповіданням «Вони приходили знову» — про Голодомор 1933 р. Його відхід у крацій із світів вияскравив те, що він залишив духовно-мистецьку Полтаву не самотньою. Воно з'явилося, відчуття плеча. Як в гуцульському аркані, де самотнім не чувається ніхто. Навіть якщо петютюнники намагаються сіяти навколо темряву.

Петро Ротац

ПЕРЕБІГ ЛІТ І ПОДІЙ (Автобіографічне)

«Історія мого життя є частиною історії моєї Батьківщини», — писав Т.Г. Шевченко. Ці слова певною мірою стосуються і мого життя.

Я народився 24 січня 1925 року на хуторі поблизу с. Слобідки-Новицької на Роменщині (тепер — Талалаївського р-ну Чернігівської області). В церковній метриці, виданій о. Костянтином Трипольським, який мене хрестив (цей документ загубився під час мого перебування в Німеччині), була вказана дата за старим стилем — 11 січня. При цьому мушу зауважити, що в повоєнний час в паспорт, невідомо за якими джерелами, було вписано інше число — 11 лютого.

З'явився я на світ в щойно перед тим збудованій батьком хаті на хуторі Калениківщина (Каленівщина), заснованому наприкінці XIX-го сторіччя моїм дідом Федотом Андрійовичем Ротачем (1852–1909), хліборобом, бджолярем, меломаном і книжником, та його сільськими компаньйонами. Хутір знахо-

дився за кілометр від Слобідки й дещо далі від волосного села Талалаївки (з 1921 р. — Сильченкове) Роменського повіту. До волосного правління мій батько ще в шкільні роки ходив за петербурзькою газетою «Биржевые ведомости», яку передплачував дід, додатками до неї і полтавським журналом «Хуторянин». Дідову бібліотечку пізніше поповнював дядько Левонтій, який теж кохався в книжках. Але її було пограбовано і знищено під час колективізації, коли комнезам відібрав і продав радгоспові «Борсуківщина» дідову хату, а дядька, що жив у ній, було відправлено на Урал. Збереглась лише одна родинна реліквія — додаток до «Биржевых ведомостей», масивний «Дневник русско-японской войны 1904–1905 гг.» з власноручним дідовим підписом, зробленим 1905 року. Це одна з найдорожчих для мене книг, бо з нею пов'язані перипетії нашого родинного життя. Були ще часописи «Нива» та «Природа и люди».

Наша хутірська земля раніше належала відомим поміщикам Новицьким, які поріднилися з Якубовичами (з цього роду вийшов декабрист Олександр Якубович, а його сестра була дружиною Василя Новицького і в нашому селі залишила по собі пам'ять жорстокої кріпосниці). У 1880-х роках помер бездітним останній слобідський володар Олександр Новицький, і тоді родичі почали продавати панську землю. Мій дід, взявши в Ромнах банківський кредит, придбав собі спочатку 20, а потім докупив ще 9 десятин землі разом з лукою і лісом. Після його смерті ця земля була поділена між синами-спадкоємцями, одним із яких був мій батько.

Дядьки Левонтій (1892–1933) і Йосип (1894–1948) почали розбудовувати власні господарства після революції 1917 року, але нікому з них не довелось там жити — все знищив тоталітарний режим. Дідове подвір'я знаходилося в старому панському саду, де раніше стояла пасіка Новицьких. Про цю пасіку, як одну з кращих у губернії, писалося в «Полтавских губернских ведомостях» ще в позаминулому сторіччі. Хутір взагалі знаходився в надзвичайно вигідних природних умовах. З заходу до нього прилягало поле, з двох інших боків його оточував розкішний дубовий ліс, посаджений ще за кріпащини або й раніше. Цей ліс називали Панським — тепер від нього мало що лишилося. А в 1918 році в ньому нараховували одних старих дубів 800. Тоді ще були вікові липи, одна з них — пам'ятна мені — росла в ярочку на батьківській землі, і коли цвіла, то весь яр наповнювався предивним медовим запахом. Тепер уціліло там

лише два вікових дуби — свідки життя моїх батьків і нашого дитинства.

Дідова земля знаходилася між Слобідкою і землею наших сусідів — хуторян Соляників. На тій ділянці, де побудував своє господарство батько, містилося невелике родове кладовище. І хоча наша колишня садиба зникла ще в 60-х роках минулого століття, кладовище дивом уціліло. На ньому покояться дід Федот, дядько Олександр, що загинув ще в 1920-х роках, та двоє перших дітей моєї матері, яких ми не знали. Над недоглянутим цвинтариком здіймається тепер висока густа шапка дерев. Звідси починалася колись батьківська частина поля. Пам'ятаю, як приємно було малим ховатися в просі, бігати межею аж до Глибокої дороги... А батько розповідав, як під час нападу на хутір загону якогось отамана він врятувався тим, що сховався в кроні густої дикої груші, що росла на кладовищі... Тепер наша колишня земля заросла бур'яном і вже тривалий час ніким не обробляється. Так змінюються часи...

Мої батьки були звичайні сільські трудівники. Мати, Ганна Федорівна, дівоче прізвище Марченко, не ходила до школи, хоча брала уроки в дочки священика Трипольського. На 16-му році життя її віддали заміж. Тяжка праця в дідовому господарстві, коли мій батько і дядьки були на Першій світовій війні, пізніше — будівництво власної оселі, а потім розкуркулення і підневільна праця в колгоспі підірвали її сили і рано звели зі світу. Вона померла 19 травня 1957 року від тяжкої хвороби і похована в рідному селі.

Батько, Петро Федотович (1889–1972), закінчив церковно-приходську школу в Слобідці, рано потягнувся до знань, мріяв стати вчителем, але, як старший син у сім'ї, не одержав на те батькового благословення. Дід хворів і хотів мати собі заміну. Цим було зумовлене раннє одруження батька. Але в 1910 році його закликали до війська. Завдяки каліграфічному почерку він відбув армійську службу переважно на писарській посаді. Служив у прикордонному загоні в м. Велюнь (сучасна Польща), а коли вже готувався повернутись додому, вибухнула Перша світова війна. Вона затримала його в війську до літа 1917 року. Любов до книжок, потяг до знань на все життя стали рисами його характеру. Самоосвітою він досяг того, що непогано знав історію і літературу, міг декламувати напам'ять багато віршів Шевченка, Грінченка, Олеса, Лермонтова, переписував їх до своїх зошитів і оформляв гарним почерком. Завжди, а особливо

в старості, коли після смерті матері залишився самотнім і протягом 15 років доживав віку в сільській хаті, багато читав, писав спогади про пережите, написав історію свого села.

Від батька я успадкував любов до рідного краю, його історії і природи, глибоку пошану до книги, зокрема до Шевченкового «Кобзаря», якого вечорами він часто читав нам ще тоді, як були малими. З цієї любові виникло бажання досліджувати життєві епізоди Т.Г. Шевченка, його зв'язки з Полтавщиною. На матеріалі цих пошуків пізніше мною було опубліковано кілька книг та багато статей, розвідок, заміток і рецензій.

У роки Української революції (1917–1920) батько симпатизував С. Петлюрі і, як і його брат Левонтій, пройнявся ідеєю національного відродження, якій хотів служити, беручи участь в діяльності сільської «Просвіти». В 1918 році він став учасником відкриття пам'ятника Т.Г. Шевченкові у Ромнах і слухав там виступ одного з молодих приятелів Шевченка Григорія Вашкевича, про що не раз розповідав своїм дітям (нас було четверо, я — наймолодший). Пізніше свої погляди і симпатії мусив приховувати.

Незважаючи на середняцький стан батька, його теж не залишили в спокої під час колективізації. І хоч він усупільнив своє господарство і записався до колгоспу й працював рахівником, та сільські «горлохвати», як він називав місцеву партійну владу, знайшли зачіпку, щоб довести так зване «тверде завдання», виконати яке батькові було не під силу. На цій підставі його виключили з колгоспу, забрали хату і описали майно.

2 лютого 1932 року нас, малолітніх, комнезамівці вивезли до загальної для розкуркулених дітей хату в Слобідці, звідки ми швидко «розлізлися межі людьми, мов мишенята». Наші меблі, одягу, яку батьки не встигли сховати, чавунну грубку, харчі — все було забрано, поділено «горлохватами» між собою, пропито або продано на торгах.

Батькові, який знався на рахівництві, пощастило знайти роботу на залізничній станції Талалаївка, що на той час вже стала райцентром. Маючи якісь знайомства, він кинувся боронити своє кровне і зумів відвоювати на певний час хату, в яку ми повернулися напередодні великого голоду. Цей страхітливий рік наша сім'я пережила в пограбованій хутірській хаті, перебиваючись лип'яниками, кропивою, а іноді й макухою, пшеничкою та буряками, які діставали від будівників свинорадгоспу «Новосілля», що тоді засновувався недалеко від хутора. На нашому

маленькому цвинтарі ховали, а точніше, загрибали в яму невідомих людей, які звідкись сюди заходили і, знесилені, вмирили на дорозі або на городах. Там я побачив, як заштовхували лопатою (не вважала в яму) пухлу ногу покійника, і ця картина все життя стояла перед моїми очима і пригнічувала свідомість.

Тяжкої долі зазнали і мої дядьки. Левонтія Федотовича за відмову вступити до колгоспу вислали на Урал, звідки він утік, прийшов додому і був спійманий комнезамівськими нишпорками, які й відправили його до Чернігова на смерть. А дядько Йосип, віддавши до колгоспу коней і реманент, покинув напризволяще хату, забрав сім'ю і втік на Донбас. В Очеретиному він став поштовим працівником. Під час німецької окупації дядько повернувся до своєї хати, але радянська влада, повернувшись в 1943 році, знову вигнала його і зробила бездомним. Незабаром дядько Йосип, підірвавши здоров'я в боротьбі зі сталінським режимом, помер, ледве переступивши 50-річний вік.

Переживши голод 1933 року, батько теж не стерпів знущань сільської влади, яка продовжувала тероризувати сім'ю. Коли на нього було накладено ще непосильніший податок, батько, знесилений нерівною боротьбою з сільськими «заправилами», вирішив тікати з хутора, який безмежно любив. Весною 1934 року хата була продана. Батько зі мною поїхав на Донбас пошукати роботу, але рідні місця владно кликали назад, і ми повернулися додому. Відтоді від села до села мандрував на позиченому возі наш піл з подушками, стіл на точених ніжках, чавунна грубка-тринога, яку пощастило забрати з торгів і стара дідова шафа, з якої в ранньому дитинстві батько обдаровував нас у свята цукерками «ракова шийка». В 1934 році ми жили на станції в Талалаївці. Там ми з братом пасли заготзернівських свиней, їли варену картоплю і кукурудзу з казанів або прямо вихоплювали з корит і похворіли дизентерією. Лише пізньої осені, і то вже в Сильченковому, де батьки найняли порожню хату на Дем'янівці, пішов я до третього класу. Наступного (1935-го) року ми повернулися в Слобідку, придбавши там хату під двома старими грушами і шовковицею на причілку. Давно вже немає тієї хати, як немає на світі і її колишніх господарів, моїх батьків, а шовковиця все ще росте і родить смачні солодкі ягоди. Вона ніби остання рідна душа...

У 1940-му році в районній, а в 1941-му, напередодні війни, в обласній (сумській) газетах з'явилися мої перші вірші. Влітку 1941-го редактор талалаївської районної газети Микола Олефі-

ренко запросив на вільне місце в редакції, і я пробув там до приходу окупантів. Були люди, які фіксували все, що я писав в антинімецькому дусі, щоб в слушний момент використати для власної вигоди. Пізньої весни 1942 року німці повезли мене і багато інших сільських хлопців і дівчат через Білорусь і Польщу на свої рудні, фабрики, заводи і поля. Перший рік довелося жити в умовах концтабору, в спільному бараці з парашею і на голодному пайку. Барак уночі охороняв поліцай із овчаркою. На виданій нам паперовій одежі був намальований знак «SU», що рівняв нас, «остарбайтерів», з військовополоненими. Я мав номер 818. Його поліцаї і лагерфюрер вимовляли як «ахтуно ахцен». Мені випало працювати на фабриці штучного волокна в центрі саксонського текстилю, місті Плауені. Там я провів близько трьох років. Влітку 1943-го зробив спробу втечі, маючи намір добратись до Чехії, але був спійманий і покараний спершу в таборовому карцері, а потім відведений в гестапо на допит і знущання.

Роки неволі стали для мене водночас і періодом формування самосвідомості та осмислення трагічної долі українців в умовах більшовицького та фашистського режимів. Цьому сприяла патріотична література, яку я згодом став отримувати з празької книгарні Юрія Тищенка, а також особисте знайомство з діячами українського національно-визвольного руху часу УНР (Спиридон Довгаль) та поетами і письменниками другої хвилі еміграції, з яких дехто вже відбув сталінські табори і зумів вирватись на Захід (Г. Костюк, І. Майстренко, О. Веретенченко та ін.). Доля звела мене з цими людьми в 1943–45 рр. в Плауені, де в той час містилися редакції українських видань «Дозвілля» та «Земля».

Наприкінці 1942 року я налагодив зв'язок з празьким «місячником культури» «Пробоем» і в 1943 році почав друкувати свої вірші і прозові твори. До 10-річчя голодомору в Україні журнал опублікував моє оповідання «Сумне дитинство» (під псевдонімом П. Самотній). Інші прозові твори були присвячені темі розкуркулення («Вони приходили знову» та інші). В журналі «Пробоем» друкувалися в той час видатні письменники української еміграції Є. Маланюк, Наталена Королева, М. Орест, Ю. Клен (Бургардт), з 1943 – Василь Барка. Їхні твори надихали на власну творчість, гартували дух. На жаль, після повернення на Батьківщину мусив усе це заховати глибоко в собі, аби уберегтися самому і не завдати шкоди родині та батькам.

В роки неволі особливо сильне враження залишило спілку-

вання з пізніше відомим літературознавцем Григорієм Костюком, який у Плауені в 1944–45 рр. редагував газету «Земля», і подав до друку кілька моїх поезій («Відходить серпень...», «Вірю» та ін.). Я бував у Григорія Олександровича сам і разом із поетом О. Веретенченком, брав участь у розмовах і слухав, як поет читав одну з кращих своїх поем «Чорна долина» про розправу Сірка з яничарами. Назавжди залишився в пам'яті й образ чудового лірика Василя Онуфрієнка, що працював у розваговому двотижневику «Дозвілля». В 1992 р. він помер в Австралії, потім дружина Марія видала п'ять книг його поетичної спадщини. На межі 80–90-х років ми встигли обмінятися листами і віршами, згадали нашу тривожну молодість, якій все ж не бракувало віри в кращу долю України. Розлучаючись ранньої весни 1945 року, ми умовлялись: якщо виживемо, зустрінемось у Веймарі, біля пам'ятника Гете... Сталося інше: вільні українські літератори зібралися в Баварії. Мене там не було і ніхто не знав, де я подівся.

А я в березні 1945 року опинився в Австрії. Ця дивовижна країна в той час була переповнена військовими з дивізії «Галичина» (уцілілі після розгрому під Бродами) та втікачами з України, серед яких було немало національно свідомої інтелігенції — вчених, літераторів, акторів. В той час в Австрії формувалась Перша дивізія Української національної армії під керівництвом ген. Шандрука. У Австрії мені пощастило зустрітись з колишнім дніпровським лощманом і письменником Олексою Девладом (псевдо — О. Запорожець). Деякий час ми жили разом. Під час спільних блукань по Каринтії уздовж Драви ми багато говорили про нещасливу долю України, про голод і репресії 30-х років, і ті розмови теж не пропали марно. Потрапивши потім до Аргентини, Девлад видав кілька книг, в одній із них, «Гарбузовій містерії», висміяв недолугість колгоспного ладу. Там же, в Аргентині, О. Девлад випадково загинув...

Мої блукання по Нижній Австрії (в т.ч. й праця в бауера біля Millstatter-See) скінчилися англійським репатріаційним табором у м. Шпітталі, що на пограниччі з Італією. Звіди наприкінці травня 1945 року групу українців, які побажали повернутися на Батьківщину, англійці перевезли в розміщення радянської військової частини у м. Грац. У мене в кишені, мов перепустка (так я думав), знаходилася підібрана в Тиролях авіалістівка. В ній за підписом Молотова гарантувались пов'яченцям безпека і праця. Навіть тим, хто несвідомо або «під

ворожим примусом» вчинив злочин проти «родіни», обіцялось прощення. Тоді я ще вірив у правдивість радянської агітації. Цю листівку відібрав у мене через рік під час затримання і допиту в Талалаївці районний емгебіст з погрозою, щоб ніколи більше не згадував про неї.

У Граці мене зарахували до 233-го запасного стрілецького полку, і з ним я пройшов пішки понад тисячу кілометрів через Угорщину і Югославію в Румунію, де у м. Тиргу-Жіу отримав солдатську книжку. Там я писарював до пізньої осені 1946 р., коли з причини близькозорості був демобілізований.

Дома тим часом вже пішла чутка про те, що за кордоном я друкував антирадянські твори. Цю «новину» привезли ті, хто був зі мною в таборі. Батько перший відчув небезпеку, яка чигала на мене дома, і просив не поспішати з поверненням, а подовше затриматись на службі. Та визначений долею маршрут змінити вже було неможливо...

У заляканому емгебістами селі (було ж під німцем, а це дорівнювало зраді!) я справді швидко відчув вороже, брутально-погрозливе ставлення. Догідливий владі демобілізований офіцер сказав загадково при зустрічі: «Ну, чим ти там займався в Німеччині?.. Знаємо. Будеш відповідати...» З того часу мною заволоділо передчуття чогось недоброго. Вирішив, дїждавшись літа, їхати куди-небудь на навчання. Тим часом удень працював у колгоспі, а вечорами готувався до вступних іспитів. І хоч я офіційно не подавав заяви про вступ до колгоспу, але в кінці червня 1947-го отримав попередження від правління колгоспу ім. 6-го з'їзду Рад про можливе порушення судової справи проти мене за невиконання мінімуму трудовнів.

У серпні 1947 р. я все-таки вирвався з дому (без документів, бо пашпортів не видавали) і склав вступні іспити до Рівненського учительського інституту. Відпрацювавши два тижні на заготівлі торфу в Сарнах, поспішив додому, щоб взяти необхідні речі й не запізнитись на навчання. Радість, що буду навчатись, здобувати освіту і фах, сповнювала душу.

Поїзд прибув із Бахмача в Талалаївку перед заходом сонця. З радісною новиною, яку мав для батьків, закрокував я із станції в село. Та лише поминув пристанційне селище, як обігнала мене і зупинилась попереду півторатонка. З кабіни сплигнув на землю горбатий чоловічок у військовій формі і кашкеті з малиновим обідком. Серце моє стислось від недоброго передчуття. Чоловік чекав мене, і коли я наблизився без зайвих пояснень

велів лізти в кузов: «Поїдете з нами...» Так я опинився в Талалаївському райвідділі МДБ. Довго чекав у маленькому коридорчику, а коли стемніло, мене ввели до глухого кабінетику з прикритим знадвору ставнею вікном. Горіла настільна лампа, за столом сидів у військовому кітелі моложавий чоловік. На погонах я розгледів зірочки старшого лейтенанта. Сухо, офіційно почались запитання: куди і з якою метою їздив?

Я відповідав, як вважав за потрібне, але не одразу збагнув, що від мене вимагається. Виходило так, ніби я їздив до бандерівців, а не вступати в інститут. Я показав довідку про зарахування мене студентом I курсу, він забрав її і не повернув. Не вірив емгебіст і тоді, коли я почав розповідати про умови перебування в Німеччині і про те, як служив у радянській армії. Він нервував, підвищував голос, хапався за револьвер, який лежав біля нього на червоній скатертині, погрожував і вимагав якусь іншу «правду». Відчувалося, що про мене вже зібрано якісь чутки. Лише почну щось говорити, а допитувач обриває, не вірить, лунає російська брутальна лайка і погрози. Емгебіст явно тішився своєю силою. «К стенке, бандеровець!» — гарчить він, і я повертаюся до нього спиною, чую, як він бере до рук револьвер і встає з-за столу. Все тіло моє тіпається, тремтить, мов у лихоманці. Мимоволі згадую, що так було і в гестапо після невиласливої втечі. Так буде ще не раз і пізніше, але тоді я цього не знав, не міг знати.

Настрахавши, самовпевнений емгебіст сідає на своє місце і наказує продовжувати розповідь: про табір у Німеччині, роботу на фабриці, про втечу, вивезення на окопи до Австрії (це моя версія)... Він кидає репліки про «зраду» українців і якусь «співпрацю» з фашистами, за що маємо понести кару. Я починаю розуміти, що обривається моя мрія про навчання в інституті. Але чому він не запитує про мої публікації за кордоном? Отже, не знає про це? Чи, може, очікує, коли розповім сам? Але це означало б, що я сам себе саджаю до в'язниці. Тому мовчу й ще глибше ховаю в собі цю таємницю.

Пізно вночі допит обривається. Старший лейтенант робить висновок, що я «не радянська людина» і вчитися мені не світить, буду волам хвосту крутить у колгоспі. Мене замикають в маленькій сусідній кімнатці, де не було навіть стільця. Прямо на голій підлозі, як видно, недавно пофарбованій, від чого стояла задуха, перебув я зі своїми тяжкими думками решту ночі. Чи до сну було? Ніяк не міг збагнути, як у Талалаївці довіда-

лись, що саме того вечора буду повертатися додому? Затримали, ледве минув селище. Випадковість це, чи хтось пильнував на станції? І пильнував не один день. Вони мене не бачили раніше, отже хтось показав?.. Вранці мене відпустили додому, але допити продовжувались і в наступні дні. Я ще щось доказував, сподівався, що змилюються і відпустять навчатись, але даремно. Минув якийсь час, і я послав у Рівне заяву про переведення на заочне навчання.

Так я опинився в колгоспному ярмі: орав, сів, косив (тоді ще косили косами, а орали плугами), возив волами солому, зерно від молотарки, цукрові буряки, кукурудзу, майже нічого не отримуючи за працю. А головне — був спостерігачем колгоспної безгосподарності і дещо нотував для себе. Одного разу ризикнув написати про цю безгосподарність напівгумористичний допис до обласної газети, підписався «Федько Колотило» і відіслав до сумської «Більшовицької зброї». Моїй таємній радості не було меж, коли допис з'явився в газеті. Правління перелякалось, голову викликали в райком. Там теж хотіли знати, хто написав. Вирішили, що то був якийсь заїжджий кореспондент.

Тим часом в глибокій таємниці я готувався до втечі. І коли з Рівного прийшов виклик на сесію заочників, вирішив скористатись нагодою. Власноручно написавши текст довідки про себе, я взяв виклик і пішов до сільради. Голова був малограмотний, а секретарем працював мій приятель. За його сприянням довідка була оформлена, і тоді я дописав у ній, що «сільрада не суперечить проти мого виїзду». Наприкінці березня 1948 р. сів на поїзд і поїхав — тільки не в Рівне, а в Казахстан.

У радгоспі «Пахта Арал» в Південному Казахстані, де я опинився, довелось жити серед представників виселених під час війни сталінським режимом народів: карачаєвців, українців (то були сім'ї бандерівців), німців з Дону, фіннів, татар, чеченців. Усі вони ненавиділи систему, яка позбавила їх волі і людських прав, але мусили терпіти знущання, мовчали. Незабутнє враження залишила в мене дружба з учителем-німцем Олександром Леопольдовичем Ланге. З ним я міг бути одвертим. У Кизилкумі з місцевими казахами виробляв бринзу, вирощував багарну пшеницю, а з корейцями — рис, працював обліковцем. Передплачував книжки, журнали (зокрема «Огонёк»), вів щоденник, іноді писав до газети. Восени 1948 р. спробував вступити в Ташкентський юридичний інститут, склав іспити, але не пішов на мандатну комісію: був певний, що викриють. Через тропічну

малярію, якою там захворів, змушений був повернутись в Україну: лікарі сказали, що тільки так можна позбутись цієї виснажливої хвороби.

Додому повернувся вночі і певний час жив інкогніто, а потім виїхав на навчання до Полтавського учительського інституту. Двохрічного строку навчання та ще й на факультеті російської мови і літератури, гадав я, буде достатньо для того, щоб здобути фах і не бути викритим. Про перебування в Німеччині, зрозуміло, писати в анкеті не можна було, про це ніхто не мусив знати. Та коли було складено останній іспит і на руках ось-ось мав бути диплом з відзнакою, до мене на вулиці підійшов парторг інституту Андрій Потапович Каришин. Він сказав, що до відділу кадрів надійшли компрометуючі мене матеріали, які вимагається перевірити, перш ніж видати диплом, але інститут ніяких заходів не вживатиме: «Отримуйте документ і їдьте працювати!» З вдячністю до цієї доброї людини я поїхав на Поділля, в Дунаєвецький район, с. Іванківці, де пробув рік і в зв'язку з одруженням влітку 1952 р. повернувся до Полтави. Під час роботи на Поділлі в газеті «Радянське Поділля» (Проскурів, тепер — Хмельницький) з'являлися час від часу мої вірші під псевдонімом Петро Тач.

У Полтаві спершу не було роботи, потім запросили кореспондентом радіо (завдяки Семенові Кушніренку), нарешті, почав працювати методистом культурно-освітньої роботи обласного управління культури. 6 березня 1953 р. у нас народився син. То були дні, коли ховали тирана Сталіна. Тоді з'являлась надія на покращення життя. Але...

Знехтувавши обережністю, знову почав друкуватися в обласній і республіканській пресі. В 1954 році Спілка письменників України слухала звіт полтавських літераторів: у Полтаві тоді готувалися до відкриття обласної письменницької організації. Мене включили до групи, як перспективного молодого літератора. Звичайно, про те, що я дебютував ще в 1943 р. за кордоном, ніхто не знав. Виступи полтавців були успішні, особливо в Київському університеті (де мною зацікавився літературознавець Дмитро Косарик). Але на прийомі у керівника Спілки Семена Скляренка мені зауважили, що писати слід не тільки аполітичну лірику (саме лірику я читав в університеті). Натяк цей я добре зрозумів. Почав готувати збірку віршів. Моїми рецензентами стали відомі поети Ярослав Шпорта, Валентина Ткаченко, Микола Гірник. До речі, коли через рік мене «викрили», і КДБ

встановив постійний нагляд, рукопис збірки з зауваженнями М. Гірника хтось викрав з мого робочого місця в шкільній бібліотеці. Я не сумнівався, що то була справа рук «органів».

У березні 1955 р. несподівано за розпорядженням секретаря обкому Базилевича я був звільнений з роботи в управлінні культури. Обком розпорядився не лише не надавати мені роботу, а й виселити з Полтави разом з родиною. Якись люди збирали про мене відомості у Полтаві і в рідному селі, де жили батьки. Знову впливло слово «розкуркулені»... З допомогою співчутливих людей я влаштувався помічником бібліотекаря 6-ї середньої школи. Працюючи, я помічав, як директор школи приводила часом до бібліотеки незнайомих людей, які брали зшивки того чи іншого журналу і годинами сиділи в бібліотеці, спостерігаючи за мною в процесі спілкування з учнями. Навіть одного письменника підключили до цієї ганебної справи... У такій атмосфері минали тижні і місяці. Раптом виявили, що я зайняв місце в бібліотеці без дозволу міськвно. Негайно ж на це місце було послано іншу людину з відповідним наказом. На щастя і на подив, того разу суд захистив мене...

Знайшлася іще одна добра людина, яка з розумінням поставилась до мого становища. Це був відомий у Полтаві вчитель хімії Кость Ювич Шпіка. Саме в той час, коли я працював в бібліотеці, він очолював Полтавський консультпункт Харківської заочної середньої школи. Не питаючи дозволу в полтавських керівників і не збираючи пліток про мене, він запропонував місце консультанта з російської мови і літератури за сумісництвом. Минуло кілька років, і я повністю перейшов на працю до цієї школи, а бібліотеку залишив. У школі я затримався до 1 грудня 1969 року. Але скільки подій відбулося за цей час!

Влітку 1961 року мене викликали до Полтавського обласного управління КДБ. Раніше оперативники приходили на розмову додому (пам'ятаю прізвище одного з них — Полешко), або користувалися відомостями сексотів. Цього разу допит тривав кілька годин і за участю великої кількості співробітників КДБ. Моїй особі була виявлена надзвичайна увага. З чого б це? Зустріч явно була спланована. Мені веліли якнайдетальніше розповісти про перебування в Німеччині і про тих людей, з якими я знався. В КДБ вже було відомо, хто з моїх колишніх знайомих і друзів по Німеччині мешкає на Заході, чим хто займається і як хто настроєний щодо СРСР. Цікавились, чи підтримую з ними зв'язок, хоча це здавалось наївним питанням. В той час я листу-

вався лише з Д. Бурлюком, і про це їм теж було відомо, бо листування перевірялося і, поза сумнівом, перлюструвалося. Д. Бурлюк хотів було приїхати в Полтаву і зустрітись зі мною, але цей намір, напевно, лякав владу і його далі Чехословаччини, де жили сестри Бурлюка, не пустили. Хіба ж можна було дозволити зустрітись американцю з людиною, яка не має власного кутка та ще й переслідується як антирадянщик?

Під час згаданої зустрічі в КДБ цікавилися моєю співпрацею з пражьким журналом «Пробоем». Публікації в ньому були їм відомі. Але в своїй розповіді я уникав називати псевдонім, під яким друкувалися мої твори й зокрема про голод в Україні 1933-року та розкуркулення. Нарешті, ставлять мені пряме питання: хто такий Самотній? Я зрозумів, що вони знають і це. Тоді мені сказали, що опубліковані в «Пробоем» твори шкідливі для радянської держави, ворожі для справи соціалізму. Ці слова здалися мені надто голосними. Я відповів їм, що писав правду про те, що бачив, і як воно було насправді. Мені відповіли, що за такі речі карають по закону. Тобто у нас не всяку правду можна говорити.

Ця зустріч була влаштована для того, щоб доказати: я вчинив злочин проти радянської держави і мав би понести за нього кару. Але за те, що цього не сталося, треба платити. Прямо про це не сказали, але натяк був прозорий.

Першою «платою» мав стати лист за кордон до моїх колишніх плауенських знайомих із закликом повернутись додому, в Україну, яка радо зустріне «блудних синів» і не буде їх переслідувати, надасть роботу. В КДБ для цього склали спеціальні питання, на які я мусив письмово відповісти. Потім це мало бути ними відредаговано і послано за відомими їм адресами. Те, що я написав, їх явно не задовільнило. У моїх відповідях були загальні фрази про любов до рідної землі, але не було солоденької брехні про соціалістичний рай в СРСР, тим більш не було заклику повертатись. В КДБ, мабуть, зрозуміли, що іншого я не напишу, і їхній задум зів'яв. У мене залишились їхні запитання і конспект відповідей.

1962 року дружина, яка працювала науковцем в музеї І.П. Котляревського, отримала помешкання, нам поставили телефон, але не на її, а на моє ім'я, і відтоді процес стеження за нами спростився через підслуховування та інформацію сусідів. 1964 року видавництво «Молодь» запланувало і підготувало до випуску колективну збірку поетів Л. Коваленка, С. Реп'яха,

П. Ротача та ін. за назвою мого вірша «Гілка цвіту». Книжка не вийшла: помітили моє прізвище, і видавництво було змушене повернути рукопис з такою допискою: «Повертаємо з незалежної від нас причини». Того ж року я випадково побачив у працівника «Комсомольця Полтавщини» список осіб, яким не дозволялося друкуватися в газеті. Серед них був і я. Цей список, безумовно, формувався в обкомі КПУ і КДБ, зрозуміло, за вказівкою з Києва.

Ще наприкінці 50-х років я розпочав укладати біобібліографічний словник «Літературна Полтавщина». Ця праця з 1965 року друкувалася в журналі «Архіви України». В словнику були імена репресованих, навіть емігрантів. Я вважав, що словники мусять мати наукову основу і бути поза політикою. Згодом мені нагадають зухвальство подавати до друку nereабілітованих діячів. І будуть карати.

З цього приводу трапився такий випадок. В січні 1968 р. минало сто років з дня народження письменника і художника Грицька Коваленка. З цієї нагоди в «Комсомольці Полтавщини» з'явилась моя стаття. Зчинився переполох. З якого дива? Виявилось: письменник nereабілітований. Та ще й націоналіст. А це був непростимий гріх для автора статті. Казали: «націоналіст пропагує націоналіста». За моїм поданням до полтавської прокуратури Г.О. Коваленко був реабілітований. Минуло відтоді багато років, перш ніж стало відомо, що Г. Коваленка в 1937 році розстріляли в Полтаві (рідні вважали за чутками, що він помер від хвороби).

В грудні 1969 р. при Полтавському інженерно-будівельному інституті (тепер — Національний технічний університет) утворилось підготовче відділення, і мене запросили зайняти місце ст. викладача російської мови і літератури (українську вивчати зголосилось мало вступників). Через півтора місяця праці в інституті, 16 січня 1970 р. обласна газета «Зоря Полтавщини» опублікувала ганебну статтю «Чортополох», спрямовану проти мене. В ній автор (М. Пліш) за матеріалами КДБ звинувачував мене в утаюванні правди про соціальний стан батьків і своє минуле, пов'язане з перебуванням у Німеччині під час війни. Говорилося про моє ідейне однодумство з Пантелеймоном Кулішем, а ще — негативний вплив на молодих літераторів, антирадянське спрямування словника «Літературна Полтавщина» тощо. Стаття відсахнула від мене багатьох людей, зокрема, полтавських літераторів. Вони не стали навіть вітатись (за винятком Ф. Гарі-

на). Було ясно, що в літературу шлях перепинено остаточно.

Відтоді я відчув постійний нагляд КДБ, здійснюваний полковником О.С. Кисельовим, який щомісяця викликав на розмову, схилиючи при цьому до співпраці з «органами». Це був розрахунок на моральний злам. Обіцяли взамін цього зняти заборону друкуватись. Я відповів: «Нехай краще інші стежать за мною, ніж я за кимсь.» При кожній новій зустрічі полковник питав: «Ну, что — не передумали?» Так тривало роками. Я звик до викликів і постійного стеження. Стежили і в аудиторії (одного разу студент кинув мені: «Ви не та людина, за яку себе видаєте»), і на кафедрі іноземних мов, до якої був приписаний, і на вулиці, коли повертався з роботи. Під час однієї зустрічі я запитав свого «опікуна», чи довго триватиме цей нагляд, і він простодушно відповів мені: «До смерті, Пйотр Петровіч, до смерті!» Гірко було чути ці слова, і так би воно й було, якби досі існував СРСР.

Влітку 1968 року в с. Мануйлівці Олесь Гончар підписав моїм студентам і мені особисто свій роман «Собор», який там продавали. Другого чи третього дня мене запитали по телефону з КДБ, чи маю я «Собор» і чи міг би я дати їм його почитати. Я зрозумів, що в будинку на Жовтневій, 38 цікавляться не самим романом, а надписом на ньому, зробленим автором у Мануйлівці. Маючи інший примірник «Собору», без автографа, його й виніс оперативнику. Уявляю, яке там було розчарування! Про це я потім розповів у своїй книжечці «Біля гнізда соловейка». О. Гончар написав мені в листі: «Ви правильно відтворили обставини того дня в Мануйлівці».

Був іще такий випадок. Викликали по телефону в готель «Київ» (там у них на першому поверсі була спеціальна кімната для запису розмов). Сидять два кадебісти, на столі великоформатна газета. Показують в куточку шпальти мій вірш «До України» («Я проніс твій образ через гони...»), пояснюють: це закордонна «Свобода». Й одразу питання: «Как он туда попал?» Я здогадався, що це передрук із варшавського «Нашого слова» (вірш опублікували до мого 50-річчя). Повчають: «Вот відіте, как наші врагі іспользуют Вас. А почему? Потому, что Ваші взгляди можно трактовать по-разному. Какую Украину Ви имеете в виду, говоря о любви к ней? Вам чужда социалистическая Украина?» «Україна для мене одна, — відповідаю і додаю: ! «А Есенін, яку Росію мав на оці, оспівуючи свою батьківщину, її красу? Любов до Батьківщини не є і не може бути злочино...»

Відпустили з попередженням.

Такі діалоги виникали не раз. Якось я запитав Кисельова: «Як ви пов'язуєте з націоналізмом те, що я викладаю російську мову і літературу?» Відповідь мене здивувала: «А теперь все українські націоналісти розговарівають по-руські». Отак!

Після опублікування статті «Чортополох» була вирішена доля словника «Літературна Полтавщина», друкування якого в журналі «Архіви України» обірвалося 1971 р. на завершальній подачі. Редактор, історик Іван Бутич був звільнений з роботи. Мені було від цього прикро, але благородний Іван Лукич не таїв гніву на мене, навпаки, співчував. А сам пішов на іншу роботу.

У 60-х роках, не маючи можливості вільно друкуватися в Україні, я нав'язав стосунки з Польщею, де виходили українські видання «Наше слово», «Наша культура» та «Український календар», що мав форму альманаху. Завдяки протекції відомого польського українця Антіна Середницького, що мав причетність до підготовки цих видань, я за 25 років співпраці опублікував там понад сто літературно-критичних статей, розвідок, рецензій, літературно-критичних оглядів. Друкувалися зрідка й вірші під псевдонімом Петро Петрович, придуманим А. Середницьким. Мої стосунки з ним продовжуються й досі, він надсилав свої розвідки до «Полтавської Петлюряни».

Минали десятиліття, а моральний тиск, потаємне стеження за кожним кроком, перлюстрування листів і матеріалів, які надходили до мене в зв'язку з роботою над «Літературною Полтавщиною», виклики на «беседи», підслуховування телефонних розмов — усе це продовжувалось ще й у 80-х роках, навіть в період так званої горбачовської перебудови. Лише 1987 р. перша моя вільна публікація про долю репресованого критика і вченого Г. Майфета та його роботу над творчістю С. Цвайга з'явилася в київському «Всесвіті». А в 1989 р. П. Засенко підготував і опублікував у журналі «Київ» цілу збірку моїх віршів. 1992 року перша прозова збірка літературно-краєзнавчих статей «Там буде і серце ваше...» була підготовлена А. Макаровим до друку у видавництві «Український письменник», але через інфляцію і матеріальну скруту вона не вийшла, хоча анонсувалася у видавничому плані.

З неофіційних джерел я мав відомості, що моє досє в КДБ складають два грубих томи. Там, як я гадав, були матеріали, починаючи з 1947 року, з Талалаївки. Та коли на початку 90-х

років я звернувся до КДБ з проханням повернути мені відібране в Талалаївці фото з німецького табору, на якому видно було наші невідомі знаки «SU», а також листівку, підбрану в Австрії весною 1945 р., із закликом повертатись на Батьківщину і гарантією непереслідування, то мене запевнили, що ніякої моєї справи у них немає. Більше того, на моє прохання підтвердити перебування в остарбайтерському таборі в 1942–45 рр. була відповідь, що таких відомостей у них так само немає. Тоді я звернувся безпосередньо до керівництва управління СБ по Полтавській області і запитав: на якій же тоді підставі автор «Чортополоху» М. Пліш в 1970 р. писав, що я був вивезений до Німеччини і там не лише працював на фабриці, а й — дослівно — «перебігав з одного націоналістичного табору до іншого»? Адже тоді ці відомості автору провокативної статті надали в КДБ? Заперечувати не стали, довідку я одержав. На основі чого? Поза сумнівом, матеріали, зібрані про мене за комуністичного режиму, не могли бути знищені, вони існують. Але чому це приховується тепер? Чи не тому, щоб не висвітлити імена тих, хто за мною стежив і доносив «органам»? Про це можна лише догадуватись.

Починаючи з 1988–89 рр., я брав участь у заходах, які проводили РУХ, товариства «Рідна мова», «Просвіта», демократична інтелігенція міста.

1992 року прийнятий до Спільки письменників України. Перед тим Григорій Костюк похвалився Ю. Мушкетіку, керівникові СПУ, що він благословив мене на літературну стежку ще в 1944 році в Німеччині.

У 90-роках я брав участь у різних громадсько-культурних заходах, виступав з доповідями на науково-практичних конференціях, Форумі інтелігенції Полтави тощо. В 1997 р. брав участь у Другому Всесвітньому форумі українців у Києві. В 1994–98 рр. — член редколегії часопису української інтелігенції «Український Засів» (Харків), в 1993 р. — член ради журналу «Краєзнавство», з 2003 р. — член редколегії літературно-краєзнавчого альманаху «Плуг» (Звенигородка, Черкаської обл.).

Лауреат обласної літературно-мистецької премії ім. Панаса Мирного за книгу «Від Удаю до Орелі» та за багаторічну плідну наукову і творчу працю в царині української культури національного відродження (2000) і премії ім. П.П. Чубинського в галузі фольклору та етнографії Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, «за багаторічну невтомну

діяльність у справі збереження історико-культурної спадщини України» (2001). Почесний член Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка (1998). В 1995 р. Полтавський фонд ім. Симона Петлюри нагородив мене грамотою за «жертвовну діяльність на ниві української культури». З 1993 р. — Почесний член Всеукраїнської Спілки краєзнавців. В 2005 р. нагороджений Грамотою НСП України «За визначні здобутки в українській літературі, активну участь у громадській діяльності, у відродженні культури і духовності рідного народу» та «Почесною відзнакою» НСПУ № 90.

В перше 10-річчя незалежності України друкувався в газетах «Полтавська думка», «Зоря Полтавщини», «Вечірня Полтава», «Слово «Просвіти»», журналах «Криниця» (Полтава), «Слово і час» (Київ), «Київська старовина», «Кур'єр Кривбасу» (Кривий Ріг), «Народна творчість та етнографія» (Київ), «Холодний Яр» (Черкаси) та ін. Окремо вийшло понад 25 книг різних жанрів.

Понад 70 років тоталітарний режим був нестерпний для української патріотичної інтелігенції, яка прагнула вільної думки і вільної творчості. За ці прагнення було заплачено дорогу ціну: розстрілами, Соловками, мордовськими таборами. Багато десятиліть відчував і я тиск комуністичного режиму. Страх бути нізащо заарештованим і ув'язненим, постійне моральне приниження, поширення брехливих чуток і переживання, пов'язані з забороною друкуватись і видавати книжки, систематичні виклики до КДБ на «беседи» — все це складало нерадісну канву мого життя за майже півстоліття. Незважаючи на ці гіркі обставини, я не кидав пера і, як міг, працював на літературній ниві. У 90-х роках брав посильну участь у виборюванні Незалежної України та відродженні національної культури. Попри всі колишні і теперішні негаразди, суперечливості, загрози і тривоги, я щасливий усвідомлювати, що постає нове громадянське суспільство, утверджується правова демократична Україна. Вірю, що повороту до тоталітарного режиму, до тих насиль над людською гідністю, які довелося пережити нашому поколінню, ніколи не буде. Можливо, не так швидко, але прийде час, коли Україна стане справді українською, справді незалежною і правовою європейською Державою!

Полтава, 2005 р.

VIII. МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

Ця рубрика є творчою майстернею науковців, у якій опрацьовуються окреслені у найбільш загальному вигляді Редакційною інструкцією УБС різноманітні методичні підходи та практичні прийоми написання довідкових біографічних статей до майбутнього багатотомного Українського біографічного словника та його електронної версії — Українського національного біографічного архіву, а також до інших біографічних словників і довідників, енциклопедій. Наскільки вони можуть бути відмінними, зважаючи на мету і завдання видання, читач може переконатися, порівнюючи дві словникові статті, присвячені видатному українському письменникові та політичному діячеві Володимирі Кириловичу Винниченку.

Перша з них написана відомим фахівцем у галузі довідкової історичної біографістики, провідним науковим співробітником Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидатом історичних наук Світланою Миколаївною Ляшко спеціально для збірника «Матеріали до Українського біографічного словника» у відповідності до вимог Редакційної інструкції УБС. Метою автора було збалансоване розкриття різних напрямів діяльності Володимира Винниченка.

Друга належить перу професійного літературознавця, вченого секретаря Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України, кандидата філологічних наук, члена Національної спілки письменників України Віктора Анастасійовича Бурбелі. Стаття була підготовлена кілька років тому для «Української літературної енциклопедії» та має на меті розкриття перш за все здобутків Володимира Винниченка — письменника, творчість якого стала новим етапом у розвитку української літератури. У повному обсязі публікується вперше, без змін і редакційних правок.

ВИННИЧЕНКО Володимир Кирилович (16(28).07.1880, с. Веселий Кут Єлисаветградського пов. на Херсонщині, нині с. Григорівка Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл., або м. Єлисаветград, тепер Кіровоград, — 06.03.1951, Мужен, департамент Приморські Альпи, Франція) — письменник, політичний діяч.

Н. в бідній багатодітній селянській родині. Закінчив сім класів Єлисаветградської гімназії (1890–99). Іспити на атестат зрілості склав екстерном у гімназії м. Златопіль на Київщині (1900). У 1901 вступив на юридичний ф-т Київського ун-ту св. Володимира. За участь у національно-визвольному

русі (один із засновників Революційної української партії — РУП; з 1905 — УСДРП) був виключений із першого курсу ун-ту. 1902–05 пов'язані зі службою в російській армії, працею в закордонному комітеті РУП (Львів); тричі був під слідством.

1905–17 перебував на нелегальному та напівлегальному становищі, жив у Росії, Франції, Швейцарії, Італії. З 1907 — член ЦК УСДРП. Цей період пов'язаний із активною літературною діяльністю. У 1906 вийшла перша збірка оповідань «Краса і сила». Його п'єси «Дисгармонія», «Великий молох» (1907), «Мементо», «Чужі люди» (1909), «Базар» (1910) та ін.

ставили в українських і російських театрах. Не менш відомими стають романи «Чесність з собою», «Заповіт батьків», «Записки Кирпатого Мефистофеля» (1913). В. набув широкої популярності у Росії та в Україні як письменник європейського рівня, майстер соціальної та морально-психологічної драми. Стрімкий злет таланту В. та інтерес суспільства до його творів критики пояснюють талановитим розкриттям змісту національної ідеї в контексті загальнолюдських цінностей.

Після Лютневої революції 1917 В. повернувся до Києва, став активним політичним діячем, одним із лідерів української революції (1917–21). У травні 1917 В. очолював українську делегацію на переговорах у Петрограді, яка передала Тимчасовому урядові вимоги Української Центральної Ради (УЦР) про надання Україні автономії. Результатом переговорів стало звернення до українського народу із закликом розпочати створення «фундаменту автономного устрою на Україні» у складі Російської держави (I Універсал УЦР, Декларація Генерального секретаріату). Керував і брав участь у переговорах із делегацією Тимчасового уряду у Києві (29–30.06) та Петрограді (16.07–4.08.1917). Його позиція щодо стосунків із Тимчасовим урядом визначалася тактичними міркуваннями, політичним прагматизмом, пошуками компромісу.

В. стояв біля витоків української державності: був заступником голови УЦР М.С. Грушевського, 15.06.1917–18.01.1918 очо-

лював Генеральний секретаріат — перший український уряд, у якому також обіймав посаду генерального секретаря внутрішніх справ. Після проголошення Української Народної Республіки (УНР, 07.11.1917) Генеральний секретаріат було перетворено на Раду Народних Міністрів. У історичних умовах кінця 1917–початку 1918 запорукою вільного демократичного розвитку України В. бачив проголошення повного суверенітету УНР (IV Універсал, 09.01.1918).

В. був автором і співавтором усіх головних законодавчих актів УЦР, зокрема й чотирьох Універсалів. У них чітко простежується еволюція поглядів В. від «культурно-національної автономії» у складі Російської федеративної республіки до відродження самостійної української національної держави. 18.01.1918 під тиском партії есерів В. подав у відставку з посади Голови Ради народних Міністрів УНР і залишив державну діяльність. Як Голова Українського національного союзу, він грав одну з провідних ролей у підготовці повстання проти влади гетьмана П. Скоропадського (листопад 1918).

14.11.1918–10.02.1919 В. очолював Директорію УНР. Під його керівництвом Конгрес трудового народу України в січні 1919 схвалив акт Злуки — об'єднання УНР і ЗУНР. У політичних умовах, що склалися в зв'язку з наступом Червоної армії, Польщі, держав Антанти, українська політична демократія не змогла знайти оптимального рішення проблем державного будівництва, а В., як

голові Директорії, не вистачило політичного досвіду та волі у конструктивному їх розв'язанні. Бажання будувати Україну як республіку трудівників із орієнтацією на радянську Росію примусило В. в лютому 1919 подати у відставку та шукати порозуміння з більшовиками.

З 1920 В. жив в Чехо-Словаччині, згодом у Австрії. Ініціював створення у Відні (Австрія) Закордонної групи Української комуністичної партії, від якої відіркся у березні 1921. На сторінках створеного разом із М. Шаповалом журналу «Нова доба» обґрунтував свій перехід на комуністичні позиції, заявив про бажання брати участь в соціалістичному будівництві в Україні. Розгорнув кампанію боротьби проти більшовизму. Випустив памфлет «Революція в небезпеці», в якій критикував Російську компартію.

В умовах змін внутрішньої політики Радянської Росії (VIII конференція РКП більшовиків) В. у травні 1920 приїхав до Москви, де зустрівся з Л. Троцьким, Л. Каменевим, Г. Зинов'євим, Х. Раковським. Отримав пропозицію зайняти посаду заступника Голови СНК і наркома закордонних справ УСРР, відносно якої протягом літа 1920 вів переговори з радянським урядом України. Упевнившись у неможливості спільної роботи, В. остаточно покинув Батьківщину. Спеціальною резолюцією V Всеукраїнського з'їзду Рад (25.02.–3.03.1921) В. було визнано «ворогом народу».

З лютого 1925 В. жив у Франції. Французького громадянства

подружжя Винниченко не приймали з принципових міркувань, залишалися громадянами України. В. відійшов від політичного життя та займався літературною діяльністю. У 1919–20 В. написав тритомний мемуарно-публіцистичний твір «Відродження нації», в якому виклав свій погляд на українську революцію. Осмислюючи її історичний досвід, він визначив головну, на його думку, причину поразки революції в Україні — спробу поділити державну політику на соціальну та національну, при чому останній надавав пріоритет. Він вважав, що «найшвидше і найлегше може існувати така наша державність, яка відповідає основі нашої нації — селянству й робітництву — себто селянсько-робітничої державності, іншими словами — більшовицька, совітська». Сенсом свого життя В.-політик вважав участь у будівництві соціалізму.

В. — автор численних публіцистичних, белетристичних і драматичних творів. Серед них п'єси «Сходи щастя» (1907), «Між двох сил» (1918) та ін.; фантастично-утопічний роман «Сонячна машина» (1927). Зібрання творів В. видавалися в Україні у 21 томах (1923–28) і в 23 томах (1928–30). В 1932–33, протестуючи проти голодомору в Україні, він звернувся з відкритим листом до Політбюро ЦК КП(б)У. Тоді само його твори було заборонено, їх перестали друкувати, вилучили із бібліотек. В останні роки життя займався творчою працею, малював. Серед його численних творів романи

«Нова заповідь» (1949), роман-памфлет «Слово за тобою, Сталіне!» (1950), «Вічний імператив», «Лепрозорій», п'єси «Пророк», «Над», книга оповідань «Намисто». Протягом 30 років творив свою концептуальну філософську працю «Конкордизм» — систему побудови щастя. В. вважав, що кожна людина повинна дійти думки про необхідність вдосконалення, вищого рівня моральної самосвідомості, гармонії.

Тв.: Відродження нації (Історія української революції, марець [березень] 1917 р.—грудень 1919 р.): В 3 ч., К.; Відень, 1920; Щоденник. В 2-х т. Едмонтон; Нью-Йорк, 1980; Володимир Винниченко. Анотована бібліографія / Упор. В. Стельмашенко. Едмонтон, 1989; В.К. Винниченко (1880–1951): Бібліографічний покажчик. Х., 1995.

Лит: Слабошпицький М. Письменник світового масштабу: Штрихи до портрета Володимира Винниченка // Українська мова і література в школі. 1991. № 2; Самарцев І.Г. До біографії В. Винниченка // Архіви України. 1991. № 4; Федченко П. Вступ до винниченкіани // Сучасність. 1992. № 6; Мороз Л.З. Сто рівноцінних прав; Парадокси драматургії В. Винниченка. К., 1994; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: біографічний довідник. К., 1998; Панченко В.Є. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок. К., 2004; Кульчицький С.В., Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко. К., 2005; Солдатенко В.Ф. Три голгофи:

Політична доля Володимира Винниченка. К., 2005.

Ікон.: Володимир Винниченко. Щоденник. В 2-х т. — Едмонтон; Нью-Йорк, 1980.

С.М. Ляшко

ВИННИЧЕНКО Володимир Кирилович (16(28).07.1880, м. Єлисаветград, нині Кіровоград, — 06.03.1951, Мужен, департамент Приморські Альпи, Франція) — письменник, публіцист, політичний і державний діяч.

Народився в бідній селянській родині. 1890–97 навч. в Єлисаветградській гімназії (іспити на атестат зрілості склав екстерном 1900 у гімназії м. Златополя), 1901–02 — на юридичному ф-ті Київського ун-ту. Працював наймитом у поміщицьких маєтках та у багатих селян, після звільнення з ун-ту деякий час учителював. Брав активну участь у діяльності Революційної української партії (РУП), згодом перейменованої на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), був членом її ЦК, редактором партійного органу газети «Боротьба». За рев. діяльність В. 1902 було арештовано, ув'язнено, а восени того самого року забрано до війська, де він не поривав із рев. діяльністю. Вчасно попереджений про запланований новий арешт, уперше виїхав за кордон. Показово, що й ставши визнаним письменником, В. продовжував політичну діяльність: перебуваючи на еміграції (до 1914), нелегально приїздив до Росії (під час одного переходу кордону був

заарештований і в 1903–04 знову ув'язнений), був членом Закордонного комітету РУП і співредактором (разом із Д. Антоновичем) її газети «Гасло», згодом — співробітником журналів «Дзвін» (1913–14) і «Украинская жизнь» (1912–17).

Від 1917 В. брав активну участь в українському національно-визвольному русі як головний редактор «Робітничої газети», лідер УСДРП, заступник голови Центральної Ради та перший голова її Генерального секретаріату. Мав великий вплив на формування універсалів Центральної Ради. За гетьманату П. Скоропадського очолював опозиційний Український національний союз, відіграв визначну роль в антигетьманському повстанні та з листопада 1918 по лютий 1919 був головою Директорії. В 1919 на еміграції написав спогади «Відродження нації», у яких пояснює причини виїзду незгодою з правоухильницькою та проантантівською політикою більшості українських партій, піддає критиці (подеколи надмірній) дії всіх наступних українських урядів, але загалом події в Україні 1917–19 відображає з патріотичних позицій.

Сподіваючись добитися шляхом переговорів із урядом Леніна української радянської самостійності, В. у 1920 оголосив про своє примирення з Радянською владою, організував закордонну групу Української комуністичної партії (УКП) із видавничим органом «Нова доба», приїздив до Москви та Харкова, де йому було

запропоновано посади заступника голови Раднаркому та наркома закордонних справ республіки. Висунуті В. умови входження до уряду (визнання справжньої самостійності УСРР, відповідна реорганізація її уряду, затвердження його членом Політбюро ЦК КП(б)У) не були прийняті. 23.09.1920 В. повернувся за кордон, де розгорнув кампанію боротьби з більшовизмом: друкує у «Новій добі» «Лист до українських робітників і селян», статтю «Революція в небезпеці», «Справоздання з подорожі на Україну» та ін., що мали міжнародний резонанс і призвели до оголошення В. V Всеукраїнським з'їздом Рад (25.02–03.03.1921) «ворогом народу» і «поза законом». Повернувшись до м. Ціллендорфа під Берліном, В. разом із М. Шаповалом редагує журнал «Нова Україна». 1925 переїздить до Франції, присвятивши своє життя літературній і публіцистичній діяльності.

Концептуально В. визнавав марксизм (із виразними акцентами на національному аспекті, що й стало джерелом гострих розбіжностей із московським більшовизмом), але його світогляд зазнав впливів західного лібералізму та гуманізму. В серії 30-х рр. В. започатковує розроблення власної світоглядної системи — так званого конкордизму, остаточно викладеної у 2-томному етико-філософсько-соціологічному трактаті «Конкордизм» (1945, не опубл.). В. обстоював можливість створення нового суспільного світового устрою на основі безконфліктності та

погодження (лат. *concordia* — «погодження», «одностайність»), шлях до якого, з одного боку, — запровадження системи виробничих кооперативів, співвласниками яких стали б робітники, а отже, й ліквідація як соціалістичної, так і капіталістичної форм власності, з іншого — моральне вдосконалення людини: від поводження в суспільстві до індивідуальних звичок і дотримання рецептів харчування. У публіцистичних працях В. жваво відгукувався на політичні події у Радянській Україні, викладав власне бачення її проблем і способів їх розв'язання (у 20-і рр. у світлі націонал-комуністичної, з сер. 30-х — конкордистської теорій), часом критикував праві угруповання укр. еміграції й окремих її діячів, особливо С. Петлюру, водночас пропонуючи шляхи її об'єднання й консолідації. В 1941 переслідувався нім.-фаш. окупаційною владою, деякий час перебував в ув'язненні в концтаборі. В останні роки В. наполягав, що конкордизм як вчення «є цілковитою протилежністю московському комунізмові» (ст. «Два спростовання», 1950), посилив боротьбу за об'єднання всіх партій укр. еміграції, активно виступав проти гонки озброєнь. Послідовно обстоюючи нац. ідею, В. у «Конкордизмі» та деяких публіцист. працях («Плебіцит на Україні» (1937), «Заповіт борцям за визволення» (1950) та ін.) передбачав політичні перспективи України — здобуття нац. незалежності шляхом всенародного референдуму, роздержавлення

пром. підприємств та ін., у всесвітньому масштабі — крах комуністичних рухів, спад гонки озброєння, політичне збанкрутіння рев. рухів, побудованих на тероризмі, тощо.

Літературну діяльність В. почав 1902. Оповідання, написані напередодні та під час революції 1905–07 («Раб краси», «Кузь та Грицунь», «Контрасти», «Боротьба», «Хто ворог?», найвідоміше — «Голота», 1905; перша зб. оповідань «Краса і сила», 1906) відзначалися глибоким реалізмом, актуальною соціальною тематикою та новаторською художньою манерою письма — виразно імпресіоністичною, з увагою до внутр. переживань героїв, — яка істотно вирізняла їх на тлі народницької прози. Правдиве відображення В. соціальних контрастів того часу, внутр. світу людини, пластичність у змалюванні побутових сцен, пейзажів дістали високу оцінку І. Франка та Лесі Українки. Але захоплене сприймання революції, яка наближалася і з якою В. пов'язував сподівання не лише на соціальне, а й національне визволення («Хто ворог?», «Суд», «На пристані», «Студент», «Біла машини»), ще в роки революції дедалі більше поступалося розчаруванню, почерпнутому В. із безпосереднього революційного оточення: моральної нестійкості самих революціонерів, дотримування ними норм «старої», «буржуазної» суспільної моралі тощо. Тема їх боротьби та хитань, їхніх пошуків «новітньої» моралі, одним із принципів якої В. вважав прин-

цип «чесності з собою», домінує вже в повісті «Дрібниця» («Мое останнє слово», 1906) і перших драматичних творів — «Дисгармонія» (1906), «Щаблі життя» (1907), «Великий Молох» (1907) тощо. Заглиблення в цю проблематику, в дослідження психологічних витоків розчарування в революції, мотивів ренегатства й індивідуалізму, а згодом і захоплення модними філософськими та естетичними теоріями у роки реакції — в романах «Чесність з собою» (1911), «Рівновага» (1912), «По-свій!» (1913), «Божки» (1914), «Хочу!» (1915), а особливо у романі сатиричної спрямованості «Записки Кирпатого Мефістофеля» (1916) — були розцінені як відступ від революційної тематики та здобули негативні відгуки не тільки у російській, перш за все марксистській пресі, а й у публікаціях С. Єфремова, І. Тешенка, М. Сріблянського та інших українських критиків. Водночас низка творів В. пореволюційного періоду, зокрема драматичних («Мементо», 1909; «Чорна Пантера і Білий Ведмідь», 1911) співзвучні з новітньою європейською драматургією, що й забезпечило популярність його творів: п'єси В. із великим успіхом ставилися в найбільших театрах багатьох країн Європи та США, не сходили з театральних сцен Росії й України навіть у роки громадянської війни та в 20-і–на поч. 30-х рр. У низці прозових та драматичних творів дореволюційного періоду реалістично віддзеркалено життя та побут тогочасного українського села, революційна

та просвітницька діяльність української інтелігенції, наявна критика фальшивого народоловства, фарисейства та псевдопатріотизма українських лібералів («Співочі товариства», «Малорос-європеєць», «Зіна», «Таємність», «Терень», «Чекання» та ін.). Цілоком унікальна гостра політична п'єса «Між двох сил» (1918) написана В. у розпал громадянської війни в Україні, по гарячих слідах кривавих подій, що тільки починали розгортатися і ще не мали зримих перспектив завершення.

У перші роки еміграції В. написав цикл психологічних оповідей із історії свого дитинства («Намісто», 1921–23), повість «На той бік» (1923), про ще свіжі враження від громадянської війни, а згодом — кілька соціально-утопічних романів, початок яким був покладений першим в українській літературі утопічним фантастично-пригодницьким романом «Сонячна машина» (1924). Подальші твори цього жанру — «Нова заповідь» (1931, ост. ред. — 1948), «Вічний імператив» (1936), «Лепрозорій» (1938) є спробами художнього «апробування» конкордистської тематики та проблематики в обставинах західного капіталістичного суспільства (Франції, Німеччини та ін.), «Слово за тобою, Сталіне!» (1950) — в обставинах тоталітарного режиму в СРСР. Але з усіх романів тільки «Нова заповідь», присвячений зокрема боротьбі з більшовицькою експансією на Заході, був опублікований за життя письменника (1949). В цілому всі романи конкордистської тематики містили гостру кри-

тику як капіталістичної, так і соціалістичної систем із позицій конкордистського світогляду та були новаторськими в українській прозі — як проблематикою, так і поетикою (засоби авантюрно-детективного роману та кіно, масштабність відображення подій, гігантські символічні образи-метафори та ін.). До творчого доробку В. цього періоду належить і низка драм, кіносценаріїв, творів живопису, в якому В. також виявив оригінальне обдарування.

Малювати В. почав у 1910-і рр. Автор натюрмортів (переважно), пейзажів (передмістя Парижа), «Протока на Сені», «Яблуні», «Український пейзаж», «У листопаді над озером», «Вітер», «Все, що лишилося», «Квіти» та ін.), портретів («Натюрморт», «Автопортрет»). Роботи В. експонувалися у Львові (1933–34), Парижі. Персональні виставки у Нью-Йорку (1989).

Художні твори В. перекладалися багатьма європейськими мовами; в Україні в 1926–30 було видано 24-томне зібрання «Творів». Ряд зб. творів і романів надруковано на Заході й у 90-і рр. (після півстолітньої заборони) — в Україні та Росії. Відновлено постановки п'єс В. в Україні, США й ін. країнах світу. Чимало драматичних творів екранізовано в 20-і та 90-і рр. У 1990 р. засновано Літературну премію ім. В. Винниченка. Портрети В. виконали П. Глуценко, М. Жук.

Тв.: Повісті й оповідання. Львів, 1903; Дисгармонія. СПб, 1906; Твори. Кн. 1–10. К., 1906–1916; Відродження нації. Ч. I–III.

К.–Відень, 1920, репринтне перевидання: К., 1990; Твори. тт. 1–24, X., 1926–1930; Нова заповідь: Роман. Новий Ульм, 1950; Слово за тобою, Сталіне! Нью-Йорк, 1971; Намисто. Вінніпег, 1976; К., 1989; Сонячна машина. К., 1989; Вибрані п'єси. К., 1991; Заповіт борцям за визволення. К., 1991; Золотые россыпи: Чекисты в Париже. М., 1991; Честность с собой. Записки курносого Мефистофеля. М., 1991; Раб краси: Оповідання, повість, щоденникові записи. К., 1994.

Літ.: *Тищенко Ю.* Хто такий В. Винниченко? Біографічний нарис. К., 1917; *Свенціцький І.* Винниченко (Спроба літературної характеристики. Львів, 1920; *Річицький А.* Володимир Винниченко в літературі й політиці. Х., 1928; *Христюк П.* Письменницька творчість В. Винниченка (Спроба соціологічного аналізу. Х., 1929; *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба. Дослідження, критика, полеміка. Нью-Йорк, 1980; *Погорілий С.* Неопубліковані романи Володимира Винниченка. Нью-Йорк, 1981; *Мороз Л.* «Сто рівноцінних правд»: Парадокси драматургії В. Винниченка. К., 1994; Гнідан О., Дем'янівська Л. Володимир Винниченко: життя, діяльність, творчість. К., 1996; *Верстюк В.* Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біогр. довід. К., 1998.

В.А. Бурбела

* * *

АРТЕМОНОВИЧ Андрій Федорович (02.10.1828, Мінська губ. (Білорусь)–04.05 1887, Кре-

менець (нині — Тернопільська обл.) — перекладач, мовознавець, богослов, педагог.

Н. у сім'ї священика. Освіту здобув у Луцькому духовному училищі, Мінській духовній семінарії (1845–51) та Київській духовній академії (1851–55). Під час навчання в академії уславився як знавець давніх і нових мов та успішний учень. Але незадовго до закінчення курсу його ім'я фігурувало в «предсудительном деле», до якого насправді він не мав жодного стосунку. Як наслідок, за рішенням академічного керівництва на чолі з архімандритом Антонієм Амфітеатровим, А. було випущено з академії за так званим другим розрядом. А. залишився на півтора року без роботи та перебував у пригніченому стані. На щастя, завдяки розслідуванню нового інспектора Академії Іоанікія Руднева (згодом — митрополита київського) А. було повністю реабілітовано. Однак пережите негативно вплинуло на все його подальше життя, зробило замкнутим — він надавав перевагу спілкуванню з книгами, а не з людьми.

Після реабілітації А. призначено на посаду викладача філософських предметів у Волинську духовну семінарію, в якій він працював до кінця свого життя. 19 грудня 1858 р. отримав ступінь кандидата богослов'я. А з кінця 1871 р. викладав у семінарії грецьку мову. Протягом тривалого часу працював бібліотекарем, був інспектором і тимчасово обіймав посаду ректора Волинської духовної семінарії. Родини у

А. не було і все своє життя він присвятив дослідженням із мовознавства. За свідченнями своїх співробітників, А. володів 16 мовами: крім латини, грецької, німецької, французької, англійської, італійської, польської вивчив санскрит, давньоєврейську, арабську, сірійську, халдейську, фінікійську, турецьку, татарську та ін. Не зважаючи на добровільне зречення наукової кар'єри, А. був добре відомий серед мовознавців. Його учень Аким Олексійович Олесницький, який згодом протягом 30 років керував кафедрою єврейської мови у Київській духовній академії, неодноразово робив спроби вирвати А. з Кременця та залучити до наукової роботи. Ректор Київської духовної академії Філарет Філаретов пропонував йому у 1867 р. взяти участь у перекладі російською мовою пам'яток давньоєврейської писемності, що увійшли до Біблії, та зайняти кафедру єврейської мови. Відстороненість А. від суспільного життя не заважала йому бути людиною доброзичливою, готовою прийти на допомогу тим, хто цього потребував.

Після смерті А. залишилися його рукописи з оглядом філософських учень, лекціями з психології, педагогіки, патрології, а також уривки рукопису про Книгу Притч, трактат про релігійні секти в Індостані, переклади з грецької Номоканона етики Аристотеля, його ж фізики та метафізики (не завершений), переклад із німецької твору Альберта Лемана про сон із погляду філософського та психічного.

Лит.: Теодорович Н.И. Волынская духовная семинария. Почаев, 1901. С. 845–846, 867; Постійна комісія УАН–ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження / авт.-упоряд. С.М. Ляшко. К., 2003. С. 328; ІР НБУВ. Ф.Х. Спр. 5348. Арк. 1, 2; Спр. 5221. Арк. 1, 2.

Архіви: ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 5348, 5221.

Н.І. Любець

ВЯЗЬМІТІНА Марія Іванівна (22.04.1896, с. Круподеринці Бердичівського пов., нині Київської обл.–03.04.1994, Київ) — мистецтвознавець, археолог, музейний працівник, бібліотекар.

Н. у збідній шляхетній родині службовців. Із золотою медаллю закінчила Фундуклеївську жіночу гімназію (1916) та слов'яно-руське відділення історико-філологічного ф-ту Київських Вищих жіночих курсів (1916–22) зі ступенем кандидата філологічних наук. Навчалася на мистецтвознавчому відділенні Київського Археологічного ін-ту (1923–24). Учениця Д.М. Щербаківського, В.М. Зуммера, О.П. Новицького. Дійсний член гуртка молоді «Studio», що існував при Кабінеті Українського мистецтва ВУАН і плідно досліджував історію українського мистецтва. Після трагічного відходу з життя Д.М. Щербаківського (1927), В., слідом за С.О. Єфремовим, А.М. Лободю, О.П. Новицьким, О.В. Корчак-Чепурківським, *Н.А. Коцюбинською, М.О. Новицькою, П.А. Куль-*

женко, Є.Ю. Спаською та ін. науковцями підписала листа до редакції газети «Пролетарська правда» з вимогою провести слідство у справі його самогубства.

У 1927–29 — аспірантка при Музеї мистецтва ВУАН у Києві та відділі мистецтва Близького Сходу при науково-дослідній кафедрі мистецтв Харківській філії ВУАН (науковий керівник — президент ВУАК, академік О.П. Новицький). Досліджувала декоративно-ужиткове мистецтво ісламського Сходу (бронза, кераміка, дерево). Закінчила аспірантуру захистом роботи на звання наукового співробітника-мистецтвознавця.

У 1929 створила Відділ мистецтва Сходу при Харківському художньо-історичному музеї, а з 1930 очолила створений нею Відділ мистецтва Сходу при Музеї мистецтв ВУАН (нині — Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків). Для поповнення фондів створених відділів та організації виставок брала участь в археологічних експедиціях до Середньої Азії, Кавказу, Криму. Ввела до наукового обігу матеріали декоративно-ужиткового мистецтва країн ісламського Сходу з відділів цих музеїв. У 1930–31 читала курс лекцій із історії мистецтв Близького Сходу в Київському художньому ін-ті, виступала з доповідями на засіданнях Семінару по мистецтву ісламу при секції Східного мистецтва науково-дослідної кафедри мистецтвознавства у Києві (1927), Керченської (1926) та Херсонської (1927) всесоюзних археологічних конференцій і Всесоюзному

з'їзді сходознавців у Харкові. Саме на конференціях у ній розглядали майбутнього археолога — Максимиліан Волошин, митець, художник, поет, із яким у неї виникла міцна дружба, та відомий археолог-сходознавець М.С. Массон, котрий згодом запросив її до своєї експедиції. Внесок В. в дослідження орієнтального мистецтва було оцінено запрошенням її як кандидата у дійсні члени V Міжнародного конгресу з іранської археології та мистецтва, що проходив у Ленінграді в 1935 .

У 1934 під час репресій і ліквідації гуманітарних установ ВУАН, В. було звинувачено в контрреволюційній діяльності, звільнено з роботи. Іншу сферу діяльності вона знайшла в бібліотечній справі. Після нетривалої роботи в бібліотеці Інституту геології та мінералогії, працювала у бібліотеці Київського будинку архітекторів (1936–41). Створення наукових бібліотечних фондів — внесок В. у бібліотечну справу цих установ. У 1941–43 під час окупації Києва німцями, вона разом із М.О. Новицькою зберігала від мародерів книжкові фонди зачиненої бібліотеки Київського ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, у 1944–48 створила фонди наукової бібліотеки Академії архітектури України, працюючи її директором.

Одночасно з роботою в бібліотеках, В. як археолог (за рахунок відпусток) упродовж 1937–40, 1946–49 досліджувала східні старожитності на теренах Туркменії (бактрійське городище Аортан, Нову Нісу — столицю Парфії). За дослідження бактрійсь-

ко-парфянських археологічних пам'яток В. отримала, захистивши дисертацію, вчений ступінь кандидата історичних наук (1947). У 1948–70 працювала в Інституті археології АН УРСР, досліджувала археологічні пам'ятки східних народів раннього залізного віку. Як ученим і польовим археологом, нею закладені міцні підвалини вивчення сарматської культури в Україні, зроблено вагомий внесок до вивчення пізньоскіфської культури на Нижньому Дніпрі.

Тв.: Ісламські збірки Харківського художньо-історичного музею (бронза, кераміка, дерево) // Мистецтвознавство. Зб. 1. Х., 1928. С. 129–145; Збірка інкрустованої ісламської бронзи Музею мистецтв УАН в Києві // Східний світ. 1928. № 5. С. 247–249; Мистецтво Сходу. Харків, 1929; Мистецтво країн ісламу (Каталог). К., 1930; Золота Балка. К., 1962. 238 с.; Золотобалковський могильник. К., 1972. 190 с.; Изучение сарматских племен степной Украины. КСИИ. 1953. Вып. 2. С. 58–60; Ранние памятники скифского звериного стиля // СА. 1963. № 2. С. 158–170; Фракийские элементы в культуре населения городищ Нижнего Днепра // МИА. 1969. № 150. С. 119–134; *Вязьмітіна М.І.* Пам'ятки і культури сарматів. Пізньоскіфські городища Нижнього Дніпра // Археологія УРСР: В трьох томах. Т. II. К., 1971. С. 185–244.

Літ.: Корпусова В.М. З історії київської інтелігенції ХХ ст. (до сторіччя народження М.І. Вязьмі-

тіної (22.04.1896–3.04.1994) // Музейні читання. Матеріали наук. конф. Музею історичних коштовностей України — філіалу НМІУ. 17–18 грудня 1996 р. К., 1998. С. 8–11; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернівці: Сіверянська думка, 1997. С. 111; *Korpusowa W.* Pamięci Marii Wiazmitiny — ukraińskiego badacza Sarmatów i Scytów // *Archeologia Polski Srodkowo-wschodniej.* Lublin–Chelm–Zamosc, 1998. III. Р. 310–312; *Біленко Г.І.* До історії створення відділу Східного мистецтва Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків // Матеріали науково-практичної конференції: Ханенківські читання. Вип. 5. К., 2003. С. 5–17.

В.М. Корпусова

КНЯГИНИЦЬКИЙ Йов (світське — Іван; бл. 1550, містечко Тисмениця, неподалік від сучасного Івано-Франківська–29.12.1621, с. Манява, нині Богородичанського р-ну Івано-Франківської обл.) — церковно-освітній діяч, письменник-полеміст.

Н. у шляхетній родині. Початкову освіту здобув у школі Унівського мон. (тепер Перемишлянський р-н Львівської обл.), потім навчався в Острозькій школі, де згодом і вчителював. У молодому віці двічі побував на горі Афон (Греція) як посланець князя К. Острозького, де прийняв чернецтво під іменем Іезикія. Загалом провів там 12 років у багатьох мон., вивчав чернече життя, поглиблював знання з мов, вправлявся в живописі. 1598

їздив із делегацією ченців у ролі провідника та перекладача до Києва та Москви. Вдруге відвідав Москву 1600. Після повернення з Афону на Галичину намагався запровадити його ідеали в українське церк. життя. Попервах жив в Унівському мон., де вдруге прийняв схиму під іменем Іова.

К. відомий як православний діяч, який віддав чимало зусиль для боротьби проти покатоличення України. Був засновником та реформатором низки мон.: реформував мон. в Уневі, Угорниках біля Отинії (1603 р.), мон. у Дермані. Брав участь у відновленні книгодрукування у Дермані, зокрема випустив «Октаї» (1603–1604).

К. 1606 засеував заснував Манявський Скит, відомий пізніше як «иноческа академия». Тут вдосконалювали свої знання Ісає Балабан, Захарія Копистенський, Антоній Рудницький, Йосиф Бобрікович-Копоть, ігумен Почаївського мон. Петроній Гулевич-Воютинський.

Як письменник-полеміст К. відомий листуванням із Кирилом Транквіліоном-Ставровецьким та Іваном Вишенським. Детальний критичний аналіз праці Транквіліона «Зерцало богословія», а також короткого витягу з книги під назвою «Исповеданіє веры», зроблений К. (23.08.1619), історики літератури вважають чи не першою спробою української літературної критики.

Наприкінці життя К. за станом здоров'я склав ігуменство. Помер у Манявському Скиті. Похований 01.01.1622 у некрополі

Скиту. Надпис на надгробній плиті: «Представися отъ временныя во вічну жизнь блаженный отец нашъ Схимомонахъ Іовъ, первоначальникъ святыхъ обителей Скитскія, въ літо 1621, місяця децембрія, 29». Захарія Копистенський у своїй «Палінодіі» зарахував К. до лику святих.

Тв.: Письмо основателя скитской обители схимонаха Иова к іеромонаху Кириллу Транквилиону, заключающее в себе критическій разбор составленнаго последним «исповеданія веры». – 1619 г., авг. 23. // Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт историческаго исследования). К., 1883. Т. 1. С.218–234.

Лит.: Українська літературна енциклопедія: У 5 тт. Т. 2. С. 498; Українські письменники: Біобібліографічний словник: У 5 тт. К., 1990. Т.1. С. 364–365; Мицько І.З. Острозька словяно-греко-латинська академія (1576–1636). К., 1990. С. 96; *Харлампович К.* Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII века. Казань, 1898. С. 252–253, 386; *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт историческаго исследования). К., 1883. Т. 1. С. 225–231; *Скрипник І.* Йов Княгиницький — засновник Скиту Манявського. Тисмениця, 1994. 16 с.; *Козак О.* Скит Манявський: Историкомистецьке краєзнавче видання. Івано-Франківськ, 2003. С. 49–52.

Архіви: Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, ВР Ф. 5. № 827. Арк. 167–171. (Лист до К. Транквіліона Ставровецького).

Автограф: Автограф-вкладка на книзі В. Великого «О постничестві» (Острог, 1594) // Мицько І.З. Острозька словяно-греко-латинська академія (1576–1636). К., 1990. С.168.

Н.І. Любовець

КОРДТ Веніамін Олександрович (Христофор Іоганн Веніамін; 19.02.1860, м. Дерпт, нині Тарту, Естонія–24.12.1934, Київ) — історик, бібліограф, картограф.

Закінчив юридичний ф-т Дерптського ун-ту (1885). Кандидат дипломатії (1888). За дослідження з історії російсько-голандських відносин та опрацювання архівних матеріалів із історії Росії та України, зокрема періоду правління І. Мазепи, П. Орлика, їх дипломатичних стосунків із королем Швеції Карлом XII був обраний членом-кореспондентом Естонського літературного т-ва (1893).

Працював у бібліотеках Дерптського ун-ту та Естонського літературного вченого т-ва; в 1894–1917 рр. — на посаді бібліотекаря (директора) бібліотеки Університету св. Володимира у Києві. Запровадив нові методи роботи з каталогами, розширив комплектування фондів. Як приватдоцент займався викладацькою діяльністю. Співпрацював із Тимчасовою комісією для розгляду стародавніх актів та Історичним товариством Нестора-Літописця. Видав матеріали з історії картографії Росії та України, дослідив біографію Г.Л. де Боплана, який займався вивченням території та складанням перших

карт України. Організував виставку картографічних матеріалів до XI Археологічного з'їзду в Києві (1899) та надрукував каталог описів карт із 1127 номерами; видав 3 друкованих альбоми із зображенням і докладним описом карт, переважно України (1899–1910), за що був удостоєний почесної Уваровської премії (1911).

К. брав участь у створенні Української академії наук (1918–1919), був головою Тимчасового Комітету для заснування Національної бібліотеки Української держави у м. Києві (нині Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського). Розробив концепцію структури бібліотеки, методи комплектування та пропозиції щодо будівництва нового приміщення. Працював співробітником, завідувачем відділу картографії, фонд якого на період заснування складав близько 27 тис. примірників.

З 1924 активно працював в Археографічній комісії ВУАН, де видав першу частину «Матеріалів по історії картографії України» (1931), склав покажчик «Карты першої п'ятирічки» (1932). Ці праці цінні та актуальні й досі для дослідників історії України, картографів, географів.

Заслуги вченого у галузі картографії та історико-географічної бібліографії практично не перевершені й до нині. К. був обраний членом Московського археологічного товариства (1899), дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей (1900), Московського т-ва любителів природознавства, антропології й

етнографії (1906), членом-кореспондентом Товариства істориків у Ризі (1911), членом Історичного товариства в Утрехті (Нідерланди, 1924). Автор 35 наукових праць. Праці К. відзначалися двічі преміями ім. Геймбюргера Дерптського ун-ту (1902, 1907), Макаріївської премією Петербурської АН (1907), медаллю ім. П. Семенова-Тянь-Шанського Російського географічного товариства (1911).

Тв.: Матеріали по истории русской картографии. Сер. I. Вып. 1. Карты всей России и южных её областей до половины XVII века. К.: Изд. Киев. комиссии для разбора древних актов, 1899; Сер. II. Вып. 1. Карты всей России, Северных её областей и Сибири. К., 1906; Сер. I. Вып. 2. Карты всей России и Западных её областей до конца XVII века. К., 1910; Новые труды по картографии Южной России: Реферат // Чтения в ист. о-ве Нестора Летописца. Кн. 22. Вып. 1, 1912, отд. 1. С. 85–89; О Национальной Библиотеке Украинской Державы // Зб. праць для вироблення законопроекту про заснування Укр. академії наук у Києві. К., 1919. С. 10–13; Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.: Зб. іст.-філол. відділу ВУАН. № 38. К., 1926; Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII вв. // Укр. археогр. зб. Т. 3. К.: Археогр. комісія УАН, 1930. С. 17–55; Матеріали до історії картографії України. Ч. I. К., 1931.

Лит.: Imago mundi. Vol. 2.

London, 1937. P. 90; *Кіржаєв С. В. О. Кордт та традиції київських археографів в діяльності Археографічної комісії ВУАН // Матеріали ювіл. конф. присвяч. 150-річчю Київ. археогр. комісії. (Київ, Седнів, 18–21 жовт. 1993 р.).* К., 1997. С. 369–381; *Шовкопляс Т., Герус А. Маловідомий В. Кордт // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Велика Волинь: Наук. зб. Житомир, 2004. Т. 27. С. 348–352; Шовкопляс Т., Герус А. В. О. Кордт та його історико-картографічні дослідження // Картографія та вища школа: Зб. наук. праць. Вип. 10. К., 2005. С. 236–239.*

Т. І. Шовкопляс, А. Л. Герус

КОЦЮБИНСЬКА **Наталія**
Антонівна (06.07.1896, с. Мисюрівка нині Хмельницької обл.–11.12.1937, Саратов, Росія) — мистецтвознавець, етнограф.

Н. у сім'ї священика отця Антона. Закінчила епархіальне училище в Тульчині (1913) та історико-філологічний ф-т Київських Вищих Жіночих курсів (1913–18). По закінченню Курсів працювала при Управлінні Міністерства народної освіти: вчителювала в школах Липовеччини; в дитячому садку в Києві. Одночасно з навчанням брала участь у громадській діяльності. Під час Першої світової війни працювала в Червоному Хресті, у т. зв. «Союзі городів». Була членом Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР, 1917–21). Брала участь у повстанні проти гетьмана П. Ско-

ропадського. В УНР працювала в Інформбюро Армії як комісар преси. У 1919 входила до Центрального Українського Повстанчого Комітету проти денікінців, була заарештована денікінською владою, втекла з Лук'янівської в'язниці. Під час розпаду УНР повернулася до Києва.

Другу вищу освіту К. здобула у Київському Археологічному інституті (1923–24), де її вчителями були Д. М. Щербаківський, О. П. Новицький. Із 1923 працювала в системі ВУАН, спочатку як позаштатний співробітник Секції мистецтва для складання термінологічних словників із мистецтва, з 1924 — як постійний позаштатний співробітник при Кафедрі українського мистецтва. Вивчала архітектуру замкових будов у м. Хмільнику, срібництво у Кам'янці на Вінниччині, мистецтво Поділля.

Талановиту дослідницю в 1924 було заарештовано за звинуваченням у контрреволюційних діях Київської групи УПСР і засуджено до адміністративного вислання на три роки у м. В'ятку. Справа про вислання К. тяглася до 1927, упродовж цього терміну вона перебувала у в'язниці. За клопотанням академіків О. П. Новицького та С. О. Єфремова, вислання К. було призупинено та замінено підпискою про невиїзд.

У 1926 К. разом із *М. І. Вязьмітіною*, *М. О. Новицькою*, *П. А. Кульженко*, *Є. О. Спаською* та ін. стала дійсним членом гуртка молоді «Studio», що існував при Кабінеті українського мистецтва ВУАН і плідно досліджував істо-

рію українського мистецтва. Проводила польові дослідження в південно-західному регіоні України у пошуках і збиранні зразків народного мистецтва та художніх промислів (шиття, ткацтво, писанки), мальованих церковних тканих речей (корогви, плащаниці), керамічних виробів (дрібна пластика, трипільська кераміка), вивчала розпис хат, за допомогою анкет налагоджувала мережу кореспонденції з сільською інтелігенцією й установами з художньої промисловості України. Працювала над створенням мап художньої промисловості південно-західної України. По закінченню аспірантури при Кафедрі мистецтв ВУАН захистила промоційну роботу на тему «Орнаментация рушників і килимів Поділля». Після трагічного відходу з життя Д.М. Щербаківського (1927), К. слідом за С.О. Єфремовим, А.М. Лободою, О.П. Новицьким, О. Корчак-Чепурківським, М.І. Вязьмітіною, М.О. Новицькою, П.А. Кульженко, Є.Ю. Спаською та ін. ученими підписала листа до редакції газети «Пролетарська правда» з вимогою провести слідство у справі його самогубства. На засіданні гуртка мистецтвознавців зробила доповідь про Д.М. Щербаківського як педагога. У 1934 К. вдруге заарештовано, відправлено до в'язниці м. Саратов на три роки. Засуджена судовою трійкою при УНКВД по Саратовській області до розстрілу, постанова виконана 11.12.1937.

Тв.: Пелікан в українському мистецтві // Записки Історико-

філологічного Відділу УАН. Кн. IX. 1926. С. 230–245; Що вимагав Данило Михайлович Щербаківський від работ по мистецтвознавству // *Леся Падун-Лук'янова*. Наталя Антонівна Коцюбинська. С.193–195; Рец. Б. Пилипенко. Нові печери // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. К., 1928. С.103–130; Рец.: Стефан Таранушенко. Мистецтво Слобожанщини ХУП–ХУІІІ в.в. // Хроніка археології та мистецтва. 1930. Ч. 2. С.94–95; Рештки замкових будов у м. Хмільнику на Поділлі // Хроніка археології та мистецтва. 1931. Ч. 3. С. 68–69.

Лит.: *ЕУ*. Львів, 1994. Т. 3. С.1154; Біографічний довідник. К., 1997. С.328; *Леся Падун-Лук'янова*. Наталя Антонівна Коцюбинська // *Зона*. Ч.12. 1997. С.163–217; Матеріали до біографій етнологів та народознавців України. К. Запоріжжя: Дике поле, 2001. С. 79–80.

В.М. Корпусова

КРУШЕЛЬНИЦЬКА Соломія Амвросіївна (23.09.1872, с. Білявинці, тепер Буцацького р-ну Тернопільської обл.–16.11.1952, Львів, похована на Личаківському цвинтарі) — оперна та камерна співачка (сопрано), педагог. Засл. діяч мист. УРСР (1951).

Н. у сім'ї священика. Змалку вчилась гри на ф-но, у 10 років виступала в хорі «Руська бесіда», співала в сільськ. хорі. Закінчила з відзнакою та медаллю Львів. консерваторію по класу вокала як меццо-сопрано (клас проф. В. Ви-

соцького) та фортепіано (клас проф. В. Вшелячинського, 1888–93). 15.04.1893 відбувся її актор. дебют на сцені Скарбківського театру у Львові в опері «Фаворитка» Г. Доніцетті (партія Елеонори), в травні виступила в ролі Сантуцци в опері «Сільська честь» П. Масканьї. Як лірико-драм. сопрано вдосконалювала вокальну майстерність у Мілані у проф. Ф. Креспі, сценічну майстерність і міміку у проф. Конті (1893–94). Внаслідок акторського навчання відбулася трансформація голосу співачки у лірико-драм. сопрано, що більше відповідало його природі. Під час перебування в Італії листувалася з галицьк. письменником-демократом М. Павликом, який вплинув на формування прогрес. поглядів К.. Підписавши контракт зі Львів. оперою на 5 місяців, навесні 1894 повернулася до Львова, де з успіхом виконала провідні партії в операх «Аїда», «Трубадур», «Бал-маскарад» Д. Верді, «Африканка» Дж. Мейєрбера, «Фауст» Ш. Гуно, «Галька» С. Монюшка та ін. Восени 1894 продовжила навчання в Мілані.

Захоплення оперною творчістю Р. Вагнера привело К. до Відня (січень 1895), де вона оволодівала основами німец. вокальної школи у проф. Генсбахера. З Відня приїхала на гастролі до Краків. опери, де вперше виступила в опері «Лоєнгрін» Р. Вагнера, а також концертувала містами Галичини. Восени 1895 повернулася до Італії, де дебютувала на сцені театру А. Понк'єллі в м. Кремені у партії Манон

(«Манон Леско» Дж. Пуччіні). З триумф. успіхом співала на оперних сценах Парми, Удіно, Трієсту. Незважаючи на активну професійну діяльність, опікувалася проблемами демокр. перетворень, що відбувалися в Україні, надавала грошову підтримку реформу на Галичині, спілкувалася з провідними громад. і мист. діячами. М. Лисенко присвятив К. — «славі українського народу» 3 романси. 10.03.1897 брала участь у Шевченківському концерті з нагоди 36-ї річниці від дня смерті Кобзаря, по закінченні якого представники львів. «Бояну» вручили співачці великого лаврового вінка.

У складі італ. опери К. здійснила гастрольну подорож до Чілі. На сезон 1898–1902 підписала ангажемент Великого театру у Варшаві, на сцені якого на той час виступали прославлені співаки — Карузо, Батістіні, Руссіано, Флоріанський. Її репертуар містив понад 30 партій із опер італ., німец., франц., австр., рос. та польс. композиторів. Бенефіс у заголовній партії «Гальки» С. Монюшки перетворився на святкову церемонію, де «непереврешеній і незрівнянній Соломії» піднесли срібний лавровий вінок із золотими бруньками і багато коштовностей. Щороку К. виїздила на гастрольні виступи до Петербурга, де співала у складі італ. трупи в Маріїнському театрі, викликаючи захоплення винятковими вок. здібностями та силою драматичної акторської майстерності. Невдовзі, через інтриги та образи, спричинені їй на

польській сцені, співачка залишила Варшавську оперу.

На початку 1902 К. отримала запрошення Паризької опери, на сцені якої 19.02.1902 відбувся її виступ разом із славетним польс. тенором Яном Решке в опері «Лоенгрін» Р. Вагнера. На сцені театру «Сан Карло» в Неаполі блискуче виконала партію Аїди в однойменній опері Дж. Верді (січень 1903). Як «найпопулярніше й найвизначніше драм. сопрано» її запрошували провідні театри Рима, Туріна, Палермо, Мілана (1904–06) для виконання сольних партій в операх італ. і европ. композиторів. За участі К. відбулись дві прем'єри на сцені «Ла Скала» — «Електри» Р. Штрауса та «Федри» І. Піцетті. Разом із Артуро Тосканіні та Леопольдо Мунйоне вона подорожувала з концертами Єгиптом, Португалією, Алжиром, Іспанією, Аргентиною, Бразилією (1906–13) — повсюди створені нею образи викликали пильну увагу журналістів і критиків.

1923 розпочинається новий етап життя К., яка залишає оперну сцену та заявляє про себе в Україні, Європі та Америці як камерна співачка. Її репертуар насичений творами різних національних культур, епох і жанрів — від мініатюри, пісні та романсу до розгорнутого вокального циклу, серед яких твори К. Монтеверді, М. Мусоргського, В. Моцарта, Ц. Франка, С. Рахманінова. К. була невтомною пропагандисткою творів укр. композиторів — М. Лисенка, О. Ніжанківського, А. Вахнянина, Д. Січинського,

В. Матюка, С. Людкевича та блискучою інтерпретаторкою укр. нар. пісень. 1939 К. повернулася до рідного Львова, де випробувала себе як викладач Львів. держ. консерваторії ім. М.В. Лисенка (з 1946 — проф.). За великі заслуги в справі виховання молодого покоління вокалістів і внесок у вітч. муз. культуру К. присвоєно звання Засл. діяча мист. УРСР (1951).

Мистецькі орієнтири та громадський світогляд К. формувалися під впливом провід. діячів укр. культури — І. Франка, О. Кобилянської, В. Стефаніка, Н. Кобринської, О. Мишуги, М. Менцинського та видатних музикантів світу, таких як А. Тосканіні, Дж. Пуччіні, Тітто Руффо, Е. Карузо, Ф. Шаляпін.

К. записувалася на грамплатівки: «Граммофон» (Варшава, 1902), «Фонотипія» (Мілан, 1906–08, 1910), «Колумбія» (Чикаго, 1927). 1963 в с. Білявинці відкрито музей, на фасаді будинку встановлено мемор. дошку. 1989 відкрито меморіал. музей і встановлено пам'ятну дошку на буд. у Львові, де останні роки жила співачка. Її ім'я присвоєно спец. школі-інтернату у Львові. 1966 знято документальний фільм «Пісня подолянки» (реж. Р. Фощенко), присвяч. творчості співачки, а 1983 на кіностудії ім. Довженко створено худ. фільм «Повернення Баттерфляй» (реж. О. Фіалко). Худ. Я. Музика написав прижиттєвий портрет К.. Італ. скульптор Фарнезі — автор медалі із зображенням співачки в образі Саломеї. Існують скульпт.

зображення К., виконані В. Власовим, Я. Мотиною, Л. Бичаничем, В. Одриховським та ін. 1991 в Україні засновано Міжнар. конкурс оперних співаків ім. С. Крушельницької. На Личаків. цвинтарі встановлено пам'ятник (1978, скульпт. Т. Бриж).

Лит.: Музыкальная энциклопедия. М., 1976. Т. 3; *Лисенко І.* Словник співаків України. К., 1997; Соломія Крушельницька: Спогади. Матеріали. Листування. Ч. 1–2. К., 1978; *Демочко К.* Музична Буковина. К., 1990; *Черепанин М.* Музична культура Галичини. К., 1997. С. 57, 129, 154–155; Кудрик Б. Концерт С. Крушельницької // Діло. 1932. Ч. 140; *Павлишин С.* Замечательная укр. певица // Сов. Музыка. 1959. № 2; *Загайкевич М.* Великій артистці // Музыка. 1980. № 5.

Ікон.: Соломія Крушельницька: Спогади. Матеріали. Листування. Ч. 1–2. К., 1978 (кольор. вклад.); Лисенко І. Словник співаків України. — К., 1997. С. 158–159; Демочко К. Музична Буковина. К., 1990. С. 84, 87, 89.

О.В. Бугаєва

КУЛЬЖЕНКО (Гудалова-Кульженко) **Поліна Аркадіївна** (псевд. Гудалова; 31.05.1891, Київ–24.07.1982, м. Кострома, Росія) — мистецтвознавець, музейний працівник, педагог, акторка.

Поліна Голубкова (за чоловіком Кульженко), єврейка за походженням, народилася в родині педагога Аркадія Голубкова. Після закінчення гімназії С.І. Львової (1909), продовжила освіту у

Вищій театральній школі Київського товариства мистецтва й літератури. У 1915–19 працювала як акторка у київському драматичному театрі «Соловйов». У 1912 обвінчалася з відомим українським книговидавцем В.С. Кульженком. Дочка — Людмила (1913–32).

Другу освіту одержала на кафедрі мистецтвознавства Київського Археологічного інституту (1920–24). Учениця Ф.І. Шміта. У 1926, разом із *М.І. Вязьмитиною*, *М.О. Новицькою*, *Н.А. Коцюбинською*, *Є.В. Спаською* стала дійсним членом гуртка молоді «Studio», що існував при Кабінеті Українського мистецтва ВУАН і плідно досліджував історію українського мистецтва. Слідом за С.О. Єфремовим, А.М. Лободою, О.П. Новицьким та ін. вченими підписала листа до редакції газети «Пролетарська правда» (1927) із вимогою провести слідство у справі самогубства Д. Щербаківського. Цей лист був протестом проти утиску українських науковців владою. Брала активну участь у роботі ВУАН: досліджувала східне мистецтво як стажерка у Музеї мистецтв ВУАН (із 1924) та аспірантка (1926–29). Промоційна робота — «Срібна сасанідська чаша в Музеї мистецтв ВУАН», за якою вона зробила доповідь на другому Всесоюзному з'їзді сходознавців у Харкові. Як слухач «Семінару по мистецтву Ісламу» при Секції східного мистецтва науково-дослідної кафедри Мистецтвознавства у Києві, доповіла про дослідження збірки тканин му-

зею. Для виставки «Мистецтво Далекого Сходу» в Києві (1928) склала ілюстрований каталог із пояснювальним текстом. У наступні роки працювала в Київській картинній галереї (згодом — Музей російського мистецтва) на посадах завідувача відділу граюри (1930–34) та старшого вченого консультанта (1940–41).

Одночасно з навчанням і роботою в музеях, займалася екскурсійною та педагогічною діяльністю. У 1921–32 проводила екскурсії Києвом, працювала в різних установах цього профілю. Читала курси лекцій: із історії мистецтв та історії поліграфії в київській школі поліграфічного виробництва (1921–25); із українознавства — на курсах дошкільної освіти при Окрнаросвіти (1925/26–1927/28) та займалася з аспірантами на кафедрі історії мистецтв Київського художнього і-ту (1931–41); із історії образотворчого мистецтва — на історичному та філологічному ф-тах Київського держуніверситету та Київського університету культури (1935–41); на т. зв. ф-ті особливого призначення, влаштованому для персональних занять із висуванцями — співробітниками управління у справах мистецтв (1941); проводила семінари з учителями 8–10 класів середньої школи з роботи над підручниками з історії (1939–41). У 1939 ВАК СРСР затвердив її вченому званні доцента.

Низка довоєнних наукових праць К. не опублікована, доля їх рукописів не відома. 1.10. 1941р., під час окупації Києва німцями,

Київська міська управа призначила К. директором Музею російського мистецтва. Задля збереження приміщення музею від запланованої реквізиції під радіостанцію, співробітники спішно відтворили експозицію з експонатів, що залишилися після евакуації музейних цінностей, але музей вважався на консервації, екскурсії в ньому не проводилися. До музею потрапляли цінності, виявлені в різних місцях Києва, зокрема, лаврські ікони Влахерської Божої Матері та Ігорівської Богоматері, ікони з колекції єпископа Чигиринського Порфирія Успенського та ін. Становище К. під час окупації було особливо хистке через єврейське походження, за доносом її неодноразово викликали до гестапо. У вересні 1943 задля збереження музейних цінностей під час передбачуваних боїв за місто, за наказом керівника евакуацією Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями у Києві — Г. Вінтера, музейні речі було запаковано та підготовлено для вивезення до Німеччини. Супроводити їх мала директорка музею — К. Спочатку речі було вивезено до Кам'янець-Подільського, потім — до Кенігсберга. Під час наступу 1945 Радянської армії будинок, де знаходилися музейні речі, згорів. К. було заарештовано та репатрійовано до України.

У 1945–46 К. працювала медсестрою в лікарні в с. Синява Рокитнянського р-ну Рівненської обл. Її намагання повернутися до Києва та працювати за фахом закінчилися арештом і вироком:

10 років ВТТ у Ярославській обл. (Росія) з позбавленням прав на 5 років та конфіскацією майна. Після амністії (1955), за рекомендацією мистецтвознавця членкор. АН СРСР В.М. Лазарева, працювала тимчасово на посаді касира Костромської обласної картинної галереї з зобов'язанням проводити екскурсії та читати лекції з мистецтва у художньому училищі при педінституті, складати каталоги. В ці роки з'явилися її статті з історії світового та російського мистецтва, були підготовлені кілька каталогів, передмов до художніх альбомів (Виставка произведений М.С. Колесова: Каталог. Кострома, 1956; И.Е. Репин: Каталог выставки. Кострома, 1956; Анатолий Иванович Яблоков: Живопись; Графика. Кострома, 1972). Але жодної праці з українського мистецтва вона вже не написала. У 1981 збори товариства київських книголюбів надіслали їй вітання з нагоди вечора, присвяченого видавцям, зокрема, С.В. та В.С. Кульженкам. У 1961 вона вийшла на пенсію за віком, до кінця життя мала ясну пам'ять, останні роки життя провела в будинку-інтернаті для перестарілих під м. Костромою.

Тв.: Гудалова-Кульженко П. Японська кольорова гравюра на виставці мистецтва Далекого Сходу // Бібліологічні вісті. К., 1927. №4. С. 129–130; Гудалова-Кульженко П.А. Японська гравюра на виставці мистецтва Далекого Сходу (Каталог). К.: Музей Мистецтв ВУАН, 1928.

Лит.: Білокінь С. На зламах

епохи. Спогади історика. Біла Церква: Видавець Ішпонківський О. В., 2005. Поліна Кульженко. С. 242–272; Біленко Г.І. До історії створення відділу Східного мистецтва Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків // Матеріали науково-практичної конференції: Ханенківські читання. Вип. 5. К., 2003. С. 5–17.

В.М. Корпусова

МІХНОВСЬКИЙ Гаврило Іванович (02(14).11.1865, с. Турівка Прилуцького пов. Полтавської губ. (нині Яготинського р-ну Київської обл.) — 02(15).03.1910, м. Пирятин Полтавської губ. нині Полтавської обл.) — присяжний повірений, нотаріус, учасник українського національного руху кін. XIX–поч. XX ст..

Брат видатного українського діяча Миколи Міхновського. Походив із священицької родини. Батько — Іван Іванович Міхновський (1823–04(17).05.1904), після закінчення Полтавської духовної семінарії (1843) майже 50 років очолював парафію Всіхсвятської церкви в Турівці. Мати — Олександра Федорівна. Закінчив Прилуцьку чоловічу гімназію (1886), деякий час навчався у Київському у-ті св. Володимира — з серпня 1886 по 12(24) січня 1888 на історико-філологічному ф-ті, а з серпня 1894 по 01(13) травня 1896 — на медичному.

Був членом київського та бесарабського осередків «Братства тарасівців». У середині 1890-х рр. працював у Одеській філоксерній комісії, створеній «Обществом се-

льського хозяйства юга России».

На початку ХХ ст. М. повернувся на Прилуччину, щоб зайнятися адвокатською діяльністю та 23.01(05.02). 1903 отримав дозвіл від Прилуцького повітового з'їзду «ходатайствовать по чужим делам, производящимся у земских начальников, городского судьи, в уездном съезде и в губернском присутствии». Одночасно з працею приватним повіреним продовжував займатися просвітнянською діяльністю, підтримував тісний зв'язок із прилуцькими гімназистами-старшокласниками. Вірогідно, через нього проходила нелегальна література і, як наслідок, ім'я Гаврила Міхновського починає з'являтися в таємних документах полтавської жандармерії.

Д. Дорошенко, який у 1905 відвідав його у Прилуках, згадував про: «... адвоката Гаврила Міхновського, рідного брата Миколи Міхновського, якого він дуже нагадував і обличчям, і всією своєю постаттю, і своїм патріотизмом в самостійницькому дусі. Я завважив, що на його канцелярії напис був українською мовою, що тоді було рідкістю. Взагалі ціла родина Міхновських була щироукраїнська».

Ще 1904 р. зробив безуспішну спробу отримати місце нотаріуса в м. Золотоноші, для чого витримав відповідний іспит. За рік, 17(30).08.1905 він був призначений нотаріусом м. Пирятин Полтавської губ. З 1908 стан здоров'я М. різко погіршився. Катастрофічно падав зір, лікарі констатували ураження сітківки обох очей. Наступного року сталося декілька

крововиливів у мозок, утруднилася мова. В ніч на 02(15).03.1910 М. помер. Закінчився земний шлях людини, яку Д. Дорошенко згадував серед тих, хто: «багато зробив для розвитку української національної свідомости й українського руху, кожен в своїй околиці і особливо впливаючи на молоде покоління».

Лит.: *Козуб С.* Коцюбинський у «Братерстві тарасівців» // Твори М. Коцюбинського: Т. 7: Листування (1886–1906) / Під редакцією С. Козуба. Х.; К.: Державне видавництво України, 1930. С. 18. (Бібліотека українських класиків); *Рябінін-Склярєвський О.* Михайло Коцюбинський і тарасівці: (З архівних джерел) // Коцюбинський: Збірка статей / За редакцією Ол. Дорошкевича. Т. 1. Х.; К.: Держ. вид-во «Література і мистецтво», 1931. С. 257; *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). Винипег, Манітоба: Накладом видавничої спілки Тризуб, 1949. С. 67; *Наумов С.О.* Братство тарасівців // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 44; *Турченко Ф.* Микола Міхновський: становлення світогляду // Молода нація: Альманах. 2003. № 2 (27). С. 73, 74, 84.

Архиви: Державний архів Полтавської області. Ф. 755. Оп. 3. Спр. 636; Ф. 138. Оп. 1. Спр. 78.

О.П. Ротач

НОВИЦЬКА Марія Олексіївна (31.08.1896, Москва–12.12.1965, Київ) — мистецтвознавець, етнограф.

Походила зі старовинного старшинського роду нащадків І.Ф. Новицького — козацького полковника, відомого політичного діяча України др. пол. XVII ст.. Дочка визначного вченого, академіка ВУАН О.П. Новицького. Закінчила із золотою медаллю жіночу гімназію ім. О.Виноградської (1916). Навчалася на історико-філологічному ф-ті Московських Вищих жіночих курсів. Із 1918 проживала в Криму (Феодосія, Коктебель), де працювала вчителем, завідувала бібліотекою, навчалася в Феодосійському ін-ті народної освіти. З 1922 продовжила навчання в Київському ін-ті народної освіти та Київському Археологічному ін-ті на кафедрі мистецтвознавства. Її викладачами були Ф.І. Шміт, С.О. Гіляров, Ф.Л. Ернст, Д.М. Щербаківський. Серед наукових розвідок цього часу — «Ритм в орнаменті», «Архітектурні мотиви в орнаменті божничок» та ін.. Із 1925 продовжила навчання як аспірантка Харківської науково-дослідної кафедри мистецтвознавства, згодом — Київської науково-дослідної кафедри мистецтвознавства. Працювала у відділі тканин і шиття Лаврського музею культур і побуту. Вивчала особливості декорування гаптованих речей церковного призначення. Захистила промоційну працю «Матеріали до історії гаптарських майстерень на Україні середини XVIII ст.. Ігуменя Олена» на звання наукового співробітника. В цей період окреслилась основна сфера досліджень Н. — художній текстиль (гаптування, вишивка, вибійка,

килимарство). Займалася проблемами методики музейної роботи, з метою поповнення фондів здійснювала планові відрядження та експедиції у різні регіони України. У 1933 була звільнена з музею «як ідеологічно класово чужий елемент націоналістично-ворожого орієнтації» із заборонаю працювати в наукових установах. У 1934–41 працювала телеграфісткою, бібліотекаркою, завідувала книгосховищем Київської науково-технічної бібліотеки, заступником директора бібліотеки Київського державного у-ту ім. Т.Г. Шевченка. У повоєнні роки працювала науковим співробітником Академії архітектури УРСР, із 1948 завідувала бібліотекою Держбуду УРСР. У 1940-і рр. вивчала вибійку як самотутній вид народного мистецтва. Опрацювала близько півтори тисячі зразків вибійки, збрала відомості про майстрів, особливості виробничого процесу. Підготувала нариси з цієї тематики та монографію, яку не було опубліковано. Чільне місце в її дослідженнях упродовж багатьох років посідало вивчення тканин найдавніших археологічних культур на теренах України, зокрема трипільських тканин. Н. досліджувала також золотне гаптування Київської Русі, зокрема унікальні пам'ятки з фігурними зображеннями. В останні роки життя вивчала вишивку козацької старшини XVII–XVIII ст.. Похована у Києві, на Байковому кладовищі.

Тв.: Датовані еспитрахілі Лаврського Музею 1640-1743 рр. // Український музей. К., 1927. Зб. 1. С. 50–70; Турецькі оксами-

ти Лаврського музею // Східний світ. 1930. № 10–11. С. 351–356; Вивчання старовинних тканин та вишивання за революційних часів на території Радянського Союзу // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. К., 1930. Т. 1. С. 233–246; Вибійка на Україні // Вісник Академії архітектури УРСР. 1946. № 1. С. 40–42; До питання про текстиль Трипільської культури // Археологія. 1948. Т. 2. С. 44–61; Орнамент української вибійки: Альбом. К., 1950; Узорные ткани Трипольской культуры (по материалам раскопок у с. Стена) // Краткие сообщения Института археологии. К., 1960. Вып. 10. С. 33–35; Гаптування в Київській Русі (за матеріалами розкопок на території УРСР) // Археологія. 1965. Т. XVIII. С. 24–38; Орнаментальная вышивка средневекового Крыма // Записки Одесского археологического общества. О., 1967. Т. II (35). С. 284–288; Вишивка і гаптування // Історія українського мистецтва: У 6 т. К., 1968. Т. 3. С. 372–380; Давньоруське гаптування з фігурними зображеннями // Археологія. 1970. Т. XXIV. С. 88–99.

Лит.: Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII ст. К., 2001. С. 10; Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. Львів, 1996. С. 14–15; Шудря Є. Подвижниця народного мистецтва. К., 2003. С. 45–46; Студенець Н. Марія Новицька. Життєвий шлях і наукова діяльність // Студії мистецтвознавчі. 2005. Число 3. С. 103–114.

Архіви: ЦДАМЛМ України, ф. 1164 — особовий архів М. Новицької.

Н.В. Студенець

РЯШО Ян Петрович (11.04. 1880, Вероський пов., Естонія 14.04.1958, Київ) — педагог, історик освіти, редактор, громадський і політичний діяч.

Н. у сім'ї селянина. Вищу освіту здобув на історико-філологічному ф-ті та ф-ті східних мов Петербурзького ун-ту (1909). Працював викладачем у вищих навчальних закладах Естонії та у Петербурзі. Учасник громадянської війни. У 1914 Р. переїхав до України, де очолював відділи освіти у Миколаєві (1919), Одесі (1920), працював в органах радянської влади у Києві. В 1920 вступив до лав комуністичної партії.

У 1921 Р. повернувся до освітнянської праці. Займав посади заступника наркома освіти, керівника Головного управління професійної освіти, науково-методичного комітету при Наркомосі та Управлінні науковими установами в Україні (1921–28). У наступні роки працював на відповідальних посадах у державному апараті України (1928–38), зокрема на посадах народного комісара легкого промисловості (1932–34), головно-го арбітра Держарбітражу УРСР.

Як заступник народного комісара освіти УРСР (1921) брав участь у створенні системи національної освіти України, зокрема у формуванні нової системи освіти та розробці майже всіх значущих освітніх документів, у фор-

муванні змісту та методів роботи нової школи. Саме за його пропозицією із системи освіти було вицнено наукову вертикаль, а інститути та технікуми визнано рівноправними вищими закладами. Невід'ємною частиною педагогічної діяльності Р. було редагування ним педагогічного часопису «Шлях освіти» (1922–27). Р. є автором понад 60 наук. та наук.-популярних праць та історико-педагогічних розвідок, присвячених проблемам реформування системи освіти, створення її нових концептуальних засад. Заслугою Р. є внесок у створення Українського науково-дослідного інституту педагогіки (1926), де він очолив секцію системи освіти.

У 40-х рр. Р. працював у Наркоматі освіти Башкирської АРСР, директором московської філії українського педагогічного видавництва «Радянська школа» (1943), організував видання підручників для шкіл України; був директором науково-методичного кабінету з заочної педагогічної освіти Міністерства освіти УРСР (1944–48). З 1948 Р. персональний пенсіонер. До останніх днів свого життя займався науковою діяльністю. Р. був не лише талановитим організатором системи народної освіти в Україні, а й високоосвіченим педагогом, ученим, дослідником важливих проблем розвитку народної освіти, навчання та виховання дітей і молоді, одним із перших істориків культурної революції в Україні.

Тв.: Суспільствознавство в наших школах // Рад. Освіта. 1926. № 1; Чергові завдання нау-

ково-методичної роботи // Шлях освіти. 1926. № 1; Суспільствознавство в системі радянської освіти // Шлях освіти. 1926. № 6–7; Чергові завдання науково-методичної роботи // Шлях освіти. 1926. № 1.

Лит.: Гутянський С.К. Народна шана діячу української радянської культури: До 90-річчя від дня народження Я.П. Ряппо // Укр. іст. журнал. 1970. № 4; Брожек В. Особистий фонд Я.П. Ряппо [Докум. матеріали видатного діяча нар. освіти (1880–1958) в Центр. держ. іст. архіві УРСР. Київ] // Архіви України. 1966. № 4; Лиллемяє В. 100 лет со дня рождения Я. Ряппо: Партийный деятель УССР (1880–1958) // Коммунист Эстонии. 1980 № 4. С.61–62; Українська педагогіка в персоналіях: Навч. посібник / За ред. О.В. Сухомлинської. К., 2005. С.37–42.

С.М. Калібовець

СПАСЬКА Євгенія Юріївна (20.12.1892, Ніжин, нині Чернігівської обл.–12.09.1980, Алмата, Казахстан) — мистецтвознавець, етнограф.

Н. в сім'ї священника. Закінчила Ніжинську гімназію (1910), історико-філологічний ф-тет Вищих жіночих курсів ім. Гер'є (1914). У роки Першої світової війни була сестрою милосердя.

Працювала в Києві секретарем газети «Пролетарська правда», у видавництві «Новая деревня» (з 1923). Як вільний слухач Київського Археологічного ін-ту відвідувала семінари Д.М. Щербаківського, В.М. Зуммера,

Ф.Л. Ерста. З 1925 працювала завідувачем відділу кустарної промисловості Київського сільськогосподарського музею. Досліджувала кустарну промисловість і традиційне мистецтво Чернігівщини, зокрема гончарство, тканини. Підготувала цикл етюдів на тему «Чернігівське гончарство». Серед інших розвідок — «Пузирьовський посуд на Чернігівщині», «Шльонський гончарний круг», «Глечик із хрестиком», «Гончарні кахлі Чернігівщини», «Нарис історії заводу А. Міклашевського в селі Волокитні», «Кяхльові печі в садибі Покорщина». У 1931–34 працювала у Київському ін.-ті промислової кооперації, вивчала ткацтво Кролевця різних історичних періодів. Результати досліджень виклала в роботі «Кролевець — опорний пункт художнього ткацтва на Україні», та в нарисах про кролевецькі рушники (не опубліковані). Підготувала до друку працю «Промислова вишивка Київщини» та шість альбомів із зразками вишивки Київщини. У ці самі роки навчалася на Київській науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства, захистила промоційну працю на звання наукового співробітника (1931).

У 1934 С. було заарештовано та вислано з Києва. Жила в Саратові, Алма-Аті, Семіпалатинську. Працювала інструктором із художніх промислів в Управлінні промисловості при РНК Казахської РСР (із 1946), науковим співробітником відділу етнографії Казахстанської Академії наук і Центрального Державного музею (1948–61). У Державному педагогічному

інституті ім. Абая працювала секретарем ученої ради, завідувала відділом аспірантури. Реабілітована у вересні 1989.

Тв.: **Окремі видання:** Народное искусство Галиции и Буковины и Земский Союз в 1916–1917 гг. войны. К., 1919. С. 18–31 (співавтор збірника); Кахлі Чернігівщини (XVIII–XIX ст.). Попереднє звідомлення. К., 1927; Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII–XIX ст. К., 1928; Пелагея Яковівна Литвинова (1833–1904): Нарис її життя та праці за її рукописами й родинними документами // Етнографічний вісник. Кн. 7. К., 1928. С. 168–199; Глечик із хрестиком (етюд із циклу «Чернігівське гончарство») // Матеріали з етнології та антропології. Т. 21–22. Част. I. Львів, 1929. С. 35–41; Орнамент бубнівського посуду // Матеріали до етнології. Т. II. К., 1929. С. 104–109; З практики підготовки кадрів художньо-текстильної промисловості на Київщині // Техніка та раціоналізація промкооперації (Київ). 1930. Ч. 4–5. С. 51–55; Матеріали до історії фарфорової фабрики А.М. Міклашевського (1836–1861) // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. К., 1959. С. 120–136; Господарство кролевецьких скупників Риндіних // Український історичний журнал. 1962. № 5. С. 109–111; Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського (Передмова та публікація С. Білоконя) // Україна: Наука і культура. Вип. 24. К., 1990. С. 272–286; Обрус із гетьманського столу (Скатерті гетьмана Івана Скоропадського (1646–1722). Передмова та публі-

кація Є. Шудрі // НТЕ. 2000. № 5–6. С. 75–85.

Лит.: Спаська Є. // Словник художників України. К., 1973. С. 185–186; *Білокінь С.* Мистецтвознавча діяльність Є. Ю. Спаської // НТЕ. 1983. № 6. С. 64–67; *Білокінь С.Н.* Коцюбинська та Є. Спаська про свого вчителя — Д. Щербаківського // Треті Гончарівські читання, Київ, 26–28 січня 1996 р.: Регрес і регенерація в народному мистецтві. К., 1996. С. 11; *Маньковська Р.* Діяльність Є.Ю. Спаської на ниві музейництва // Історія України: маловідомі імена, події, факти. К., 1997. Вип. 2. С. 286–292; Мистецтво України. Біографічний довідник. К., 1997. С. 555; *Кара-Васильєва Т.* Українська вишивка на зламі століть // Українське мистецтво та архітектура кінця XIX – початку XX ст. К., 2000. С. 135–152, 228–230; *Шудря Є.* Всім серцем на Десні. (зі спадщини дослідниці народного мистецтва Євгенії Спаської) // НТЕ. 2000. № 5–6. С. 73–75; Євгенія Спаська // Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930 років. К., 2002. С. 61–63; Євгенія Спаська // Шудря Є. Подвижниця народного мистецтва. К., 2003. С. 36–39; Евгения Юрьевна Спасская // Мусаева У. К. Подвижники Крымской этнографии 1921–1941: историографические очерки. Симферополь, 2004. С. 120–169; *Кочубей Ю., Циганкова Е.* Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20–30 рр. XX ст. В. М. Зуммер (1885–1970). К., 2005. С. 26.

Архіви: Національні архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильсько-

го НАН України (ф. 47 — особовий архів Є. Спаської).

Н.В. Студенець

ШОВКОПЛЯС Ганна Михайлівна (11.05.1920, Київ–28.09.2001, Київ) — історик, археолог, музеєзнавець, пам'яткознавець.

Дівоче прізвище — Василенко. Чоловік — *Шовкопляс* Іван Гаврилович.

Закінчила Київський державний ун-т ім. Т.Г. Шевченка. З 1944 й до останнього дня життя працювала у Державному історичному музеї УРСР (нині Національний музей історії України) наук співробітником, зав. відділу археологічних фондів (1986–93), провідним науковим співробітником. Протягом багатьох років проводила активну лекційну роботу, екскурсії музеєм та історичними місцями України. Заслужений працівник культури (1999).

Дослідник пам'яток давніх та ранньосередньовічних слов'ян на території Києва (Оболонь, 1965–74). Брала участь у багатьох археологічних експедиціях і наукових конференціях із археології та охорони пам'яток в Україні та за її межами.

У зв'язку з підготовкою до 100-річчя з часу заснування музею, здійснила велику роботу з вивчення архівних матеріалів, пов'язаних із історією музею, його фундаторами та співробітниками й опублікувала низку статей і нарисів. Автор понад 140 праць із археології, історії та краєзнавства.

Тв.: Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві // Праці Київського державного історич-

ного музею. К., 1958; Раннеславянское поселение в Тьясминне // *Материалы и исследования по археологии СССР*. М., 1962. № 108; Знаки на древноруському посуді з Києва // *Археологія*. К., 1964. Т. 17; Видатний археолог В.В. Хвойка і його роль в організації Державного історичного музею Української РСР // *Архіви України*. К., 1966. № 4; Мандрівка в глибину віків. К., 1968. (у співав.); Давньоруські писанки // *Археологія*. К., 1980. № 35; Черный металл зарубенецкого поселения на Оболони // *Советская археология*. М., 1983. № 4. (у співав.); Твори Т.Г. Шевченка — джерело історичного краєзнавства України // *Респ. наук. конф. з істор. краєзн.* К., 1989; За покликком серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г. Шевченка. К., 1990; Мартинівський скарб // *Золото Степу: Археологія України*. К.-Шлезвіг, 1993; Ханенки і музеї Києва // *До 100-річчя Нац. музею історії України*. К., 1998; Скарбниця історичної пам'яті України // *Київська старовина*. К., 1999; Таємниці давньої Оболони // *Музей та його колекції: Темат. зб. наук. пр.* К., 2003.

Літ.: Строкова Л., Терпиловський Р. Ганна Михайлівна Шовкопляс // *Київський Альбом: Іст. Альманах..* К., 2002. Вып. 2. С.78–79.

Т.І. Шовкопляс

ШОВКОПЛЯС Іван Гаврилович (08.04.1921, с. Лазірки, нині Оржицького р-ну Полтавської обл.–13.06.1997, Київ) — археолог,

історик, бібліограф, пам'яткознавець, Засл. діяч науки і техн. України (1995).

У 1938 вступив на історичний ф-т Київського державного ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Під час Другої світової війни в м. Махачкала з відзнакою закінчив історичний ф-т Дагестанського державного педагогічного ін-ту (1942), а по війні (1945), також із відзнакою, — історичний ф-т Київського державного ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Дружина — Шовкопляс Ганна Михайлівна.

1945–49 працював у Державному історичному музеї СРСР (Москва) й одночасно навчався в аспірантурі, яку достроково закінчив захистом кандидатської дисертації. 1949–67 працював в Інституті археології АН УРСР ученим секретарем (1949–50), заступником директора з наук. роботи (1950–60), старшим наук. співробітником (1960–67); брав участь у створенні й очолював відділ Інституту — Археологічний музей (1967–73). Завдяки зусиллям Ш. та за підтримки Президії Академії наук України в особі президента академіка О. Паладіна, історичні реліквії та знахідки археологів із 1954 залишаються в Україні та зберігаються в державних музеях.

Дослідив низку археологічних пам'яток, переважно періоду палеоліту, серед яких Лука-Врублевецька на Хмельниччині, Мізин у Чернігівській області, Радомишль на Житомирщині. На місці розкопок останньої в 1964 було відкрито пам'ятник, поновлений у 2005. Після завершення

розкопок стоянки Добранічівка (Київська обл., 1977), об'єкт було законсервовано та на ньому було створено перший у державі музей такого типу, відомий фахівцям усього світу. У день 85-річчя вченого на споруді музею відкрито меморіальну дошку на його честь. Результати досліджень були опубліковані Ш. у низці монографій, значній кількості статей, висвітлені на конференціях, симпозіумах та конгресах світового рівня.

Доктор історичних наук (1965), професор (1971) Ш. протягом життя успішно поєднував наукову діяльність із педагогічною (Київський педагогічний ін-т ім. М. Горького, нині Національний педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова) 1954–1956; Київський державний, нині — національний ун-т ім. Т.Г. Шевченка). Ш. було підготовлено навчальний курс «Основи археології», видано двома виданнями перший в Україні підручник «Основи археології».

У 70-х рр. І.Г. Шовкопляс звернувся до наукової бібліографії. За монографію «Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966): Бібліографія» (1969), в якій серед інших, були згадані твори «небажаних» у ті часи вчених Ф. Вовка, В. Антоновича, М. Грушевського та інших, йому були висунуті ідеологічні звинувачення та переведено на роботу в Центральну наукову бібліотеку АН УРСР (нині — Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського), де він і працював до останнього дня свого життя. Ним було підготовлено та видано низку покажчиків із археології та історії України, бібліографії окремих видатних діячів: Б. Грінчен-

ка, І. Підоплічка, М. Рудинського. Побачили світ наукові дослідження, присвячені Т.Г. Шевченку. З набуттям Україною незалежності, Ш. підготував до друку бібліографічні покажчики про життя та діяльність гетьманів України — І. Мазепи та П. Скоропадського, брав безпосередню участь у створенні Музею гетьманства у Києві.

Загалом, науковий здобуток Ш. — понад 400 друкованих праць: дослідницьких, науково-популярних, енциклопедичних, методичних, близько 20 монографій. Брав участь у збереженні історичної спадщини укр. народу, активно співпрацював із Товариством охорони пам'яток історії та культури України. Підготував більше 100 праць із пам'яткознавства.

Тв.: Шовкопляс І. Перлина українських старожитностей // Археологічний літопис Лівобережної України.- 1998, № 1–2; Археологія України: Бібліогр. покажчик, 1981–1990 / Уклад. І. Шовкопляс. К., 1999.

Лит.: Жданова Р. Бібліографічна діяльність Івана Шовкопляса // Вісник кн. палати. 2002. № 5; Шовкопляс Т.І. Археолог Іван Шовкопляс: сторінки життя й діяльності // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: Наук. зб. «Велика Волинь». Т. 33. Житомир, 2005. С. 360–364.

Т.І. Шовкопляс

ІХ. КНИЖКОВІ ОГЛЯДИ, БІБЛІОГРАФІЯ, ІНФОРМАЦІЯ

Т. Заморіна

КНИГОЗНАВСТВО ТА БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА В ПОСТАТЯХ

У процесі формування національної державності посилюється увага до життя та діяльності відомих людей: учених, політиків, письменників, діячів на ниві книгознавства. Адже саме біографія, в якій розкриті різноманітні якості людини, її внесок у загальнонародну справу, мотивація вчинків мають неабиякий виховний вплив на співгромадян, формулюють їхнє життєве кредо. З погляду інформаційно-бібліографічної діяльності це зумовлює потребу створення біобібліографічних покажчиків.

Протягом останніх років значно зріс інтерес до української історико-бібліотечної і бібліографічної спадщини: опубліковано багато робіт історико-бібліотечнознавчого змісту, проводилися різноманітні заходи з вшанування пам'яті видатних діячів книги тощо.

Поширюються публікації мемуарного характеру, спогади про відомих вітчизняних бібліотекознавців і бібліографознавців. Так, можна пригадати неординарну за глибиною розкриття теми книгу, присвячену пам'яті професора Київського національного університету культури та мистецтва О. Довгополої, видану Центральною науковою сільськогосподарською бібліотекою Української академії аграрних наук (ЦНСГБ УААН) у 2002 р., спогади А. Чачко про В. Пілецького (Вісник Книжкової палати. — 1998. — № 4. — С. 28–30; № 5. — С. 29–30), проводяться читання, присвячені пам'яті відомих українських вчених-бібліотекознавців і бібліографознавців — у Києві Баликівські та Меженківські, у Харкові — пам'яті К. Рубинського [1].

З'явилася низка дисертацій і монографій, у яких висвітлено наукову спадщину відомих учених — Ю. Меженка (Н. Стрішенець), М. Ясинського (С. Арутюнова), Д. Доброї (М. Зніщенко). Готуються й принципово нові, за радянських часів практично неможливі в Україні, видавничі проекти на зразок бібліографічного довідника вітчизняних бібліографів.

Відомо, що робота над біобібліографічними довідниками складна сама по собі та тривала у часі. Вона потребує ретельних пошуків відомостей про особу, уточнень, розшуку її праць,

літератури про життя та діяльність, опрацювання видань *de visu* тощо.

Свого часу відомий український книгознавець Ю. Меженко, вивчаючи історію бібліографії писав: «... я переконався в тому, що однією з найважчих [справ] є збирання відомостей про наших бібліографів. Лише про небагатьох із них відомі дані біографічного характеру, і в рідких випадках є відносно повні списки їх праць»[2].

Серед окремих біобібліографічних праць особливої уваги заслуговує навчальний посібник професора Н. Королевич «Українські бібліографи ХХ століття», що вийшов друком у видавництві Книжкової палати України у 1998 р.

У збірнику вміщено дванадцять нарисів про українських бібліографів — Ю. Меженка, М. Ясинського, М. Яшека, І. Каліновича, В. Дорошенка, С. Маслоva, Ф. Максименка, І. Бойка, О. Куца, І. Корнейчика, М. Гуменюка, Ф. Сарани. Структура подання матеріалів чітка, логічно системна, що дає змогу максимально стисло, однак достатньо повно та науково-достовірно розкрити здобутки того чи іншого фахівця.

Помітним явищем стала серія біобібліографічних видань «Видатні (провідні) діячі української книги», започаткована Національною парламентською бібліотекою (НПБ) України у 1993 р. На цей час видано біобібліографічні нариси про: Ю.О. Меженка, М. Ясинського, В. Дорошенка, Л.У. Биковського, С.І. Маслоva, Ф. Максименка, М.А. Плевака, І.З. Бойка, М. Яшека, В.С. Баби́ча, Н.М. Реву, М.С. Слободяника, Є.К. Бабич, Р.С. Жданову та ін..

При відборі імен до серії враховується особиста міра приналежності даної особи до власне української культури. Національна приналежність певної персоналії розглядається через призму її культурно-історичної значимості. Схеми нарисів не є жорстко регламентованою, хоча при їх підготовці використовуються загальні правила укладання біобібліографічних посібників: спочатку подається біографія діяча, де характеризуються в загальних рисах усі аспекти його життя та діяльності, наступні розділи присвячені висвітленню окремих значущих і типових для цього вченого напрямків його діяльності на ниві бібліографії, бібліотечної справи, книгознавства тощо. У кінці кожної персоналії подаються хронологічні покажчики основних праць та література про особу, а також іменний покажчик до всього видання [3].

Ця серія є важливим джерелом для подальшого глибокого вивчення життя та діяльності бібліографів та книгознавців. При підготовці видань серії використовуються найрізноманітніші публікації, що з'явилися в Україні і за її межами, а також матеріали, що зберігаються в бібліотеках, архівах, музеях, особисті архіви.

Запропоновані в серії портрети-нарисы про діячів української книги, де кожний із них виступає неповторною особистістю, дають можливість усвідомити ту велику роль цих скромних трудівників, життя яких не балувало особливою увагою, визнанням заслуг, а часто було тернистим, тяжким, нерідко в еміграції, на чужині. Наукові розвідки, в яких теоретичні питання тісно переплітаються з практичними, являють собою бібліографічну криницю, з якої можна черпати знання з питань теорії, історії, методики й організації бібліографії, бібліотечної справи, книгознавства тощо.

Автори бібліографічних нарисів намагались якнайширше розкрити наукову спадщину діячів, що стосується питань бібліографії, звернути увагу читачів на ідеї та думки, які будуть цікаві й корисні сучасникам.

Сподіваємося, що бібліографічні нариси спонукатимуть наших спеціалістів і особливо молодь до вивчення життя та діяльності подвижників української книги як минулого, так і сучасного періоду, які працювали і працюють нині на ниві бібліотекознавства та книгознавства.

Серія, що була започаткована під назвою «Видатні діячі української книги», згодом була перейменована на «Провідні діячі української книги», оскільки постала нагальна потреба у висвітленні творчих здобутків сучасних українських бібліографів.

Дуже цікавим, на наш погляд, є сімнадцятий випуск цієї серії, присвячений професору кафедри бібліотекознавства та бібліографії Рівненського державного гуманітарного університету Галині Миколаївні Швецовій-Водці.

Праці Г.М. Швецової-Водки мають суттєвий вплив на розвиток української науки в галузях бібліографознавства, книгознавства, бібліотекознавства, документознавства, активно використовуються в сучасній бібліотечно-бібліографічній, інформаційній та документознавчій освіті. Це спонукало упорядників до аналізу її наукової творчості. Науковим методом, що використовувався для аналізу творчості Г.М. Шевцової-Водки обрано бібліометрію.

Останній випуск серії «Анатолій Петрович Корнієнко» (НПБ України; Упоряд. С.С. Савченко; Вступ. ст. Л.І. Бейліс. — К., 2005. — 22 с. — Провідні діячі укр. кн.; Вип. 18). присвячено пам'яті генерального директора НПБ України Анатолія Петровича Корнієнка.

Серед біобібліографічних праць, що вийшли нещодавно: «Михайло Семенович Слободяник» (Кн. палата України ім. І.Федорова; Уклад. М.Б. Проценко. К., 2005. — 44 с.); «Валентина Степанівна Пашкова» (НПБ України, КНУКіМ; Уклад.: В.В. Загуменна, О.І. Загуменна. — К., 2005. — 35 с.). Маємо надію, що біобібліографічні нариси стануть виховним прикладом для студентів інститутів культури, філологічних факультетів університетів і педінститутів, а також для молодих бібліотекарів і бібліографів, що тільки починають свій професійний шлях.

На часі вивчення життя та діяльності всіх наших бібліографів, бібліотекознавців і книгознавців — сучасників, що живуть в Україні та за її межами. Цьому сприятиме створення біобібліографічного словника «Українські бібліографи», над яким працює НПБ України [4]. Оскільки матеріалів виявилось дуже багато, довідник буде виходити окремими випусками. Наразі готується до друку перший випуск, що вміщує відомості про наших сучасників — бібліографів, науковців і практиків. Він налічує вже біля 300 персоналій.

Не стоять осторонь від цієї справи і працівники обласних бібліотек України, які висвітлюють діяльність місцевих бібліографів і бібліотекознавців. Скарбницю української бібліотечної біобібліографістики поповнили видання Одеської ДНБ — «Бібліографи Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького: Біобібліогр. довідник» (Одеса, 2002. — 254 с.) та Рівненської ОУНБ — «Бібліографи Рівненської обласної універсальної наукової бібліотеки» (Рівне, 2000. — 40 с.). Перший довідник розкриває основний біобібліографічний доробок ОДНБ імені Максима Горького шляхом його персоналізації, ознайомлює громадськість із життєвим шляхом і творчою діяльністю фахівців бібліотеки, яким належить вагомий внесок у розвиток української бібліографії. Всього довідник містить 64 персоналії.

У довіднику «Бібліографи Рівненської обласної універсальної наукової бібліотеки» подано 5 персоналій. Матеріал згруповано за алфавітом персональних рубрик. На початку рубрики подається біографічна довідка, потім у хронологічній послідовності праці бібліографів, далі — література про них.

Цікавим біобібліографічним покажчиком рівненців є також видання «Від пошуку до визнання: Наукові та навчально-методичні праці викладачів Рівненського державного інституту культури» (Рівне: Волин. обереги, 1999. — 311 с.), що містить 6 персоналій викладачів кафедри бібліографознавства та 5 персоналій викладачів кафедри бібліотекознавства та інформатики.

Не менш вагомий вклад хмельничан у бібліотечну біобібліографістику. Хмельницька ОУНБ імені Миколи Островського видала покажчик «Покликання — бібліотекар» (Хмельницький, 2001. — 80 с.). Цей біобібліографічний покажчик подає короткі біографічні відомості про бібліотечних працівників, які працювали та працюють у Хмельницькій ОУНБ, а також відображає їхні опубліковані праці та літературу про них.

Цікавими є також довідники, що розкривають історію та сучасний стан бібліотек окремих областей України та розповідають про людей, які працюють в цих установах. Серед них привертають увагу:

— «Вінниччина бібліотечна: Довідник» (Вінниця, 2003. — 224 с.). Багато яскравих сторінок цього довідника присвячено невідомим трудівникам і подвижникам скарбниць духовного надбання людства;

— «Волинь бібліотечна: Довідник» (Луцьк, 2003. — 44 с.) Подаються персоналії осіб, відзначених державними нагородами за значний внесок у розвиток бібліотечної справи;

— «Бібліотечне Закарпаття: Сторінки історії та сучасності» (Ужгород, 2000. — 208 с.). Окрім відомостей про бібліотечні установи області видання має велику кількість ілюстрацій і світлин осіб, які багато зробили для розвитку бібліотечної справи в області, залишили помітний слід у вдячній пам'яті широкого читачького загалу.

Ці довідники є своєрідним підсумком діяльності бібліотек упродовж останніх десятиліть, вшануванням самовідданої праці бібліотечних працівників. Адже в бібліотеках здебільшого працюють ентузіасти своєї справи, які сумлінно виконують свою місію, забезпечують право громадян на одержання інформації. І всі вони заслуговують на те, щоб бути пошанованими і знаними, хоча б у бібліотечній спільноті. Можливо згодом, деякі з цих нині мало відомих імен увійдуть до плеяди видатних діячів української книги.

Слід відзначити різноманітність типології бібліотечної біобібліографістики. Здебільшого, це біобібліографічні довідки,

що зустрічаються в наукових збірниках, календарях знаменних і пам'ятних дат, періодичних виданнях, біобібліографічні словники (низку бібліографічних персоналій подано в матеріалах до енциклопедичного словника «Українська журналістика в іменах» / За ред. М.М. Романюка; ЛНБ ім. В. Стефаніка. — Л., 1994–1999. — Вип. 1–10; в праці Л.В. Баженова «Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ — ХХ ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали». — Кам'янець-Подільський, 1999. — 477с.), біобібліографічні покажчики, біобібліографічні нариси, а також новий жанр біобібліографістики — автобіобібліографія [1].

Це дуже цінний вид бібліографії, адже коли укладач здійснює пошук бібліографічної інформації, він ніколи не може бути певним, що повністю розкрив творчість обраної особи, а в автобіобібліографічному покажчику охоплено все. Адже автобіобібліографія — це той рідкісний випадок, коли письменник, дослідник, бібліограф та упорядник — одна особа. Яскравим прикладом цього виду персональної бібліографії є видання «У службах українській книжці». Доповнене новими матеріалами перевидання автобіобібліографічної праці видатного українського книгознавця, бібліографа і публіциста Льва Биковського — небуденне явище в історії дослідження нелегкої долі української книжки. Ця ґрунтовна джерелознавча праця наближає до України спадщину одного з невтомних трудівників на ниві книгознавства та бібліографії. Вона містить майже все, що написав, уклав, редагував Лев Биковський, та відгуки преси на його праці.

Усього бібліографічних записів у покажчику 549, із них 535 назв праць і рукописів Л. Биковського, решта — окремі праці про Л. Биковського. Рецензії та відгуки на праці Л. Биковського вміщені безпосередньо за описом окремо виданих праць, багато з яких розписані аналітично. Подібної бібліографічної розробки в нашій книгознавчій практиці немає.

Ще одне видання даного жанру «Марта Тарнавська: Автобіобібліографія» (Філадельфія: Мости, 1998.). Марта Тарнавська — поетеса, публіцист, перекладач, рецензент, бібліограф, її внесок до скарбниці бібліографічних відомостей про Україну за кордоном визначний. Усього бібліографічних записів у покажчику — 795, з них 581 — власне видання, в тому числі 52 — бібліографічні праці та 214 — бібліографічних нотаток і критичних відгуків [5].

Розглядаючи роль і місце персональних бібліографічних покажчиків в сучасному інформаційному полі в Україні, можна сказати, що цей напрям бібліографії займає чільне місце в бібліотечній і науковій роботі, він постійно розвивається і поповнюється новими науковими напрацюваннями.

1. *Зворський С., Одинока Л.П.* Архівна спадщина вітчизняних бібліотекознавців і бібліографів: збереження і використання // *Бібл. планета.* — 2002. — № 4. — С. 22–24.

2. Книга. — Вып. 3. — М., 1960. — С. 420.

3. *Патока В.* Дослідження спадщини українських бібліографів: історія та сучасність // *Вісн. Кн. палати.* — 2003. — № 1. — С. 21–23.

4. *Жданова Р.* До створення бібліографічного довідника «Українські бібліографи» // *Бібл. планета.* — 1999. — № 4. — С. 39–40.

5. *Погребенник Ф.* Навчальний посібник з української бібліографії // *Вісн. Кн. палати.* — 1999. — № 7. — С. 17–18. — Рец. на кн.: *Королевич Н.* Українські бібліографи ХХ століття. — К., 1998.

ІМЕНА, ЯКІ НАДИХАЮТЬ ДО ЖИТТЯ...
(сторінками «Українського музичного архіву»)

У видавництві Центрмузінформ 2003 р. вийшов третій випуск документів і матеріалів із історії української музичної культури — «Український музичний архів». Це видання було започатковане Національною спілкою композиторів України, Фондом сприяння розвитку мистецтв України та Центром музичної інформації Національної спілки композиторів України (упорядкування та загальна редакція — М. Степаненка) [1]. Третій випуск присвячений 250-річчю від дня народження одного з найвидатніших європейських музикантів XVIII ст., реформатора церковної музики в Росії, «українського Моцарта», однієї з найзагадковіших постатей в історії української музики — Дмитра Бортнянського. Як і попередні (до 250-річчя від дня народження Максима Березовського — Вип. I, до 120-річчя від дня народження Миколи Леонтовича — Вип. II), цей випуск підготовлений на архівних, рукописних та інших документах і містить ґрунтовні наукові дослідження з історії вітчизняної музичної культури, невідомі факти з життя та діяльності видатних українських музикантів, біографічні та генеалогічні розвідки щодо маловідомих постатей української культури, інформацію про всеукраїнські та регіональні музичні товариства та творчі спілки тощо. Цінність даного видання, без сумніву, полягає як у самому ступені інформаційної новизни — вперше опублікованих у ньому матеріалів (виняток складає передрук статті Станіслава Людкевича про Дмитра Бортнянського) [2], так і високому рівні їхнього наукового опрацювання. Досить барвистою є й авторська палітра. Це вітчизняні та зарубіжні музикознавці й композитори, та гуманітарії-науковці, як нині діючі, так і ті, що вже пішли з життя.

Запропоновані у збірнику матеріали різноманітні за своїм жанровим діапазоном: оригінальні музикознавчі праці, генеалогічні розвідки, публікації листувань і спогадів, історико-аналітичні нариси та біографічні портрети музичних діячів. Хронологічно вони охоплюють майже трьохсотлітній культурний пласт формування української музичної культури, починаючи від XVI ст. до сьогодення, географічно — не обмежуються територією України, оскільки вагомий внесок багатьох українських митців у музичну культуру європейських країн не

тільки залишився в історичній пам'яті цих народів, а й став її невід'ємною часткою. В такому ракурсі йдеться не тільки про інтернаціональну за культурним внеском і українську за походженням постать Дмитра Бортнянського, який першу освіту отримав у Глухові, далі навчався та працював у Петербурзі та Італії, твори якого часто виконувались і широко розповсюджувалися в Україні, Росії та Європі. Можна назвати багато інших — Тимофія та Єлизавету Білоградських, Миколу Лисенка, Федора Стешка, Тараса Микишу. Збірник подає імена й тих митців-іноземців, хто працював на українських землях. Досить незвичайним, але дуже цікавим є «погляд з-за кордону» на процеси, котрі відбувалися в українській музиці у XVII–XVIII ст., — її огляд, здійснений за німецькими джерелами.

Перші три статті відкривають загадковий світ творчості Дмитра Бортнянського. Перша з них — *С. Людкевич. Д. Бортнянський і сучасна українська музика (Після реферату на святочнім концерті у Львові дня 10.XI.1925р.)* [1, с. 6–14] — не випадково підготовлена автором і вийшла друком у 100-ту річницю від дня смерті геніального українського музиканта, композитора, співака. Вона порушує болючу на той час проблему неприпустимо неповажливого ставлення українців до своєї рідної історії та культури внаслідок їх жахливої інформаційної обмеженості (що цілком зрозуміло в умовах підпорядкованості Росії), що якоюсь мірою є актуальною, на жаль, і сьогодні. Станіслав Людкевич відкриває постать Дмитра Бортнянського як українського музиканта світового рівня, ім'я якого прикрашає всі музичні енциклопедії, який здобув заслужене визнання та найвищі похвали від європейських музикантів, але насильно анексований Петербургом і «одягнутий тривалий час у мундир царського придворного композитора», залишався практично невідомим в Україні. З його іменем зазвичай пов'язувалися новаторські знахідки в галузі духовної хорової музики, а світські — оперні, вокальні, інструментальні — твори були не так популярні та перебували тривалий час у петербурзьких та італійських бібліотеках. (До речі, українським ученим нещодавно пощастило віднайти в ЦДАМЛМ України велику частину творів із інструментальної та хорової спадщини митця). Даючи оцінку місцю Дмитра Бортнянського в розвитку української музики, автор підводить підсумок також досягнень самої української музичної культури та її внеску у світову музичну скарбницю: *«І тому, хоч як мило й почесно*

для українця згадати про старого Бортнянського, який у XVIII столітті, у добі поневолення України Москвою, гідно засвідчив нашу музикальну культуру перед Європою, то, з другого боку, сумно і соромно стане, коли згадаємо, що нині, у час нашого т.зв. національного відродження, наша музика, розтративши кудись давні вартості, а не набравшись нових, опинилася якось далеко «у хвості» європейської музичної культури, посеред якогось дивного туману і застою» [1, с. 6–14].

Свідченням великої популярності Дмитра Бортнянського ще за життя є широка географія місцезнаходження по світові творів композитора. Справжньою сенсацією для дослідників музичної спадщини митця виявилася інформація про віднайдення його нового твору, таємницю якого відкриває М. Степаненко в своїй статті «Невідомий твір Д. Бортнянського» [1, с. 15–16]. Так, у бібліотеці Воронцовського палацу Алупкинського музею-заповідника сьогодні зберігається рукописна збірка клавирних і камерних творів композиторів XVIII ст., серед яких є невідомий вокально-інструментальний твір митця «Ессо quel fiero istante». Текст цього твору належить італійському поетові й оперному драматургу П'єтро Метастазіо, на лібрето якого Дмитро Бортнянський написав оперу «Алкид», поставлену у Венеції 1778 р. Автор припускає, що першим власником твору був граф Семен Романович Воронцов, який у 1782–1785 рр. служив російським послом у Венеціанській республіці. С.Р. Воронцов був добре обізнаний у сфері музичної культури, листувався з Ф. Лаферм'єром і Дж. Паїзієлло, був близько знайомий із багатьма композиторами, зокрема з Й. Гайдном. А у листі до свого сина 1826 р. він звертається з проханням надіслати ноти духовних творів Дмитра Бортнянського. Ця дорогоцінна знахідка вважається дуже важливою як для музикознавців, так і для біографістів, оскільки розширює знання про італійський період творчості композитора.

Композитор не був розпечений увагою іноземної періодики, тому такими цікавими є знайдені публікації про його життя та творчість, що містяться в комплексах італійських, французьких і німецьких видань. Ці статті викликають живий інтерес, оскільки написані під впливом захоплення від живого звучання Капели, котра виконувала музику Дмитра Бортнянського під орудою автора. Стаття В. Гуревича «Творчість Д. Бортнянського у дзеркалі німецької музичної преси (1800–1840)» [1, с. 17–27] про відображення його творчості в німець-

кій періодиці базується на матеріалах 2-х найавторитетніших музичних видань — «Allgemeine musikalische Zeitung» та «Neue Zeitschrift für Musik» (Лейпциг, п.п. XIX ст.). Автор поділяє публікації на два типи. Одні присвячені характеристичній ролі композитора (по поверненні в Росію з Італії зайняв посаду директора придворної Капели) у загальному розвитку церковної музики в Росії, другі — зосереджують увагу на виконавській майстерності Капели, як зразка для інших російських церковних хорів. Усі статті без винятку містять захоплені відгуки на духовні «піснеспіви» композитора, музика якого не була terra incognita для німецьких дослідників і інтерес до якої зберігався постійно. «Знаменитий музикант, учень визначних італійських композиторів, він поклав на музику велику кількість псалмів Давида. Ці опуси заслуговують на більшу популярність, так само як і його Te Deum для різних випадків. Бортнянського можна вважати засновником даного музичного напрямку...» [1, с. 26]. Оцінюючи роль композитора в світлі німецької музичної публіцистики, автор дійшов висновку, що його ім'я з'являється у них не випадково, оскільки музика Дмитра Бортнянського сприймається як найважливіша складова еволюції європейського хорového мистецтва, без якої був би неможливим його подальший розвиток і розквіт у XIX ст.

У подібному контексті, що й попередня, розглядається наступна стаття ученого з Німеччини про відображення російської та української музики XVII–XVIII ст. за німецькими джерелами [1, с. 35–46], яка свідчить не просто про сталий інтерес із боку західної культури до процесів розвитку музичного мистецтва нашої країни, а й про практичне визнання його достойного рівня серед європейських культур протягом майже 4-х століть. Автор доцільно, як на наш погляд, пропонує розглядати дану проблему, вкладаючи у розуміння російського та українського мистецтва їхній етнічний контекст, на базі якого здійснюється більш рельєфне окреслення специфіки кожної з культур. Окрім цього він розмежовує російську та українську музику як таку від музики царської держави. Врахований і той факт, що українці більшу частину століть жили в литовській державі, а згодом — в польсько-литовській Речі Посполитій, що теж позначилося на їхній музичній культурі. Інформація про культуру України до Німеччини надходила до XVII ст. дуже обмежено. За рахунок поширення російсько-німецьких контактів і гастрольного руху німецьких музик у Росію (прав-

ління Фрідріха III, 1634–1635 рр.) з'являються додаткові можливості та джерела інформації. В статті йдеться про т. зв. експорт української музичної творчості до Німеччини, скажімо, славнозвісний «козачок», знайдений тут у друкованих джерелах 1605 р., про «Російські квартети» та постать Андрія Розумовського.

Цікавими вдаються ще дві розвідки М. Степаненка. Перша лежить у площині зображального мистецтва Німеччини XV ст., хоча й пов'язана з образом українського дударя [1, с. 47–53]. Йдеться про гравюрне зображення, про яке вперше у радянські часи згадував мистецтвознавець І. Белза в «Історії польської музичної культури» [3]. Воно ілюструвало згадану ним «Історію польської музики в нарисах» Олександра Поліньського з підписом: «Дудар український. Малюнок німецький з 1494 року». Але М. Степаненко висуває (хоча й гіпотетично, та переконливо) думку про те, що саме дана гравюра вперше ілюструвала одну з сатиричних поем німецького письменника-гуманіста Себастьяна Бранта (1457–1521) «Корабель дурнів», видруковану 1494 р. Більшість гравюр належала Альбрехту Дюреру. Припускається, що саме гравюра українського дударя і є однією з них. Чому саме символом дурня С. Брант обирає гравця на дуді було зрозумілим для віруючого християнина минулого, оскільки дуда, на відміну від канонізованих біблейських арф та лютні, була язичницьким, антихристиянським інструментом. Вірогідність того, що А. Дюрер був обізнаний із українським народним мистецтвом, полягає в тому, що є документальні свідчення українського історика Я.Д. Ісаєвича про наукові та особисті стосунки Юрія Дрогобича, коло знайомих якого співпадало з колом знайомих і друзів А. Дюрера. На жаль, культурні взаємини між Україною та Німеччиною у XV ст. є недостатньо вивченими, тому кожна їхня деталь має величезну наукову цінність.

Наступне дослідження М. Степаненка має назву «Творчість Тимофія та Єлизавети Білоградських (пошуки і здобутки)» та спирається на друковані джерела майже сучасників Т. Білоградського під час його перебування у Саксонії, насамперед Йоганна-Йозефа Хайгольда «Додатки до перетвореної Росії», яке вийшло у Лейпцигу 1770 р., та опубліковане в ньому дослідження знаного німецького вченого, академіка Петербурзької академії наук Якоба фон Штеліна «Відомості про музику та балет в Росії», а також на праці російських учених,

таких як М. Фіндейзен, Т. Ліванова, К. Харлампович. Використано документи архівів Санкт-Петербурга, навіть історичні романи Г. Данилевського, обізнаного з тогочасним придворним життям та «Музичні подорожі» Ч. Берні. Автор висвітлює низку нових імен не тільки сучасників Т. та Єл. Білоградських (до речі, відкриває загадку особистих стосунків Т. Білоградського з Й. Бахом), а й відкриває нову сторінку джерелознавчої бази цього напряму дослідження.

Наступний блок статей стосується генеалогічних розвідок. Це стаття К. Майбурової про родовід Миколи Маркевича [1, с. 54–62] та розвідка В. Кузик про родинні зв'язки Ревуцьких, Хмельницьких і Ржевуських [1, с. 63–80]. Перша з них присвячена відображенню родинного дерева Миколи Андрійовича Маркевича (1804–1860) — українського історика, етнографа, поета, перекладача, фольклориста, музиканта, чия постать відіграла важливу роль у формування вітчизняної науки і культури ХІХ ст. Існує багато версій щодо походження цього роду. За однією з них, родоначальником Маркевичів був українець Марко Аврамович, за іншою — цей Марко був купцем-евреєм, за ще одною — рід мав сербське коріння. Жодна з легенд до сьогодні не має документального підтвердження. В. Модзалевський у «Малоросійському родовіднику» дотримується першої і вказує на те, що Маркевичі походили від Авраама, який мав сина, Марка Аврамовича — «славетного обивателя прилуцького», котрий у 1683–1685 рр. був орендарем пирятинським. Нащадки вимовляли своє ім'я з наголосом на першому складі та спочатку існували як Марковичі. Є припущення, що першим із Маркевичів був дід М.А. Маркевича — Іван Андрійович. Протягом століть їхній родовід постає по чоловічій лінії у семи поколіннях, серед яких по жіночій лінії зустрічаємо багато відомих прізвищ, таких як Маковська, Жуковська, Кочубей, Гудович, Ракович, Лобисевич...

Справжньою сенсацією є генеалогічне дослідження В. Кузик про родовід видатних діячів української культури Ревуцьких, яка встановлює факт покровності «Хмельницькі-Ревуцькі». По жіночій лінії він тягнеться через династію Стороженків до доньки гетьмана Богдана Хмельницького Марії Богданівни, а за чоловічою лінією доведено спорідненість із відомими польськими магнатами Ржевуськими. У статті йдеться про нащадків Б. Хмельницького, Стороженків, Лизогубів, Лисенків, Раковичів, Канівських, подається багато імен і біографіч-

них довідок, цікавих даних щодо мистецьких здібностей носіїв роду. За чоловічою лінією рід Ревуцьких тягнеться від Петра Ревухи — легендарного запорозького козака з кошу уславленого гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Хроніки часів Самойловича свідчать, що у поході 1675 р. проти татар разом із Іваном Сірком був полковник М. Ржевуський (ушляхетнена форма прізвиська Ревуха). Статтю проілюстровано гербами родів і схемами Іржавської (по жіночій лінії) гілки Ревуцьких від Стороженків—Хмельницьких та Ревуцької (по чоловічій лінії) — від Ревухи.

Переважна більшість статей присвячена біографічним розвідкам, серед яких подаються або взагалі нові імена, або реконструюються забуті постаті. Дослідження *Р. Скорульської* про *Олену Олександрівну О'Коннор* одночасно поєднує ці два напрями з генеалогічними розвідками. Імені цієї української оперної примадонни не знайдеш у жодній енциклопедії, її доля ніким не досліджувалась і майже нікому не відомо, що вона була першою (шлюбною) дружиною М.В. Лисенка. Мати Ольги Олександрівни приходилася троюрідною сестрою Миколі Лисенку та Михайлові Старицькому. Батько — прийняв російське підданство, одержав Указом Сенату від 30 вересня 1863 р. № 5987 «личними заслугами права потомственного дворянства» та перетворився з ірландця на малоросійського поміщика. Дід Ольги Олександрівни був підданим Великобританії, за спогадами О. Стороженка відзначився при Бородинській битві, згодом осів у Полтавщині та взяв шлюб із Олександрою Михайлівною Стороженко.

У Київському меморіальному будинку-музеї М.В. Лисенка зберігаються чотири дівочих листи О.О. О'Коннор. Залишилися спогади про неї у М. Старицького, Олени Пчілки, Валерії О'Коннор-Вілінської. У статті факти особистих стосунків подружжя Лисенків тісно переплетені з цікавою інформацією з життя відомих представників української інтелігенції, які належали до їхнього оточення, особливо це стосується листів, поданих у додатках. Є тут й цікавий іконографічний матеріал.

Відомо, що з М. Лисенком О. О'Коннор одружилася під час літніх вакацій 30 серпня 1868 р., після чого дісталася із чоловіком Лейпцига. Там успішно оволоділа основами вокального мистецтва. Після повернення до Києва восени 1869 р. Ольга Олександрівна часто бере участь у Лисенкових концертах. Її репертуар збагачується солоспівами та обробками М. Лисенка,

написаними спеціально для ніжного та прозорого сопрано дружини. Вона співає у першій виставі «Чорноморців» М. Лисенка та домашній виставі незакінченої опери «Гаркуша».

Залишилися спогади С. Русової, яка на той час познайомилася з подружжям Лисенків: *«Це була типова українка, маленька, струнка, з чудовими, мрійними темними очима, веселої вдачі, з дзвінким сміхом і типовим українським кокетуванням... Вона мала невеличкий приємний голос і цілком українську південну грацію у всіх руках... Це була справжня дружина для українського композитора... вона щиро кохала свого Колю і переймалась цілком інтересами його творчості»* [4]. А для Миколи Лисенка вона ж була музою й вірним помічником, про що свідчать численні посвяти, які він залишав на ранніх фортепіанних творах. Але на їхнє подружжя випало важке випробування, яке закінчилось остаточним розривом шлюбу в грудні 1880 р. після народження у М. Лисенка та його учениці Ольги Лепської доньки Катрусі.

Цікаві нові матеріали до історії української музики з епістолярної спадщини подано у розвідці В. Кузик про Д.В. Ахшарумова (1864–1938) — українського композитора, скрипаля-віртуоза, диригента та музично-громадського діяча [1, с. 137–143]. Автор публікує два листи Дмитра Володимировича до Дмитра Миколайовича Ревуцького, написані у 30-ті рр., які зберігаються в архіві Миколи Грінченка. В текстовому варіанті подано ґрунтовний біографічний опис митця. Наводяться маловідомі факти з його діяльності, пов'язані з іншою постаттю української музики, а саме — М. Калачевським і першим виконанням його «Української симфонії» під орудою Д. Ахшарумова у Кременчуці. До речі, правопис прізвища Калачевського здійснюється в листах через літеру «о», як *Колачевський*, оскільки саме на таке прізвище, помилково, було видано композиторові диплом по закінченні Лейпцизької консерваторії у 1876 р.. Музикознавець підтверджує цей факт ксерокопією сторінки диплома М. Калачевського.

У статті С. Дьоміна оживає постать Миколи Аполлоновича Тутковського (1857–1931) — українського композитора, обдарованого піаніста, неординарного педагога, теоретика музики, одного з корифеїв національної музичної освіти, без подвижництва якого неможливо уявити розвиток української духовності. Його ім'я вписано в історію нашої культури поруч із іменами М. Лисенка, В. Пухальського, Б. Яворського, Р. Глієра.

Творчий шлях митця є типовим для інтелігенції того часу — висока духовна активність, постійний пошук власної індивідуальності в усіх галузях музичного мистецтва і, водночас, відданість педагогічній справі впродовж 37 років.

Окремою сторінкою його біографії стала організована ним 1893 р. приватна музична школа, що стала одним із найавторитетніших навчальних закладів того часу, поряд із Київським музичним училищем. Музична школа М. Тутковського не обмежувалася тільки навчальним процесом, а й провадила активну концертно-виконавську діяльність силами викладачів та учнів. З її стін вийшли такі відомі майстри-виконавці, як Д. Бертьє, К. Регаме, А. Жорніков, М. Местечкін та інші.

Наступна сторінка «Українського музичного архіву» відкриває завісу навколо тривалий час замовчуваної постаті Федора Шешка [1, с. 153–161]. Це був високоосвічений фахівець у галузі музикології, бібліограф і педагог, доктор музикознавства з 1936 р. За часів радянської влади за приналежність до «націоналістичного» празького еміграційного осередку його ім'я було викреслено з історії української музики майже до сьогодні. Автор даного дослідження спирається на документи, що зберігаються в «Празькому архіві» (Музей визвольної боротьби України в Празі у 1925–1945 рр.), автобіографії, написані Ф. Шешком у різні періоди життя, архівні документи.

Федір Шешко народився 4 вересня 1877 р. на Чернігівщині, здобув освіту в Київській духовній семінарії, співав у хорі Михайлівського монастиря, навчався хоровому диригуванню у М. Лисенка в музичній школі С. Блуменфельда. У 1922 р. переїздить до Праги, де викладає в Українському вільному університеті історію всесвітньої та української музики, музичну етнологію, музичну педагогіку та гармонію. Будучи керівником українського відділу Слов'янського інституту у Празі, подорожує до Болгарії та Підкарпатської Русі, створює об'ємні музикознавчі розвідки. Відтворюючи в своїх працях окремі важливі тогочасні наукові та мистецькі тенденції, Ф. Шешко накреслив напрями розвитку вітчизняного джерелознавства та збагатив українську науку порівняльно-історичною методикою.

Ще однією з тривалий час замовчуваних постатей був визначний український піаніст європейського масштабу — Тарас Микиша (1913–1958) [1, с. 162–182]. Його ім'я надовго було викреслено з усіх сфер музичного життя України внаслідок цілеспрямованої діяльності відповідних владних установ радян-

ської держави. Таким жорстоким виявився вирок представників тоталітарного режиму СРСР на реалізоване бажання молодого талановитого піаніста отримати музичну освіту у Відні.

Музикант походив із артистичної співочої родини, в якій плекалися традиції високого мистецтва, передусім лисенківська. Він свято проніс їх через усе коротке, але яскраве життя. Висновки щодо високого рівня виконавського мистецтва Т. Микиші дослідники роблять на підставі спогадів сучасників і рецензій на концерти, оскільки сьогодні відсутні відомості про будь-які звукозаписи його гри на фортепіано. Піаніст підкорив собі розбірливу слухачку аудиторію Австрії, Німеччини, Франції, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Югославії, Канади, Аргентини, Уругваю, Америки. За рік до передчасної смерті виступив із двома концертами в Аргентині для української громади. Його репертуар складався з найскладніших творів світової піаністичної класики, а також — із творів сучасних йому українських композиторів — В. Барвінського, М. Колесси, В. Косенка, Л. Ревуцького і власних композицій.

Максимально відповідає поставленій меті — якнайвиразнішого та доказового відображення незнаного в Україні піаністичного генія Т. Микиші — запропонована двома музикознавцями зі Львова (О. Дітчук та Н. Кашкадамова) структура даної публікації. Вона складається з кількох частин: історичного опису, хронології життя та творчості, публікації епістолярної спадщини (листів піаніста до друга і колеги Р. Савицького, листів дружини Рузани Сисоевої), рецензій на концерти (від перших виступів у Львові до концертів у Південній Америці), концертного репертуару митця та власної композиторської спадщини. Так, завдяки копіткій праці дослідників здійснилося повернення в Україну пам'яті про митця.

Дві наступні публікації збірника окреслюють біографії митців у формі спогадів. Перша з них присвячена 100-й річниці від дня народження Андрія Васильовича Ольховського (*Ольхівський, Євген Оленський*) (1899–1969) [1, с. 188–204] — композитора, музикознавця, етнографа, педагога, представника харківської та київської науково-педагогічних шкіл, професора Українського вільного університету в Мюнхені та Української духовної академії. Це зворушлива історія життя та діяльності, насичена високими творчими сплесками і, водночас, сповнена важкими та несподіваними примхами долі, пов'язаної із примусовим розлученням із Батьківщиною.

Друга — відтворює життєвий і творчий шлях церковного регента та композитора Олексія Костянтиновича Годзяцького-Сніжинського (1904–1979). Майже все свідоме життя він провів у Києві. У місті не було такої церкви, де б не працював сам митець або хто-небудь із його учнів. О. Годзяцький керував хором Свято-Троїцької церкви (знесена у повоєнні роки), Андріївської, Хресто-Здвиженської та Притиско-Микільській церкв, протягом шести років очолював митрополичий хор Володимирського собору, надавав шефську допомогу церквам на Деміївці, Пріорці та Вигурівщині. Аби приховати своє духовне походження він, за умови панування непримиримої до цього радянської влади, тривалий час мав вести подвійне існування: заради вступу до Київської консерваторії назвався в анкеті сином учителя, працюючи регентом у багатьох православних храмах, був диригентом чисельних аматорських хорів, віддаючи перевагу духовній музиці, писав також і світські твори. Навіть прізвище його було теж подвійне, з псевдонімом Сніжинський. Але ані в його музиці, ані в служінні людям ніколи не існувало подвійних стандартів.

Дві наступні статті цікаві й інформативні як з погляду накопичення біографічної інформації, оскільки репрезентують маловідомі імена представників української культури, так і з погляду розуміння історичних і культурологічних процесів, які відбувалися в українських землях у першій половині ХХ ст. Одна з них відкриває завісу історії виникнення і початку діяльності «Союзу співацьких і музичних товариств» у Львові [1, с. 122–136], про існування якого інколи згадують у музикознавчій літературі. Рукописні архівні джерела, що лежать в основі даного дослідження, нещодавно були розшукані в ЦДДА у Львові, відповіли на низку питань науковців і частково закрили історичну прогалину щодо культурно-мистецького життя Галичини початку ХХ ст.. На базі «Союзу співочих і музичних товариств» було утворене Музичне товариство імені Миколи Лисенка, повний текст Статуту якого (у третьому виданні за 1921 р.) опублікований у даній статті.

Інша стаття присвячена нині діючій музичній організації — Національній спілці композиторів України (до 80-ї річниці її існування) [1, с. 220–238]. Це історико-аналітичний нарис, який наскрізно, від першопочатків до сьогодення, розглядає етапи її формування, розвитку та перетворень відповідно до культурно-державної політики України. Відозміни торкались

як цілей і завдань, так і структури та самої назви цієї організації. На початковому етапі її було утворено як Товариство імені М.Д. Леонтовича. Але по суті, це єдиний творчий організм, який об'єднує композиторів і музикознавців із музикантами-виконавцями та іншими представниками творчої інтелігенції України та зарубіжних країн.

Чергова збірка «Українського музичного архіву» є найціннішим матеріалом саме сьогодні, коли ми на новому етапі історії починаємо не тільки відчувати і розуміти потребу у відродженні української культури, а й робити певні кроки у її всебічній розбудові як культури незалежної нації — повноправного суб'єкта європейського та світового культурно-цивілізаційного процесу. Для цього конче необхідними є об'єктивні та якомога повні знання про багатовікову історію нашого народу, його культурний поступ. Цей збірник є показовим серед інших музикознавчих видань України з погляду публікації нової, часто — евристичної інформації у галузі культурно-мистецького життя нашої країни без будь-яких обмежень у часі.

1. Український музичний архів. — К., 2003. — Вип. 3. — 243 с.
2. *Людкевич Станіслав*. Дослідження, статті, рецензії, виступи. — Львів, 1999. — Т. 1. — С. 313–320.
3. *Белза И.* История польской музыкальной культуры. — М., 1954. — Т. 1. — С. 87.
4. *Русова С.* Мої спогади. — Львів, 1937. — С. 39–40.

Володимир Попик, Надія Любовець

ПЕРШІ ЧИШКІВСЬКІ ЧИТАННЯ З ІСТОРИЧНОЇ БІОГРАФІСТИКИ

7 червня 2005 р. із ініціативи Інституту біографічних досліджень, Інституту рукопису НБУВ та Українського біографічного товариства проведено спільну наукову сесію інститутів і наукових відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського за участю науковців інших установ НАН України та Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які розробляють проблеми історичної біографістики.

Учасники зібрання одностайно ухвалили вважати сесію *Першими Чижківськими читаннями з історичної біографістики* — на вшанування пам'яті вченого-біографіста, засновника та першого директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, президента Українського біографічного товариства, доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чижка (05.06.1951 – 01.02.2003). Прийнято рішення організувати читання щорічно у першій половині червня.

Перші Чижківські читання були присвячені визначенню напрямів співпраці та кооперації зусиль у здійсненні біографічних досліджень, зокрема щодо створення національного електронного науково-інформаційного ресурсу в галузі біографістики — «Українського національного біографічного архіву» (УНБА).

Для обговорення було запропоноване широке коло проблем, а саме: «УНБА: методологічні та методичні проблеми створення», «Архівні документи як історико-біографічне джерело», «Колекції НБУВ як структурний компонент УНБА», «Проблеми іконографічного забезпечення УНБА».

Вступним словом читання відкрив в.о. директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, к.і.н. **Володимир Іванович Попик**. У своїй доповіді він докладно ознайомив присутніх із новітньою концептуальною розробкою Інституту біографічних досліджень — проектом електронного «Українського національного біографічного архіву» та його веб-сайту, що має бути відкритим для широкого доступу користувачів електронних мереж. Доповідач охарактеризував його внутрішню архітектуру, виклав основні методологічні принципи формування УНБА, який за своїм задумом, побудовою та технічними можливостями має стати великим науково-інформаційним ресурсом загально-

національного значення, де воедино будуть зібрані у вигляді наукових статей та електронних версій документів, біобібліографії, іконографічних матеріалів різного роду біографічні дані про десятки тисяч наших відомих співвітчизників. УНБА має стати органічною частиною вітчизняного науково-інформаційного ресурсу, тієї *всеукраїнської електронної бібліотеки*, яку нині розгортає НБУВ на своєму порталі. Створюваний Інститутом біографічних досліджень НБУВ у кооперації з Українським мовно-інформаційним фондом НАН України (що розробляє програмно-технічне забезпечення) електронний УНБА багато у чому відрізняється від тих біографічних словників, архівів і довідників, які вже нині є в Інтернеті чи поступово формуються. Він має стати оригінальним складно структурованим, наповненим різноманітними матеріалами інформаційним ресурсом, в основі якого лежать фундаментальні інформаційні бази, а не просто набором виставлених в Інтернеті біографічних статей і бібліографічних довідок. Метою формування УНБА є створення для користувачів можливості стереоскопічного, багатовимірного погляду на історичні постаті, крізь призму різних біографічних статей і досліджень, документів і матеріалів, ґрунтовної бібліографії. Не менш важливим завданням є оснащення УНБА дослідницьким інструментарієм, який дасть користувачам можливість вільно оперувати матеріалами, здобуваючи з них нові знання, як це дають змогу робити сучасні комп'ютерні бази даних.

На базі УНБА передбачається створити також відкриту для фахівців Всеукраїнську віртуальну біографічну лабораторію, завдяки якій дослідники з різних наукових підрозділів, установ, осередків в Україні та за кордоном зможуть співпрацювати з Інститутом біографічних досліджень над спільним наповненням загальнонаціонального електронного біобібліографічного ресурсу.

Презентація концепції проекту УНБА викликала широку дискусію серед учасників читань, виявила значну зацікавленість фахівців різних наукових підрозділів методологічними та методичними питаннями створення Українського національного біографічного архіву та можливостями конкретної участі наукових установ Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, інших наукових установ у даному проекті. Директор Інституту рукопису НБУВ д.і.н. **Любов Андріївна Дубровіна** зазначила, що даний проект відзначається загальною

доступністю та простотою і за своїми масштабами виглядає як загальноукраїнський біографічний портал. Масштабність фондів НБУВ та залучення регіонів дасть можливість, за умови використання потенціалу всіх зацікавлених осередків (а не лише ІБД), його створити. Необхідною умовою реалізації даного проєкту, на її думку, є належне технічне та кадрове забезпечення. В іншому випадку реалізувати цю ідею буде не можливо.

Як наголосив заступник директора Інституту енциклопедичних досліджень НАН України, к.філол.н. **Микола Григорович Железняк**, запропонований проєкт УНБА та його веб-сайту є великим кроком на шляху впорядкування та систематизації на комп'ютерній основі всього того, що було напрацьовано в галузі національної біографістики. Реалізація проєкту дасть змогу залучити величезний масив розпорошених по всій Україні матеріалів і використати потенціал спеціалістів регіонального рівня, насамперед, краєзнавців. На його думку, запропонована структура веб-сайту є логічною та глибокою, у ній вдало поєднані сучасні технічні можливості та передбачено подання біографічних матеріалів у всій їхній різноманітності. Особливу зацікавленість викликає створення широкої бази даних біобібліографії, що враховуватиме центральні та регіональні видання. На думку М.Г. Железняка, масштабність проєкту неодмінно зацікавить широке коло як установ, так і окремих науковців, діяльність яких пов'язана з біографістикою. Чимало сучасних періодичних видань і видавництв будуть зацікавлені в тому, щоб виставляти свої матеріали на такому сайті. Першим серед таких установ буде Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, що готовий до взаємовигідної співпраці та кооперації. Для залучення до цієї справи нових учасників потрібно провести загальноукраїнську конференцію й ознайомити людей із даним проєктом.

З такою думкою погодилася провідний науковий співробітник ІБД, к.і.н. **Світлана Миколаївна Ляшко**, яка розповіла учасникам сесії про свої враження від відвідання редакції «Большой Российской энциклопедии» (м. Москва, раніше — «Большая советская энциклопедия»). Науковці Росії, відзначила вона, мало знають про стан біографістики в Україні та не знайомі з літературою, що виходить у нас як із загальних проблем біографістики, так і по конкретних персоналіях. А це впливає на якість їхньої продукції. Так що російська сторона також зацікавлена в співпраці з нами, тим більше, що такого масштабного

підходу, як запропоновано в проєкті електронного УНБА, у них немає.

Змістовними були виступи керівників наукових підрозділів НБУВ, які пропонували конкретні напрями співпраці в процесі роботи з практичного наповнення УНБА біографічними матеріалами. Так, завідувач відділу стародруків і рідкісних видань, д.і.н. **Галина Іванівна Ковальчук** привернула увагу присутніх до того, що багато сучасних видань вміщують одні і ті самі імена, переписуючи біографічні дані зі старих видань, часто повторюючи одні і ті самі помилки. А вивчення фондів керованого нею відділу дає змогу виявити як нові імена, так і додаткові біографічні матеріали (автографи, маргінальні записи, портрети тощо), які дають змогу достовірніше показати конкретні персоналії. На її думку, в майбутньому УНБА необхідно вказувати відомості про наявність таких матеріалів. Доповідачка наголосила, що відділом здійснюється робота зі створення картотеки портретів, вміщених у стародруках і рідкісних виданнях, яка на сьогодні нараховує вже понад 2 тис. одиниць.

Проблемам іконографічного забезпечення УНБА був присвячений виступ завідувача відділу образотворчих мистецтв Інституту української книги НБУВ, к.мист. **Гліба Миколайовича Юхимця**. Він привернув увагу присутніх до існування двох видів іконографії: документальної та художньої. Для того, щоб підібрати адекватну іконографію, необхідно налагодити процес пошуку, систематизації та визначення ідентичності ілюстративного матеріалу. Ця робота складна та вимагає відповідного професійно рівня. На його думку, це можливо лише за умови створення на основі фондоутворюючого відділу бібліотеки спеціального сектору, який буде мати доступ до всіх без винятку фондів НБУВ. Такий сектор повинен працювати за індивідуальними робочими планами, бути укомплектований професійними кадрами, технікою та програмним забезпеченням.

З доповіддю про досвід роботи над виданням серії збірників документів і матеріалів «Історія Академії наук України» та можливістю їхнього практичного використання в УНБА виступила в.о. директора Інституту архівознавства НБУВ, к.і.н. **Лідія Іванівна Єременко**. Вона відзначила, що матеріали збірників є самостійним інформаційним ресурсом, який відразу можна виставляти на веб-сайті УНБА. Саме у збірниках «Історія Академії наук України» на сьогодні вміщено найбільш по-

вні відомості про співробітників АН від початку її існування, списки праць співробітників і видань АН. Особливий інтерес для УБА, на її думку, становлять архівні документи, що перебувають на збереженні в Інституті архівознавства, а саме: особові фонди академіків і членів-кореспондентів, що містять об'єктивні дані про вчених, їхні світлини, документи про сім'ї, бібліографію опублікованих робіт і відомості про ненадруковані праці. Величезне значення особових архівних фондів як історико-біографічного джерела та багатющого масиву інформації про нові персоналії відзначила і завідувач відділу зберігання та використання фондів Інституту рукопису НБУВ, к.і.н. **Ольга Петрівна Степченко**. Зібрання Інституту рукопису нараховує близько 500 особових фондів, вивчення яких дасть змогу як виявити нову інформацію про вже відомих осіб, так і знайти нові імена, які ще не введено до наукового обігу.

Науковий співробітник Інституту архівознавства НБУВ **Олександр Григорович Луговський** у доповіді «Архівні документи в учених-природознавців 20–30-х років ХХ ст. як історико-біографічне джерело створення науково-інформаційних видань» наголосив, що надзвичайну цінність для вивчення діяльності вчених АН має комплекс документальних архівних джерел, що відклався в Інституті архівознавства НБУВ, а саме: архівні фонди наукових установ, що діяли на терені України до 1918 р., діловодні документи, що утворилися безпосередньо в результаті діяльності АН та її установ, архівні фонди особового походження та бібліографія провідних вчених УАН-ВУАН. Ці документи, на думку доповідача, можуть стати частиною майбутнього УНБА.

Проблемам розширення джерельної бази Українського біографічного словника та Українського біографічного архіву присвятила свій виступ і старший науковий співробітник відділу стародруків і рідкісних видань НБУВ, к.і.н. **Ірина Олегівна Ціборовська-Римарович**. На її думку вивчення такого унікального джерела як стародруки дасть змогу ввести до наукового обігу нові персоналії, які були раніше виключені з історичного процесу, що, в свою чергу, сприятиме заповненню прогалин, які є в біографістиці на сьогодні, особливо стосовно персоналій XV–XVIII ст.. Цінним джерелом біобібліографічної інформації може стати, зокрема, низка польських видань, які є на збереженні у відділі. Цікаву додаткову інформацію біографічного характеру можна виявити також, вивчаючи написи на

книжках (посвяти, помітки про власників, автографи тощо). Досліджуючи списки видань конкретних друкарень можливо буде простежити репертуар творів окремих авторів. Така інформація має ексклюзивний характер і може стати цікавою частиною УНБА.

Учений секретар Інституту біографічних досліджень, к.і.н. **Надія Іванівна Любовець** поінформувала присутніх про започаткування співробітниками інституту нової серії «Джерела української біографістики», перша книжка якої нещодавно побачила світ: «Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Матеріали до бібліографії (сер. XIX–XX ст.)» – К., 2004. Готується до друку другий випуск, що охопить хронологічний період 2001–2003 рр.. Але з огляду на те, що фонди НБУВ вміщують величезні масиви літератури біобібліографічного характеру, опрацювати які зусиллями кількох осіб неможливо, доповідач висловила надію на організацію співпраці зі всіма зацікавленими сторонами з підготовки спільних видань цієї серії.

Завідувач газетним фондом НБУВ **Тетяна Олександрівна Борисенко** звернулася до учасників читань із проханням не нехтувати біографічною інформацією, яку може надати цей відділ бібліотеки, оскільки іноді лише в газетах можна знайти матеріал про ту чи іншу особу. Інша справа, що газети — це великий океан, в якому дуже легко потонути, якщо не знати основних принципів роботи з періодикою. За словами доповідачки, співробітниками відділу уже давно ведеться робота зі створення картотеки редакторів газет і журналів дореволюційного періоду, а також картотеки портретів, яка на сьогодні нараховує близько 1,5 тис. карток. Ці напрацювання, на її думку, можуть стати основою для подальшої співпраці підрозділів НБУВ із наповнення УНБА інформацією.

З узагальненням підсумків роботи читань виступив **В.І. Попик**, який наголосив, що створення «Українського національного біографічного архіву» є довгостроковим проектом національного масштабу, який розрахованим не на одне десятиліття і реалізувати його можливо лише об'єднавши зусилля всіх наукових підрозділів НБУВ, науковців інших установ. Виконання проекту сприятиме входженню України у світовий науково-інформаційний простір, налагодженню творчих стосунків як із українськими, так і з зарубіжними науковцями.

У результаті зацікавленого обговорення проблем створення електронного науково-інформаційного біографічного ресурсу на базі НБУВ учасники читань виступили з низкою пропозицій.

З метою ознайомлення широких кіл наукової громадськості, краєзнавців України з проектом створення на базі НБУВ електронного науково-інформаційного ресурсу «Український національний біографічний архів», визначення форм і напрямів співпраці у його формуванні організувати загальноукраїнський науково-практичний семінар.

З урахуванням попередніх напрацювань Інституту біографічних досліджень НБУВ, розробити пропозиції та техніко-економічне обґрунтування щодо розгортання робіт із формування УНБА, програмно-технічне та кадрове забезпечення цієї роботи;

Внести на розгляд Вченої ради НБУВ пропозиції щодо започаткування практики включення окремим працівникам наукових підрозділів НБУВ завдань із постійного наповнення електронного ресурсу УНБА в індивідуальні робочі плани.

КРУГЛИЙ СТІЛ ІЗ ІСТОРИЧНОЇ БІОГРАФІСТИКИ

12 жовтня 2005 р. у межах Міжнародної наукової конференції «Інтелектуальні інформаційні технології у бібліотечній справі» Інститутом біографічних досліджень НБУВ було проведено круглий стіл «Технології формування та використання ресурсів електронного Українського біографічного словника». У його роботі взяли участь науковці НБУВ, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Національної парламентської бібліотеки, Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Київського національного університету культури і мистецтв.

На круглому столі обговорено широкий комплекс проблем, пов'язаних із розвитком вітчизняної та зарубіжної науки в галузі біографістики та української біобібліографії на тлі зростаючих інформаційних потреб суспільства.

Із вступним словом та доповіддю «Проблеми формування і змістовного наповнення Українського національного біографічного архіву» виступив в. о. директора Інституту біографічних досліджень, к.і.н. **В.І. Попик**. Він проаналізував сучасний стан розвитку біографічних досліджень в Україні, звернув увагу на назрілу необхідність узагальнення матеріалів численних біографічних видань: словників, довідників, альманахів, краєзнавчих праць, зібрання їх у фундаментальному загальнонаціональному банку біобібліографічної інформації. Доповідач ознайомив учасників круглого столу з загальною концепцією та структурною організацією електронного Українського біографічного архіву (УБА), яка вже реалізується в експериментальній комп'ютерній моделі, розробленій спільними зусиллями Інституту біографічних досліджень НБУВ та Українського мовно-інформаційного фонду НАН України під керівництвом доктора технічних наук, професора **В.А. Широкова**. **В.І. Попик** наголосив, що УБА має бути не лише електронним біографічним словником із численними текстовими, документальними, бібліографічними, іконографічними додатками, а й загальнонаціональним біографічним Інтернет-порталом, що повинен стати середо-

вищем та інструментом повсякденного творчого спілкування й співпраці вчених-біографістів. Кінцевим підсумком здійсненої розробки має стати створення Всеукраїнської віртуальної біографічної лабораторії — сучасної комп'ютерної інструментальної бази спільних досліджень спеціалістів і аматорів із усіх регіонів України та зарубіжжя. Він закликав учасників Круглого столу та всіх науковців передавати для розміщення на веб-сайті УНБА опубліковані ними раніше у друкованих виданнях біографічні статті, нариси, добірки документів, джерелознавчі коментарі, іконографічні матеріали. Принципове значення, на думку В.І. Попика, матиме повнотекстове розміщення на сайті УНБА бібліографічних довідників і збірників наукових праць, монографічних досліджень, підготовлених як в ІБД, так і в інших наукових установах. Інститут біографічних досліджень передбачає, насамперед, розмістити електронні варіанти збірників «Українська біографістика», книжки вчених інституту В.С. Чижка, С.М. Ляшко, випуски «Джерел української біографістики». Зібрані воедино на одному сайті, теоретичні та методичні праці, численні біографічні публікації стануть доступними для швидкого пошуку, що саме собою створить нове, притягальне для дослідників-біографістів із усієї України, інформаційне середовище. А це об'єктивно сприятиме піднесенню методичних вимог і стандартів, обміну досвідом, результатами найновіших розробок.

Іншою важливою складовою Інтернет-сайту УНБА має стати власне наукова інформація. На сайті передбачені рубрики новин і хроніки наукового життя, відомості про проведення в Україні та за кордоном наукових конференцій, семінарів, круглих столів із біографістики та суміжних дисциплін, зокрема — генеалогії, геральдики, дані про нові наукові проекти, гранти. На сайті УНБА міститимуться також інформаційні сторінки дослідників-біографістів із докладними відомостями про них, бібліографією праць і текстами біографічних публікацій, контактними телефонами, адресами електронної пошти. Останнє особливо важливе для налагодження безпосередніх наукових контактів між спеціалістами з регіонів України та зарубіжжя.

Старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень, к.і.н. **О.М. Яценко** у доповіді «Інформаційні технології в діяльності Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського у формуванні електронних біобібліографічних ресурсів» оприлюднив

технологічні процеси й операції, що застосовуються в роботі інституту, визначив роль інформаційних технологій у пошуку джерел біографічної інформації, обробці біографічних даних і формуванні електронного масиву біобібліографічних ресурсів. Він ознайомив присутніх із конкретними напрацюваннями Інституту біографічних досліджень у справі створення та функціонування локальних баз даних, програмно-технологічними проблемами створення електронного сайту «Український національний біографічний архів».

Виступ провідного наукового співробітника Інституту біографічних досліджень, к.і.н. **С.М. Ляшко** «Основні види довідкових видань. Біографічні довідкові видання» був присвячений аналізу довідкової літератури, що видається в Україні. Доповідач зазначила, що протягом майже всього ХХ ст. джерелом для оперативного отримання біографічних довідок залишалися універсальні енциклопедії й енциклопедичні словники. Протягом останніх 15 років в Україні з'явилися суто біографічні довідкові видання різних типів. С.М. Ляшко проаналізувала тематику, змістовну частину, структуру довідкових видань, що дало їй змогу виявити не тільки нові тенденції в сучасній довідковій біографістиці, а й привернути увагу до недостатньої розробленості теоретичних питань та професійної невідповідності багатьох авторських і видавничих колективів до роботи в нових умовах. Серед питань, які потребують узгодження фахівців і реалізації в практичній діяльності, на думку вченого, на перше місце виходить чітке визначення різних видів довідкових видань та дотримання основних вимог до них.

Старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень д.і.н. **Т.І. Ківшар** у доповіді «Довідник українських бібліотекознавців: концепція формування Служника» сформулювала мету, хронологічні межі майбутнього довідкового видання, принципи формування реєстру імен для Служника, критерії відбору персоналій, ознайомила присутніх із колом джерел, що будуть використовуватися при підготовці біографій бібліотекознавців. Зазначила, що уже давно назріла необхідність підготовки такого видання, що дасть змогу ввести до наукового обігу нові імена з історії української бібліотечної справи та має відіграти свою роль у популяризації професії бібліотекаря, що в контексті розвитку сучасних інформаційних технологій набуває нового звучання, а отже вимагає як впровадження нових форм, методик у систему бібліотечної освіти, так і вико-

ристання багатой спадщини українських бібліотекознавців кінця ХІХ–початку ХХ ст..

З концепцією підготовки «Словника книгознавчих термінів» виступила доцент кафедри управлінської діяльності Київського національного університету культури і мистецтва, к.і.н. **І.І. Загуменна**. Зав. відділом новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, д.і.н. **Н.І. Миронець** розповіла, як на основі нововиявлених архівних документів нею були виправлені помилки в біографії Олени Теліги, зокрема — щодо дати та місця її народження, часу еміграції, вступу до Високого українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Вона ознайомила учасників круглого столу з історією роботи над книгами: «Теліга Олена. О краю мій...: Твори, документи, біографічний нарис» (К., 1999), «На тлі трагічної історії» (К., 2003), «Теліга Олена Іванівна. Листи. Спогади» (К., 2003), виправленим виданням «Теліга Олена. Листи. Спогади» (К., 2004) та висловила жаль із приводу того, що не звжаючи на появу нових даних про життя видатної української письменниці сьогодні чимало енциклопедичних і довідкових видань продовжують користуватися застарілою інформацією, що свідчить про відсутність координації в справі розвитку біографічної справи в Україні та необхідність створення єдиного інформаційного ресурсу, користування яким могло б значно поліпшити справу з достовірністю біографічної інформації, що поширюється на українських теренах.

Загальний інтерес і зацікавлене обговорення викликала доповідь наукового співробітника Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України **І.М. Старовойтенко** «Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень», в якій здійснено аналіз цілого блоку теоретичних питань: сформульовані дефініції основних категорій просопографії як спеціальної історичної дисципліни, визначено її зміст, завдання, предмет та об'єкт дослідження, відмінність від суто біографічних підходів. Доповідач наголосила актуальність подібного дослідження у контексті сучасних завдань персоніфікації історичного минулого. І.М. Старовойтенко проаналізувала трактування просопографії різними школами та напрямками в історіографії, окреслила джерела просопографічних студій, визначила їхні інформативні можливості, запропону-

вала напрями (блоки), що складають основу просопографічного портрету особистості, модель просопографічного дослідження особистості в історії.

Значна частина виступів учасників круглого столу була присвячена проблемі змістовного наповнення електронного «Українського національного біографічного архіву», а саме — питанням джерельної бази біографічних досліджень, насамперед її якісного рівня. Зокрема, у виступі старшого наукового співробітника Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка к.і.н. **І.В. Пасько** «Рукописна та друквана україніка в межах і за межами України: сучасні тенденції та проблема формування інформаційних ресурсів» було проаналізовано такий комплекс проблем: комплектування центральних і регіональних архівів і книжкових зібрань у ракурсі сучасних тенденцій націотворення; зміни у функціональному призначенні архівів і бібліотек як науководослідних, культурно-просвітницьких та інформаційних центрів та установ; гармонізацію принципів модерної вітчизняної історичної науки і методів формування інформаційних ресурсів архівів і бібліотек; завдання синхронності виявлення та введення у науковий обіг рукописної та друкованої україніки; формування архівної та книжкової спадщини України як складової історичної пам'яті українського народу та перетворення її на єдиний інтелектуальний комплекс. На сьогодні, на думку І.В. Пасько, архівна та книжкова спадщина України як складова історичної пам'яті українського народу не визначена у найбільш повному її обсязі та не зосереджена як єдиний інтелектуальний комплекс у конкретному матеріальному вигляді. Попри те, за межами України залишилися значні цінні документальні масиви й унікальні книжкові раритети, що безпосередньо стосуються української історії та культури. Фізична недоступність до цієї інформації, безумовно, негативно впливає як на темпи, так і на масштаби та рівень вітчизняних досліджень, передусім, у галузі історії (зокрема й біографістики як окремої історичної дисципліни).

Молодший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень **В.М. Тимченко** у повідомленні «Польські довідкові видання другої половини XIX ст. як джерело електронного Українського національного біографічного архіву» розкрив значення польських довідкових видань для української біографістики. Автор відзначив, що досвід створення даних робіт

може бути корисним для підготовки аналогічних українських словників, енциклопедій і лексиконів. На думку автора, найбільш інформативною для українознавців є 28-томна польська «Загальна енциклопедія» (1859–1869 рр.) С. Оргельбранда.

Старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень, к.і.н. **Н.І. Любовець** у доповіді «Біобібліографічні матеріали релігійних діячів в українських виданнях кінця ХІХ – поч. ХХІ ст. як частина електронного ресурсу Українського національного біографічного архіву» зробила спробу розкрити розвиток історико-біографічних досліджень в Україні ХІХ–ХХ ст. із питань церковної історії, проаналізувала низку видань із фондів НБУВ із огляду на наявність у них біографічних матеріалів і можливість їхнього використання як достовірних інформативних джерел при написанні біографій релігійних діячів. Особливо цікавими з цього приводу, на її думку, є низка монографічних та дисертаційних робіт із історії окремих епархій України, в яких на ґрунтовному архівному матеріалі наведено цікаві біографічні дані про діячів української церкви. Опрацювання цих видань дасть змогу заповнити прогалини в житті багатьох релігійних діячів та виявити невідомі раніше імена.

Методиці дослідження біографій діячів УАПЦ 1920–30-х рр. у контексті едиційної археографії була присвячена доповідь старшого наукового співробітника Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, к.і.н. **І.М. Преловської**. Вона зазначила, що одним із напрямів сучасних публікацій документальної спадщини є видання документів очолюваної митрополитом Василем Липківським Української автокефальної православної церкви (1921–1937), які до цього зберігалися в спецфондах архівів. На початку 1990-х рр. важливим було введення до наукового обігу опублікованих документів УАПЦ. При цьому біографічні дані діячів УАПЦ подавалися у вигляді коротких біографічних коментарів до документів загального змісту. Для нинішніх досліджень найбільшу репрезентативність у справі вивчення біографій діячів УАПЦ 1920–1930-х рр. має фонд № 6 «Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативно-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС-МВС України» Державного архіву СБ України, зокрема справи, що було передано до ЦДАГО України у 1990-х рр.. Водночас, І.М. Преловська зауважила, що при використанні кожного з різновидів джерел варто застосовувати певну методику, беручи до уваги специфіку матеріалів, поєд-

нуючи всі наявні свідоцтва та порівнюючи суперечливі відомості. Лише такий підхід дасть змогу накопичити масив об'єктивної інформації щодо діячів УАПЦ. Продовжила тему джерельної бази біографічних досліджень **В.Є. Завалій** — провідний бібліотекар відділу стародруків і рідкісних видань НБУВ у виступі «Біографічні матеріали на сторінках фахової періодики». На її думку, біографічні дослідження повинні обов'язково розкривати сюжети про зростання творчої особистості, народження нових ідей, заснування нових наукових шкіл. У цьому випадку помітну допомогу надає фахова періодика, що залишається найзручнішим джерелом здобуття біографічних відомостей, нової інформації, яка ще не стала загальним здобутком. На прикладі журналів «Бібліотечний вісник», «Вісник Книжкової палати», «Бібліотечна планета» вона показала учасникам круглого столу наявність різноманітного біографічного матеріалу (біографічні довідки, нариси, цікаві витяги з біографій діячів усіх сфер українського громадського життя та фахівців різних галузей, рецензії на біографічні словники, персональні та біобібліографічні покажчики, некрологи, інформація про ювілеї, виставки тощо), вміщеного на сторінках цих видань і зазначила, що як правило, саме у журналах з'являються перші публікації, що вводять у науковий обіг нову інформацію, зокрема й біографічного характеру.

У виступі наукового співробітника Інституту біографічних досліджень **О.В. Бугаєвої** «Персоніфікований вимір формування музичного життя Волині 20–30 рр. ХХ ст.» проаналізовано умови, в яких розгорталося культурне життя Волині у 20–30 рр. ХХ ст., наголошено, що вони позначилися на формуванні суспільно значущої моделі свідомого громадянина та висунули на перший план чимало активно діючих і творчо обдарованих особистостей. В ті роки сформувався особливий тип музичного діяча — талановитої людини широкого спектру діяльності, переважно просвітницького спрямування, який одночасно поєднував у собі творчі, організаційні, дослідницькі, публіцистичні та інші здібності. Особливостям опрацювання біографічних даних про вітчизняних учених у формуванні інформаційно-довідкових ресурсів Українського біографічного архіву був присвячений виступ наукового співробітника Інституту біографічних досліджень **О.В. Скрипника**.

Старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень, к.і.н. **О.В. Малій** зробила спробу реконструкції

роду Бунге, відзначивши, що з другої половини XVIII ст. до поч. XX ст. кожне його покоління було репрезентоване видатними особистостями, які зробили вагомий внесок у економічний і культурний розвиток України. Автор зосередила увагу на дослідженні життєвого шляху представників роду, які залишили помітний слід у соціокультурному та суспільному просторі України.

Низка цікавих доповідей і повідомлень були присвячені окремим представникам української історії, науки та культури. Зокрема, виступ старшого наукового співробітника відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, к.і.н. **Л.М. Дениско** — історика, письменника та журналіста XIX ст., одному з кращих учнів Київської духовної академії, а згодом і її професорові **В.І. Аскоченському**. З доповіддю «Літопис життя і творчості Миколи Лисенка — джерела, пошуки, проблеми відновлення реалій» виступила завідувача Меморіальним музеєм Миколи Лисенка у Києві **Р. Скорульська**, яка ознайомила учасників круглого столу зі змістом літопису, що містить як широко відому, так і досі не введenu до наукового обігу інформацію про життя, творчість і громадську діяльність композитора, зібрану за 25 років науковцями музею. Ця праця є хронологічним документованим і перевіреним зведенням фактів біографії та творчості видатного українського митця та громадського діяча, відтвореним на основі архівних матеріалів, епістолярії, композиторської спадщини, мемуарної та критичної літератури. При підготовці літопису максимально використано архівні документи видатних діячів української культури з фондів колекцій музеїв Миколи Лисенка, Михайла Старицького, Лесі Українки та Панаса Мирного.

З доповідями про конкретні персоналії виступили аспіранти Інституту української археографії та джерелознавства імені **М.С. Грушевського НАН України І.О. Сахно, Ю.В. Середенко, І.В. Ткаченко**. **І.О. Сахно** проаналізувала листування Володимира Винниченка — видатного письменника, політика та непересічної особистості, з метою окреслити його просопографічний портрет. Вона використала як опубліковані джерела, так і листи, ще не залучені до наукового обігу. **Ю.В. Середенко** у своєму виступі зупинилася на аналізові основного комплексу джерел, пов'язаних із діяльністю Андрія Ніковського — відомого громадсько-політичного діяча, публіциста, літературного критика (особовий фонд, слідча справа, офіційне листування на посаді міністра закордонних справ УНР), що дає змогу більш цілісно та

об'єктивно подивитись на цю постать. **І.В. Ткаченко** у доповіді «Юрій Сірий — «права рука» М.С. Грушевського в київських справах» розкрив роботу Ю. Тищенка — відомого українського книгаря та видавця, довіреної особи Михайла Грушевського в Києві, з видавничими проектами останнього та участь самого Юрія Сірого у виданні народних тижневиків «Село» та «Засів», що виходили в Києві у 1902–1914 рр. Бібліотекар Національної парламентської бібліотеки **І.П. Цибенко** зупинилася на проблемі використання епістолярії як джерела дослідження біографії Михайла Грушевського. Як приклад вона використала його листи до батька, брата, Івана Франка, В. Студинського, Петра Дорошенка. Аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія» **Н.В. Дяченко** виступила з повідомленням «В. Завітневич на тлі професорського середовища Київської духовної академії».

Науковий співробітник Інституту біографічних досліджень, к. філол. н. **Л.Г. Рева** присвятила свою доповідь життю та діяльності видатного історика, джерелознавця й бібліографа, великого патріота України — Ілька Борщака, який протягом 40-річного перебування у вимушеній еміграції (1919–1959 рр.), здійснював невтомні пошуки документальних писемних пам'яток про Україну та її зв'язки з країнами Європи в зарубіжних архівах і бібліотеках. Вона ознайомила присутніх із маловідомими документами — працями Ілька Борщака, що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ. Старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень, к.і.н. **Ю.І. Зінченко** у виступі «Правозахисник Петро Григоренко (друковані та електронні джерела)», проаналізував, на основі особистих спогадів генерала та опублікованих джерел, його життєвий шлях і роль, яку він зіграв у правозахисному русі України. У своїй доповіді старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, к.і.н. **В.М. Корпусова** ознайомила з діяльністю учениць Д. Щербаківського по Київському Археологічному інституту, серед яких були Марія Іванівна Вязьмітіна (1896–1994) та Марія Олексіївна Новицька (1896–1965).

У межах круглого столу було проведено презентацію третього випуску збірника наукових праць Інституту біографічних досліджень «Українська біографістика». Відповідальний редактор видання **В.І. Попик** ознайомив присутніх із його структурою, найважливішими публікаціями, привернув увагу до появи у збірнику нових рубрик і запросив присутніх до подальшої

співпраці. Зав. сектору Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН **Т.Ф. Дерлеменко** презентувала останні видання бібліотеки та започатковані нею три нові книжкові серії: «Академіки Української академії аграрних наук» (1998 р.), у якій на сьогодні вийшло 25 біобібліографічних покажчиків; «Біобібліографія вчених-аграріїв України» (1998 р.), вийшло — 13 покажчиків; «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» (2001 р.), вийшло 7 видань.

Результати обговорення проблем, заявлених на круглому столі «Технології формування і використання ресурсів електронного Українського біографічного словника» дали змогу зробити такі висновки:

— сучасний стан розвитку біографістики як окремої історичної дисципліни та рівень біографічних видань в Україні вимагає нагального створення єдиного координаційного центру з питань методології, методики та практики біографічних досліджень;

— необхідним є якнайшвидше розгортання в електронному просторі єдиного інформаційного ресурсу національної біографістики, що дасть змогу виробити загальні підходи та прискорить процес консолідації зусиль розпорощених по всій країні дослідників та наукових організацій, що займаються біографічними дослідженнями.

Надія Любовець, Володимир Попик

ДРУГІ ЧИШКІВСЬКИХ ЧИТАННЯ З ІСТОРИЧНОЇ БІОГРАФІСТИКИ

15 червня 2006 р. відбулися організовані Інститутом біографічних досліджень НБУВ спільно з Українським біографічним товариством Другі Чижківські читання з історичної біографістики, присвячені пам'яті засновника та першого директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, президента Українського біографічного товариства доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чижка (1951–2003), якому мало б виповнитися 55 років.

У програмі читань — розгляд широкого кола проблем, пов'язаних із сучасним станом і завданнями розвитку біографічних досліджень, теоретичними та методичними питаннями біографістики, словниковою та енциклопедичною справою, формуванням електронного Українського національного біографічного архіву (УНБА).

У вступному слові в.о. директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, к.і.н. **Володимир Іванович Попик** проаналізував значення теоретичного доробку й організаційної діяльності В.С. Чижка для розвитку біографічних досліджень у сучасній Україні, становлення української біографістики як окремої історичної дисципліни. По тому, у доповіді «Світоглядні засади розвитку української біографістики та формування біографічних науково-інформаційних ресурсів ХХІ ст.» **В.І. Попик** проаналізував значення біографічних досліджень як важливої частини національної гуманітарної науки та культури, що безпосередньо стосується ідейних засад життя суспільства, глибинної системи його цінностей, духовних запитів українського громадянства, висвітлив тенденції розвитку вітчизняної біографіки у її зв'язках із проблемами суспільно-політичного визначення України, пошуку громадянського ідеалу, дилемою вибору між елітарно-олігархічною та демократичною моделями розвитку. Доповідач наголосив, що формування загальнонаціональних, регіональних та галузевих і проблемно-тематичних електронних біографічних науково-інформаційних ресурсів сприяє загальному піднесенню гуманітарної культури суспільства, патріотичному вихованню громадянства.

Аналізу важливого напрямку наукової діяльності В.С. Чижка був присвячений виступ «Питання довідкових біографіч-

них видань у монографії В.С. Чишка «Біографічна традиція і наукова біографія в історії і сучасності України» (1996) провідного наукового співробітника Інституту біографічних досліджень НБУВ, к.і.н. **Світлани Миколаївни Ляшко**. На її думку, серед важливих для подальшого розвитку біографістики проблем В.С. Чишко особливо виокремлював пов'язані з т.зв. «другим напрямом біографістики» — підготовкою біографічних довідкових видань, і зробив суттєвий теоретичний і методичний внесок у їхнє розв'язання.

У доповіді директора Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д.і.н., професора **Володимира Івановича Сергійчука** було порушено питання якнайширшого використання вченими-біографістами архівів української діаспори, зокрема епістолярії. Він поділився з присутніми своїми тривогами щодо сучасного стану архівів української діаспори, відзначив відсутність чіткої картини масштабів діаспорних родинних архівів та їхньої цінності для української біографістики, наголосив на необхідності перенесення вирішення цієї проблеми в площину започаткування окремої програми їхнього вивчення на державному рівні. Значну роль у цій роботі може відіграти також формування електронного Українського національного біографічного архіву, над чим працює Інститут біографічних досліджень НБУВ.

Тему вивчення діаспорних архівів продовжила у своїй доповіді провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, д.і.н., професор **Таїсія Іванівна Кішар**. Вона звернула увагу присутніх на особливу цінність епістолярної спадщини для написання наукової біографії С.В. Петлюри. Оприлюднення епістолярії дружини та доньки С.В. Петлюри, дасть змогу суттєво уточнити та доповнити біографічні відомості про визначного українського діяча ХХ ст., а також про його оточення.

З великим інтересом учасники читань заслухали доповідь старшого наукового співробітника Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, д.і.н. **Володимира Володимировича Кривошеї** «Генеалогія і біографіка: актуальні питання історії Гетьманщини». Доповідач зосередив увагу на проблемі використання генеалогії як методу загальноісторичного дослідження, що чимало привносить для розуміння складних перипетій політичної історії України козацької доби.

Учений секретар Інституту біографічних досліджень

НБУВ, к.і.н. **Надія Іванівна Любовець** у доповіді «Біографічні серії у контексті розвитку української біографічної традиції» відзначила, що підготовка інститутом двох випусків біобібліографічного покажчика «Джерела української біографістики» дала змогу простежити історію виникнення та видання книжкових біографічних серій, зокрема таких, як «Жизнь замечательных людей», «Життя славетних», «Уславлені імена», науково-бібліографічні серії Академії наук СРСР та УРСР та їхній вплив на розвиток української біографістики. Вивчення дискусій 60–80 рр. ХХ ст. із приводу подальшого розвитку біографічних серій дає змогу, на думку автора, простежити поступовий перехід від ставлення до написання біографії як окремого жанру літературного твору до розуміння необхідності вироблення наукових підходів до цієї справи.

Молодший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень **Віктор Миколайович Тимченко** присвятив цікаве повідомлення порівнянню методичних засад польських та австрійських довідкових біографічних видань та універсальних словників, насамперед, багатотомного «Польського біографічного словника» та його австрійського відповідника — «Австрійського біографічного лексикону».

Науковці відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ наголосили на необхідності використання стародруків для дослідження українських князівських та козацьких родин. Так, к.і.н. **Ірина Олегівна Ціборовська-Римарович** присвятила виступ виданням, що своєю тематикою або присвятами пов'язані з представниками українського князівського роду Вишневецьких герба «Корибут». А науковий співробітник **Наталія Петрівна Бондар** проаналізувала маргінальні записи у київському виданні Молитвослова 1762 р. із фондів НБУВ як цінне джерело до генеалогії відомого українського козацько-старшинського роду Борозн.

Старший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, к.і.н., доцент **Ірина Володимирівна Пасько** виступила з доповіддю «Київська наукова медична школа: біобібліографічний аспект», у якій розглянула основні етапи та особливості розвитку київської наукової медичної школи, що репрезентує одну із важливих галузей природничої науки в Україні з середини ХІХ ст. до сьогодення.

Старший науковий співробітник Інституту біографічних

досліджень НБУВ, к.і.н. **Юрій Іванович Зінченко** зосередив увагу присутніх на проблемі «Українська біографістика і національні меншини в останні 10 років (1996–2006 рр.)», відзначивши, що справа відтворення історії України в іменах настійно вимагає створення біографічних довідників національних меншин.

Переважна частина доповідей і повідомлень учасників читань була присвячена окремим персоналіям діячів історії та культури.

Асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка **Оксана Василівна Ятищук** виступила з повідомленням «Г.Ф. Квітка-Основ'яненко і Харківський театр його часу», в якому привернула увагу присутніх до різнобічності творчого надбання Г.Ф. Квітки, зокрема до його ролі у становленні та розвитку харківського театру першої половини ХІХ ст., де народжувалися і починали своє сценічне життя відомі комедії Г. Квітки, що мали значний вплив на розвиток української драматургії та сценічного мистецтва.

Науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, к.і.н. **Інна Володимирівна Старовойтенко** ознайомила присутніх із результатами досліджень життєвого шляху маловідомого на наш час українського громадсько-політичного та культурного діяча на Кубані Степана Ерастова — організатора «Прогресу», філії РУП, низки українських культурних товариств. За словами **І.В. Старовойтенко**, опрацювання матеріалів особового фонду С. Ерастова в Інституті Рукопису НБУВ відкрило нові сторінки його біографії, дало підстави говорити про нього, як про автора мемуарів, цінних історичною інформацією, та як про майстра оригінального жанру в українській літературі 1920-х рр. — белетристичної утопії.

Молодший науковий співробітник Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, к.і.н. **Катерина Кобченко** у виступі «Софія Щеглова: сторінки наукової біографії» висвітлила життєвий і творчий шлях літературознавця, талановитої учениці В. Перетця, однієї з перших жінок-науковців Університету Св. Володимира, Софії Олексіївни Щеглової, який тривалий час залишався поза належною увагою дослідників.

Молодший науковий співробітник Інституту архівознавства НБУВ **Ігор Миколайович Шихненко** у повідомленні «Олександр Сергійович Грушевський — біоісторіограф» охарактери-

зував і проаналізував його праці, присвячені життєвому шляху та діяльності видатних українських вчених ХІХ ст. — М. Костомарова, О. Русова, М. Маркевича та ін. Зазначив, зокрема, що доробок О.С. Грушевського становить важливу джерельну та історіографічну цінність для вивчення багатьох аспектів культурно-просвітницького розвитку України.

Молодший науковий співробітник Інформаційно-аналітичного відділу Фонду Президентів України НБУВ, к.і.н. **Ірина Василівна Шліхта** у виступі «Постать Дмитра Донцова у працях українських учених» відзначила, що подальший поступ у вивченні неординарної та суперечливої постаті українського національного руху можливий за умови: розширення джерельної бази досліджень і сумлінного, неупередженого ставлення до виявлених документів; залучення до наукового обігу фотодокументів, зокрема тих, що зберігаються в центральних державних архівах і наукових бібліотеках України; застосування нових методик біографічного дослідження; прискіпливої уваги до тих питань, що досі не досліджувалися, скажімо, таких, як особисте життя Дмитра Донцова, місце у ньому Марії Донцової та родини Бачинських у цілому.

Молодший науковий співробітник цього самого інституту **Олег Юрійович Кондратенко** висвітлив історію формування документальної спадщини відомого українського вченого та громадського діяча члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Клокова впродовж його життєвого та творчого шляху. Виступ його старшого колеги по інституту, к.і.н. **Олександра Григоровича Луговського** був присвячений життєвому та творчому шляхові визначного дослідника в галузі цитології, радіології та експериментальної онкології члена-кореспондента НАН України Вадима Григоровича Пінчука. Автор докладно зупинився на висвітленні науково-організаційної та громадської діяльності вченого, визначенні його внеску в ліквідацію аварії на Чернобильській АЕС, розвиток міжнародних зв'язків Інституту експериментальної патології, онкології та радіології НАН України.

Науковець-початківець, випускниця КНУ імені Тараса Шевченка, **Світлана Миколаївна Калібовець** виступила з повідомленням «Роль Г.Ф. Грінька у формуванні нової системи освіти в УСРР у 20-х рр. ХХ ст.».

На завершення читань із доповіддю «Українське біографічне товариство на сучасному етапі: значення, завдання, на-

прями діяльності» виступила відповідальний секретар товариства, науковий співробітник Інституту біографічних досліджень **Олена Валентинівна Бугаєва**, зазначивши, що формування електронного Українського національного біографічного архіву настійно вимагає ширшого залучення науковців і amatorів-дослідників із усіх регіонів України до спільної роботи. Наявність у розроблюваній моделі веб-сайта УНБА персональних інформаційних сторінок дослідників і місцевих організацій Українського біографічного товариства створює сприятливі організаційні умови для цього.

У результаті ґрунтовного та зацікавленого обговорення проблем розвитку біографічних досліджень учасники Чишківських читань прийняли наступні рекомендації:

— продовжити щорічне проведення червневих читань із історичної біографістики, розширивши практику залучення до них учених наукових установ і навчальних закладів із різних регіонів України;

— спільно з Українським біографічним товариством запровадити практику довгострокового перспективного планування підготовки та проведення Чишківських читань із історичної біографістики, круглих столів і методичних семінарів із оприлюдненням зазначених планів у мережі Інтернет;

— з метою обговорення теоретичних і методичних проблем розвитку біографічних досліджень, ознайомлення з досвідом їх розвитку в окремих установах, навчальних закладах і дослідницьких осередках, налагодження дієвої координації дослідницької роботи започаткувати проведення виїзних засідань (круглих столів) Інституту біографічних досліджень НБУВ та Українського біографічного товариства в регіонах України.

НАШІ АВТОРИ

БРАЙЧЕВСЬКИЙ Михайло Юліанович (1924–2001) — історик та археолог, нумізмат, культурний діяч, доктор історичних наук, професор.

БОНДАР Наталія Петрівна — науковий співробітник Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ.

БУГАЄВА Олена Валентинівна — музикознавець, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, учений секретар Українського біографічного товариства.

БУРБЕЛА Віктор Анастасійович — літературознавець, учений секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України, кандидат філологічних наук, член Національної спілки письменників України.

ВИНОКУР Іон Срульович (1930–2006) — історик, археолог, доктор історичних наук, професор.

ГЕРУС Алла Леонідівна — бібліотекар, завідувач сектором картографічних видань Відділу обслуговування читачів літературу природничого та технічного профілю НБУВ.

ДЕНИСКО Ганна — заслужений журналіст України, лауреат премії імені Симона Петлюри.

ДРЕВНІЦЬКИЙ Юрій Романович — історик, асистент кафедри нової та новітньої історії та методики викладання Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.

ЗАМОРІНА Тетяна Михайлівна — бібліотекар, головний бібліограф Науково-бібліографічного відділу державного закладу «Національна парламентська бібліотека України».

ЗІНЧЕНКО Юрій Іванович — історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ.

КАЛИНОВИЧ Людмила Романівна — молодший науковий співробітник Інституту мовознавства імені О. Потебні НАН України.

КАЛІБОВЕЦЬ Світлана Миколаївна — історик, аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

КІВШАР Таїсія Іванівна — доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ.

КОЛЕСНИК Вікторія — старший науковий співробітник відділу давньої історії Вінницького обласного краєзнавчого музею.

КОРНІЄНКО Катерина Семенівна — завідувач бібліотекою Інституту археології НАН України 60–80-х рр..

КОРОГОДСЬКИЙ Роман Миронович (1933–2007) — культуролог, архівіст, науковий співробітник УДАМЛМ України.

КОРПУСОВА Валентина Миколаївна — історик, археолог, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.

КРАВЧЕНКО Надія Михайлівна (1935–2001) — історик, археолог, педагог, кандидат історичних наук.

ЛЮБОВЕЦЬ Надія Іванівна — історик, кандидат історичних наук, учений секретар, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ.

ЛЯШКО Світлана Миколаївна — археолог, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ.

МАКСИМОВ Євген Володимирович — археолог, доктор історичних наук.

МАЛІЙ Ольга Володимирівна — історик, кандидат історичних наук.

МАХНО Євгенія Володимирівна (1913–1992) — археолог, кандидат історичних наук.

МОСКАЛЕЦЬ Олександр Володимирович — журналіст, музикант.

НЕПОКУПНИЙ Анатолій Павлович (1932–2006) — мовознавець, доктор філологічних наук, член-кореспондент НАН України.

НЕПРИНА Валентина Іванівна — археолог, кандидат історичних наук.

ПАСЬКО Ірина Володимирівна — історик, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ПИЛИПЕНКО Олександр Євгенович — історик, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії, держави і права Академії муніципального управління, докторант Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка.

ПОПИК Володимир Іванович — історик, кандидат історичних наук, в.о. директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, керівник Сектору суспільних наук Науково-організаційного відділу Президії НАН України.

ПУТОВА Ганна Вадимівна — провідний спеціаліст Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

РИЖЕВА Надія Олександрівна — історик, кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського.

РОТАЧ Олександр Петрович — архітектор, краєзнавець, син П.П. Ротача (м. Донецьк).

РОТАЧ Петро Петрович (1925–2007) — письменник, літературознавець, краєзнавець (м. Полтава).

РУТКІВСЬКА Люція Маркіянівна (1923–2005) — археолог, кандидат історичних наук.

СЕМЕНКО Лариса Іванівна — історик, краєзнавець, науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею.

СМІЛЕНКО Алла Трохимівна (1923–2006) — археолог, доктор історичних наук.

СТАРОВОЙТЕНКО Інна Володимирівна — історик, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

СТЕПЕНЬКІНА Парасковія Яківна — музеєзнавець, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, директор Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

ТИМЧЕНКО Віктор Миколайович — історик, молодший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ.

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович — археолог, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ТРИПУТІНА Наталя Петрівна — завідувач сектору виховної роботи бібліотеки Харківської державної академії міського господарства.

ЦИБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ Ірина Олегівна — історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ.

ШИХНЕНКО Ігор Миколайович — історик, молодший науковий співробітник Інституту архівознавства НБУВ.

ШЛІХТА Ірина Василівна — історик, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник інформаційно-аналітичного відділу Фонду Президентів України НБУВ.

ШОВКОПЛЯС Тетяна Іванівна — науковий співробітник сектору картографічних видань відділу обслуговування читачів літературою природничого і технічного профілю НБУВ.

ШУДРЯ Микола Архипович — журналіст, кіносценарист, письменник. Лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка.

ЯТИЩУК Оксана Василівна — історик, асистент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.

ЯЦЕНКО Олег Миколайович — бібліограф, історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Основні скорочення, вживані у біографічних матеріалах

австр.	— австрійський	нар.	— народний
адм.	— адміністративний	наук.	— науковий
акад.	— академічний, академік (з прізвищем)	нац.	— національний
		нач.	— начальник
амер.	— американський	нім.	— німецький
архіт.	— архітектурний	обл.	— область
б-ка	— бібліотека	пов.	— повіт
бл.	— близько	пд.	— південний
болгар.	— болгарський	пед.	— педагогічний
буд-во	— будівництво	пн.	— північний
верх.	— верховний	пов.	— повіт
військ.	— військовий	пол.	— половина
вок.	— вокальний	політ.	— політичний
газ.	— газета (з назвою)	польс.	— польський
госп.	— господарство	поч.	— початок, початковий
громад.	— громадський	проф.	— професор
губ.	— губернія	псевд.	— псевдонім
держ.	— державний	рад.	— радянський
драм.	— драматичний	ред.	— редакційний
дух.	— духовий	р-н	— район
екон.	— економічний	рос.	— російський
евр.	— єврейський	св.	— святий
європ.	— європейський	сел.	— селянський
жін.	— жіночий	симф.	— симфонічний
журн.	— журнал (з назвою)	скр.	— скрипичний
закорд.	— закордонний	сх.	— східний
засн.	— заснований, — засновник	с-ще	— селище
заст.	— заступник	т-во	— товариство
зх.	— західний	театр.	— театральний
ідеол.	— ідеологічний	тер.	— територія
інж.	— інженерний	тех.	— технічний
ін-т	— інститут	укр.	— український
кн.	— князь	ун-т	— університет
к-т	— комітет	уч-ще	— училище
лібр.	— лібретто	феод.	— феодальний
літ.	— літературний	філол.	— філологічний
л-ра	— література	філос.	— філософський
м-во	— міністерство	ф-но	— фортепіано
мед.	— медичний	франц.	— французький
мех.	— механічний	ф-т	— факультет
міжнар.	— міжнародний	христ.	— християнський
		худож.	— художній

м-ко	— містечко	церк.	— церковний
муз.	— музичний	чес.	— чеський
н.	— народився		

Вживані абревіатури та скорочення назв установ

АН	— Академія наук
ВГВ	— Вольнские губернские ведомости
БСЭ	— Большая советская энциклопедия
ВЕВ	— Вольнские епархиальные ведомости
ВУАН	— Всеукраїнська академія наук
ВУТОРМ	— Всеукраїнське товариство революційних музикантів
ВЦАТ	— Волинське церковно-археологічне товариство
ВЦВК	— Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет
ГДА СБУ	— Галузевий державний архів Служби безпеки України
ГУЛАГ	— Голове укрваління таборів (рос.)
ДАДО	— Державний архів Дніпропетровської області
ДАЧО	— Державний архів Чернівецької області
ДАК	— Державний архів міста Києва
ДВУ	— Державне видавництво Української РСР
ДЦ УНР	— Державний Центр Української Народної Республіки
ЕУ	— Енциклопедія українознавства
ЗНТШ	— Записки Наукового товариства імені Шевченка
ІА НАНУ	— Інститут археології НАН України
ІБД НБУВ	— Інститут біографічних досліджень НБУВ
ІНО	— Інститут народної освіти
ІР НБУВ	— Інститут рукопису НБУВ
КДА	— Київська духовна академія
КІУС	— Канадський інститут українських студій
КПІ	— Київський політехнічний інститут
КС	— Киевская старина (1882–1906)
КФУС	— Канадська фундація українських студій
МВС	— Міністерство внутрішніх справ
МДБ	— Міністерство державної безпеки
МТЛ	— Музичне товариство імені Леонтовича
НаУКМА	— Національний університет «Києво-Могилянська академія»
НБУВ	— Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
НДІ	— Науково-дослідний інститут
НКДБ	— Народний комісаріат державної безпеки
НТШ	— Наукове товариство імені Шевченка
ОДПУ	— Об'єднане державне політичне управління
ОСО	— Особлива нарада (рос.)
ОУН	— Організація українських націоналістів

ПСР	— Партія соціалістів-революціонерів (есери)
РМТ	— Російське музичне товариство
РНК	— Рада Народних Комісарів
РУП	— Революційна українська партія
СВУ	— Спілка визволення України
УАН	— Українська академія наук
УАПЦ	— Українська автокефальна православна церква
УБА	— Український біографічний архів
УВС	— Український біографічний словник
УВАН	— Українська вільна академія наук
УВУ	— Український вільний університет
УГКЦ	— Українська греко-католицька церква
УЖ	— Український історичний журнал
УМА	— Український музичний архів
УНКВС	— Народний комісаріат внутрішніх справ Української РСР
УПСР	— Українська партія соціалістів-революціонерів
УРЕ	— Українська радянська енциклопедія
УСДРП	— Українська соціал-демократична партія
ХДТУБА	— Харківський державний технічний університет будівництва і архітектури
ЦДАВО	— Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО	— Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАМЛМ	— Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
ЦДІА	— Центральний державний історичний архів України
ЧГВ	— Черниговские губернские ведомости
ЧК	— Надзвичайна комісія (рос.)

З М І С Т

<i>Від Редакційної колегії</i>	3
I. Теоретичні і методичні проблеми біографічних досліджень	
<i>Попик В.І.</i> Світоглядні засади розвитку української біографістики та формування національних ресурсів біографічної інформації XXI століття	8
<i>Ляшко С.М.</i> Питання довідкових біографічних видань в монографії В.С. Чижика «Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України»	41
<i>Старовойтенко І.В.</i> Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень	50
II. Біографічні та генеалогічні розвідки	
<i>Степенькіна П.Я.</i> Захарія Копистенський	67
<i>Бондар Н.П.</i> Маргіналії київського видання Молитвослова 1742 року як джерело до генеалогії роду Борози	82
<i>Путова Г.В.</i> Єпископ Кароль Антоній Недзялковський: «Багатьма благами обдаровуєш мене, Боже»	98
<i>Колесник В.</i> Станіслав Стемповський (1870–1952): сторінки життя видатного подолянина	106
<i>Семенко Л.І.</i> Життєвий і творчий шлях Гната Яструбецького — першого дослідника творчості Миколи Леонтовича	127
<i>Ківшар Т.І.</i> Автобіографія Михайла Антоновича як складова його наукової біографії	137
<i>Трипутіна Н.П.</i> Будівничий зеленого світу — Олександр Іванович Колесников ...	154
III. Історія крізь призму біографістики	
<i>Ятищук О.В.</i> Г.Ф. Квітка-Основ'яненко і харківський театр першої половини XIX століття	164
<i>Пилипенко О.Є.</i> Видатні грецькі підприємці в Україні у XIX–на початку XX ст.: біографічні нариси	181
<i>Древницький Ю.Р.</i> Громадсько-політична діяльність Володимира Старосольського	192
<i>Бугаєва О.В.</i> Київська філія музичного товариства імені М.Д. Леонтовича як об'єкт біографічного дослідження	204
<i>Рижєва Н.О.</i> Визначні кораблебудівники України	217
IV. Джерела біографічних досліджень	
<i>Пасько І.В.</i> Рукописна та друкована україніка в межах і за межами України: сучасні тенденції та проблема формування інформаційних ресурсів	231
<i>Ціборовська-Римарович І.Б.</i> Стародруковані видання, пов'язані з представниками українського князівського роду Вишневецьких герба «Корибут», у зібраннях Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: історико-книгознавча та джерелознавча характеристика	238
<i>Москалець О.В.</i> Біобіографічні джерела для вивчення біографій українських музикантів	252

V. З досвіду біографістики

<i>Шихненко І.М.</i> Олександр Сергійович Грушевський — біоісторіограф	260
<i>Любовець Н.І.</i> Біографічні серії в контексті розвитку української біографічної традиції	267
<i>Шліхта І.В.</i> Постать Дмитра Донцова у працях українських учених	283
<i>Тимченко В.М.</i> Порівняльна характеристика польської та австрійської біографічної довідкової літератури	297

VI. Віктор Петров (Домонтович) у документах та спогадах сучасників

Вступ. <i>Корпусова В.М.</i>	306
Документи (<i>упорядник В.М. Корпусова</i>)	312
<i>Корпусова В.М.</i> З останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «Він був людиною покликання, а не визнання»	340
<i>Махно Є.В.</i> Подвижник науки. Із спогадів про Віктора Платоновича Петрова	366
<i>Сміленко А.Т.</i> Із спогадів про В.П. Петрова	372
<i>Максимов Є.</i> Спогади про В.П. Петрова 50–60-х років	375
<i>Брайчевський М.</i> В.П. Петров (В. Домонтович)	378
<i>Рутківська Л.М.</i> Незабутні зустрічі	383
<i>Корнієнко К.С.</i> Особлива Людина (Віктор Платонович Петров)	392
<i>Непріна В.І.</i> Мої зустрічі з В.П. Петровим	397
<i>Кравченко Н.М.</i> Збагнення	400
<i>Винокур І.С.</i> Спогади про Віктора Платоновича Петрова	416
<i>Калинович Л.Р.</i> Пам'яті В.П. Петрова — записи, уривки, спогади	418
<i>Шудря М.А.</i> На два фронти	422
<i>Непокупний А.П.</i> Віктор Платонович Петров та його псевдонім В. Домонтович	428
<i>Корогодський Р.М.</i> Постать Віктора Петрова як проблема екзистенційного вибору	432
<i>Томашевський А.П.</i> Вклад В.П. Петрова у становлення вітчизняних еколого-господарських досліджень слов'яно-руської доби	436

VII. Автобіографії та спогади

<i>Петро Петрович Ротач</i>	443
<i>Дениско Ганна.</i> «Благословляю я ті дні, коли до правди прихилився» (<i>Переднє слово</i>)	444
<i>Ротач Петро.</i> Перебіг літ і подій (Автобіографічне)	448

VIII. Матеріали до Українського біографічного словника

<i>Переднє слово</i>	466
Винниченко В.К. (<i>Ляшко С.М.</i>)	466
Винниченко В.К. (<i>Бурбела В.А.</i>)	469
Артемонович А.Ф. (<i>Любовець Н.І.</i>)	473
Вязьмітіна М.І. (<i>Корпусова В.М.</i>)	475
Княгиницький Йов (Іван) (<i>Любовець Н.І.</i>)	477
Кордт В.О. (<i>Шовкоплас Т.І., Герус А.Л.</i>)	478
Коцюбинська Н.А. (<i>Корпусова В.М.</i>)	480
Крушельницька С.А. (<i>Бугаєва О.В.</i>)	481

Кульженко П.А. (<i>Корпусова В.М.</i>).....	484
Міхновський Г.І. (<i>Ротач О.П.</i>)	486
Новицька М.О. (<i>Студенець Н.В.</i>).....	487
Ряпко Я.П. (<i>Калібовець С.М.</i>)	489
Спаська Є.Ю. (<i>Студенець Н.В.</i>)	490
Шовкопляс Г.М. (<i>Шовкопляс Т.І.</i>)	492
Шовкопляс І.Г. (<i>Шовкопляс Т.І.</i>)	493

ІХ. Книжкові огляди, бібліографія, інформація

<i>Заморіна Т.М.</i> Книгознавство та бібліотечна справа в постатях	495
<i>Бугаєва О.В.</i> Імена, які надихають до життя... (по сторінках «Українського музичного архіву»)	502
<i>Попик В.І., Любовець Н.І.</i> Перші Чижківські читання з історичної біографістики	514
<i>Любовець Н.І.</i> Круглий стіл з історичної біографістики	521
<i>Любовець Н.І., Попик В.І.</i> Другі Чижківські читання з історичної біографістики	531
<i>Наші автори</i>	537
<i>Умовні скорочення</i>	541

CONTENTS

<i>From the Editorial Board</i>	2
I. Theoretical and Methodical Problems of Biographical Studies	
<i>Popyk V.I.</i> World-View Foundations of the Development of Ukrainian Biographical Studies and Forming the National Resources of Biographical Information in the XXI st Century	8
<i>Lyashko S.M.</i> Problems of Reference Biographical Editions in the Monograph ‘Biographical Tradition and Scientific Biography in the History and Modernity of Ukraine’ by V.S. Chyshko	41
<i>Starovoytenko I.V.</i> The Prosopographic Portrait of the Personality in the Context of Modern Tasks of Biographical and Historical Investigations	50
II. Biographical and Genealogical Investigations	
<i>Stepen’kina P.Ya.</i> Zakhariya Kopystensky	67
<i>Bondar N.P.</i> Marginalia of the Kyiv Edition of the Prayer Book of 1742 as a Source to the Borozn Family	82
<i>Putova G.V.</i> Bishop Karol Antoniý Nedzýalkovský: ‘You Give Me a Lot of Blessings, my God’	98
<i>Kolesnyk V.</i> Stanislav Stempovský (1870–1952): the Life Pages of the Prominent Person from Podillya	106
<i>Semenko L.I.</i> The Life and Creative Work of Gnat Yastrubetsky — the First Researcher of Mykola Leontovych’s Creativity	127
<i>Kivshar T.I.</i> Autobiography of Mykhaylo Antonovych as a Component to the Scientific Biography	137
<i>Tripulina N.P.</i> The Architect of the Green World — Olexandr Ivanovych Kolesnykov ...	154
III. History Through the Prism of Biographical Studies	
<i>Yatyshchuk O.V.</i> G.F. Kvitka-Osnov’yanenko and the Kharkiv Theatre of the first Half of the XIX th Century	164
<i>Pylypenko O.Ye.</i> Outstanding Greek Businessmen in Ukraine in the XIX th — the Beginning of the XX th Century: Biographical Essays	181
<i>Drevnitsky Yu.R.</i> Social and Political Activity of Volodymyr Starosol’sky	192
<i>Bugayeva O.V.</i> The Kyiv Branch of the Musical Society Named After M.D. Leontovych as the Object of Biographical Studies	204
<i>Ryzheva N.O.</i> The Prominent Shipbuilders of Ukraine	217
IV. Sources of biographical studies	
<i>Pas’ko I.V.</i> Manuscript And Printed Ukrainian Historical and Cultural Sources Within and Beyond the Boundaries of Ukraine: Modern Trends And Problems of Forming Information Resources	231
<i>Tsiborovska-Rymarovych I.B.</i> Printed anciently editions connected with the representatives of the Ukrainian princely family Vyshnevetsky of the coat of arms ‘Korybut’ in the collections of V.I. Vernadsky national library of Ukraine: historical book and source knowledge characteristic	238
<i>Moskalets’ O.V.</i> Bibliographical sources for the study of biographies of Ukrainian musicians	252

V. From the Experience of Biographical Studies

<i>Shykhnenko I.M.</i> O.S. Grushevsky — Biohistoriographer	260
<i>Lyubovets' N.I.</i> Biographical Series in the Context of the Development of the Ukrainian Biographical Tradition	267
<i>Shlihkta I.V.</i> The Figure of Dmytro Dontsov in the Works of Ukrainian Scientists	283
<i>Tymchenko V.M.</i> Comparative Characteristic of the Polish and Austrian Biographical Reference Literature	297

VI. Victor Petrov (Domontovych) in the Documents and Memories of Contemporaries

<i>Forward.</i> Korpusova V.M.	306
Documents (compiler <i>V.M. Korpusova</i>)	312
<i>Korpusova V.M.</i> From the Latest Biography of Victor Platonovych Petrov (Domontovych): 'He Was a Person of Vocation, Not Recognition'	340
<i>Makhno Ye.V.</i> The devotee of science. From the memories about Victor Platonovych Petrov	366
<i>Smilenko A.T.</i> From the memories about V.P. Petrov	372
<i>Maximov Ye.V.</i> Memories about V.P. Petrov of the 1950–1960 s	375
<i>Braychevsky M.</i> V.P. Petrov (V. Domontovych)	378
<i>Rutkivska L.M.</i> Unforgettable Meetings	383
<i>Korniyenko K.S.</i> Particular Person (Victor Platonovych)	392
<i>Neprina V.I.</i> My meetings with V.P. Petrov	397
<i>Kravchenko N.M.</i> Understanding	400
<i>Vynokur I.S.</i> Memories about Victor Platonovych Petrov	416
<i>Kalynovych L.R.</i> In Memory of V.P. Petrov — Notes, Passages, Reminiscences	418
<i>Shudrya M.A.</i> On Two Fronts	422
<i>Nepokupny A.P.</i> Victor Platonovych Petrov and his pseudonym V. Domontovych	428
<i>Korogodsky R.M.</i> The Figure of Victor Petrov as a Problem of Existentialist Choice	432
<i>Tomashevsky A.P.</i> The Contribution of V.P. Petrov to the Formation of the National Ecological and Economic Investigations of the Slavic-Rus era	436

VII. Autobiographies and memories

Petro Petrovych Rotach
<i>Denysko Yanna</i> 'I Bless Those Days When I Learnt the Truth' (Foreword)
<i>Rotach Petro</i> The Course of Years and Events

VIII. Autobiographies and memories

<i>Foreword</i>	466
Vynnychenko V.K. (<i>Lyashko S.M.</i>)	466
Vynnychenko V.K. (<i>Burbela V.A.</i>)	469
Artemonovych A.F. (<i>Lyubovets' N.I.</i>)	473
Wjazmitina M.I. (<i>Korpusova V.M.</i>)	475
Knyagynyts'ky Yove (Ivan) (<i>Lyubovets' N.I.</i>)	477
Kordt V.O. (<i>Shovkoplyas T.I., Gerus A.L.</i>)	478
Kotsybyns'ka N.A. (<i>Korpusova V.M.</i>)	480
Krushel'nytska S.A. (<i>Bugayeva O.V.</i>)	481

Kul'shenko P.A. (<i>Korpusova V.M.</i>).....	484
Mikhnenko G.I. (<i>Rotach O.P.</i>)	486
Novyts'ka M.O. (<i>Studenets N.V.</i>).....	487
Ryappo Ya.P. (<i>Kalibovets' S.M.</i>)	489
Spas'ka Eu.Yu. (<i>Studenets' N.V.</i>)	490
Shovkoplyas G.M. (<i>Shovkoplyas T.I.</i>)	492
Shovkoplyas I.G. (<i>Shovkoplyas T.I.</i>)	493

IX. Book reviews, bibliography, information

<i>Zamorina T.M.</i> Knowledge of books and library work in personalities	495
<i>Bugayeva O.V.</i> The names that inspire to life (by pages of the 'Ukrainian musical archives')	502
<i>Popyk V.I., Lyubovets' N.I.</i> The First Chyshko Readings on Historical Biographical Studies	514
<i>Lyubovets' N.I.</i> The Round Table on Historical Biographical Readings	521
<i>Lyubovets' N.I., Popyk V.I.</i> The Second Chyshko Readings on Historical Biographical Studies	531
Our Authors	537
Abbreviations	541

ДО УВАГИ АВТОРІВ

З метою підвищення наукового рівня збірника «Українська біографістика», уніфікації вимог до мовної та редакторської підготовки його матеріалів, Редакційна колегія встановлює наступні правила, обов'язкові для авторів.

В «Українській біографістиці» друкуються наукові статті теоретичного, методичного, історіографічного та джерелознавчого характеру у галузі біографістики та суміжних дисциплін (просопографії, генеалогії, іконографії тощо), біографічні статті і нариси, біобібліографічні матеріали, наукові публікації документів, спогадів, автобіографій, щоденників, а також короткі повідомлення, рецензії.

До редакції приймаються матеріали українською, в окремих випадках — російською, польською та англійською мовами, у двох примірниках, підписані та датовані автором, а також в електронному вигляді на дискеті 3,5" або надіслані електронною поштою у вигляді файлів в форматах WORD та RTF. До наукових статей обов'язково додаються шифр УДК, рекомендації до друку від відповідних наукових установ або 2-х учених зі ступенем доктора і кандидата наук.

Максимальний обсяг рукопису наукової статті, біографічного нарису, спогадів, автобіографій (з урахуванням малюнків, таблиць і підписів до них, анотацій, резюме, списку літератури) — не більше 25 сторінок друкованого тексту (40 000 знаків), оглядів — до 10 сторінок (16 000 знаків), рецензій — до 3 сторінок (5 000 знаків), коротких повідомлень / довідкових біографічних статей — до 2 сторінок (3200 знаків). Тематика та обсяги публікацій документів і матеріалів попередньо узгоджуються з Редакційною колегією збірника.

Технічні вимоги до оформлення тексту: гарнітура — Times new roman; кегль — 14; між рядками — 1,5 інтервали, поля: ліве — 3,0 см, праве — 2,0 см, верхнє і нижнє — 2,5 см). Ілюстративний матеріал (фото, малюнки, зображення гербів, екслібриси, факсиміле тощо) має подаватися на паперових або електронних носіях і бути придатним для копіювання та супроводжуватися відповідною анотацією (легендою) з зазначенням джерела (друкована праця, архівна справа, музейна експозиція тощо) та його місця знаходження.

Редакція нагадує, що відповідно до вимог ВАК, наукова стаття повинна мати такі обов'язкові елементи:

— Постановка проблеми (або окреслення царини пошуку) у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

— Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми та на які спирається автор;

— Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

— Формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

— Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

— Список літератури;

— Список абревіатур;

— Анотація (мовою оригіналу статті) та резюме (російською та англійською мовою для україномовних статей; українською та англійською — для російськомовних);

— Ключові слова (до п'яти);

Послідовність друкування окремих складових наукової статті має бути такою:

— УДК — зліва над назвою статті;

— Прізвище та ініціали автора (авторів) мовою статті, вчений ступінь і посада;

— Назва статті (повинна точно відображати зміст дослідження, бути короткою (в межах 9 повнозначних слів), містити всі ключові слова, не містити скорочень);

— Анотація (коротка стисла характеристика змісту статті) подається мовою оригіналу статті, містить не більше 50 повнозначних слів і передує (окремим абзацом) основному тексту. Друкується 12-м кеглем із відступом 30 мм від лівого поля;

— Ключові слова (не більше п'яти);

— Текст статті, список літератури;

— Резюме (короткий висновок із основними положеннями статті) подається російською та англійською мовами, містить не більше 50 повнозначних слів і друкується на окремому аркуші за таким зразком: прізвище та ініціали автора (авторів), назва наукової установи, повна поштова адреса установи, назва статті, слово «Резюме» («Summary»), текст резюме, ключові слова). Якщо стаття написана російською мовою, резюме подається українською та англійською.

Стаття повинна бути підписана автором (або авторами), містити дату подання до редакції. Автор несе повну відповідальність за достовірність інформації та правильність наведених у роботі відомостей (особові дані, написання назв тощо).

Після статті у тому ж файлі подається інформація про автора: прізвище, ім'я та по батькові, науковий ступінь та звання, посада, повна назва наукової установи, повна поштова адреса установи (за міжнародним стандартом), телефон та e-mail для співпраці з автором).

Мовне оформлення тексту. Автори несуть повну відповідальність за бездоганне мовне оформлення тексту відповідно до чинного Правопису, зокрема, за дотримання сучасної української наукової термінології, написання прізвищ, власних назв тощо.

Латинські терміни та іншомовні назви й поняття подаються латиницею. За першого вживання у дужках слід обов'язково вказати український відповідник поняття, для назв і цитат — назвати автора та джерело перекладу (або зазначити — «в перекладі автора»). Латинські назви виділяються курсивом.

Часто повторювані у тексті словосполучення та назви доречно скоротити, — усі скорочення та абревіатури за першого вживання обумовлюють у дужках — Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІБД НБУВ).

Всі згадувані в тексті прізвища мають упродовж усього тексту супроводжуватися обов'язковим додаванням або обох ініціалів особи, або її повного імені (за винятком тих, чиї повні дані на сьогодні не відомі).

При першому згадуванні наведення в зносці вичерпної інформації про особу (повне прізвище, ім'я, по-батькові, псевдо, роки народження та смерті) є обов'язковим (за винятком побіжного перерахування авторів статей тощо, коли достатньо вказати ініціали чи ім'я).

Усі застарілі історичні, географічні, суспільно-політичні тощо назви обов'язково мають супроводжуватися вказівкою на їхнє сучасне написання — вул. Леніна (нині — вул. Незалежності), або — с. Ажани (нині — в межах м. Білгорода-Дністровського), чи — Обласна фізіотерапевтична лікарня в м. Миронівка (з 1976 р. — Міська водолікарня м. Миронівка).

Усі додаткові відомості оформлюються у вигляді зносок унизу сторінки чи у вигляді Додатків.

Посилання на джерела та літературу подаються у порядку їхньої появи у тексті (зокрема, у зносках і Додатках) у квадратних дужках цифрами, кожна з яких відповідає лише одній позиції в прикінцевому списку джерел. За потреби через кому подається інформація про конкретні сторінки чи аркуші тощо — [4, с. 4–7] чи [7, ар. 3 зв.]. Перелік джерел подається через крапку з комою чи коротке тире — [4; 8; 24], [6–12].

У тексті статті в якості розділового знаку слід використовувати т.з. «довге тире», у бібліографії та між цифровими позначеннями — коротке, або «цифрове» тире (1978–1988), (XIX–XX ст.), (в кінці XIX – на початку XX ст.).

Джерела та література. Прикінцевий список джерел і літератури має бути оформлений відповідно до правил, викладених у статті О.М. Яценка «Вимоги до бібліографічного оформлення праць Інституту біографічних досліджень: варіанти та відмінності», надрукованій у третьому випуску збірника «Українська біографістика» (К., 2005. – с. 36–38, 44).

Список повинен містити тільки назви праць, на які посилається автор. Рекомендовані списки, переліки тощо можуть бути оформлені як Додаток (значні за обсягом) чи згадуватися в зносках як уточнення.

Колонтитул (короткий або скорочений чи видозмінений заголовок статті для друкування зверху на кожній сторінці тексту) подається мовою оригіналу статті разом із прізвищем та ініціалами автора.

Прикінцеві зауваги. Редколегія має право редагувати текст статей та підписів до них, погоджуючи остаточний відредагований варіант із автором. Редколегія може відхиляти рукописи, якщо вони не відповідають вимогам і проблемно-тематичному спрямуванню збірника, або переносити їх в наступне число, рекомендувати до іншого видання, узгодивши це з автором. Рукописи статей, прийняті до публікування, авторам не повертаються та не рецензуються.

Редакція приймає статті і матеріали за адресою: 01601, МСП, Київ-31, вул. Володимирська, 62. Інститут біографічних досліджень НБУ імені В.І. Вернадського, кімн. 125.

Контактні телефони: +380 44 2881384, +380 44 2396512.
E-mail: ssn@nas.gov.ua

Наукове видання

Українська біографістика
Biographistica Ukrainica
Збірник наукових праць
Випуск 4

Попик Володимир Іванович,
відповідальний редактор

редактор — Марченко Н.П.
коректори — Горшкова Н.І., Дехта Н.М., Матвійчук Л.О.
комп'ютерний набір — Кім Н.А.
оригінал-макет — Леонов Д.С.

Здано до набору **17.06.2008**. Підписано до друку **15.06.2008**.
Формат 60×84×16. Гарнітура Times. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 23,5. Друк. арк. 21,3. Тираж 500.
Зам. № 11.